

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.Каразіна

№ 913

СЕРІЯ: “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 44

Започаткована у 1967 р.

Харків 2010

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання педагогічної, юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, юридической, медицинской психологии, особенности девиантного поведения.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету.
(протокол № 9 від 24.09.2010 р.)

Редакційна колегія:

Іванова О.Ф. (відп. ред.) - завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Дусавицький О.К. - професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Коваленко А.Б. - професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Т. Шевченка, доктор психологічних наук, професор.

Кочарян О.С. - завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, доктор психологічних наук, професор.

Саннікова О.П. - завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктор психологічних наук, професор.

Третьяченко В.В. - завідувач кафедри психології Східноукраїнського університету імені В. Даля, доктор психологічних наук, професор.

Шестопалова Л.Ф. - завідувач відділення "Інститута неврології, психіатрії та наркології АМН України", доктор психологічних наук, професор.

Яновська С.Г. (відп. секр.) - старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Адреса редакційної колегії: 61077, Харків, пл.Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, факультет психології, каб. 441
тел. 8-057-707-56-32.

Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006

Зміст

Від редколегії	6
Артюхова В.В. Психологічні фактори формування терапевтичного альянсу у лікарів	7
Габелкова О.Є. Особистісні особливості спортсменів які впливають на досягнення високих командних результатів	12
Гимаева Ю. А. Принципиальные подходы к определению понятий индивида, личности и индивидуальности	15
Глебова Н.В. Особенности моральной саморегуляции современных дошкольников: сравнительно-исторический анализ.	19
Головнева И.В. О тенденциях изменения гендерной идентичности	24
Гришко А.А. Ранние психические травмы и их влияние на личность девочек-подростков, страдающих нарушениями полового развития и менструальной функции.	27
Гулый Ю.И. Дослідження комплексу факторів, що визначають функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності	31
Дементий Л.И. Ответственность как способ жизнедеятельности и личностный ресурс	34
Долгополова Е. В., Терещенко Н. Н. Психокоррекция нарушений родительско-детского эмоционального контакта	38
Дрогваленко О.В. Фактори розвитку особистості професіонала	41
Жидко М.Е. Межличностная созависимость у мужчин: полоролевые аспекты	45
Жорник Е.В. Функциональная структура сложноорудийного действия	48
Заика Е.В. Игровой тренинг познавательных процессов учащихся: сущность и основные направления работы	51
Зотова Л.М. Основные истоки антропоцентрической концепции душевного здоровья	55
Зуев І. О. Особливості представлення інформації в різних репрезентативних системах	60
Коньшина Г.Є. Фактори становлення соціальної пам'яті	64

Кочарян А.С. Полоролевое пространство личности	67
Кочарян А.С., Лисеня А. М. Психотерапевтический контекст переживания	71
Кочарян И.А. Метод процессуальной провокации в психотерапии	75
Крейдун Н.П. Нормативна регуляція поведінки особистості: психологічний аспект	81
Кряж И.В. Психологический анализ антропоцентризма	83
Кузнецов М.А. Емоційна пам'ять людини	93
Кукуруза А.В. Раннее вмешательство – семейно-центрированная модель помощи семьям, воспитывающим детей раннего возраста с нарушениями развития	99
Кучерова А.В. Краткосрочная психодинамическая психотерапия – история, теория и ее практическое применение при работе с подростками	103
Лець Ю.А. Особистісне самовизначення старшокласника в системі розвивального навчання	108
Луценко Е.Л. Эффективность психофизиологических тренингов с биологической обратной связью при разных особенностях личности	111
Меднікова Г.І. Онтологічний аспект самосвідомості особистості	116
Москаленко В.В. Психологічні особливості прояву асоціальної поведінки підлітків	119
Наумчик Н.В. Тенденции поведения и их природно-динамические основания	122
Невельська-Гордєєва О.П. Психологічні аспекти субкультури в контексті нормативного поля	127
Ніколаєвська А. М. Абсолютна мораль в умовах глобалізації: соціологічні аспекти проблеми	131
Павленко В.Н. Этнопсихологическое направление в работе факультета психологии	135
Пальм Г.А. Психологические аспекты проблемы смысла жизни	138
Поліванова О.Є. Особливості професійної ідентичності особистостей з різним стажем професійної діяльності.	141

Привалова Н.Н. Некоторые проблемы клинической нейропсихологии	144
Репкина Н.В. Проблема субъекта в теории учебной деятельности.	148
Селезнева О.С. Психологические особенности личности женщин, перенесших радикальную мастэктомию	152
Толкачова О.М. (Погребняк О.М.) Особливості особистості вчителя в системі розвивального навчання	158
Фаворова Е.Н. Динамика культурно-исторических параметров определения женской полоролевой идентичности	163
Фролова Е.В. Анализ стилевых особенностей восприятия: психолого-педагогические аспекты	166
Хомуленко Т.Б. Організмчний підхід у прикладному контексті генетичної психології	171
Чайкіна Н.О. Специфіка професійної адаптації практичних психологів	174
Швалб Ю.М. Жизненный опыт как проблема психологии сознания	178
Шевченко Л.О. Соціально-психологічні особливості корисливо-насильницьких злочинців	182
Шестопалова Л.Ф. Терапевтичне середовище медичного закладу психоневрологічного профілю: медико-психологічні проблеми	188
Яновська С.Г. Ціннісний аспект ставлення до грошей та особливості грошової задоволеності підприємців	192
Сведения об авторах	196

Шановні колеги!

Ви відкриваєте незвичайний номер нашого Вісника, незвичайний тому, що він присвячений 10-річному ювілею створення факультету психології в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна.

Хоча факультет психології був відкритий у 2000 році, відділення психології, на базі якого факультет був створений, існувало з 1972 на біологічному факультеті університету. Перший випуск відділення психології був здійснений в 1977 році, і з цього моменту й понині наші випускники успішно працюють в різних галузях психології.

Незвичайність цього номеру Вісника полягає ще й в тому, що він повністю складається тільки зі статей наших випускників.

Випуск, який Ви тримаєте в руках, відрізняється й ще тим, що в нього включені відомості про авторів, в яких зазначені не тільки місце роботи, але й рік випуску. Ми сподіваємося, що ця інформація буде корисна і авторам, і читачам Вісника.

Співробітникам факультету та редакційній колегії хотілось би дати загальне враження про те, чим займаються наші колеги, колишні випускники, про їхні наукові інтереси та досягнення.

Редакційна колегія

УДК 612.821.8:614.253:159.9:316.6

Психологічні фактори формування терапевтичного альянсу у лікарів

Артюхова В.В.

В данной статье рассматривается актуальная проблема коммуникативного взаимодействия в диаде «врач-пациент». В исследовании описаны особенности доминирующих форм терапевтического альянса у врачей-неврологов и психиатров. Определены и статистически обоснованы характерные для врачей разной специальности эмпатийно-коммуникативные качества. Выявлено достоверное влияние гендерного фактора на выбор преобладающей формы взаимодействия врача с пациентом. Результаты корреляционного анализа свидетельствуют о наличии взаимосвязи между особенностями эмпатии, компонентами коммуникативной установки и доминирующей формой терапевтического альянса у врачей-психиатров.

Ключевые слова: терапевтический альянс, коммуникативная установка, эмпатия, партнерство, лечебно-реабилитационный процесс.

У даній статті розглядається актуальна проблема комунікативної взаємодії в діаді «лікар-хворий». У дослідженні описані особливості домінуючих форм терапевтичного альянсу у лікарів-неврологів і психіатрів. Визначено та статистично обґрунтовані характерні для лікарів різної спеціалізації емоційно-комунікативні якості. Виявлений достовірний вплив гендерного чинника на вибір переважаючої форми взаємодії лікаря з пацієнтом. Результати кореляційного аналізу свідчать про наявність взаємозв'язку між особливостями емпатії, компонентами комунікативної установки і домінуючою формою терапевтичного альянсу у лікарів-психіатрів.

Ключові слова: терапевтичний альянс, комунікативна установка, емпатія, партнерство, лікувально-реабілітаційний процес.

In the article the communication interaction problem in the dyad «doctor - patient» is considered. In this research the features of dominant forms of therapeutic alliance are described for doctors-neurologists and psychiatrists. The empathy-communicative traits of doctors of various specializations are worked out and statistically proved. Reliable influence of gender is exposed on the choice of prevailing form of therapeutic alliance of doctor with a patient. Results correlation analysis testifies to the presence of intercommunication between the features of empathy, components of the communicative setting and dominant form of therapeutic alliance for doctors-psychiatrists.

Key words: therapeutic alliance, communicative setting, empathy, partnership, medical-rehabilitation process.

Взаємовідносини між лікарем і пацієнтом – одна з найважливіших проблем у медицині. Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що ефективна взаємодія між медичним спеціалістом і хворим виступає значимим фактором лікувального процесу, від якого залежить успіх лікування та реабілітації [3; 4; 7].

Сучасний період розвитку медицини характеризується наростаючою технізацією лікувально-діагностичного процесу, трансформацією позиції пацієнта у лікуванні, що істотним чином впливає на взаємодію лікаря і хворого. В даний час намітилася тенденція до переходу від патерналістської моделі взаємин до партнерської, при якій лікар та пацієнт виступають партнерами у боротьбі з хворобою, діють на основі спільної згоди, яка ґрунтується на взаємній довірі. Такі партнерські взаємовідносини визначають терміном «терапевтичний альянс» (ТА). Налагоджений терапевтичний альянс між лікарем та хворим посилює вплив інших медичних процедур, від нього залежить дисциплінованість пацієнта у виконанні призначених рекомендацій. Таким чином, дослідження терапевтичного альянсу, визначення психологічних умов його формування сприяє вибору ефективної моделі взаємодії лікаря з хворим і оптимізації лікувального процесу.

Слід зазначити, що дослідження особливостей терапевтичного альянсу проводяться переважно психіатрами, для яких встановлення оптимального ТА з хворими є необхідною умовою ефективного лікувально-реабілітаційного процесу. Лікарю-психіатру необхідно враховувати зміни психологічного стану хворого і відповідно до них організувати лікування. На думку Абрамова В.А., реалізація різних напрямків лікування і реабілітації має ґрунтуватися на принципах, покладених в основу концепції терапевтичного альянсу [1]. При організації лікувально-реабілітаційного процесу медичному працівнику необхідно враховувати основні права пацієнта, проявляти гуманне ставлення до нього та залучати хворого у обговорення розробки плану лікування і реабілітації.

Важливою умовою встановлення оптимального терапевтичного альянсу є інформування пацієнта щодо особливостей протікання хвороби, пояснення йому сенсу співпраці з лікарем та врахування переживань хворого, які пов'язані з проходженням лікувальних процедур, що пред'являє високі вимоги до комунікативної компетентності лікаря [3]. Таким чином, психологічні особливості особистості лікаря впливають на вибір моделі його взаємодії з пацієнтом, що і обумовило мету нашого дослідження.

Мета – визначення домінуючої форми терапевтичного альянсу та її зв'язку з емоційно-комунікативними особливостями лікарів.

Матеріали та методи дослідження. У дослідженні взяли участь 39 лікарів: 22 лікаря-невролога (4 чоловіка і 18 жінок) та 17 лікарів-психіатрів (10 чоловіків і 7 жінок). Вік лікарів становив: до 30 років – 3 лікаря-невролога (13,6%), 30 – 50 років – 16 лікарів-неврологів (72,8%) та 11 лікарів-психіатрів (64,7%), старше 50 років – 3 лікаря-невролога (13,6%) та 6 лікарів-психіатрів (35,3%). Стаж роботи менше 5 років мав 1 лікар-невролог (4,5%), від 5 до 10 років – 4 лікаря-невролога (18,2%) та 5 лікарів-психіатрів (29,4%), більше 10 років – 17 лікарів-неврологів (77,3%) та 12 лікарів-психіатрів (70,6%).

Дослідження терапевтичного альянсу проводилось за допомогою спеціально розробленої анкети, яка дозволяє визначити у лікарів домінуючу форму терапевтичного альянсу. З метою вивчення емоційно-комунікативних особливостей лікарів застосовувались розроблені В.В. Бойко методика діагностики рівня емпатійних здібностей і методика діагностики комунікативної установки [2].

Для оброблення отриманих даних використовувались математико-статистичні методи (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, U-критерій Манна-Уїтні) [6].

Обговорення результатів.

Результати дослідження терапевтичного альянсу наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати дослідження наявної форми
терапевтичного альянсу у лікарів (в%)

Форми терапевтичного альянсу	Лікарі					
	неврологи n=22		психіатри n=17		усі лікарі n=39	
	чоловіки n=4	жінки n=18	чоловіки n=10	жінки n=7	чоловіки n=14	жінки n=25
нейтрально-регламентована	25,0	-	20,0	-	21,4	-
емпатійно-регламентована	25,0	77,8	70,0	57,1	57,2	72,0
емпатійно-партнерська	50,0	22,2	10,0	42,9	21,4	28,0
емпатійно-формальна	-	-	-	-	-	-
формально-дистанційна	-	-	-	-	-	-

Аналіз результатів дослідження наявної форми терапевтичного альянсу свідчить, що більшість лікарів віддає перевагу емпатійно-регламентованій формі ТА (57,2% чоловіків та 72,0% жінок). Вони встановлюють емоційно-сприятливі відносини з пацієнтами, проявляють співчуття і розуміння по відношенню до їх турбот. У взаємовідносинах з хворими та при організації лікувального процесу опитані лікарі прагнуть займати домінуючу позицію, яка, на їх думку, сприяє дисциплінованому виконанню хворими медичних призначень. Лікарі проявляють традиційно патерналістське ставлення до пацієнтів, вони вважають недоцільним керуватися побажаннями хворих при розробці схеми лікування і залучати їх до обговорення особливостей призначених медичних процедур.

Емпатійно-партнерська форма ТА є домінуючою переважно для лікарів-неврологів чоловічої статі (50,0%) та лікарів-психіатрів жіночої статі (42,9%). Вони спрямовані встановлювати партнерські взаємовідносини з пацієнтами, які ґрунтуються на відвертості, довірі та взаємній повазі обох учасників взаємодії. Лікарі заохочують хворих брати активну участь у лікувальному процесі, надають їм інформацію о цілях проведення терапії, результатах аналізів та обстежень, вони мотивують пацієнтів брати на себе відповідальність за результат лікування та своє здоров'я. На думку лікарів, які віддають перевагу емпатійно-партнерській формі терапевтичного альянсу, вони з пацієнтом є рівноправними учасниками лікувального процесу: від їх професіоналізму, ступеня інформованості пацієнта, довіри та згоди між ними залежить успіх лікування.

Зазначимо, що ознаки нейтрально-регламентованої форми терапевтичного альянсу при взаємодії з хворими проявляють лише лікарі чоловічої статі (25,0% лікарів-неврологів та 20,0% лікарів-психіатрів). Отже, лікарі-чоловіки віддають перевагу встановленню емоційно-нейтральних взаємовідносин з пацієнтами, вони уважно ставляться до хворих, проявляють тактовність та стриманість у спілкуванні з ними. У лікувальному процесі ці лікарі займають авторитетну позицію, проявляють впевненість у ефективності лікування, чим викликають довіру і повагу пацієнтів. Вони вважають недоцільним залучати хворого до обговорення процесу лікування, через їх недостатню компетентність у даних питаннях. Слід відмітити, що у опитаних лікарів відсутні емпатійно-формальна і формально-дистанційна форми терапевтичного альянсу.

При порівнянні показників форм терапевтичного альянсу у лікарів чоловічої і жіночої статі були виявлені значимі відмінності, отже, гендерний фактор виступає одним із чинників, який впливає на вибір лікарем моделі взаємовідносин з хворим. У лікарів-неврологів жіночої статі домінує емпатійно-регламентована форма терапевтичного альянсу ($p < 0,05$). Вони проявляють співчуття та турботу по відношенню до хворих, приділяють їм достатню увагу та часу, цікавляться їх соціальним оточенням та особистими проблемами. У питаннях, що стосуються організації лікування, дотриманні хворим медичних рекомендацій неврологи-жінки прагнуть займати домінуючу позицію. Вони контролюють виконання пацієнтом призначених процедур та відводять йому пасивну роль у лікуванні. На думку неврологів жіночої статі, головна задача хворого в процесі лікування – дисципліноване виконання медичних рекомендацій та процедур, а усю відповідальність за лікувальний процес вони покладають на себе.

Нейтрально-регламентованій формі ТА віддають перевагу лікарі-психіатри чоловічої статі ($p < 0,01$). Отже, через емоційну стриманість, раціоналізм, направленість на результат у своїй професійній діяльності, лікарі-чоловіки встановлюють переважно емоційно-нейтральні відносини з хворими, які ґрунтуються на взаємній повазі та авторитеті лікаря. Лікар вважає недоцільним обговорювати з хворим необхідність та особливості медичних призначень і надавати йому можливість проявляти ініціативу у лікувальному процесі. У цій взаємодії медичний працівник відводить хворому роль пасивного реципієнта медичної допомоги і бере на себе відповідальність за результат лікування.

У психіатрів жіночої статі домінує емпатійно-партнерська форма ТА ($p < 0,05$). Вони характеризуються демократичністю, встановлюють партнерські взаємовідносини з хворим, залучають його брати активну участь у розробці плану терапії та враховують думку пацієнта щодо вибору методу лікування. Дотримання цих умов дозволяє лікарям формувати у хворих почуття впевненості в успіху лікування та відповідальності за досягненні результати, що сприяє терапевтичному співробітництву між ними.

Результати проведеного аналізу свідчать, що домінуюча форма терапевтичного альянсу корелює з гендерною приналежністю лікаря. Було визначено, що лікарі-жінки віддають перевагу емпатійним формам терапевтичного альянсу, так, у лікарів-неврологів жіночої статі домінує емпатійно-регламентована форма ТА,

у лікарів-психіатрів – емпатійно-партнерська. Лікарі-психіатри чоловічої статі віддають перевагу нейтрально-регламентованій формі ТА. Кореляційних зв'язків між формою терапевтичного альянсу і віком та стажем роботи за спеціальністю виявлено не було.

Вивчення емпатії лікарів проводилося за допомогою методики діагностики рівня емпатійних здібностей за В.В. Бойко. Середні значення рівня емпатійних здібностей, отримані в результаті обстеження, надано в таблиці 2.

Таблиця 2

Середні значення рівня емпатійних здібностей у лікарів (в балах)

Шкали	Лікарі		
	неврологи n=22	психіатри n=17	всі лікарі n=39
раціональний канал емпатії	2,09±1,10	2,29±1,49	2,18±1,27
емоційний канал емпатії	3,68±1,32	3,0±1,41	3,38±1,39
інтуїтивний канал емпатії	3,59±1,89*	1,88±1,73	2,85±1,99
установки, що сприяють або перешкоджають емпатії	3,50±1,10	3,06±1,03	3,31±1,08
проникаюча здатність в емпатії	3,06±1,33	3,82±1,01	3,38±1,25
ідентифікація в емпатії	3,18±1,40	2,65±1,27	2,95±1,36
сумарний показник емпатії	19,09±4,58	16,71±3,09	18,05±4,13

Примітка. Достовірність відмінностей за критерієм Манна-Уїтні $p < 0,05$
* - між показниками у лікарів-неврологів і лікарів-психіатрів

У структурі емпатії лікарів-неврологів найбільш виражені емоційний (3,68±1,32 балу) і інтуїтивний (3,59±1,89 балу) канали емпатії. Вони прагнуть емоційно залучатися у проблеми пацієнтів, співпереживаючи, лікарі формують психологічний контакт за рахунок ідентифікації з хворими. Дана група лікарів проявляє розуміння по відношенню до психологічного стану пацієнтів та здатна прогнозувати його афективні реакції завдяки інтуїції. У меншій мірі виражений раціональний канал емпатії (2,09±1,10 балу), що характеризує свідому спрямованість уваги, сприйняття і мислення лікаря на стан, проблеми та поведінку хворого. Таким чином, емпатійні прояви лікарів-неврологів ґрунтуються на інтуїтивному пізнанні хворої людини та механізмах ототожнення і ідентифікації.

У лікарів-психіатрів найвищий показник було діагностовано за шкалою «проникаюча здатність в емпатії» (3,82±1,01 балу), яка розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відвертості, довіри і задушевності. В структурі емпатії цих лікарів інтуїтивний канал емпатії достовірно менший за аналогічний у неврологів (1,88±1,73 і 3,59±1,89 бала відповідно ($p < 0,05$)), отже, при встановленні емоційного контакту з хворими, вони не надають провідну роль інтуїтивному пізнанню його внутрішнього світу. Таким чином, емпатія психіатрів ґрунтується на професійних знаннях, вони схильні до інтелектуального розуміння пацієнтів та аналізу їх суб'єктивних переживань. Психіатр критично оцінює переживання хворих на психічні розлади, порівнює їх прояв на різних етапах захворювання і виявляє закономірність протікання патологічного процесу.

Відзначимо, що у лікарів-неврологів і лікарів-психіатрів діагностовано знижений рівень емпатії (19,09±4,58 і 16,71±3,09 відповідно), що може свідчити про наявність у них синдрому емоційного вигорання, який проявляється у обмеженні діапазону та інтенсивності емоційного реагування, емоційному виснаженні і спричиняє труднощі при встановленні психологічного контакту з хворими. Результати дослідження емпатії лікарів вказують на необхідність розробки психоосвітніх програм для медичних працівників, направлених на поглиблення та вдосконалення їх емпатійного потенціалу.

Дослідження комунікативних особливостей проводилось за допомогою методики діагностики комунікативної установки. У взаємодії лікаря з пацієнтом важливу роль відіграє комунікативна установка лікаря, яка ґрунтується на досвіді спілкування лікаря з пацієнтами і зі своїми колегами. Результати вивчення комунікативної установки представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Середні показники компонентів комунікативної установки у лікарів (% від max)

Компоненти комунікативної установки	Лікарі		
	неврологи n=22	психіатри n=17	всі лікарі n=39
Критичність	50,68±25,46	60,0±23,91	54,74±24,92
Упередженість	39,28±23,55	50,72±27,38	44,27±25,59
обґрунтований негативізм	42,73±32,25	51,76±21,28	46,67±28,04
необґрунтований негативізм	25,45±23,24	44,71±30,44*	33,85±27,97
негативний досвід спілкування	43,64±23,31	32,65±29,27	38,85±26,29
загальна сума	41,23±19,24	48,41±21,85	44,36±20,46

Примітка. Достовірність відмінностей за критерієм Манна-Уїтні $p < 0,05$
* - між показниками у лікарів-неврологів і лікарів-психіатрів

Аналіз результатів дослідження свідчить, що у лікарів-неврологів і психіатрів домінуючим компонентом комунікативної установки є критичність ($50,68 \pm 25,46$ і $25,45 \pm 23,24$ відповідно). При організації лікування вони ґрунтуються на особистому професійному досвіді та даних клінічних і параклінічних досліджень. У взаємодії з хворими лікарі орієнтуються переважно на діагностику симптомів, синдромів та нозології захворювання, вони прагнуть аналізувати психоемоційний стан пацієнтів та розцінюють їх переживання, в перше чергу, як симптоми захворювання. Таким чином, критичність лікарів є однією з їх професійних особливостей, що свідчить про високий рівень професіоналізму і особистої відповідальності медичних працівників та може бути викликана труднощами діагностики психоневрологічних захворювань, які останнім часом мають нетиповий характер протікання.

Відзначимо, що ступінь виразності компонентів комунікативної установки у лікарів-психіатрів перевищує аналогічні показники у лікарів-неврологів, але достовірно у психіатрів вище лише показник за шкалою «необґрунтований негативізм» ($44,71 \pm 30,44$ і $25,45 \pm 23,24$ відповідно ($p < 0,05$)).

Проведений кореляційний аналіз отриманих даних дозволив визначити достовірні кореляційні зв'язки між формами терапевтичного альянсу і особливостями емоційно-комунікативної сфери лікарів-психіатрів. Було виявлено достовірну кореляцію між нейтрально-регламентованою формою ТА і комунікативною установкою ($r_s = 0,73$) та такими її компонентами, як «упередженість» ($r_s = 0,63$), «негативний досвід спілкування» ($r_s = 0,62$), «критичність» ($r_s = 0,49$) та «обґрунтований негативізм» ($r_s = 0,49$). Таким чином, лікарі, які віддають перевагу цій формі терапевтичного альянсу, схильні негативно оцінювати свій особистий досвід соціальної взаємодії, вони можуть з упередженням ставитися до певної категорії пацієнтів та прагнуть організувати лікувальний процес, ґрунтуючись переважно на даних проведених досліджень. Виявлений негативний кореляційний зв'язок між показником нейтрально-регламентованої форми ТА і «проникаючою здатністю в емпатії» ($r_s = 0,59$) вказує на можливі труднощі, які відчувають лікарі при створенні атмосфери довіри та взаєморозуміння. Вони вважають недоцільним враховувати побажання хворих у лікуванні, прагнуть аналізувати хворобливі переживання пацієнтів та відводять їм пасивну роль у лікувально-реабілітаційному процесі.

Показник емпатійно-регламентованої форми терапевтичного альянсу має позитивний кореляційний зв'язок з «критичністю» ($r_s = 0,52$). Отже, лікарі, які віддають перевагу цій формі ТА, не схильні пояснювати суб'єктивні переживання хворих їх життєвими обставинами та надають їм значення симптомів психічного захворювання.

Кореляційний аналіз дозволив виявити позитивний кореляційний зв'язок між емпатійно-партнерською формою терапевтичного альянсу і загальним показником емпатії ($r_s = 0,52$) та негативний зв'язок із комунікативною установкою ($r_s = -0,79$). Достовірні негативні кореляційні зв'язки з емпатійно-партнерським альянсом мають: «критичність» ($r_s = -0,58$), «упередженість» ($r_s = -0,59$), «обґрунтований негативізм» ($r_s = -0,71$), «негативний досвід спілкування» ($r_s = -0,59$). Таким чином, лікарі, які віддають перевагу встановленню партнерської форми взаємодії з пацієнтами, характеризуються розвиненим емпатійним потенціалом та комунікативною компетентністю. У спілкуванні з хворими вони сприймають кожного пацієнта як індивідуальність, проявляють повагу та довіру по відношенню до них.

У лікарів-неврологів не було визначено достовірних кореляційних зв'язків між домінуючою формою терапевтичного альянсу та показниками емоційно-комунікативної сфери.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було виявлено, що більшість лікарів у взаємодії з хворими віддає перевагу емпатійно-регламентованій формі терапевтичного альянсу. Лікарі проявляють повагу до хворих, консультують їх відносно правил прийому медикаментів та можливих побічних діях, але надають пацієнтам тільки ту інформацію щодо перебігу захворювання та прогнозу, яку вважають необхідною.

Було визначено, що форма ТА корелює з гендерною приналежністю лікаря та не залежить від його віку і стажу роботи за спеціальністю. Так, лікарі-психіатри чоловічої статі домінуючою формою ТА визначають нейтрально-регламентовану. Лікарі-психіатри жіночої статі віддають перевагу встановленню партнерських взаємовідносин з хворими, а неврологи-жінки – емпатійно-регламентованій формі ТА.

Результати кореляційного аналізу свідчать, що лікарі-психіатри, у яких домінує нейтрально-регламентована форма ТА, можуть відчувати проблеми при створенні атмосфери відвертості і довіри у взаємодії з хворими. Лікарі, які віддають перевагу емпатійно-регламентованій формі терапевтичного альянсу при організації лікування орієнтуються переважно на результати клінічних і параклінічних досліджень та не схильні керуватися суб'єктивними переживаннями пацієнтів. Психіатри, у яких домінує емпатійно-партнерська форма ТА, характеризуються розвиненою емпатією і комунікативними навиками, проявляють співчуття, розуміють емоційний стан хворих і встановлюють емоційно-сприятливі відносини з ними. Вони мотивують пацієнтів виступати активним учасником у лікуванні, дотримуватись призначених медичних рекомендацій і брати на себе відповідальність за результат лікування, що сприяє ефективному лікувально-реабілітаційному процесу та їх соціальній адаптації.

Результати дослідження емоційно-комунікативної сфери лікарів свідчать про недостатньо розвинений емпатійний потенціал і комунікативну компетентність опитаних медичних працівників, що обмежує діапазон оптимальних моделей їх взаємодії з хворими. Таким чином, постає необхідність розробки тренінгових програм, з метою розвитку емоційно-комунікативних якостей лікарів і формуванню у них навиків конструктивної взаємодії з пацієнтами.

Література

1. Абрамов В.А. Эффекты стигматизации и аутостигматизации больных на различных стадиях шизофрении / В.А. Абрамов, Т.Л. Ряполова, А.В. Абрамов, Г.Г. Путятин // Український вісник психоневрології. – 2008. – Т.16, вип. 2(55). – С. 27–31.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В.В. Бойко. – М.: Филинь, 1996. – 472 с.
3. Кабанов М.М. Психосоциальная реабилитация и социальная психиатрия / М.М. Кабанов. – СПб., 1998. – 256 с.
4. Роджерс К. Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы / Карл Роджерс; [пер. с англ. О. Кондрашовой, Р. Кучкаровой]. – М.: «ЭКСМО - Пресс», 1999. – 464 с.
5. Середина Н.В., Шкуренко Д.А. Основы медицинской психологии: общая, клиническая, патопсихология / Н.В. Середина, Д.А. Шкуренко. – Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 512 с.
6. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2006. – 350 с.
7. Ташлыков В.А. Психология лечебного процесса / В.А. Ташлыков. – Л.: Медицина, 1984. – 192 с.

УДК 159.923: 796.332-05

Особистісні особливості спортсменів які впливають на досягнення високих командних результатів

Габелкова О.Є.

В статье рассматривается влияние занятием спортом на личностные особенности спортсменов, способствующие достижению высоких спортивных результатов в командных видах спорта. Важным является также то, что личностные качества спортсмена всегда связаны с конкретными условиями спортивной деятельности. В структуру спортивной личности обычно включаются способности, темперамент, характер, волевые качества, эмоции, мотивация и социальные установки. Все эти слагаемые характеризуют личность спортсмена, но они могут варьировать в зависимости от командно-климатических условий, различных установок и мотивации на достижение высоких спортивных результатов.

Ключевые слова: спорт, спортсмен, личность, способности, команда.

У статті розглядається вплив заняттям спортом на особистісні особливості спортсменів, що сприяють досягненню високих спортивних результатів у командних видах спорту. Важливим також є, що особистісні якості спортсмена завжди пов'язані з конкретними умовами спортивної діяльності. У структуру спортивної особистості обчно включаются здібності, темперамент, характер, вольові якості, емоції, мотивацію й соціальні установки. Усі ці складові характеризують особистість спортсмена, але вони можуть варіювати залежно від командно-кліматичних умов, різних установок і мотивації на досягнення високих спортивних результатів.

Ключові слова: спорт, спортсмен, особистість, здібності, команда.

Sportsmen's Personal Characteristics Having Impact on High Team's Results

The article focuses on the impact that doing sports has on sportsmen's personal characteristics that greatly contribute to reaching high results in team sports. Sportsmen's personal characteristics are always connected with concrete conditions of sports activity. The structure of sports personality usually includes the following: abilities, temperament, character, volition, emotions, motivation and social attitudes. All of these constituent parts characterize the sportsman's personality but they can vary depending on team and climatic conditions, different motivations on reaching high sports results.

Keywords: sports, sportsman, personality, abilities, team.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Спорт - це специфічний вид діяльності, спеціально організований і керований процес, спрямований на всебічний фізичний і духовний розвиток людини, підготовки спортсмена й формування в нього високої спортивної майстерності й досягнення найвищих результатів на змаганнях [3].

Систематичні та планомірні заняття спортом дуже впливають на формування позитивних рис характеру спортсмена. Цьому сприяють активні прояви спортсменів у процесі занять спортом і характер самої спортивної діяльності, що складається із систематичних тренувальних занять і спортивних змагань. Спорт сприяє формуванню таких рис характеру, як сила волі, сміливість, самовладання, рішучість, наполегливість, упевненість у своїх силах, прагнення до перемоги, стійкість, витримка, дисциплінованість і ін. У процесі тренування досягається стан високий морально-вольової готовності, що виражається в почутті впевненості, рішучості, у свідомості своєї здібності виявити необхідні вольові зусилля.

У нашій країні велике значення надається зараз дослідженню соціально-психологічних проблем українського спортивного руху. Фізична культура й спорт являють собою «зручну» модель, на прикладі якої можливі різні соціально-психологічні дослідження. Наприклад, соціально-психологічні аспекти спорту пов'язані з вивченням цілої групи проблем: спортивний колектив і особистість, малі групи в спортивному колективі, психологічна сумісність у спортивних командах, лідерство, спорт і формування суспільних відносин і т.д. Найцікавішою з них, основною є проблема «спорт» і особистість, досліджуючи яку можливо вивчити людину не тільки як особистість, але і як об'єкт спортивної діяльності й спілкування. [7].

Україна в період своєї незалежності, незважаючи на свою «молодість», посідає високі місця у світі спорту. Наші футбольні клуби вже кілька років поспіль виходять у фінальні частини європейських чемпіонатів. По суті робота зі спортивною командою - дуже тривалий і складний процес, особливо в спортивних іграх. У цьому випадку надто важливо зрозуміти, що команда - це щось єдине в житті й діяльності. Особливо необхідно правильно оцінити психологічні відносини між членами команди та їх ігрову взаємодію. У психологічному вивченні команди однаково важлива як проблема сумісності, так і лідерство. Міжособистісні зв'язки в спортивній діяльності досить нова й малодосліджена тема.

Метою даної роботи є вивчення особистісних особливостей спортсменів – футболістів, що впливають на досягнення високих командних результатів.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні завдання:

1. Визначити особистісні особливості спортсменів, що займаються командними видами спорту.
2. Виявити психологічні особливості особистості спортсменів, що займаються футболем і міні-футболом.
3. Провести порівняльний аналіз особистісних особливостей спортсменів-футболістів, що грають у футбол і міні-футбол.

Опис вибірки, методів і процедури дослідження. Для реалізації програми дослідження використовувався наступний комплекс психодіагностичних методик: діагностика лідерських здібностей (Е. Жариков, Е. Крушельницький), методика визначення нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації в стресі «Прогноз», методика виміру рівня тривожності Дж.Тейлора (адаптація Т.А. Немчинова), методика діагностики особистості на мотивацію до уникання невдач. Математична обробка результатів: метод рангової кореляції Спірмена й Стьюдента.

У дослідженні брало участь 30 футболістів: 15 гравців фут-зальної команди «МКС» і 15 гравців

футбольної команди «Арсенал». МФК «МКС» є чемпіоном першої харківської міні-футбольної ліги. Для опитування були обрані члени команди віком від 18 до 23 років, четверо з них одружені; 9 гравців мають вищу освіту, 8 гравців навчаються у ВНЗ, 3 не мають вищої освіти та не вчаться.

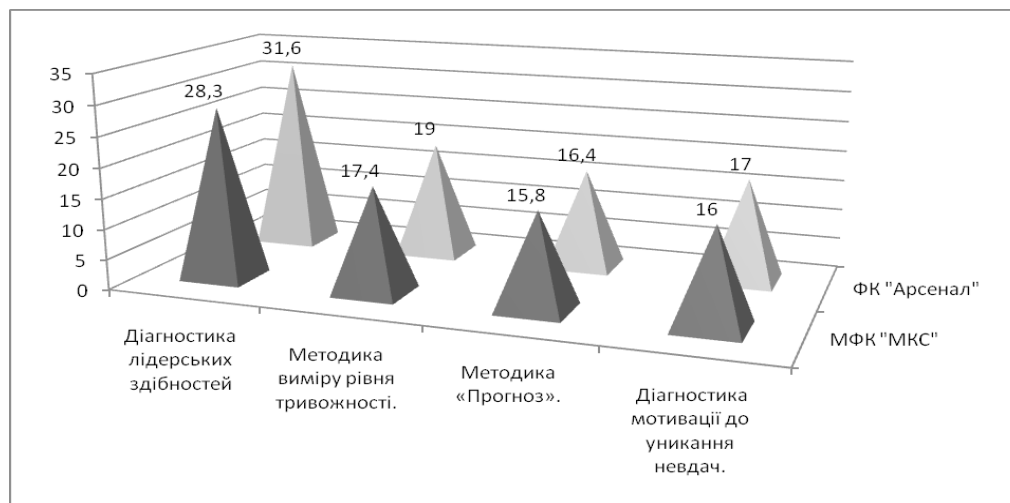
ФК «Арсенал» грає в 1-ій українській лізі з футболу. Опитування проводилося над гравцями дублюючого складу, віком від 18 до 23 років. Серед опитаних гравців 2 чоловіків одружені; 6 мають вищу освіту, 7 навчаються у ВНЗ, 7 не мають вищої освіти та не вчаться.

На першому етапі дослідження проводилося тестування спортсменів, що грають у міні-футбол на професійному рівні, у кількості 15 чоловік. Опитувались гравці міні-футбольної команди «МКС», яка є неодноразовим чемпіоном першої харківської міні-футбольної ліги.

На другому етапі дослідження проводилося тестування спортсменів, що грають у футбол на професійному рівні, у кількості 15 чоловік. Опитувались гравці ФК «Арсенал», що грає в 1-ій українській лізі з футболу.

На третьому етапі дослідження – проводився порівняльний аналіз особистісних особливостей спортсменів-футболістів, що грають у футбол і міні-футбол.

Результати дослідження та їх аналіз. Аналіз та інтерпретація даних, що були отримані в результаті застосування психодіагностичних методик, здійснювалися за допомогою вивчення статистичних показників індивідуально-психологічних розбіжностей спортсменів. На мал.1. зведені результати по всіх методиках футболістів, що грають у футбол та міні-футбол:

Мал.1. Співвідношення показників особистісних особливостей спортсменів, що грають у футбол та міні-футбол.

Лідерські якості у міні-футболістів = 28,3 балам, що свідчить про середній рівень лідерських якостей, у футболістів цей результат дорівнює 31,6 балам, що свідчить про середній (з тенденцією до високого) рівень лідерських якостей.

Виходячи з результатів, можна сказати, що рівень тривожності декілька вище у футболістів (середній бал - 19), ніж у міні-футболістів (середній бал – 17,4).

Нервово-психічна стійкість і ризик дезадаптації в стресі у футболістів перебуває на середньому рівні (середній бал = 16,4). У міні-футболістів середній бал = 15,8, що свідчить також про середній, але декілька вищий, ніж у футболістів, рівень нервово-психічної стійкості і ризику дезадаптації в стресі.

Що стосується мотивації уникнення невдач, то тут середній бал футболістів = 17, що говорить про середній рівень мотивації до уникнення невдач. У міні-футболістів середній бал = 16, що свідчить також про середній рівень мотивації до уникнення невдач.

Для порівняння й виявлення подібності й розходження у відповідях випробуваних двох груп був проведений кореляційний аналіз по методу Спірмена. Отримані наступні результати:

1. При порівнянні внутрігрупових результатів по кожному з тестів було виявлено, що значими подібності усередині групи міні-футболістів присутні по шкалах тривожність і нервово-психічна стійкість ($p = 0,667$). Крім цього, в цій групі, трапляється і значима негативна кореляція: лідерські якості з тривожністю ($p = -0,965$), також значиме негативне співвідношення мають лідерські якості з нервово-психічною стійкістю ($p = -0,594$). Вищеописані результати говорять про те, що особливості особистості міні-футболіста буде полягати в присутності тривожності, при наявності нервово-психічної нестійкості й навпаки. А також, при наявності сильних лідерських якостей, буде відсутній високий рівень тривожності, та буде слабка нервово-психічна стійкість.

2. Значима подібність (кореляцію) усередині групи футболістів ми виявили по наступних шкалах: шкала лідерських якостей зі шкалою нервно-психічної стійкості ($p = 0,836$); шкала лідерських якостей зі шкалою уникнення невдач ($p = 0,723$).

Крім цього, в цій групі, трапляється і значима негативна кореляція: лідерські якості з тривожністю ($p = -0,912$), також значиме негативне співвідношення мають лідерські якості футболістів з їх нервово-психічною стійкістю ($p = -0,871$), та уникнення невдач з тривожністю ($p = -0,766$).

Дані результати свідчать про присутність нервово-психічної стійкості у футболістів при наявності

значних лідерських якостей. Крім цього при наявності значного рівня уникнення невдачі, будуть мати місце лідерські якості.

3. При порівнянні міжгрупових результатів міні-футболістів з футболістами були отримані результати по всіх шкалах досить схожі й які корелюють між собою.

Висновки.

1. Кожна, у тому числі спортивна, діяльність впливає на формування психологічних особливостей особистості як безпосередньо, у процесі самої діяльності, так і опосередковано, через вплив конкретних, але не постійних умов.

2. Футболісти, що займаються футболом і міні-футболом мають середній (з тенденцією до високого) показник рівня тривожності. Щоправда, у футболістів цей результат декілька вищий, вони мають 19 балів. У гравців з міні-футболу, у свою чергу, 17,4 бали. Середній (з тенденцією до високого) показник рівня тривожності у міні-футболістів, свідчить, в свою чергу, про високу мотивацію досягнення спортивних результатів. Справа в тому, що їхня спортивна діяльність є основною, і вона є для них головною не лише в період змагань, а й у тренувальному процесі.

3. Спортсмени, що займаються міні-футболом, мають результат = 28,3 бали, що свідчить про середній рівень прояву лідерських здібностей. Спортсмени, що займаються футболом середній 31,6 бал (з тенденцією до високого), рівень прояву лідерських здібностей.

4. Виходячи з отриманих результатів міні-футболістів, можна сказати, що нервово – психічна стійкість і ризик дезадаптації в стресі в них перебуває на середньому рівні (середній бал = 15,8). У футболістів середній бал = 16,4, що також свідчить про середній рівень нервово-психічної стійкості. Що стосується мотивації уникнення невдач у спортсменів, що займаються міні-футболом та футболом отриманий результат свідчить про середній рівень мотивації до уникання невдач.

5. Середній рівень нервово-психічної стійкості й ризику дезадаптації в стресі у міні-футболістів і футболістів, свідчить про високу мотивацію до досягнення високих спортивних результатів.

6. Здійснивши порівняльний аналіз психічних особливостей у спортсменів, що грають у футбол та міні-футбол можна сказати, що по всім показникам у обох груп спортсменів – доволі схожі результати, які не мають суттєвих розбіжностей.

7. Для досягнення високих командних результатів спортсмени повинні мати середній рівень прояву лідерських здібностей, середній (з тенденцією до високого) показник рівня тривожності, показники нервово – психічної стійкості і ризику дезадаптації в стресі повинні перебувати також на середньому рівні, а рівень мотивації до уникання невдач – середній (з тенденцією до високого).

Всі риси особистості, у тому числі і її психологічні особливості, виникають і розвиваються лише на базі тих відносин, у які вступає людина з іншими членами суспільства в процесі спільної діяльності. Із упевненістю можна сказати, що особистість, «втягуючись» у спортивне оточення, піддається зміні своїх особистісних особливостей. Перебуваючи в команді доведеться навчатися правильно спілкуватися, взаємодіяти з іншими, загалом, робити все для підтримки командної атмосфери.

Література

1. Блудов Ю.Н., Плахтиненко В.А. Личность в спорте.- М.: ФиС, 1987
2. Кретти Б. Дж. Психология в современном спорте. – М.: ФиС, 1987
3. Коломейцев Ю. А. Взаимоотношения в спортивной команде. – М.: ФиС, 1984
4. Марищук В. А. Методики психодиагностики в спорте. – М.: Просвещение, 1990
5. Практикум по спортивной психологии /Под ред. И.П.Волкова. – СПб.: Питер, 2002
6. Стамбулова Н. Б. Психология спортивной карьеры. — СПб.: Центр карьеры, 1999
7. Уэйнберг Р. С., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры. — К.: Олимпийская литература, 1998
8. <http://www.psychology-online.net/articles/65>
9. <http://psylib.org.ua/books/stolsam/txt02.htm>

УДК 159.923

Принципиальные подходы к определению понятий индивида, личности и индивидуальности

Гимаева Ю. А.

Статья посвящена проблеме визначення понять індивіда, особистості й індивідуальності та питанню зв'язків між ними. Наявність великої кількості поглядів утруднює оперування цими поняттями та дослідження відповідних явищ.

Змістом роботи є аналіз найбільш поширених визначень понять індивіда, особистості й індивідуальності для виокремлення принципових аспектів, що об'єднують або протиставляють конкретні теорії та концепції. Виділено та названо підходи до понять, що уточнюють їх розуміння: біологічний та психологічний – до поняття індивіда, емпіричний та теоретичний – до поняття особистості, диференційно-психологічний, інтегральний та філософсько-психологічний – до поняття індивідуальності. Показано, що зміст понять може перетинатись залежно від підходів, у яких вони розглядаються.

Ключові слова: індивід, особистість, індивідуальність, визначення поняття, принциповий підхід.

Статья посвящена проблеме определения понятий индивида, личности и индивидуальности и вопросу связи между ними. Наличие большого количества взглядов затрудняет оперирование этими понятиями и исследование соответствующих явлений.

Содержанием работы является анализ наиболее распространённых определений понятий индивида, личности и индивидуальности для обнаружения принципиальных аспектов, которые объединяют или противопоставляют конкретные теории и концепции. Выделены и названы подходы к понятиям, которые уточняют их понимание: биологический и психологический – к понятию индивида, эмпирический и теоретический – к понятию личности, дифференциально-психологический, интегральный и философско-психологический – к понятию индивидуальности. Показано, что содержание понятий может пересекаться в зависимости от подходов, в которых они рассматриваются.

Ключевые слова: индивид, личность, индивидуальность, определение понятия, принципиальный подход.

The article contains the research of definition of concepts of individual, personality and individuality. There are too many views which make difficult of these concepts operating and corresponding phenomena investigation.

The subject article is analysis of the most known definitions of concepts of individual, personality and individuality to discover of principle aspects which unite or contrast concrete views. It were found and named following approaches to concepts: biological and psychological approaches to definition of concept of individual, empirical and theoretical approaches to concept of personality, differentially-psychological, integral and philosophically-psychological approaches to definition of concept of individuality. It exposed that essence of concepts can intersect depending on using approaches.

The key words are: individual, personality, individuality, definition of concept, principle approach.

Проблема, обговорення якої ми хотим представити в даній статті, стосується визначення та співвідношення понять індивіда, особистості та індивідуальності.

С однієї сторони, цей питання вже неодноразово піднімався в різні періоди та різними авторами, з іншої сторони, тут, тим не менше, залишається достатньо розбіжностей. При цьому загальною рисою всіх версій залишається думка про те, що ці поняття та явища, які стоять за ними, безумовно, взаємопов'язані. Друге питання, які ці взаємозв'язки, та які реалії вони пов'язують.

Актуальність проблеми, якої присвячена наша стаття, базується в соціальному сенсі на тому, що особистість та індивідуальність виступають теми формуваннями, які загалом складають основу існування соціальних систем. Такі автори як А. Г. Асмолов, І. С. Кон стверджують, що чим більше розвинутою є соціальна система, тим в більшій ступені її існування та прогрес залежать від функціонування індивідуальності та Я особистості [4], [7]. В теоретичному сенсі розробка даного питання дозволяє точніше сформулювати представлення про предмет психологічної науки та шляхи його дослідження. В практичному сенсі адекватне розуміння таких реалій як індивід, особистість та індивідуальність дозволяє встановити, в якій ступені можна їх розвивати, формувати, сприяти становленню, які для цього потрібні умови.

В поточний момент психологія розпоряджається кількома відомими «формулами», моделями, описуваними міжпоняттєвими зв'язками, наприклад: «Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстає» А. Г. Асмолова, «Особь – соціальний індивід – особистість» В. В. Століна. І всь-таки ми ризикнемо ще раз звернутися до теми ключових понять психологічної науки. В цій зв'язці метою нашого обговорення є виділення принципових підходів до визначення понять індивіда, особистості та індивідуальності, і на цій основі – характеристика зв'язків між цими поняттями.

Першим розглянемо поняття індивіда. Воно характеризується всіма авторами приймається як базове, викликаючи при цьому відносно менше дискусій порівняно з поняттями особистості та індивідуальності. В психологічному словнику можна знайти наступні визначення терміна індивід: «Індивід – (1) Людина як єдиничне природне істота, представник виду Homo Sapiens, продукт філогенетичного та онтогенетичного розвитку, єдинства вродженого та придбаного, носій індивідуально-специфічних рис. (2) Відокремлений представник людської спільноти; виходячий за межі своєї ... біологічної обмеженості соціальне істота, використовуючий інструменти та знаки та через них оволодаючий своєю власною поведінкою та психічними процесами» [10; 135].

Хоча обидва значення терміна характеризуються як рівнозначні, ми, тим не менше, хотим відзначити, що в визначенні (1) не відображена специфіка людського індивіда порівняно з представником будь-якого іншого виду. Тобто, якщо замість терміна «людина» та назви виду поставити будь-які інші відповідні найменування, зміст визначення зовсім не зміниться. Подібно, таке визначення занадто широко та наближається до поняття особи. Підхід, в межах якого воно сформульовано, можна назвати біологічним.

Определение(2) как раз человеческую специфику учитывает, подчёркивая возможность опосредованности и саморегуляции. В унисон с этим определением звучит мысль В. В. Давыдова, который настаивает на том, что человеческий индивид может стать индивидом как неповторимо единичным существом, только становясь индивидуальностью. То есть, чтобы быть индивидом, нужно пройти путь обособления [12]. С эти соображением трудно не согласиться, особенно если взглянуть на процесс становления индивида в возрастнопсихологическом аспекте: практически всё детство, включая переходный возраст, ребёнок отделяется, выделяется, словом, обособляется. Сначала он физически отделяется от матери в момент рождения, потом – психологически, когда начинает понимать, что родитель, являясь внутренне другим человеком, не может знать желания и мысли ребёнка напрямую. Особой остроты эти процессы достигают в подростковом возрасте, когда ребёнок решает задачи и эмансипации от родителей, и выделения, индивидуализации в группе сверстников. В конце концов, взрослый индивид становится, говоря словами Э. Фромма, родителем самому себе, а также интегрируется в группу или даже в несколько групп без риска утратить свою особенность, уникальность.

В этом же ключе определяет индивида К. А. Абульханова-Славская – как субъекта активного и сознательного преобразования своей жизнедеятельности [1]. Такой подход к определению понятия индивида мы назвали психологическим.

В отношении понятия личности ситуация анализа осложняется существованием огромного количества теорий и нескольких методологий. И всё же мы выделяем два принципиальных подхода к её определению: эмпирический и теоретический. К эмпирическому, или описательному, подходу мы относим те определения, в которых личность предстаёт как набор характеристик, самого разного характера и разного уровня. Так, открыв почти любой отечественный учебник по общей психологии, можно обнаружить, что личность описывается через мотивационный, познавательный, эмоционально-волевой блоки с дополнением индивидуально-психологических особенностей. К. К. Платонов выделяет четыре подструктуры личности: социально обусловленную направленность, опыт, индивидуальные особенности психических процессов, биологически обусловленные особенности (темперамент, возрастные, половые и патопсихологические свойства). И. Сарнофф характеризует личность как совокупность относительно устойчивых свойств и склонностей индивида, которые отличают его от других, Д. Бирн – как комбинацию относительно устойчивых индивидуальных различий, поддающихся измерению, Дж. Гилфорд – как уникальный набор свойств индивида [8]. Ортодоксальный психоанализ также в определённой степени может быть отнесен к эмпирическому подходу, поскольку он описывает личность через инстинктивный, регулятивный и нормативный компоненты. К этому же подходу относятся все теории черт личности и факторные теории личности.

Фактически, чем больше разнообразных характеристик, свойств, качеств, особенностей индивида упоминается (начиная с индивидуальных особенностей и способностей и заканчивая взглядами, мотивами и ценностями), тем более полноценно, с точки зрения эмпирического подхода, определяется личность. А поскольку ни одно отдельное определение не может охватить все стороны личности, то смысл большого количества теорий и направлений как раз и состоит в том, чтобы составить исчерпывающий перечень описательных её характеристик. В. Ф. Моргун называет подобное понимание личности «расширительным», подчёркивая, что оно оказывается тождественным понятию человека [4; 25].

Второй подход к определению понятия личности мы назвали теоретическим в том смысле, в котором этот термин использовал В. В. Давыдов, говоря о теоретическом мышлении. Следуя такой логике, для определения понятия необходимо выделить исходное отношение, которое обуславливает существование личности как явления, простейшую форму, которая постепенно преобразовывается и порождает все частные формы (свойства) явления. К теоретическому подходу мы в первую очередь относим понимание личности, предложенное А. Н. Леонтьевым: это особое качество, приобретаемое индивидом в системе общественных отношений, в которые индивид вовлекается. Личностью определяется, для чего и ради чего будут использованы свойства и возможности индивида [3]. Близкое к определению А. Н. Леонтьева формулирует Л. И. Анцыферова: личность – способ бытия человека в обществе, поиска и построения разных видов деятельного отношения человека к миру, в которых проявятся его возможности [2].

Исходным здесь выступает отношение между индивидом и обществом, реализуемое в общении и предметной деятельности, в исполнении определённых социальных ролей. В итоге личность развивается и функционирует как вневещественное качество, как своего рода свойство второго порядка по отношению к врождённому, индивидным (как их определял Б. Г. Ананьев) свойствам, особенностям психических процессов. Причём эти свойства не только являются предпосылками для формирования личности, но и сами потом испытывают влияние с её стороны, со стороны ведущего уровня организации психики. Последнее положение поддерживают многие авторы, определяя личность через понятие субъекта: субъект своего собственного развития, постоянно выходящий за свои пределы (Л. И. Анцыферова), субъект свободной, то есть целесообразной и мотивированной осознанием необходимости изменения обстоятельств, деятельности, форма самостоятельности и ответственности индивида (В. В. Давыдов), субъект самостоятельной социальной деятельности, то есть автономный субъект (К. Абишев), особый способ интеграции психической жизни индивида (В. В. Столин). В. Ф. Моргун такое понимание личности называет «вершинным».

Частные (или конкретные) проявления личности, так называемые личностные особенности, степень, в которой личность выступает в качестве объекта и субъекта развития, зависят от характеристик самой социальной системы. Очевидно, что в традиционном и динамическом обществе открываются разные возможности для развития личности, ожидания в отношении личности будут разными, и личностные характеристики, которые она выработает, соответственно, тоже будут разными, равно как и в менее развитой и более развитой социальной системе. «Продвинутые» свойства личности, такие как творчество, самоопределение и саморазвитие, сверхнормативная активность, способность к личностному выбору, свободе воли являются нормами и ценностями динамического общества, которые интериоризируются личностью в

той или иной мере.

Таким образом, эмпирический и теоретический подходы задают разное содержание понятия личность, что важно учитывать при построении программ исследования и вмешательства.

Теперь обратимся к понятию индивидуальности. В психологическом словаре индивидуальность определяется как «человек, характеризуемый со стороны своих социально значимых отличий от других людей; своеобразие психики и личности индивида, её неповторимость. Индивидуальность проявляется в чертах темперамента, характера, в специфике интересов, качеств перцептивных процессов и интеллекта, потребностей и способностей индивида. Предпосылкой для формирования индивидуальности служат анатомо-физиологические задатки, которые преобразуются в процессе воспитания, ... порождая широкую вариативность проявлений индивидуальности» [10; 136-137]. Очевидно, что в данном определении речь идёт об отличиях индивидного порядка: перечень проявлений индивидуальности указывает на дифференциально-психологическую проблематику. То есть, речь идёт об индивидуальности индивида, психики, но никак не личности, во всяком случае, в понимании теоретического подхода. Скорее, это определение во многом совпадает с пониманием личности в эмпирическом подходе. Эти соображения позволяют назвать такой подход к определению понятия индивидуальности дифференциально-психологическим, а так же констатировать, он не охватывает всех аспектов данного понятия.

Второй подход к пониманию индивидуальности назван нами интегральным, по наименованию теории интегральной индивидуальности, и представлен взглядами В. С. Мерлина и Б. Г. Ананьева.

В. С. Мерлин, автор термина «интегральная индивидуальность», определил её как синтез подсистем разного уровня (организм, индивид, личность, статус), системообразующую функцию в отношении которых выполняет индивидуальный стиль деятельности. Были выделены такие параметры индивидуальности как биохимические, нейродинамические, психодинамические, психические свойства личности, личность, социальная роль. Биохимические и нейродинамические свойства связаны посредством индивидуального стиля жизнедеятельности или стиля питания, нейродинамические и психодинамические – посредством индивидуального стиля активной двигательной деятельности, все остальные – посредством индивидуального стиля деятельного общения [5].

Б. Г. Ананьев описал интегральную индивидуальность как состоящую из следующих подсистем: первичные свойства индивида (общесоматические, нейродинамические, билатеральные свойства), вторичные свойства индивида (темперамент, органические потребности, задатки), человек как личность (статус личности в обществе, социальные роли, мотивы поведения, связанные с целями и ценностями, отношения личности, её мировоззрение, характер, склонности), человек как субъект деятельности (свойства индивида и личности в зависимости от назначения деятельности) [5].

Очевидно, что в интегральном подходе объём понятия индивидуальности расширяется практически до понятия «человек», и его значение оказывается довольно размытым.

Появляется вопрос, оправдано ли говорить об индивидуальности личности? Мы утверждаем, что не только оправдано, но и необходимо. Эта необходимость и возможность обусловлена тем, что сам термин «индивидуальное» может пониматься как индивидное и как индивидуализированное (К. А. Абульханова-Славская) [1], последнее как раз отвечает нашему вопросу. Описание индивидуализированного восходит еще к Дж. Ст. Миллю, согласно мысли которого: «К сфере индивидуального принадлежит, во-первых, свобода совести, в самом обширном смысле этого слова, абсолютная свобода мысли, чувства, мнения относительно всех возможных предметов, и практических, и спекулятивных, и научных, и теологических... Во-вторых, сюда принадлежит свобода выбора и преследования той или иной цели, свобода устраивать свою жизнь сообразно со своим личным характером, по своему личному усмотрению, к каким бы это ни привело последствия для меня лично, и если я не делаю вреда другим людям» [6; 10]. Примечательно, что такое понимание индивидуального ассоциируется с теоретическим подходом к определению личности.

Из современных авторов можно выделить С. М. Meadows, А. Г. Асмолова и Г. С. Тарасова. По С. М. Meadows индивидуальность определяется как «ощущение своей ограниченности и отделённости от окружающего» [13]. Это определение можно соотнести с определением индивида в психологическом подходе. А. Г. Асмолов разработал одно из наиболее полных определений, согласно которому в индивидуальности личности проявляется творческая природа личности как субъекта деятельности: процессы личностного выбора, постановки новых целей, овладения критическими ситуациями, преобразования себя и других [3]. В собственном смысле индивидуальность выступает как «совокупность смысловых отношений и установок человека в мире, которые порождаются в ходе жизни человека в обществе при наличии необходимых антропологических предпосылок и обеспечивают ориентировку в иерархии ценностей и овладение поведением в ситуации борьбы мотивов, воплощаются через деятельность и общение в продуктах культуры, других людях, себе самом ради продолжения являющегося ценностью для данного человека образа жизни» [4]. Г. С. Тарасов пишет: «В неповторимости личности выявляются способы самоопределения индивида в реальных условиях его жизни, позволяющие ему осознавать социальное бытие, а благодаря этому занять позицию сознательного субъекта, управляющего жизнедеятельностью» [11]. Интересно, что и Дж. Ст. Милль, и А. Г. Асмолов, и Г. С. Тарасов выходят на феномен авторства личности в отношении своей жизни, что характеризует личность со стороны её зрелости.

Описанные взгляды мы объединяем в так называемый общепсихологический, и даже лучше сказать – философско-психологический подход к определению понятия индивидуальности.

Выводы.

Итак, мы выделили принципиальные подходы к определению понятий индивида, личности и индивидуальности: биологический и психологический – к понятию индивида, эмпирический и теоретический – к понятию личности, дифференциально-психологический, интегральный и философско-психологический –

к понятию индивидуальности, а также затронули связи между этими понятиями с точки зрения выделенных подходов.

Биологический подход к определению понятия индивида содержательно характеризует его, скорее, как биологическую особь, тогда как психологический фиксирует именно специфику человеческого индивида, раскрывая также процесс его становления как индивидуацию, обособление.

В эмпирическом подходе личность определяется через максимально разнообразный перечень описательных характеристик разного содержания и уровня. В теоретическом подходе выделяется исходное отношение, которое обуславливает развитие личности как вчувственного социального качества. Частные проявления личности зависят от возможностей развития, которые предоставляет ей конкретная социальная система.

Дифференциально-психологический подход определяет индивидуальность через индивидные свойства, что в значительной степени пересекается с пониманием личности в эмпирическом подходе. Интегральный подход определяет индивидуальность как единую систему, включающую иерархию свойств или подсистем, начиная с биологических и заканчивая социальными. Философско-психологический подход акцентирует индивидуализированные характеристики и определяет индивидуальность как творческий аспект личности, ответственный за самоопределение и самореализацию личности, смыкаясь таким образом с теоретическим подходом к пониманию личности и психологическим подходом к пониманию индивида.

Важно отметить, что эти подходы хоть и противопоставлены одни другим, но всё же взаимно дополняют понимание таких центральных для психологии понятий как «индивид», «личность» и «индивидуальность», и способствуют их более полному исследованию.

Література.

1. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности. – М., 1973.
2. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы // Формирование и развитие личности. – М., 1981.
3. Асмолов А. Г. О предмете психологии личности // Вопр. психол. – 1983. – №3.
4. Асмолов А. Г. Психология индивидуальности: Методологические основы развития личности в историко-эволюционном процессе. – М., 1986. – 95 с.
5. Белоус Б. В. Характеристика интегральной индивидуальности и критерии распознавания // Вопр. психол. – 1991. – № 2.
6. Данилова В. Как стать собой. Психотехника индивидуальности. Пособие для самообразования. – Х., 1994. – 128 с.
7. Кон И. С. Открытие “Я”. – М., 1978. – 367 с.
8. Личность: определение и описание // Вопр. психол. – 1992. – № 3-4.
9. Моргун В. Ф., Ткачёва Н. Ю. Проблемы периодизации развития личности в психологии. – М., 1981. – 81 с.
10. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2 -е изд. – М., 1990.
11. Тарасов Г. С. О неповторимости человеческой личности // Вопр. психол. – 1989. – № 3.
12. Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В. В. Давыдова. – М., 1981. – 176 с.
13. Meadows C. M. The phenomenology of joy: An empirical investigation // Psychological Reports. – 1975. – № 37. – P. 39-54.

УДК 159.922.7 – 053.4 (091)

Особенности моральной саморегуляции современных дошкольников: сравнительно-исторический анализ.

Глебова Н.В.

В статье представлены результаты исследования исторического развития некоторых особенностей моральной саморегуляции у детей старшего дошкольного возраста. Использовался метод повторения эксперимента и проведения сравнительного анализа полученных результатов. Нами дублируется метод свободного распределения и беседа по изучению критериев моральной оценки альтернативных поступков, разработанные С.Г.Якобсон и В.Г.Щур. Согласно полученным данным отмечается увеличение количества детей, не соблюдающих принцип справедливости в ситуации морального выбора, а также детей, воспринимающих норму справедливости в первую очередь как способ охраны своих интересов.

Ключевые слова: моральная саморегуляция, норма справедливости, распределение игрушек.

У статті представлені результати дослідження історичного розвитку деяких особливостей моральної саморегуляції у дітей старшого дошкільного віку. Використовувався метод повторення експерименту і проведення порівняльного аналізу отриманих результатів. Нами дублюється метод вільного розподілу та бесіда по вивченню критеріїв моральної оцінки альтернативних вчинків, розроблені С.Г.Якобсон і В.Г.Щур. Згідно отриманих даних відзначається збільшення кількості дітей, що не дотримуються принципу справедливості в ситуації морального вибору, а також дітей, що сприймають норму справедливості в першу чергу як спосіб охорони своїх інтересів.

Ключові слова: моральна саморегуляція, норма справедливості, розподіл іграшок.

In the article are presented the results of research of historical development of some features of moral self-regulation for the children of senior preschool age. Was used the method of repetition of experiment and carrying out of the comparative analysis of the received results. We duplicate a method of free distribution and conversation on studying of criteria of a moral estimation of the alternative acts, developed by S.G.Jakobson and V.G.Shchur. According to the received data the increase in quantity of children who are not observing a principle of justice in a situation of a moral choice, and also children perceiving norm of justice first of all as a way of protection of the interests is marked.

Keywords: moral self-regulation, norm of justice, distribution of toys.

В рамках культурно-исторического подхода, разработанного Л.С. Выготским к изучению психических процессов, была поставлена проблема исторического развития психики. В дальнейшем эта проблема была раскрыта такими советскими психологами как А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия и др. В соответствии с данной теорией все психические процессы имеют социальную природу происхождения и меняются в ходе культурных и исторических изменений: «поведение и сознание человека испытывают на себе воздействие общественно-исторических условий и изменяются вместе с изменением последних» [1, стр.188].

Существуют разные подходы к изучению проблемы исторического развития психических процессов. В последнее время, как в отечественной, так и в зарубежной психологии разрабатывается подход, в рамках которого проводятся сравнительные исследования особенностей развития психических процессов на разных временных этапах. В таких работах исследуются вопросы исторических изменений этих процессов и используется методологический подход, основанный на повторении экспериментов, проводившихся первоначально несколько десятков лет назад. Полученные в современных условиях данные затем сравниваются с данными, полученными ранее.

Цельный ряд работ такого плана проведен в области исторического развития мнемических процессов. В работе Е.А. Невоенной по развитию памяти у дошкольников спустя пятьдесят лет было повторено экспериментальное исследование З.М. Истоминой [4]. В работе П.А. Мясоед был повторен эксперимент А.Н. Леонтьева («параллелограмм развития») [3]. Психолого-исторический анализ качественно-количественных характеристик произвольного запоминания, как повторение экспериментов П.И. Зинченко, был проведен Е.С. Мажириной [2]. В рамках изучения исторического развития произвольности и игровой деятельности у дошкольников интересная работа проведена Е.Ф. Ивановой [10], Е.О. Смирновой и О.В. Гударевой [6]: повторен эксперимент, проведенный З.В. Мануйленко в 1948 году.

К настоящему моменту в политической, социально-экономической структуре общества, культуре произошли значительные изменения. Очевидно, что с учетом современных все ускоряющихся темпов развития общества, важно исследовать историческое развитие не только познавательных процессов, но и процессов морального становления человека.

В отечественной психологии исследования в области морального развития условно можно подразделить на два разных направления: эмоционально-ориентированное и нормативно-ориентированное [5]. Исследователей эмоционально-ориентированного направления интересует развитие социальных эмоций и нравственных чувств, к которым, прежде всего, относятся сопереживание и сочувствие.

В соответствии с нормативно-ориентированным направлением моральное развитие ребенка происходит как процесс усвоения норм и правил общественного поведения в условиях совместной деятельности и активного общения. Норма в данном случае - это «эталон, образец поведения, который должен ребенком осознаваться, быть для него привлекательным, эмоционально значимым и главное — побуждать к определенным социально одобряемым поступкам» [5]. В исследованиях этого направления ведущая роль принадлежит моральной саморегуляции, объектом которой является актуальное поведение самого субъекта.

В ряде работ, исследовавших реальное поведение детей в ситуации морального выбора (С.Г. Якобсон, В.Г. Щур, 1977; С.Н. Карпова, Л.Г. Петрушина, 1981; Е.В. Субботский, 1983) было показано, что моральная саморегуляция появляется уже у дошкольников. Дети 5-7 лет вполне способны соблюдать нормы в ситуации морального выбора [7, 8]. С этой точки зрения данный возраст является оптимальным для изучения

особенностей моральной саморегуляции в ее историческом развитии.

Возникает такой вид саморегуляции у детей не спонтанно, а в результате воздействий окружающих, всего многообразия обстоятельств жизни ребенка. Вероятно, что с изменением социальной ситуации развития, общественной культуры, будут меняться и особенности проявления моральной саморегуляции у детей дошкольного возраста. Для выявления этих особенностей нами было проведено сравнительно-историческое исследование моральной саморегуляции в рамках экспериментальной модели, разработанной С.Г. Якобсон. Мы предположили, что исторические и культурные изменения в обществе, наряду с другими факторами, влияют на моральную саморегуляцию детей в ситуации морального выбора, а также на оценку ими альтернативных поступков в этих условиях.

Основная часть данного исследования - это повторение начального этапа экспериментов С.Г. Якобсон и В.Г. Щур (1977). А именно диагностические пробы, направленные на выявление детей, не соблюдающих норму справедливости. Данная норма была выбрана авторами как одна из частных форм более общей нормы равенства, которая наиболее распространена, постоянно повторяется как в семье, так и в детском саду среди детей. Для изучения особенностей саморегуляции дошкольников в ситуации морального выбора данные пробы проводятся с помощью распределения игрушек. В зависимости от своего желания ребенок может или поделить поровну, или взять себе большую часть игрушек. Для краткости равномерное распределение было определено авторами как «справедливое», а неравномерное – «несправедливым». Соответственно, о «справедливости» ребенка можно судить по соотношению оставленных себе и отданных другим детям игрушек.

Также была повторена беседа по изучению критериев моральной оценки альтернативных поступков. Ситуация морального выбора предполагает наличие когнитивных предпосылок моральной саморегуляции. Они не являются достаточными в реализации ребенком морального поведения и сами по себе не обеспечивают добровольного отказа от своих желаний, интересов во имя моральных ценностей. Однако когнитивные предпосылки являются необходимыми. Ребенок, во-первых, как минимум должен осознавать, что в конкретной ситуации поступить можно по-разному, есть альтернатива. Во-вторых, ребенок может понимать разное значение альтернативных действий. Например, поступок, соответствующий его желаниям, может ущемлять интересы других, а следование желаниям другого, противоречить его собственным интересам. В-третьих, понимая смысл обеих альтернатив, ребенок должен уметь адекватно оценивать их. Эта плоскость моральной оценки альтернативных поступков также была всесторонне изучена С.Г. Якобсон. В одном из исследований в этом направлении изучались критерии моральной оценки возможных альтернатив при распределении игрушек с помощью беседы, в ходе которой предполагалось исследовать представления детей о должном поведении в ситуации «хорошего» распределения игрушек и «плохого».

Для статистической обработки полученных нами данных и сравнения их с данными, полученными в исследовании С.Г. Якобсон, был использован метод углового преобразования Фишера.

Испытуемые. В экспериментах С.Г. Якобсон и В.Г. Щур участвовали дети 6-7 лет, т.е. дети старшего дошкольного возраста. В нашем эксперименте также принимали участие дети только старших групп детского сада. Однако с учетом изменения возраста поступления детей в школу, этот диапазон составил 5л.11м. – 6л.6м. Всего в эксперименте приняло участие 78 детей из подготовительных групп детских садов г.Харькова: д/я №158, №80 и №367.

Экспериментальный материал. Так же как и в опытах С.Г. Якобсон и В.Г. Щур в методе свободного распределения ребенку предлагался набор из 29 игрушек, состоящий из 5 партий, которые ему нужно было последовательно распределить между собой и двумя другими детьми. В каждую партию входили игрушки одного вида, незначительно отличающиеся друг от друга. Например, мальчикам предлагался такой набор: 7 военных машин, 6 пожарных машин, 5 мотоциклов, 6 милицеских машин, 5 строительных машин. Девочкам в таком же количестве предлагалось поделить кукольную одежду: платья, кофточки, брючки и т.п. Таким образом, было три партии игрушек, которые невозможно поделить на равные части (7, 5 и 5 штук) и две партии, которые легко делились поровну между тремя детьми (по 6 шт.).

Для проведения беседы было необходимо 6 одинаковых игрушек разного цвета и две куклы, которые впоследствии должны были изображать других детей.

Ход эксперимента в методе свободного распределения был несколько изменен. С одной стороны, мы полностью воссоздали ситуацию, в которой ребенку - основному испытуемому - необходимо было распределить между тремя детьми достаточно большое количество игрушек, предназначенное всем им для игры. Ребенку объяснялось, что он может делить игрушки как хочет, но обязательно должен дать каждому партнеру хотя бы по 1 штуке из каждой партии, чтобы тот тоже мог поиграть. Так как количество предметов в партии всегда превышало число участников, распределяющий мог оставить себе больше игрушек, чем получали остальные. С другой стороны, мы должны были несколько видоизменить контекст распределения для самого ребенка. Ранее эти опыты проводились в специальной группе детского сада, где находилось сложно организованное оборудование для данного эксперимента. В группе стояли три стола, отгороженные друг от друга ширмами и соединенные деревянными желобами через окошки в них так, чтобы основной испытуемый мог по ним как по дорогам отправлять на грузовичках друг за другом партии игрушек сидящим по обе стороны от него двум другим детям. Таким образом, распределяющий знал, что ребята не могли видеть, сколько игрушек он оставлял себе и сколько отправлял им. Также весь эксперимент проходил «в контексте военной игры, в которой перед детьми последовательно ставились задачи: уметь хранить «военную тайну», правильно обращаться с транспортом, знать название и назначение разных видов вооружения и т.п.» [8]. Необходимость в таком оборудовании была обусловлена задачами формирующего эксперимента, в рамках которого С.Г. Якобсон со своими коллегами проводила целую серию опытов, названную самими авторами как «сугубо эмпирический поиск» [9], чтобы изучить не только особенности саморегуляции, но главное выявить условия и пути ее становления. Во время этих поисков психологи постоянно варьировали ход эксперимента с помощью такого

оборудования: менялось положение ширм, проводился опрос не только основного испытуемого, но и тех детей, которым распределялись игрушки, менялись партии игрушек, условия их распределения и т.п. [8].

В наших условиях такую ситуацию воспроизвести в полном объеме оказалось затруднительным. К тому же для сравнительно-исторического анализа особенностей саморегуляции дошкольника в ситуации морального выбора из всего комплекса исследований, которые были разработаны и реализованы в то время, нам необходимы результаты только диагностических проб, а именно метод свободного распределения и беседа по изучению особенностей моральной оценки альтернативных поступков. Поэтому в нашем исследовании контекст военной игры, был заменен на контекст помощи взрослому и интересной, поощрительной игры с новыми игрушками после занятия.

Ребенок сначала диагностировался с помощью трех коротких проективных тестов, которые для него проходили как необычное занятие-игра. Затем ребенка хвалили за то, что он прекрасно «занимался» и просили помочь в распределении некоего набора «неизвестных ей игрушек, который дали специально для трех ребят из старших групп, чтобы они могли поиграть в свободное время». И именно данного ребенка просят помочь, объясняя «очень хорошими результатами на предшествующем занятии». Также объяснялось, что в данный момент двое других ребят находятся в соседней группе и ждут своих игрушек для игры. Необходимо было складывать их в два отдельных короба, чтобы тут же отнести им. Таким образом, работу детей хвалили и поощряли в любом случае, важно было создать максимально доверительную и раскованную атмосферу. Психолог-экспериментатор, как и в опытах С.Г. Якобсон и В.Г. Щур, вела себя максимально нейтрально в отношении поведения ребенка с игрушками и их распределения. Таким образом, мы изменили контекст игры, приблизив его к современным условиям в детском саду, но максимально точно стремились сохранить мотивацию ребенку, полностью сохранив экспериментальный материал и оригинальную инструкцию, которая дается непосредственно перед распределением игрушек.

При подсчете результатов распределения то количество игрушек, которое ребенок оставлял для себя, принималось за 100%. Далее высчитывалось отношение числа игрушек, отданных каждому из двух других детей, к количеству оставленных себе. Например, если из 29 игрушек деливший оставил себе 19 шт. (100%), другим отправил только по 5 шт., то значит, доля других детей составила только 26%. Также как и опытах С.Г. Якобсон и В.Г. Щур, обработка полученных материалов позволила разделить детей на три группы.

В первую вошли дети, соблюдающие норму справедливости при распределении и отправлявшие другим детям столько же игрушек, сколько и себе, иногда даже больше (от 100% до 240%). Дополнительно авторы методики предложили подразделить эту группу на две подгруппы: 1) дети, делившие поровну; 2) дети, оставившие себе меньшее количество игрушек, чем отправили другим.

Ко второй группе были отнесены те дети, которые при распределении оставили себе несколько больше игрушек, чем двум другим детям (от 65% до 90%). Авторы предложили считать такое расхождение незначительным в силу особенностей самой методики, когда некоторые партии игрушек состоят из неделимого количества. В таком случае при распределении дети, которые могут быть склонны к справедливому поведению, по каким-то причинам оставляют в партиях с нечетным количеством себе большее число игрушек, но в партиях из 6 шт. делят только по 2 шт. каждому.

В третью группу вошли «несправедливые» дети, не соблюдающие норму справедливости, и отправлявшие другим детям только от 26% до 65% игрушек, которые оставили себе. В спорных ситуациях, когда речь шла о диапазоне 60%-65%, мы опирались на мнение авторов методики, которые в данном случае обращали внимание на способ распределения партий из четного количества игрушек. Если ребенок из партии в 6 шт. 4 игрушки оставлял себе, а не делил поровну на всех трех детей, значит ребенок не смог соблюсти норму справедливости и мы вправе отнести его в третью группу.

Беседа по изучению критериев моральной оценки возможных альтернатив проводилась нами с полным повтором хода эксперимента, оборудования и инструкции ребенку. Выглядело это так: перед ребенком на столе сажали двух кукол, изображавших других детей, и давали 6 одинаковых игрушек разного цвета. Далее мы просили ребенка показать, как распределить между ними тремя эти игрушки, чтобы получилось «хорошо и правильно». Затем просили распределить, чтобы получилось «плохо и неправильно». С.Г. Якобсон проводила эту беседу с детьми, обнаружившими по методике свободного распределения довольно справедливое поведение. Повторяя эту методику, мы решили несколько расширить рамки анализа и провели данную беседу, в том числе, и с детьми, не соблюдавшими норму справедливости.

Результаты.

1. Метод свободного распределения.

1) Количество детей из первой группы составило 33% (1 подгруппа - 20%; 2 подгруппа - 13%), из второй - 32% и из третьей - 35%. Таким образом, наблюдается равномерное распределение с точки зрения групп. Однако анализ с учетом данных по подгруппам свидетельствует, что наименьшее количество детей (13%) зафиксировано среди детей, распределивших игрушки поровну. В результатах опытов С.Г. Якобсон и В.Г. Щур наблюдалось следующее соотношение: первая группа - 30% (1 подгруппа - 9%; 2 подгруппа - 21%), вторая - 48% и третья - 22%. В данном случае наименьшее количество детей зафиксировано среди детей, оставившим себе меньше игрушек, чем другим детям. Для оценки существующих различий, проведем сравнительный анализ по каждой группе отдельно.

2) Анализируя только первую группу, а в ней подгруппу из детей, распределивших себе меньшее количество игрушек, чем другим детям, обнаруживаем значимое увеличение таких детей в настоящее время ($p \leq 0,015$). Если среди современных дошкольников оставляют себе меньшее количество игрушек 21% детей, то ранее таких детей было зафиксировано 9%. Можно объяснить этот факт тем, что большее количество современных детей способны не только соблюсти норму справедливости, но и пожертвовать своими интересами для других, совершить моральный поступок. Однако мы считаем, что данный факт следует объяснять иначе.

С.Г.Якобсон описывала в своем исследовании, какое восхищение у детей того времени вызывала сама возможность увидеть такое большое количество игрушек, подержать их в руках и поиграть ими впоследствии. Не секрет, что в 70-е годы хорошая игрушка была дефицитом и дети многие игрушки видели впервые. В нашем исследовании особой трудностью для экспериментатора стал именно подбор таких игрушек, которые бы сохранили свою привлекательность и новизну для нынешних дошкольников на фоне переизбытка на современном рынке игрушек и пресыщенности ими детей. В результате во время распределения экспериментатор мог заметить, что дети, конечно, в большинстве своем радовались игрушкам, самой процедуре распределения. Однако того восхищения, которое зафиксировано в протоколах 70-х годов, мы не наблюдали. Детей скорее радовало количество игрушек, их новизна и возможность ими манипулировать по своему желанию. Данный факт, на наш взгляд, вполне согласуется с результатами современных психологических исследований, в которых фиксируется «заметное обеднение содержания детских игр и уменьшение их места в жизни дошкольников» [6]. По данным нашего наблюдения после распределения некоторые девочки даже не знали и не умели надевать на кукол выбранную ими кукольную одежду. А когда одевали, то лишь единицы стремились присвоить этой кукле какую-нибудь роль для организации сюжетно-ролевой игры. Среди мальчиков тоже только единицы после распределения начинали увлеченно «гонять в машинки». Большинство просто рассматривали технику и изучали ее возможности.

Следует также упомянуть, что выделяя данную подгруппу, авторы обозначили ее диапазон от 100% до 130% игрушек отправленных другим от количества оставленных себе. В нашем исследовании были зафиксированы и такие дети, которые отдавали другим по 200%-240% игрушек другим, оставляя себе лишь по 1 игрушке почти из каждой партии – 6% детей, чего не наблюдалось ранее.

Таким образом, тот факт, что среди современных дошкольников фиксируется увеличение количества детей, отдавших другим больше игрушек, чем себе, на наш взгляд, косвенно свидетельствует о снижении интереса к игрушке на фоне «сворачивания игровой деятельности» [6].

3) Во второй подгруппе, т.е. среди детей, распределивших поровну, обнаруживаем, что значимых различий нет ($p \leq 0,075$). Если сейчас таких детей 13%, то ранее отмечалось – 21%. Как мы уже отмечали, среди современных дошкольников данная подгруппа является самой малочисленной. Можно предположить, что сейчас у меньшего количества детей норма справедливости актуализирована в сознании и является ведущей в ситуации морального выбора.

4) Сравнивая результаты распределения современных дошкольников из второй группы (оставили себе несколько больше игрушек, чем дали другим) с данными С.Г. Якобсон и В.Г. Щур, видим значимое уменьшение ($p \leq 0,019$) с 48% ранее до 32% на данный момент. Это расхождение, на наш взгляд, объясняют результаты, представленные нами ниже по «несправедливым» детям, т.к. разница между этими группами примерно одинакова (соответственно, 14% и 13%).

5) Наконец, анализ результатов распределения современных детей из третьей группы в сравнении с результатами детей из исследования 70-х годов показал значимое увеличение количества «несправедливых» детей ($p \leq 0,037$). То есть в предыдущем исследовании процент детей, не соблюдающих норму справедливости в ситуации морального выбора составлял 22%, в настоящий момент он вырос до 35%. Соответственно общее количество детей первой и второй групп, т.е. «справедливых» детей значимо снизилось с 78% до 65% ($p \leq 0,038$). На наш взгляд, негативная ситуация игнорирования нормы справедливости среди части современных дошкольников усугубляется еще и некоторым снижением интереса к игрушке, которое мы уже описали выше.

2. Беседа по изучению критериев моральной оценки возможных вариантов распределения в ситуации морального выбора.

1) Ответы на вопрос: «Как будет хорошо и правильно?» были практически однозначны: дети предлагали либо деление поровну, либо обмен между партнерами игрушками разного цвета с обязательным сохранением равного количества игрушек у каждого (по 2 штуке). Таким образом, дети практически единодушно рассудили: 98% справедливых детей и 96% несправедливых хорошим и правильным считают деление поровну. В исследовании С.Г. Якобсон дети, обнаружившие по методике свободного распределения довольно справедливое поведение, в 90 % случаев также правильным сочли деление поровну. Соответственно можно говорить о том, что как ранее, так и в настоящее время дети в большинстве своем располагают критериями позитивного поведения и в ситуации морального выбора должным поведением считают справедливое деление.

2) Ответы на вопрос: «Как будет плохо и неправильно?» разнообразнее. Первая часть детей в качестве плохого и неправильного продемонстрировала такой вариант распределения, при котором им доставалось больше игрушек, чем двум другим ребятам. Так решило 20% справедливых детей и 33% несправедливых. Различие между этими результатами не значимо, соответственно можно говорить о том, что в общем, примерно четвертая часть современных детей в ситуации морального выбора осознает неправильность оставления себе большего количества игрушек.

Вторая часть детей считает, что плохими являются те варианты, при которых в любом случае кому-то достается большее количество игрушек: и им самим, и другим ребятам. Это 18% справедливых детей и 7% несправедливых. Данное различие не является значимым, что еще раз подтверждает тот факт, что «видение и понимание разных способов поведения в ситуации морального выбора не связано с теми факторами, которые определяют сам выбор» [8]. Также следует подчеркнуть, что лишь малое количество современных дошкольников умеют адекватно оценить соблюдение или нарушение норм в ситуации морального выбора в не зависимости от собственного реального поведения в точно такой же ситуации.

Третья часть детей плохим и неправильным сочла вариант, при котором им достается меньшее количество игрушек: 61% «справедливых» детей и 52% «несправедливых». Различие между этими результатами не значимо, соответственно снова следует отметить, что нормативное поведение ребенка в ситуации морального выбора не обнаруживает тесной связи с его пониманием способов поведения в ситуации морального выбора.

Сравнительный анализ результатов беседы С.Г. Якобсон со «справедливыми» детьми и результатов современных опытов показывает значимое увеличение подобных ответов детей в настоящее время. А именно, в исследовании, проводившемся ранее, количество детей, которые считают плохим ущемление другими их собственных интересов, составило 42% среди дошкольников и 55% среди школьников II – IV классов. Таким образом, с $p \leq 0,009$ значимо выросло число современных детей дошкольного возраста по сравнению с дошкольниками 70-х годов прошлого столетия, считающих плохим распределение себе меньшего числа игрушек. С другой стороны, мы видим, что с увеличением сегодня таких дошкольников, их количество приблизилось к количеству младших школьников ранее. Ситуацию морального выбора большинство детей сейчас, еще не достигнув школьного возраста, видит с точки зрения возможного ущерба для себя. «Возможно, это связано с тем, что увеличивается число детей, чувствующих себя обиженными и испытывающими несправедливость со стороны сверстников» [8]. Важно, что данный комментарий был дан С.Г. Якобсон в отношении увеличения на 13 % числа таких детей среди младших школьников (см. выше). По результатам современного исследования, к сожалению, мы с полным правом можем давать те же комментарии, ведь данные современных дошкольников и младших школьников 70-х годов уже совпадают.

Выводы.

1. Полученные данные дают основание сделать вывод о том, что среди современных дошкольников треть детей не склонны в реальной жизни в ситуации морального выбора соблюдать норму справедливости.
2. Больше половины детей этого возраста в своих представлениях о должном поведении видят ситуацию морального выбора с точки зрения возможного ущерба для себя. Моральная норма воспринимается ими как способ охраны в первую очередь своих интересов.
3. Сравнительно-исторический анализ показывает, что в ходе исторического развития произошли значимые изменения в сфере моральной саморегуляции у современных детей дошкольного возраста по сравнению с их сверстниками семидесятых годов прошлого столетия.
4. Сравнение показателей по соблюдению детьми нормы справедливости в ситуации морального выбора выявило количественные расхождения. Среди современных дошкольников значимо выросло число детей, не соблюдающих норму справедливости в ситуации морального выбора.
5. В сравнении с данными С.Г. Якобсон, значимо выросло количество старших дошкольников, рассматривающих ситуацию морального выбора с точки зрения охраны своих личных интересов, считающих неправильной и плохой такую ситуацию, в которой они могут получить несколько меньше благ, чем другой ребенок.

Литература

1. Леонтьев А.Н. Об историческом подходе к изучению психики человека.- «Проблемы развития психики», М., 1956.
2. Мажиріна Є.С. Психолого-історичний аналіз якісно-кількісних характеристик мимовільного запам'ятовування (у порівнянні з даними П.І.Зінченка): Автореф. дис. канд. психол. наук. – Харків, 2007.
3. Мясоед П.А. «Параллелограмм» А.Н. Леонтьева, «генетический закон» Л.С. Выготского и традиция научной школы // Вопр. психол. – 2003. – №2 – с.105–117.
4. Невоєнна О.А. Історично-порівняльний аналіз розвитку довільної пам'яті: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Харків, 1998.
5. Смирнова Е.О. Моральное и нравственное развитие дошкольников. – Дошкольное образование, 2006, №17.
6. Смирнова Е.О., Гударева О.В. Игра и произвольность у современных дошкольников.//Вопр. психол. –2004. – №1. – с.91–103.
7. Субботский Е.В. Нравственное развитие дошкольника.– Вопр. психол, 1983, №4.
8. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии акад. пед. наук СССР.— М.: Педагогика, 1984.
9. Якобсон С.Г., Щур В.Г. Психологические механизмы усвоения детьми этических норм.— В кн.: Психологические проблемы нравственного воспитания детей. М., 1977.
10. Ivanova E.F. The Development of voluntary Behavior in Preschoolers // Journal of Russian and East European Psychology. – 2000. – Vol.38 – №2. – P.6–21.

О тенденциях изменения гендерной идентичности

Головнева И.В.

В статье рассматривается проблема изменений гендерной идентичности. Изменения гендерной идентичности анализируются в контексте личностных изменений, происходящих под влиянием социальных условий. Приводится ряд теоретических выводов, сформулированных на основе исследований автора: о тенденции к андрогинии, о неравномерности изменений в социально-психологических характеристиках мужчин и женщин, о дисбалансе между идущими изменениями и их осознанием.

Ключевые слова: личность, гендер, гендерная идентичность, гендерные стереотипы

У статті розглядається проблема змін гендерної ідентичності. Зміни гендерної ідентичності аналізуються в контексті особистісних змін, що відбуваються під впливом соціальних умов. Приводиться низка теоретичних висновків, сформульованих на підґрунті досліджень автора: про тенденцію до андрогінії, про нерівномірність змін у соціально-психологічних характеристиках чоловіків і жінок, про дисбаланс між змінами, що йдуть та їх усвідомленням.

Ключові слова: особистість, гендер, гендерна ідентичність, гендерні стереотипи

The problem of changes of gender identity is examined in the article. The changes of gender identity are analysed in the context of personality changes, what be going on under influence of social terms. A row over of theoretical conclusions, formulated on the basis of researches of author is brought: about a tendency to androghinia about the unevenness of changes in social-psychological descriptions of men and women, about a imbalance between going changes and their awareness.

Keywords: personality, gender, gender identity, gender stereotypes

Постановка проблемы. То, что личность меняется, развивается в течение всей жизни – факт, с точки зрения современной психологии, практически неоспоримый.

Еще в классической работе А. Н. Леонтьева «Деятельность. Сознание. Личность» было отмечено, что формирование личности представляет собой непрерывный процесс, состоящий из ряда последовательно сменяющихся стадий. Но если в течение долгого времени этот процесс был достаточно плавно текущим, то сейчас условия и обстоятельства внешней среды меняются настолько быстро, что личность человека не всегда успевает успешно адаптироваться к этим новообразованиям.

Если же говорить о приоритетных задачах психологии и практической деятельности психологов не в строго научном, а в экзистенциальном смысле, то качестве одной из первоочередных задач следовало бы назвать помощь человеку в успешной адаптации – в достижении полноценной самореализации в трансформирующемся обществе.

Но в этом быстро изменяющемся обществе многие социальные стереотипы, выступающие в сознании отдельного индивида, и в общественном мнении как показатели нормы, не успевают трансформироваться. А это, в свою очередь, приводит к тому, что сравнивая свою реальную жизнь и норму, свою индивидуально выстроенную и, зачастую, выстраданную иерархию ценностей, и эталонную, человек начинает испытывать трудности в выстраивании своей идентичности, в оценке достижений, в планировании стратегии своей дальнейшей жизни.

Наиболее очевидно и ярко это столкновение старого и нового, стереотипного и индивидуального, традиционного и инновационного проявилось в тех аспектах личности, поведения человека, которые долгое время воспринимались как предопределенные принадлежностью к женскому или мужскому полу.

Кроме того, преодолев «бесполоый период» своей истории (по определению И. С. Кона), и, надеюсь, преодолев период моды, исследования сходства и различий в психологии мужчин и женщин начинают восприниматься как необходимая составная часть процесса познания личности и поведения человека эпохи трансформации и глобализации.

Изложение основного материала исследования. Трансформационные процессы, происходящие в мире, не могут не затрагивать сознание, личность отдельного человека. Роль среды в формировании, развитии личности человека, в детерминации его поведения становится все более «видимой», так как сейчас мы наблюдаем последствия того, что человек зачастую не успевает меняться вслед за идущими в столь быстром темпе революционными изменениями в социуме.

Меняется традиционная система ценностей современных мужчин и женщин: работа и семья уже не выстраиваются так четко во взаимообратные иерархии в сознании мужчин и женщин. А кризис идентичности в целом во многом порожден проблемами в формировании гендерной идентичности в мире, где продолжение фразы «Современная/ный женщина/мужчина – это...» дает широчайший спектр зачастую взаимопротиворечащих ответов.

Представляется необходимым поиск ответа на важный вопрос – что в структуре личности является относительно стабильным, а что – изменчивым? И правы ли те, которые видят различия в психологии мужчин и женщин как неизменные, предопределенные «биологией»?

Большинство ученых стоят на позиции, что процесс развития человека происходит непрерывно, на протяжении всей его жизни и, следовательно, этот процесс не может не сопровождаться непрерывными изменениями личности. Какие-то изменения могут иметь частный, ситуативный характер – а какие-то приводят к перерождению, рождению новой личности.

Внешние социальные обстоятельства влияют на личность, но и личность может влиять на внешние обстоятельства, изменяя свой жизненный путь. И сами изменения личности под влиянием внешних условий могут рассматриваться как позитивные, способствующие развитию личности, расширяющие возможности ее самореализации, способствующие разрешению противоречий, неизбежно возникающих на жизненном пути личности в столь быстро трансформирующемся мире.

Изменение в представлениях о себе как о мужчине или о женщине (не в биологическом, а в социально-психологическом контексте) входит составной частью в концепцию личностного изменения [5,9]. Правда, именно в гендерном аспекте социализация не готовит человека к возможным изменениям и трансформациям. Если о формировании, развитии, саморазвитии личности в процессе обучения и воспитания говорится постоянно, а также создаются условия для определенных изменений, то не секрет, что в обыденном сознании все, так или иначе связанное с полом выглядит как неизменное и предопределенное «биологией».

Социально-экономические трансформации последних десятилетий повлияли на многие представления человека о самом себе. Несмотря на то, гендерная идентичность является одной из наиболее стабильных форм идентичности, наблюдаются изменения в представлениях о личностных характеристиках, ассоциирующихся с «мужственностью» и «женственностью».

Следует отметить, что в отечественной психологии вопросы специфики и динамики изменений психологических характеристик женщин и мужчин, гендерные особенности установок по отношению к значимым аспектам семейной и профессиональной жизни, проблемы влияния на жизненный путь человека и возможности личностной реализации в новых социально-экономических условиях, несмотря на растущее количество работ, изучены еще недостаточно. А ведь без их решения невозможны ни выработка соответствующих настояшему этапу норм и требований к личности и поведению (с учетом пола), ни целенаправленная работа образовательных учреждений по формированию успешных, психологически здоровых людей, ни оказание качественной психологической помощи, в преодолении естественных трудностей переходного периода.

Научно-исследовательская работа, проводимая мною и является попыткой рассмотреть трансформационные процессы, происходящие в личности современных украинских мужчин и женщин, проследить изменения в их представлениях о ролях, которым они должны соответствовать в семейной жизни и в профессиональной сфере, увидеть направления и тенденции этих изменений, ведь особенности мужской и женской гендерной идентификации специфически отражаются на личной и профессиональной судьбе человека, на его положении в обществе.

Выводы. Выводы, к которым привели результаты собственных исследований и анализ исследований других авторов, позволяет говорить о следующем:

1. Происходит сближение личностных характеристик мужчин и женщин (особенно тех характеристик, которые могут быть отнесены к категории социально-психологических), что позволяет говорить о тенденции «андрогинизации» личности [1].

2. Но этот процесс сближения имеет неравномерный характер – он идет в сторону принятия и усвоения женщинами многих психологических и поведенческих аспектов маскулинного образа. Особенно явно это проявляется в тех качествах и свойствах личности, которые формируются и проявляются в профессиональной деятельности [1, 6, 10].

Этот факт объясним. Так как сфера трудовой деятельности (если брать длительный исторический период) была преимущественно мужской, то и женщина, осваивая эту сферу, овладевая теми областями, которые традиционно относились к «мужскому миру», была вынуждена усваивать соответствующие модели поведения. Особенно явно это происходит в тех областях, где гендерные стереотипы, дискриминирующие фемининные качества, особенно сильны – например, в сфере руководства.

3. Тем не менее, можно утверждать, что это именно процесс сближения, обусловленный объективными изменениями внешней среды, а не трансформация «женского» в сугубо «мужское».

У мужчин также диагностируются качества личности, которые традиционно относили к фемининным, те, которые сейчас активно требует изменившаяся ситуация в мире и на рынке труда: внимание к людям, к взаимоотношениям, складывающимся в коллективе, и гибкость, которые ранее считались присущими именно женскому стилю работы и управления.

4. В нашей стране (аналогично тем процессам, которые идут во всем мире) быстрыми темпами идет формирование системы ценностей, в центре которой находится идея личного успеха, и на этой основе рождается новый опыт, новый образ социальной реальности, и, соответственно, новые гендерные представления, влияющие на формирование гендерной идентичности. Можно предположить, что одним из главных направлений трансформации гендерной культуры современного общества будет связано с тем, как будет решаться конфликт (как межличностный, так и внутриличностный) между семейно-ориентированной моделью женского поведения и ценностями индивидуального успеха, все более принимаемыми самими женщинами.

Как показали наши исследования, современные девушки не меньше, чем юноши, ориентированы на успех, и это уже новая черта образа современной женщины [2, 10]. Тем более что ориентация женщин на достижение успеха в профессиональной сфере – это одна из немногих тенденций изменений процесса гендерной социализации женщин, которая достаточно широко и последовательно поддерживается СМИ.

5. В семейной сфере также происходят знаковые изменения, которые, несомненно, уже влияют, и будут влиять на изменение представлений об образах мужчины и женщины. Здесь мы также наблюдаем изменения некоторых установок, являющихся основополагающими для традиционной дихотомии полов. И, в первую очередь, это коснулось функции материального обеспечения семьи, которая самими женщинами воспринимается уже не как природно мужская, а как совместная обязанность [1, 7]. А ведь это одна из опор властных отношений, лежащих в основе маскулинного образа [12]. Выявился и факт, что ожидания женщин связаны с новой, партнерской моделью семейных отношений, именно на нее они в большинстве своем ориентированы, но это оказалось зоной диссонанса, так как мужчины (несмотря на ряд изменений во взглядах) остаются приверженцами традиционного распределения семейных ролей.

6. В целом, основным направлением трансформации традиционно дихотомических особенностей личности женщин и мужчин, семейных и профессиональных ролей, которые они «играют», становится сближение и взаимопроникновение, то есть андроинизация. Процесс «андроинизации» распространяется

все шире, и все больше и больше качеств личности, поведенческих характеристик описываются и оцениваются участниками исследований как присущие в равной степени обоим полам.

Но есть одна проблемная зона, проявившаяся и в наших исследованиях – изменения происходят, но они не осознаются. Причем, представления о противоположном поле остаются стереотипизированными: образы представителей противоположного пола описываются как более маскулинные и более феминные, чем это есть в реальности [1, 3,6,11].

7. Реальное происходящее и фиксируемое в исследованиях ослабление поляризации гендерных свойств приводит к необходимости изменения соответствующих концептов идентичности.

Гендерная идентичность становится все более плюралистичной и индивидуальной, при этом женская меняется в большей степени, чем мужская. Объективное изменение социальной ситуации потребовало изменения, в первую очередь, женщины. Чтобы успешно выполнять свои функции в современном производстве, женщина должна быть умной, энергичной, предприимчивой, то есть обладать рядом свойств, которые традиционно считались привилегией мужчин. Приобретая ряд новых качеств (и, возможно, потеряв ряд качеств, традиционно им присущих), женщины стали предъявлять требования к партнеру, которые выходили за рамки привычного представления о «настоящем мужчине». Перестройка традиционной системы половых ролей и соответствующих им культурных стереотипов шла (да и идет) не гладко. Люди, привыкшие ориентироваться на жесткую, однозначную норму, чувствуют себя неуверенно, испытывая психологический дискомфорт и тревогу.

Процесс выстраивания гендерной идентичности стал более «индивидуализированным», что порождает проблему готовности личности к осуществлению этого процесса и принятию его результатов. Г. А. Балл отметил, что современный человек живет в мире наполненном различными моделями поведения, ценностями, не отмеченными ярлычком «верно» или «неверно», и поэтому для него очень важна внутренняя свобода, при которой человек оказывается способен к диалектическому единству в овладении социокультурными нормами и критическом отношении к ним в формировании собственных личностных норм.

Тем не менее, гендерная идентичность, как имеющая социальный характер, изначально предполагает наличие социально одобренных образцов, которые усваиваются личностью в процессе социализации. И здесь стоит отметить широкий круг проблем, связанный с отсутствием в обществе какой-либо продуманной стратегии формирования новых эталонов женственности и мужественности [4,8].

Привычные представления, формы поведения, оказываются невостребованными, и существование в узком поле традиционной маскулинности и феминности не обеспечивает успешной адаптации в трансформирующемся мире, который требует «быстрого реагирования», психологической гибкости и владения широким набором социальных ролей и моделей поведения.

Литература:

1. Головнева И.В. Гендерная идентичность: тенденции изменений: Монография / И.В. Головнева ; Нар. укр. акад. - Х.: Изд-во НУА, 2006. - 311 с
2. Головнева И.В. Гендерные особенности ценностных ориентаций личности и представлений о стратегиях и средствах достижения успеха / Головнева И.В. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. Психологія. - 2005. - Вип. 33, № 662. - С. 177-181.
3. Головнева І.В. Гендерні особливості уявлень про себе чоловіків і жінок / І.В. Головнева // Теоретичні і прикладні проблеми психології : Зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. - Луганськ, 2006. - № 1. - С. 63-70
4. Головнева И.В. Задачи высшего образования по формированию новых моделей гендерной идентичности / И.В. Головнева // Методология и методика воспитательной работы в условиях непрерывного образования : Материалы Междунар. науч.-практ. конф., [Харьков, 12 февр. 2005 г.] / Нар. укр. акад. и др. - Х., 2005. - С. 188-193.
5. Головнева И.В. Изменения гендерной идентичности как составная часть личностных изменений / Головнева И.В. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. Психологія. - 2009. - Вип. 41 №842. - С. 67-72.
6. Головнева И.В. Изменение стереотипов социальных ролей мужчин и женщин как закономерный этап личностного развития в переходный период / И.В. Головнева // Вісн. Харк. нац. ун-ту. - 2002. - N 550, ч. 2. - С. 18-23.
7. Головнева И.В. Изменение традиционных внутрисемейных ролей: новые модели поведения и конфликты / И.В. Головнева // Практ. психологія та соц. робота. - 2006. - № 4. - С. 12-16
8. Головнева И.В. Интеграция гендерного подхода в систему высшего образования Украины / [И.В. Головнева] // Глобальные проблемы человечества как фактор трансформации образовательных систем : монография / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В.И. Астаховой. - Х.: Изд-во НУА, 2008. - Разд. 3.5. - С. 338-353.
9. Головнева И.В. Кризис идентичности: гендерный аспект проблемы / И.В. Головнева // Активность и ответственность личности в контексте жизнедеятельности : материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием, посвященной 15-летию фак. психологии Омского гос. ун-та им. Ф.М. Достоевский / Омский гос. ун-т им. Ф.М. Достоевского [и др.]. - Омск, 2008. - С. 102-106.
10. Головнева И.В. Личностные предпосылки успешности в будущей профессиональной деятельности: гендерный аспект / И.В. Головнева // Вісн. Харьк. Нац. ун-та. - 2003. - № 559 – С. 80-83.
11. Головнева И.В. Образ «идеального мужчины» в представлениях женщин и мужчин: сходство и различия / Головнева И.В. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. Психологія. - Х., 2007. - Вип. 37 № 759. - С. 73-78.
12. Головнева И.В. Психология власти: гендерный аспект / И.В. Головнева // Інтелігенція та влада : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ, учених-дослідників і представників влад. структур із пробл. сучас. інтелігенції, Харків, Нар. укр. акад., 14 берез. 2008 р. / Нар. укр. акад. [та ін.]. - Х., 2008. - С. 171-172.

УДК 159.922.616.692

Ранние психические травмы и их влияние на личность девочек-подростков, страдающих нарушениями полового развития и менструальной функции

Гришко А.А.

Настоящая статья посвящена исследованию раннего психотравмирующего опыта девочек-подростков, страдающих нарушениями полового развития и менструальной функции. На основе экспериментального исследования выявлено его патогенное влияние на личность девочек, что в свою очередь определяет предрасполагающую роль ранних травм в формировании заболеваний гинекологической сферы. Сделанные выводы раскрывают новые аспекты в изучении психопатологических факторов, которые могут приводить к нарушениям репродуктивной функции.

Ключевые слова: репродуктивная функция, патогенез, ранний психотравматический опыт, психосоматические нарушения, ювенильные маточные кровотечения, синдром поликистозных яичников, половое развитие, пубертатный период.

Стаття присвячена вивченню раннього психотравмуючого досвіду дівчат-підлітків, що страждають порушеннями статевого розвитку та менструальної функції. На підставі експериментального дослідження виявлено його патогенний вплив на особистість дівчат, що у свою чергу визначає предраспонуючу роль ранніх травм у формуванні захворювань гінекологічної сфери.

Зроблені висновки розкривають нові аспекти у вивченні психопатологічних факторів, які можуть призводити до порушень репродуктивної функції.

Ключеві слова: репродуктивна функція, патогенез, ранній психотравмуючий досвід, психосоматичні розлади, ювенільні маткові кровотечі, синдром полікістозних яєчників, статевий розвиток, пубертатний період.

The given article concerns girls-teenagers' early traumatic experience who suffer with both sexual development disorder and menstrual function disorder.

On the basis of experimental research it is found out that its negative influence on girls' personality defines the significant role of early traumas in developing formation of gynecology deceases.

The made conclusions reveal new aspects in studying psychopathological factors that can cause reproductive function disorders.

Key words: reproductive function, pathogens, early traumatic experience, psychosomatic disorders, sexual development, puberty period, juvenile uterus haemorrhages.

Нарушение полового развития и менструальной функции у девочек-подростков представляют собой эндокринно-зависимые гинекологические заболевания, которые относятся к психосоматической патологии [4, 6]. Этот факт допускает возможность наличия в патогенезе указанных заболеваний психологического звена, который может выступать в роли фактора, предрасполагающего к заболеванию. Работы ряда исследователей [1, 5, 6, 7, 8] подтверждают данную гипотезу, подчеркивая нарастающую чувствительность репродуктивной системы в процессе полового созревания к психологическим факторам.

В этой связи становится актуальным исследование раннего психотравмирующего опыта девочек-подростков. В качестве одного из патогенных факторов, в период становления репродуктивной функции, он может предрасполагать развитие «специфического» типа личности и, как следствие, быть одной из причин возникновения разного рода заболеваний гинекологической сферы.

При изучении ранней травматизации девочек-подростков мы опирались на концепцию Л. Бурбо [3], которая утверждает, что дети переживают четыре этапа: 1) познание радости существования, бытия самим собой; 2) страдание от того, что быть самим собой нельзя; 3) период кризиса, бунт; 4) чтобы избежать страданий, ребенок уступает и в конце концов строит из себя новую личность, соответствующую тому, чего хотят от него взрослые. И так, на протяжении третьего и четвертого этапов люди создают в себе новые личности, маски – несколько масок, которые служат нам для защиты от боли, испытанной на втором этапе. Этим маскам всего пять, и соответствуют они пяти основным ранним травмам, которые приходится переживать человеку: отвержения (маска беглеца), покинутости (маска зависимого), унижения (маска мазохиста), предательства (маска контролирующего), несправедливости (маска ригидного). «Важность маски определяется глубиной травмы. Маска представляет соответствующий ей тип личности... Мы носим маску только тогда, когда хотим защитить себя...» [3, стр. 8].

Таким образом, целью нашего исследования являлось:

1. Проанализировать ранний психотравмирующий опыт девочек-подростков, страдающих нарушениями полового развития и менструальной функции.

2. Изучить особенности влияния раннего психотравмирующего опыта на личность девочек-подростков, страдающих нарушениями полового развития и менструальной функции.

При изучении раннего психотравмирующего опыта девочек-подростков, страдающих нарушениями полового развития и менструальной функции, и особенностей его влияния на их личность использовался метод ранних воспоминаний W.R. Rule [9]. При обработке данных был применен критерий углового преобразования Фишера.

Исследование проводилось на базе гинекологического отделения Украинского Научно-исследовательского института охраны здоровья детей и подростков, а также общеобразовательных школ г. Харькова. Выборку составили девочки-подростки 13-17 лет, страдающие ювенильными маточными кровотечениями (далее ЮМК), синдромом поликистозных яичников (далее СПКЯ) и задержкой полового развития (далее ЗПР), а также контрольная группа здоровых девочек (далее КГ). Общее количество девочек, принявших участие в исследовании - 386 человек.

Полученные данные свидетельствуют о том, что как между группами девочек-подростков страдающих ЮМК, ЗПР и СПКЯ, так и при сравнении их с КГ, наблюдаются значимые различия по многим элементам ранних воспоминаний. Проведем анализ результатов по каждому заболеванию.

У девочек, страдающих ЮМК значимо высоки показатели по следующим типам событий ранних воспоминаний: несчастные случаи; смерть близких; потери и расставания; разочарования и обиды; ситуации унижения; потребность в поддержке; открытая враждебность; проступки и кражи; переживание чувства вины и стыда. По сравнению с КГ у девочек с ЮМК преобладают воспоминания с отрицательным фоном, которые в большей степени связаны с сиблингами, отцом, представителями противоположного пола.

После тщательного анализа данных по ранним воспоминаниям, можно утверждать, что девочкам с ЮМК характерно переживание травмы покинутой (маска¹ - зависимого) и травмы предательства (маска – контролирующего). Л. Бурбо утверждает, что травма покинутой пробуждается в возрасте от 1 до 3 лет, с родителем противоположного пола, когда отец мог быть слишком занят или замкнут и по ощущениям ребенка отдавал другому родителю всю власть: [3, с. 11]. Пытаясь скрыть от себя травму, ребенок создает маску «зависимого», который уверен, что ничего не может достичь сам, что ему необходима чья-то поддержка. Отсюда рождается бессознательная склонность становиться «жертвой», которая сама создает себе проблемы и, по утверждению Л. Бурбо, в том числе и со здоровьем, чтобы привлечь к себе внимание [3].

Наличие травмы покинутого часто сопровождается формированием травмы предательства (маска – контролирующего). Данная травма пробуждается в возрасте от 2 до 4 лет и также связана с родителем противоположного пола [3]. Травма покинутого развивается раньше, чем травма предательства: «Те, кто в детстве принял решение не видеть и не принимать свою зависимую часть (травма покинутого), развивает силу необходимую для маскировки своей травмы покинутого. В этот период они начинают строить маску контролирующего» [3, с. 22]. Так можно представить себе ребенка, который чувствуя себя покинутым или не получая достаточного внимания, принимает решение всеми доступными ему средствами соблазнить родителя противоположного пола, чтобы привлечь к себе его внимание и, главное, обеспечить себе его поддержку. По замечанию Л. Бурбо [3], чем настойчивее ребенок пытается контролировать родителя таким способом, тем сильнее его ожидания. Когда же последние не оправдываются, он переживает это как предательство.

Интерес представляет отношение девочек с ЮМК к представителям противоположного пола. Как и у КГ девочек, у них довольно часто встречаются воспоминания связанные с первой влюбленностью, вниманием со стороны противоположного пола, содержащих такие элементы сексуальной активности как поцелуи, объятия, ласки. Однако, по сравнению со здоровыми девочками, у страдающих ЮМК отсутствует активное проявление интереса к противоположному полу. Таким образом, мы наблюдаем двойственное отношение к мужскому полу: необходимость его наличия и проявление интереса и внимания с их стороны, и одновременное дистанцирование противоположного пола, недоверие к его представителям. Возникает ощущение, что девушкам проще рассматривать мужчин как некую функцию, дающую возможность удовлетворения собственных интересов, но ощущения их ценности, их принятия как значимых личностей в жизни нет.

Что касается девочек с СПКЯ, то по сравнению с КГ у них наблюдается значимо больше воспоминаний связанных с несчастными случаями, потерями, расставаниями, смертью близких, разочарованиями, обидами, ситуациями унижения, переживанием чувства вины, стыда, заботой родных (которой, судя по содержанию воспоминаний, неоставало). При этом отрицательные события в воспоминаниях у девочек связаны с матерью, отчимом, представителями противоположного пола. Следует отметить, что наряду с этим, общее количество воспоминаний (связанных как с положительными, так и с отрицательными эмоциями), где присутствуют лица противоположного пола достаточно высоко. То есть имеет место факт – противоположный пол значим, ценен, но взаимодействие с ним «всегда завершается плачевно».

Анализ особенностей ранних воспоминаний приводит к выводу о наличии у девочек с СПКЯ трех сочетанных травм – отвергнутой, покинутой и униженной. Согласно Л. Бурбо, указанные травмы возникают одна за другой [3]. Травма отвергнутой является самой глубокой из всех травм и появляется первой на промежутке от момента зачатия до 1 года. Она переживается с родителем своего пола. Ребенок в данном случае чувствует себя ненужным, сомневается в своем праве на существование. Впоследствии это приводит к выработке маски «беглеца» - характер, развивающийся как средство уклонения от страданий отвергнутой - «не присутствовать, чтобы не страдать» [3, с. 6]. Однако следствием такой позиции становится желание быть замеченной, чтобы удостовериться в собственном существовании. С учетом того, что травма отвергнутой переживается с родителем своего пола, вполне естественным становится нелюбовь к матери, вплоть до ненависти и даже желания смерти. По замечанию Л. Бурбо «Для ненависти требуется очень много любви. Ненависть – это сильная, но разочарованная любовь» [3, с. 6]. Получив опыт отвержения во взаимоотношениях с матерью, девочка бессознательно стремится к отцу как субъекту, имеющему возможность защитить, не позволить другому родителю отвергать ее. Однако, вследствие либо редкого общения с отцом, либо его эмоциональной холодности и т.д., девочка делает печальный вывод о том, что отец оставляет ее наедине со своей болью, она ему не интересна. Формируется травма покинутой, рассмотренная нами выше. Боль покинутости заставляет девочку формировать еще одну маску – зависимой, которая защищает ее от повторения страданий. Кроме того, к указанным травмам у девочек, страдающих СПКЯ добавляется еще одна – травма униженной. Согласно Л. Бурбо [3] она возникает в возрасте от 1 до 3 лет, в момент, когда ребенок чувствует, что кто-то из родителей (у девочек чаще мать) стыдится его. От родителей ребенок чувствует себя униженным, недостойным даже на физическом уровне. На возникновение травмы униженной также влияют уже сформированные травмы отверженной и покинутой. Л. Бурбо отмечает: «Роль родителя одного с нами пола заключается в том, чтобы научить нас любить – любить себя и давать любовь. Родитель противоположного пола должен научить позволять любить себя и принимать любовь» [3, с. 18]. С учетом переживаемых травм отвергнутой и покинутой девочки не научаются ни тому, ни другому опыту, что приводит к неадекватным моделям взаимодействия с

окружающими.

Для девочек, страдающих ЗПР, характерны воспоминания, отражающие амбивалентное отношение к окружающему миру. С одной стороны, он представлен как наполненный ситуациями веселья и радости, получения новых интересных жизненных впечатлений, а с другой стороны – связан с негативными переживаниями, такими как смерть близких, потери и расставания, разочарования и обиды, открытая враждебность по отношению к окружающему. Следует также отметить отсутствие в воспоминаниях ситуаций, эмоционально нейтральных. Все происходящие события они воспринимают либо положительно, либо отрицательно, либо их отношение амбивалентно. Это свидетельствует об инфантилизации девочек с ЗПР, об отсутствии способности реально оценивать события, происходящие с ними и самостоятельно разрешать возникающие проблемные моменты.

Важным представляется тот факт, что, у девочек отсутствуют какие-либо воспоминания, отражающие их интерес к взаимоотношениям с противоположным полом. При этом отец является одной из наиболее важных фигур для девочек с ЗПР, так как он чаще, чем другие представлен в воспоминаниях (как положительных, так и отрицательных). По сути своей это объяснимо, так как еще в работах З. Фрейда [2] отец выступает во множестве ролей: отец как объект любви, восхищения и идентификации; как человек, осуществляющий физическую заботу; как могущественное или даже всемогущее богоподобное существо; как утешитель и защитник и т.д. Однако в воспоминаниях девочек, страдающих ЗПР, отец становится единственным (статистически значимым по сравнению с КГ) из всех персоналий, связанных с отрицательными событиями в воспоминаниях. Данный факт (как и общая картина воспоминаний) указывает на наличие у страдающих ЗПР травмы покинутой, которая уже была рассмотрена при анализе воспоминаний девочек с ЮМК и СПКЯ. Здесь также имеет место неадекватный выход из Эдиповой стадии. Испытывая постоянный эмоциональный голод, девочка остается в неразрешенной тесной связке с отцом, которая, судя по ранним воспоминаниям, может носить двойной характер. В первом случае девочка будет обожествлять отца. Он становится объектом восхищения, защитником. Боль покинутости, ощущение беспомощности в данном случае замещается уверенностью в величии отца, в том, что он единственный кто может защитить от опасности. Кроме того, может возникать желание стать впоследствии такой же как отец – сильной, смелой, решительной – комплекс вторичной маскулинности. Во втором случае отец выступает в роли агрессора. Девочка, идентифицируясь с отцом (с его силой, мужественностью, бесстрашием) одновременно вступает с ним в борьбу.

Выводы.

1. Для девочек, страдающих ЮМК, характерно переживание травмы покинутой и травмы предательства. Вследствие этих глубоких ранних травм базовым для девочек становится чувство одиночества. Вместе с тем, девочки бессознательно отказываются от тех, кого хотелось бы видеть рядом с собой. Это происходит из-за страха, что они будут преданы и покинуты ими. Отказ от окружения может приобретать весьма агрессивные формы вплоть до асоциального поведения - открытая враждебность, проступки, кражи. Такая модель поведения, в свою очередь, провоцирует ситуации, в которых девочки оказываются неприкрытыми окружением. Таким образом, для девочек характерно двойственное отношение к окружающим – с одной стороны ожидание предательства и покинутости, с ответным желанием поступить по отношению к окружающим также; с другой стороны желание нивелировать страх одиночества с помощью зависимости, контроля, манипуляции, получения внимания.

Переживание травмы покинутой и травмы предательства формируют также неадекватные модели взаимоотношений девочек, страдающих ЮМК, с противоположным полом.

2. Для девочек, страдающих СПКЯ, характерно сочетание трех ранних травм - травмы отвергнутой, покинутой и униженной. Отвергнута родителем своего пола, покинута родителем противоположного пола, вследствие чего ребенок чувствует себя ненужным, недостойным, сомневается в своем праве на существование. Это, в свою очередь, провоцирует переживание унижения. Возрастающая на этом фоне враждебность по отношению к окружающим подавляется чувством вины и стыда за себя как «недостойную». В результате, компенсаторно у девочек с СПКЯ выраженным становится желание быть замеченной, оцененной по достоинству, принятой, чтобы удостовериться в собственном существовании. Таким образом, с одной стороны, девочки стремятся к другим в попытке заслужить их внимание и высокую оценку для себя, а с другой – из-за страха повторного переживания травм отталкивают от себя.

Как и в случае девочек с ЮМК у данной группы ранние травмы приводят к построению взаимоотношений с противоположным полом по дистанцированному типу. Но не «Привлекаю – покидаю» (как в случае с ЮМК), а «Ожидая, что буду покинута и унижена» или изначально выбирается мужчина эмоционально холодный и недоступный.

3. Для девочек, страдающих ЗПР, характерно переживание травмы покинутой. Самый большой страх, который они при этом испытывают – это страх одиночества. Не в состоянии самостоятельно справиться с чувством одиночества девочки буквально цепляются за других и делают все, чтобы завоевать их внимание. Им кажется, что если они сумеют привлечь внимание, то и смогут рассчитывать на поддержку других. Но девочки могут впасть в другую крайность – удаляться, оставлять человека, разрывая отношения. Такая форма поведения диктуется страхом возможности нового переживания травмы покинутой.

Из приведенных данных видно, что все больные переживают травму покинутости, связанную с отцом. Как и страдающие ЮМК и СПКЯ, девочки с ЗПР психологически (и/или физически) покинутые своим отцом остаются с ним в неразрешенной тесной связке. Однако если травма покинутой у девочек с ЮМК и СПКЯ приводит к построению дисгармоничных взаимоотношений с противоположным полом (как проекция травматических отношений с отцом), то у девочек с ЗПР она провоцирует уход из пространства «мужчина-женщина». Отец для них изначально представлен либо в роли всемогущего защитника, либо в роли агрессора.

И в том, и в другом случае неразрешенная тесная связка приводит к идентификации девочки с отцом, и, как следствие, формированию вторичной маскулинности.

Таким образом, в каждой из групп наблюдается «специфический» тип личности (со своими проявлениями, в частности особенностями взаимоотношений с противоположным полом), который с одной стороны защищает от переживания боли, вызванной ранним психотравмирующим опытом, а с другой стороны, в полной мере может становиться одним из факторов, способствующим возникновению и течению указанных выше нарушений репродуктивной функции в подростковом возрасте.

Литература.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991. - 299 с.
2. Берлингейм Д. Доздиповы отношения между отцом и ребенком // Журнал практической психологии и психоанализа. - Ежеквартальный научно-практический журнал электронных публикаций: Институт практической психологии, психоанализа, 2006. – Вып. 2.
3. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой. – К.: «София». – М.: «Гелиос», 2001. – 263 с.
4. Здравомислов В.И., Анисимова З.Е., Либих Е.С. Функциональная женская сексопатология. – Пермь: ТОО фирма «Репринг», 1994. – 272 с.
5. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей. – СПб: «Питер»,
6. Крупко-Большова Ю.О., Корнилова А.И., Егоров О.С., Большова Е.В., Куликова Л.Ф. и др. Патология полового развития девочек и девушек. – Киев: “Здоровье”, 1990. – 232 с.
7. Некрасов С.Н., Возилкин И.В. Жизненные сценарии женщин. - Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, 1991,- 168 с.
8. Свядощ А.М. Психотерапия: пособие для врачей. – СПб: Питер, 2000. – 288 с.
9. Сидоренко Е. Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру. – СПб.: ООО Изд-во «Речь», 2000. – 352 с.

УДК 159. 92. 22: 808. 2 + 808. 3

Дослідження комплексу факторів, що визначають функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності

Гульй Ю.И.

Стаття посвячена комплексному дослідженню індивідуальних особливостей білінгва в ситуації русско-українського двуязычя.

Исследование проводилось на двух уровнях: мнемическом и интеллектуальном. В результате исследования были выявлены особенности репродуктивного, смешанного и опосредствованного типов билингвизма в ситуации русско-украинского двуязычия в г. Харькове.

Ключевые слова: двуязычие (билингвизм), билингв, ситуация двуязычия, мнемические процессы, интеллектуальные процессы.

Статтю присвячено комплексному дослідженню індивідуальних особливостей білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

Дослідження проводилося на двох рівнях: мнемічному та інтелектуальному. В результаті дослідження були виявлені особливості репродуктивного, змішаного та опосередкованого типів білінгвізму в ситуації російсько-української двомовності у м. Харкові.

Ключові слова: двомовність (білінгвізм), білінгв, ситуація двомовності, мнемічні процеси, інтелектуальні процеси.

This article is devoted to the complex research of individual peculiarities of a bilingual person in the russian-ukrainian bilingualism situation.

The research was held on two levels: mnemical and intellectual. As the results of the research were showed the peculiarities of reproductive, combined and intermediated types of bilingualism in the russian-ukrainian bilingualism situation in Kharkov.

Key words: bilingualism, bilingual person, situation of bilingualism, mnemical processes, intellectual processes.

Актуальність теми. В методологічному плані, білінгвізм, як предмет дослідницького вимірювання, не є абстрактною сукупністю досліджуваних особливостей і повинен розглядатись з позицій його структурної організації, теоретичне виділення складових якої (компонентів, факторів, рівнів) дає можливість проводити подальший синтез на основі вивчення її частин, менш складні ніж ціле. Така редукція вважається можливою та необхідною в межах системного підходу [7]. Тому треба розглядати назване вимірювання у руслі системного підходу до аналізу психологічних явищ (Ломов Б. Ф., Юдін Е. Г. та ін.). Загальними передумовами для цього є:

По-перше. Багатоаспектність, багаторівневість такого складного явища як білінгвізм. Причому «білінгвізм як явище ... належить психології» [1, с. 134].

І по-друге. Дослідження взаємодії «білінгв - ситуація двомовності», де «ситуація» може виступати як «система подій» та причина поведінкових актів білінгва. При цьому ситуація розглядається «співвіднесено з якостями та особливостями того, хто в цій ситуації діє» [3, с. 120]. Отже, треба досліджувати вказану вище взаємодію як систему взаємодії «білінгв - ситуація двомовності».

Дане дослідження базується на системному підході до вивчення психологічних явищ і спрямоване на вимірювання індивідуально-психологічних особливостей білінгва в ситуації російсько-української двомовності. Це, перш за все, особливості функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва, оскільки вони безпосередньо визначають когнітивні можливості ефективного спілкування при білінгвізмі.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є виявлення особливостей функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі задачі:

1. Визначити специфіку комплексного психологічного вимірювання індивідуально-психологічних особливостей білінгва на двох рівнях: мнемічному та інтелектуальному.

2. Виявити за допомогою названого вимірювання особливості функціонування мнемічних та інтелектуальних процесів білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

3. Намітити перспективи подальшого здійснення системного підходу до психологічного дослідження взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності».

Для реалізації зазначеного вимірювання були використані такі методи:

1. На мнемічному рівні:

а) безпосереднє відтворення ряду слів (короткочасне запам'ятовування - КчП), три тести: українською, російською, змішаний;

б) відтворення смислових одиниць простих текстів (СмП), два тести: українською та російською.

2. На інтелектуальному рівні (логічне оперування словами):

а) складні асоціації між парами слів (за шифром - СкАс), три тести: українською, російською та змішаний;

б) виключення п'ятого (з п'яти слів виключається зайве за смыслом – В5), два субтести: українською та російською.

Окремо треба відзначити застосування змішаних тестів, які в певній мірі відбивають специфіку сучасної ситуації російсько-українського білінгвізму на Слобожанщині, коли відбувається одночасне змішування української та російської мов при спілкуванні.

Для статистичної обробки даних нашого дослідження був застосований метод факторного аналізу, який дозволяє з одного боку - робити якісний опис системи за допомогою математичних методів обробки результатів її експериментального виміру (див. про два підходи у системному аналізі - [4, с. 240]), а з іншого

- виявляти системоутворюючі зв'язки та фактори, які становлять структурну організацію, «напрямок дії» законів досліджуваної системи [3].

Відповідне дослідження проводилося на вибірці білінгвів, яку склали службовці, мешканці Харкова. Загальна кількість піддослідних - 130 осіб (50% - чоловіки, 50% - жінки), вік 20-50 років.

Додатково були використані дані аналогічного дослідження Жидко М. Є. та Якушевої Є. М. (в узагальненні результатів факторного аналізу відзначаються після слова "Додатково"), що проводилося на вибірці білінгвів загальною кількістю в 90 чоловік (40% - юнаки, 60% - дівчата) - студенти 3-5 курсів Національного аерокосмічного університету ім. М.Є.Жуковського «ХАІ», середній вік 19,6 - 19,8 років.

Узагальнення результатів факторного аналізу даних тестування зазначених вибірок білінгвів дозволило констатувати наступне.

I. На мнемічному рівні:

1. За результатами проведення СМП виявились сформовані вміння оперувати як російським, так і українським текстовим матеріалом. При цьому було також виявлено, що відтворення смислової структури російських простих текстів здійснюється більш продуктивними способами обробки вербального матеріалу.

2. Вибіркові розподіли результатів КчП зміш., СМП укр. та КчП укр. виявились значуще схожими, що обумовлено схожістю засобів відтворення білінгвами різного за змістом українського вербального матеріалу. Більша складність КчП зміш. у співвідношенні якості показників цих трьох тестів визначається ефектом інверсії відтворення, тобто підвищенням продуктивності відтворення українських слів і зменшенням - російських при безпосередньому відтворенні змішаного ряду слів, що обумовлено інтерферуючим впливом українського вербального матеріалу на російський.

3. Додатково виявлена близькість показників усіх тестів мнемічного рівня в українсько-російських білінгвів. Це підтверджує дані про успішне виконання українсько-російськими білінгвами тестів на мнемічному рівні. Можна сказати, що українська мова впливає на запам'ятовування й наступне відтворення вербального матеріалу. Це можливо пов'язане з активним використанням обох мов у житті українсько-російського білінгва, і пасивного використання російсько-українськими білінгвами української мови в російськомовному регіоні.

В цілому, результати вимірювання на мнемічному рівні показали, що відтворення російських текстів здійснюється більш продуктивними способами ніж українських, а при безпосередньому відтворенні змішаного ряду слів відбувається інверсія відтворення, яка обумовлена інтерферуючим впливом українського вербального матеріалу на російський.

II. На інтелектуальному рівні:

1. Аналіз вибірових результатів В5 показав, що при схожості індивідуальних стратегій виконання українських та російських завдань виявляється різна продуктивність їх вибірового виконання, яка свідчить про більш сформовані вміння логічно оперувати російським вербальним матеріалом.

2. Загальні вибіркові розподіли продуктивності виконання українських та змішаних логічних завдань СкАс виявились схожими. При цьому вибірове виконання СкАс укр. (без змішування) більш продуктивне ніж виконання українських завдань СкАс зміш. Це обумовлено тим, що на продуктивність виконання змішаного ряду логічних завдань впливають тільки вміння логічно оперувати російським вербальним матеріалом, які не можуть повністю забезпечити оперативне виконання завдань українською мовою та компенсувати недостатньо сформовані вміння логічно оперувати нею.

3. Результати проведення тестів СкАс рос., В5 рос. та СкАс зміш. показали, що логічне оперування російськими словами здійснюється більш продуктивними засобами обробки вербального матеріалу ніж українськими. Більш низькі показники В5 рос. (виключення зайвого за смыслом слова) та СкАс зміш. (асоціації між парами слів) порівняно з СкАс рос. обумовлені труднощами при виконанні змішаного ряду логічних завдань СкАс (необхідність переходу з однієї мови на іншу) та більш складних за змістом завдань В5.

4. Додатково виявлена відокремленість усіх тестів СкАс (близьких за показниками) в українсько-російських білінгвів. Тобто, можна говорити, що зв'язку між мнемічним рівнем і інтелектуальним рівнем в українсько-російському білінгвізмі немає. Українсько-російські білінгви виконують завдання в рамках тих настанов, які даються. Вони однаково успішно здійснюють логічні операції з вербальним матеріалом на російській і українській мовах. Схожий висновок щодо міжрівневих зв'язків є у дослідженні - [2], а саме: виявлено відокремленість інтелектуального рівня (логічне оперування російським та українським вербальним матеріалом) від мнемічного та індивідуального мовного досвіду білінгва. Це підтверджує, з одного боку - специфічність вербальних процесів мислення, а з другого - незалежність індивідуальної змістовної сторони здійснення логічних операцій від специфіки національних мов.

Таким чином, за результатами вимірювання на інтелектуальному рівні виявляється, що у білінгвів більш сформовані вміння логічно оперувати російським вербальним матеріалом ніж українським. При цьому індивідуальні стратегії виконання логічних завдань як російською, так і українською мовою якісно не відрізняються, оскільки змістовна сторона здійснення, інтелектуальних операцій не залежить від рівня володіння обома мовами.

Спираючись на основні результати факторного аналізу, можна скласти узагальнений вибіровий "портрет" білінгва, тобто зробити опис його індивідуально-психологічних особливостей в ситуації російсько-української двомовності у м.Харкові. Для цього послідовно викладемо найбільш виразні особливості білінгва, що були виявлені в результаті комплексного психологічного вимірювання.

1. На мнемічному рівні:

а) виявляються сформовані вміння відтворювати як український, так і російський вербальний матеріал (слова, тексти). При цьому смислове запам'ятовування та відтворення російських текстів здійснюється більш продуктивними способами логічної обробки вербального матеріалу;

б) при безпосередньому відтворенні монологічного вербального матеріалу українські слова

відтворюються менш продуктивно ніж російські. А при відтворенні змішаного ряду слів, що в певній мірі відбиває існуючі ситуації двомовного спілкування на Слобожанщині, більш продуктивно відтворюються українські слова. Це свідчить про наявність ефекту інверсії відтворення, який обумовлений інтерферуючим впливом українського вербального матеріалу на російський.

2. На інтелектуальному рівні:

а) показники виконання «українських» та «російських» логічних завдань свідчать про кращу сформованість вмінь логічно оперувати російським вербальним матеріалом. При цьому продуктивність виконання логічних завдань українською мовою залежить від ефективності перекладу з української мови на російську;

б) індивідуальні стратегії виконання логічних завдань як українською так і російською мовами (без змішування) якісно не відрізняються, оскільки змістовна сторона здійснення інтелектуальних операцій безпосередньо не залежить від рівня володіння російською чи українською мовами.

Визначення основного конструкту, генерального фактора всього «поля» даних комплексного вимірювання дозволяє зробити такі загальні висновки щодо опису білінгва в ситуації російсько-української двомовності.

По-перше, сформованість вмінь, що виявлена при «роботі» з українською мовою свідчить про їх репродуктивність (аналогічно - репродуктивний, змішаний та опосередкований типи білінгвізму), тобто про можливість білінгва на основі відповідних мнемічних операцій відтворювати, цитувати український вербальний матеріал. При цьому існують певні труднощі з «міркуванням» українською мовою, що обумовлені недостатньою сформованістю відповідних вмінь вільно оперувати українським вербальним матеріалом.

І по-друге, характер російсько-українського білінгвізму у м. Харкові також можна визначити як репродуктивний, бо найбільш впливовими, базовими для білінгва є саме мнемічні процеси, які визначають і здатність відтворювати українські слова, тексти, і відтворення елементів мовного досвіду (ставлення до спілкування, стереотипні реакції мовної комунікації тощо) і т.п.

У перспективі, системне психологічне дослідження взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності» за відповідними принципами [3, 4, 5] дозволяє:

1. Виділити її як цілісний об'єкт дослідження, тобто відокремити від середовища (у нашому випадку - мовного середовища певного соціуму).

2. Виявити різні типи зв'язку: структурні, функціонування, управління, розвитку і т. п. Структурно вже визначаються такі системні характеристики:

а) «горизонтальне» визначення системи - «білінгв - ситуація російсько-української двомовності»;

б) «вертикально» - треба виділити три рівні її організації: мнемічний, інтелектуальний, індивідуального мовного досвіду білінгва, оскільки вони безпосередньо визначають можливості спілкування при білінгвізмі. Але у перспективі, при розширенні системного дослідження взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності» можна виділити ще декілька рівней: перцептивний, мовнорозумовий та ін. (в залежності від експериментальної обґрунтованості їх виділення). Крім того, треба визначити ієрархію рівней, спосіб її регуляції (управління), тощо.

3. Врахувати не тільки типологічні, але й індивідуальні характеристики системи. У нашому вимірюванні - робити опис типологічних та індивідуально-психологічних особливостей взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності».

4. Виявити механізми співвідношення, функціонування та розвитку системи взаємодії «білінгв - ситуація російсько-української двомовності» з урахуванням синхронного та діахронного зрізів.

Відмітимо також, що системне дослідження білінгвізму повинно здійснюватися не тільки за допомогою експериментального виміру, але й на основі створення експериментальних ситуацій спілкування при білінгвізмі. У цьому зв'язку дуже цікавим є дослідження особливостей спілкування на мнемічні, інтелектуальні процеси білінгвів та їх індивідуальний мовний досвід.

Це дослідження повинно базуватися на системі взаємодії «білінгв(и) - білінгв(и)» і може включати в себе такі напрямки:

1) виявлення особливостей спільного запам'ятовування, логічного оперування вербальним матеріалом при виконанні білінгвами завдань двома мовами (мнемічний та інтелектуальний рівні);

2) визначення впливу характеристик мовного досвіду білінгвів на спілкування двома мовами (рівень індивідуального мовного досвіду);

3) вивчення взаємодії трьох рівней (інтелектуального, мнемічного та індивідуального мовного досвіду) при спільному спілкуванні обома мовами.

Література

1. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е.М. Верещагин. - М.: Изд. МГУ, 1969. - 160 с.
2. Гулий Ю.І. Індивідуально-психологічні особливості білінгва в ситуації російсько-української двомовності// Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Гулий Юрій Іванович. - Харків, 1998. - 18 с.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. - М.: Наука, 1984. - 444 с.
4. Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода / Э.Г. Юдин. - М.: Наука, 1973. - 365 с.
5. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности / Э.Г. Юдин. - М.: Наука, 1978. - 391 с.

УДК 159.9

Ответственность как способ жизнедеятельности и личностный ресурс

Дементий Л.И.

В статье ответственность личности рассматривается как свойство субъекта жизнедеятельности. Показана регулятивная роль ответственности в разных сферах жизнедеятельности, ее ресурсный потенциал. Выделены сферы и ситуации жизни релевантные содержанию ответственности – сфера семейных отношений, трудные жизненные ситуации, ситуация выбора. Обосновано понимание ответственности как высшего феномена личности, эквивалентного самому способу жизни.

Ключевые слова: субъект, активность, ответственность, ресурсы личности

У статті відповідальність особистості розглядається як властивість суб'єкта життєдіяльності. Показана регулятивна роль відповідальності в різних сферах життєдіяльності, її ресурсний потенціал. Виділені сфери й ситуації життя релевантні змісту відповідальності - сфера сімейних стосунків, важкі життєві ситуації, ситуація вибору. Обґрунтоване розуміння відповідальності як вищого феномена особистості, еквівалентного самому способу життя. Ключові слова: суб'єкт, активність, відповідальність, ресурси особистості

The article considers the responsibility of a personality as a characteristic of life-sustaining activity subject. The regulative role of responsibility in various spheres of life sustenance and its resource potential is displayed. The spheres and life situations relevant to responsibility content such as family relationship sphere, difficult lifetime situations and situations of choice are identified. A conception of responsibility as a supreme personality phenomenon, which is equivalent to the way of life itself, is validated.

Key words: subject, activity, responsibility, resources of a personality.

В 1997 году группа видных политических деятелей под руководством Гельмута Шмидта выступила с инициативой о создании Всеобщей Декларации Ответственности Человека, подчеркивая, что ответственность – есть единственная возможность создать равновесие между свободой и обязанностями. Без принятия обязанностей человечество вернется к образу жизни, когда будут выживать лишь наиболее приспособленные. Таким образом сегодня, как никогда, проблема ответственности приобретает гражданское звучание.

Исследования реальной ответственности, ее реализации особенно актуальны для нашей культуры, в которой долгое время формировались ценности «анти-личностной» ответственности. Особенности российской ментальности – высокая ценность жизни миром, низкая потребность в проявлении индивидуальности, готовность и умение быть частью сообщества, общинность сознания- привели к тому, что на уровне индивидуального сознания гипертрофировано развита внешняя ответственность. Большинство россиян считают, что они беспомощны перед социальными и политическими событиями, что от них мало что зависит, что они не имеют возможности контролировать происходящие в их жизни события.

Социальная актуальность проблемы ответственности диктуется и с другой стороны. Сегодня и в нашей стране у каждого человека появилась возможность выбора практически во всех сферах жизни – мы выбираем профессию, место жительства, партнеров, политических деятелей и т.п. И ответственность за эти выборы ложится только на личность.

Таким образом, весь мир и наша страна вступили в полосу тотальной ответственности.

Житейски понятна роль ответственности практически во всех сферах жизни человека и общества. Однако в научном плане до сих пор не были предприняты попытки широкого комплексного изучения ответственности, которые охватывали бы наиболее значимые сферы личности, реализация которых непосредственно зависит от ответственности личности. По мнению ряда авторов, ответственность является центральной личностной характеристикой, определяющей стиль жизни (Анцыферова Л.И.), дающей возможность личности оптимальным способом разрешать в противоречия и трудности жизни (Абульханова-Славская К.А.). Такие принципиально важные теоретические взгляды на ответственность до сих пор не стали предметом широкого научного исследования. Между тем поиск личностных механизмов, психологически обеспечивающих образ жизни людей, принципиально важен для ответа на вопрос «...какой психологической ценой платит человек за свой образ жизни» (Анцыферова Л.И., 1978, с.44).

На основе вышеизложенного можно сказать, что существует необходимость рассмотрения ответственности как свойства субъекта жизнедеятельности, ибо «отпавшая от ответственности жизнь не может иметь философии: она принципиально случайна и неукоренима» (Бахтин М.М., 1986, с. 124).

Для понимания закономерностей формирования личностных свойств необходимо выйти за пределы содержания данного свойства и перейти к другому масштабу его рассмотрения, а именно исследовать роль этого личностного свойства в контексте жизнедеятельности. Согласно идее Ломова Б.Ф. «... путь научного познания сущности психических явлений лежит в русле изучения жизнедеятельности человека. Основным объектом (при этом) является индивидуальный субъект и индивидуальный уровень жизнедеятельности» (Ломов Б.Ф., 1984, с. 145) Данная методологическая установка явилась одной из базовых для разработки нашей концепции ответственности: недостаточно утверждать, что ответственность есть высшая форма бытия человека, необходимо теоретическое раскрытие механизма такого становления ответственности и эмпирические доказательства.

Первоначально возникая как ответ на требования действительности, именно в жизнедеятельности ответственность формируется и закрепляется (или нет), становится центральной личностной характеристикой, определяющей способ и стиль жизни.

Наша концепция ответственности как свойства субъекта жизнедеятельности направлена на объяснение процесса и механизма реализации индивидуально-типологических особенностей ответственности в реальных условиях жизнедеятельности личности. Именно такая стратегия обеспечивает целостное понимание сущности

и процесса реализации ответственности, отвечает на вопрос о роли ответственности в жизни человека.

Таким образом, основной вектор, являющийся спецификой (и новизной) нашего подхода к ответственности – перемещение проблемы отдельной личностной характеристики в область ее изучения в контексте жизнедеятельности.

Несмотря на то, что понятие жизнедеятельности в серьезных психологических работах встречается очень часто (Абульханова-Славская К.А., Ломов Б.Ф., Рубинштейн С.Л., Анцыферова и др.), до сих пор нет общепринятого определения жизнедеятельности.

Мы понимаем под жизнедеятельностью совокупность видов активности человека, проявляющихся в жизненных сферах и ситуациях.

При понимании ситуации, мы исходили из определения ее, данного Петровским А.В. и Ярошевским М.Г.

«Ситуация – система внешних по отношению к субъекту условий, побуждающих и опосредующих его активность» [10,с.364]. Согласно взглядам этих авторов, ситуация может содержать требования, которые предъявляются человеку извне или вырабатываются им самим.

Каждая ситуация, в которую попадает человек, имеет свою систему требований к личности, чем и определяется ее специфика. Специфика ситуации актуализирует (или нет) релевантные ей личностные характеристики, характеристики, проявление которых необходимо для выполнения требований ситуации.

Как свойство личности и субъекта или как ситуативная форма поведения ответственность может быть испытана и понята только через совокупность различных ситуаций жизнедеятельности, которые требуют ответственной ее реализации.

У каждого человека существует определенный «набор» жизненных сфер и ситуаций, в которых он способен (или нет) реализовывать ответственное поведение. Личность с оптимальной ответственностью примет ответственность только в тех ситуациях, в которых она способна что-либо изменить. Неконструктивным и неадекватным будет поведение человека, который во всех ситуациях при любых условиях чувствует себя лично ответственным, как неадекватно постоянное делегирование ответственности другим лицам или обстоятельствам.

Среди жизненных ситуаций или сфер следует выделять такие, в которых ответственность необходима объективно и есть необходимые условия для реализации ответственного поведения, т.е. существуют релевантные содержанию ответственности ситуации, в которых ответственность может быть в полной мере «испытана». Данное положение справедливо не только относительно личной, персональной, но и социальной ответственности: в тех обществах (культурах), в которых личности предоставляется больше свободы, содержатся и больше условий для проявления подлинной ответственности.

Изучение ответственности именно в релевантных содержанию ответственности сферах и/или ситуациях жизнедеятельности позволяет раскрыть всю полноту проявлений (или отсутствие) ответственности как формы поведения или устойчивой личностной характеристики.

Определение адекватных изучению ответственности жизненных ситуаций является отдельной исследовательской задачей. Можно говорить о том, что необходимость ответственности возникает практически всегда. Однако, ответственность как субъективную форму активности точнее можно определить именно в тех видах жизнедеятельности, в которых человек волен самостоятельно определять для себя меру субъектной включенности и меру собственного творчества в постановке целей, их реализации, проявлении себя и т.п.

Анализ психологической литературы показал, что проявление ответственности в разнообразных жизненных ситуациях очень редко являлось специальной исследовательской задачей и ограничивалось исследованием ответственности в основном, в ситуациях заступничества и оказания помощи. Безусловно, заслуживает внимания исследование ответственности в трудовой деятельности Муздыбаева К. (Муздыбаев К.,1983), при этом другие жизненно важные сферы и ситуации жизни остались до настоящего времени вне поля зрения исследователей.

Одной из таких сфер является сфера семейных отношений.

Семья рассматривается нами, прежде всего, как социально-психологическая модель жизненных сфер, наиболее релевантной для проявления ответственности.

С одной стороны, семья – это социальный институт, необходимость существования которого задана объективно. С другой, личность сама вправе решать, создавать семью или нет, а если она создана, какой ей быть, т.е. именно в этой сфере постоянно возникают ситуации, представляющие возможность выбора и свободы принятия решения, именно в семье содержатся все условия для проявления подлинной ответственности.

Любой аспект семейных отношений, начиная с ситуации принятия решения о создании семьи, заканчивая проблемами воспитания детей, «пронизан» необходимостью ответственности

В семейных отношениях оптимальная ответственность упорядочивает межличностные отношения, гармонизирует распределение обязанностей, создает основу для построения психологически комфортных для всех членов семьи условий. Любые дисгармоничные проявления ответственности чреватые разрушением отношений или ведут к неудовлетворенности семейной жизнью.

Наиболее легко ответственность как свойство субъекта жизнедеятельности обнаруживается в ситуациях преодоления преград, в трудных для личности условиях. Именно в таких ситуациях актуализируются все существенные признаки ответственности: готовность к преодолению трудностей, определение собственных ресурсов, возможностей для преодоления, механизмы контроля, осознанная антиципация последствий ситуации.

«Психологическое своеобразие личности обуславливает неоднозначное влияние на нее трудных ситуаций, но ее типологические характеристики создают предпосылки для предсказания поведения и переживания в условиях стресса» (Анцыферова Л.И., 1994,с.16).

В процессе накопления жизненного опыта при встрече с трудностями у ответственного человека складывается личностная концепция себя как способного к преодолению, управлению своим поведением и ситуацией. Для того, чтобы человек чувствовал себя способным к преодолению трудностей, важно, чтобы данная ситуация воспринималась как подконтрольная человеку. По определению, ответственность – есть форма контроля, Таким образом, ответственность является тем центральным личностным образованием, которое детерминирует конструктивное отношение к трудным ситуациям и их разрешение, выступая тем самым в качестве ресурса личности.

Ответственность как ресурс личности – это способность оптимальным образом адаптировать личность к трудным, неопределенным, критическим и даже предельным для личности ситуациям. Ответственность может быть актуальным и потенциальным (латентным) ресурсом личности. Если человек осознает свою способность контролировать ситуацию, жизнь и готов к разрешению противоречий, то даже при неожиданно возникающих критических ситуациях, он всегда «вооружен» этой способностью.

Выступая в качестве ресурса личности ответственность становится основой психического комфорта, снижения напряженности. Осознание и оценка вложенных усилий в преодоление трудных ситуаций или построения отношений, достижения успехов и т.п. повышают у ответственных людей удовлетворенность жизнью.

Проявление ответственности в трудных жизненных ситуациях есть показатель истинного субъектного отношения к ситуации, реализуемого в обращенности человека к своим внутренним возможностям, резервам. Именно в такого рода ситуациях обнаруживается истинная, подлинная ответственность как способ саморегуляции и самоконтроля.

Хрестоматийное утверждение о том, что предпосылкой ответственности является возможность выбора, дает основание в качестве адекватной проявлению ответственности выделить ситуацию выбора, как сознательного предпочтения определенной линии поведения в жизни.

Наиболее ярко ответственность может быть проявлена в ситуации смыслового и экзистенциального выбора. Делая выбор, особенно субъективно значимый, человек конструирует самостоятельно критерии выбора, прогнозируя его результат.

В процессе жизни человеку почти постоянно приходится делать выбор, однако, существуют ситуации, выбор в которых определяет дальнейший жизненный путь. Именно такие ситуации, по образному выражению С.Л. Рубинштейна, являются «поворотными». Именно в них проявление ответственности необходимо объективно.

Оптимально-ответственной личности при построении жизненного пути свойственно опираться в большей степени на смысловые критерии, ориентироваться на личностную значимость критериев, соотносить свой выбор со своими индивидуальными способностями и возможностями.

При этом важно заметить, что выбор, связанный со смысловыми критериями свойственен лицам, у которых ответственность является устойчивой личностной характеристикой. В том случае (у тех испытуемых), у которых выражен какой-либо один компонент ответственности (либо когнитивный, либо поведенческий) достоверной связи со смысловым выбором не обнаружено. Это еще раз подтверждает нашу мысль о том, что ответственность личности будет выступать в качестве способа жизнедеятельности только если она является устойчивой личностной характеристикой, а не представлена лишь ее отдельными компонентами.

В своем высшем выражении жизнь человека – это не простая совокупность событий и не случайная их смена, а «закономерность фаз жизни, доминирующих тенденций, изменения объема жизненной активности (Ш.Бюлер); «эволюция самой личности» (П.Жане); единое целое, подчиненное определенной цели (А.Адлер); «целостное непрерывное явление (С.Л.Рубинштейн); история формирования и развития личности (Б.Г.Ананьев). Люди в значительной степени различаются по степени влияния на ход собственной жизни, овладения многочисленными жизненными ситуациями. Человек, который способен организовать собственную жизнь становится субъектом своей жизни (К.А.Абульханова-Славская). Личностным способом организации жизни является ответственность в силу своей сущности – способности оптимально соотносить требования жизни и собственные возможности, готовности к целостной организации событий и дел, способности контролировать свою жизнь и влиять на ее ход. Оптимально-ответственная личность способна к прогнозированию и осмысленному осуществлению жизненных дел и занятий, способна к постановке целей и прилагает усилия для их достижения самостоятельно, в основном используя свои ресурсы. Таким образом, ответственность как способность влиять не только на внешний мир, обстоятельства, но и как способность к самореализации, самоэффективности является свойством субъекта жизненного пути.

Именно эти проявления ответственности позволяют представлять ответственность как способ осуществления жизни. При этом речь идет лишь об ответственности как устойчивом свойстве субъекта, которая становится «стержнем» жизни человека. Учитывая, что ответственность имеет индивидуально-типологический характер, вариации «влияния» ответственности на жизнь человека, его жизненный путь весьма разнообразны – от оптимальных, созидających, творческих – до невротических. Индивидуально-типологический характер ответственности не только описывает, как складывается жизнь человека, но и позволяет прогнозировать способность личности становится «автором» своей жизни, создавать или не создавать концепцию собственного будущего.

Литература.

1. Абульханова Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991
2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. 1994. №1 С.3-19
3. Бахтин М.М. К философии поступка. // Философия и социология науки и техники: ежегодник. 1986. С.80-160

4. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности в семейных отношениях // Вестник Омского университета. Вып.2. Омск, 2003 С. 81-82.
5. Дементий Л.И. Ответственность как характеристика субъекта жизнедеятельности . // Субъектность в личностном и профессиональном развитии человека. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. 28-30 июня 2004г. Казань .с. 124-128
6. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс копинг-поведения // Вестник Красноярского университета. №6, 2004. С.164-167
7. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности.- М., Информ-знание, 2005. – 188 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1984. - 444 с.
9. Муздыбаев К. Психология ответственности. - Л.: Наука, 1983. - 240 с.
10. Психология. Словарь. // Под общ. Ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского.- 2-е изд, испр. и доп.. М. Политиздат.1990
11. Рубинштейн С. Л..Бытие и сознание. Человек и мир.- СПб.:Питер, 2003.-512с.
12. Berkowitz L. Social norms, feelings, and other factors affecting helping behavior and altruism - In.: Advances in Experimental Social Psychology. - New York, 1972, 6, 63-108.

УДК 159.942.5 – 055.2

Психокоррекция нарушений родительско-детского эмоционального контакта

Долгополова Е. В.

Терещенко Н. Н.

В работе рассмотрены нарушения эмоционального контакта в детско-родительских взаимоотношениях в контексте симптомокомплекса «эмоционального холода», который позволяет рассмотреть данную проблему на разных уровнях личностного функционирования как сложное полипараметрическое образование. Показано, что основными принципами психокоррекции эмоционального контакта в детско-родительских взаимоотношениях являются: 1) анализ проблемы ребенка в семейном контексте; 2) вовлечение родителей в психокоррекционный процесс; 3) соблюдение основных принципов клиент-центрированной психотерапии. Выделены основные направления психокоррекционной работы, среди неадаптивных установок, связанные с воспитанием детей; семейные сценарии; расширение поведенческого репертуара взаимодействия и др.

Ключевые слова: эмоциональный контакт, родители, дети, психокоррекция, симптомокомплекс «эмоционального холода».

В роботі розглянуто порушення емоційного контакту в батьківсько-дитячих взаєминах в контексті симптомокомплексу «емоційного холоду», який дозволяє розглянути цю проблему на різних рівнях особистісного функціонування як складне поліпараметричне утворення. Показано, що основними принципами психокорекції емоційного контакту в дитячо-батьківських взаєминах є: 1) аналіз проблеми дитини в сімейному контексті; 2) залучення батьків до психокорекційного процесу; 3) дотримання основних принципів клієнт-центрованої психотерапії. Виділено загальні напрями психокорекційної роботи, серед яких не адаптивні настанови, пов'язані з вихованням дітей; сімейні сценарії; розширення поведінкового репертуару інш.

Ключові слова: емоційний контакт, батьки, діти, психокорекція, симптомокомплекс «емоційного холоду».

The paper considers violations of emotional contact in the child-parent relationship in the context of symptom “emotional coldness”, which allows you to consider this issue at different levels of personality functioning as a complex polyparametrical formation. It is shown that the basic principles of psychological correction of emotional contact in the child-parent relationships are: 1) analysis of the problem child in a family context, and 2) involvement of parents in Psychocorrectional process, 3) the basic principles of client-centered psychotherapy. The main trends psychocorrectional work among non-adaptive plants, related to the upbringing of children; family scenario, expanding the behavioral repertoire of interaction, etc.

Key words: emotional contact, parents, children, correction, symptom “emotional coldness”.

Актуальность. Эмоциональный контакт между родителями и детьми является одним из основных факторов психологического, социального, физиологического благополучия ребенка [1, 2]. Нарушение межличностных отношений в семье - эмоциональная отчужденность, или наоборот, чрезмерная опека, приводят к формированию невротических расстройств, асоциального поведения, сложностям в школьном обучении и т.п.

Вместе с тем, проблемы, связанные с эмоциональными девиациями в межличностных отношениях, в современной психологии рассматриваются в гораздо более широком контексте, чем микросоциальный уровень отдельно взятой семьи. Пристальный интерес современной науки к дефициту эмоций в межличностных отношениях связан с такими феноменами как эмоциональное отчуждение между людьми, снижение ценности института семьи, рост количества разводов, подростковая преступность и т.п. Существует мнение, что подобные феномены обусловлены социо-культурными трансформациями, в основе которых лежат индивидуалистические ценности современного общества: свобода, самодостаточность, независимость и т.п., имеющие свое крайнее проявление – эмоциональную отчужденность. Таким образом, семейные отношения попадают в своеобразные ножницы, с одной стороны – это индивидуальные личностные особенности препятствующие установлению и поддержанию эмоционального контакта между членами семьи, а с другой стороны – социальные стандарты, в которых ценность подобных контактов является искусственно заниженной. Таким образом, возрастает необходимость в психологической помощи родителям и детям, направленной на коррекцию нарушений эмоционального контакта, целью которой является как снижение негативного влияния на семью некоторых социальных тенденций, так и воздействие на личностные структуры родителей и детей.

Состояние проблемы. С точки зрения психологии нарушение эмоционального контакта в межличностных отношениях рассматривается в различных контекстах как страх психологической интимности, межличностная зависимость, интимофобия и т.п. Кочарян А.С., Терещенко Н.Н., Асланян Т.С. [3] предложили рассматривать нарушения эмоционального контакта как симптомокомплекс, который на операциональном уровне рассматривает ее как объемное, континуальное, типологическое образование, обозначаемое как симптомокомплекс (синдром) «эмоционального холода».

Подобный подход, по-нашему мнению, является адекватным для анализа девиаций эмоционального контакта в родительско-детских отношениях, т.к. позволяет рассмотреть крайние варианты нарушений контакта (излишняя вовлеченность и излишняя отстраненность) не как отдельные линейные образования, а как проявления симптомокомплекса «эмоционального холода». Такое понимание нарушений эмоционального контакта предполагает наличие треугольной структуры «эмоционального холода» в межличностных отношениях – 1) псевдочувства, которые в родительских отношениях выражаются как сверхзабота, межличностная зависимость, повышенный контроль и т.п.; 2) собственно «эмоциональный холод», выражаемый как холодность, отстраненность, попустительское поведение, равнодушие по отношению к ребенку; 3) подлинные чувства – свободное проявления чувств между родителем и ребенком, с соблюдением личностных границ как взрослого человека, так и ребенка. Таким образом, психокоррекция нарушений эмоционального контакта в детско-родительских отношениях должна быть направлена не на увеличение или снижение эмоциональности, а на формирование подлинности, искренности и открытости этих отношений.

Нами предпринята попытка рассмотреть нарушения родительско-детского эмоционального контакта в контексте симптомокомплекса эмоционального холода.

Цель работы: на основе анализа нарушений эмоционального контакта разработать психокоррекционную программу родительско-детских отношений.

Материалы и методы исследования. Исследование проводилось на базе Мастер-школы клиент-центрированной психотерапии К.Роджерса (г.Харьков). В исследовании приняли участие 21 семья (ребенок и мать), имеющая проблемы в установлении и поддержании эмоционального контакта, обратившиеся за психологической помощью к специалистам Мастер-школы. Возраст детей 4-7 лет (14 девочек и 17 мальчиков), возраст матерей 24-37 лет.

Основными методами исследования были метод эмпирического наблюдения, психодиагностическое неформализованное интервью, беседа. Кроме того, в психологическом консультировании семей индивидуально использовались различные психодиагностические методы, такие как «Динамический рисунок семьи», совместный рисунок, совместная игра и т.п. Выбор методики определялся индивидуально и зависел от личностных особенностей клиентов, возраста, эмоционального состояния, жалобы на момент консультирования.

Нами были сформулированы основные принципы психокоррекции нарушений эмоционального контакта в детско-родительских отношениях:

1. Анализ проблемы ребенка в семейном контексте. Большинство обращающихся за психологической помощью родителей представляют проблему как исключительно детскую и основной запрос заключается в том, чтобы «вылечить» ребенка. Безусловно, рассмотрение личностных проблем ребенка невозможно вне семейного контекста, поэтому одной из основных задач психолога является мотивация родителей для включения в психокоррекционный процесс. Более того, мы рассматриваем нарушения эмоционального контакта как проявление симптомокомплекса «эмоционального холода» у родителей, поэтому и основным клиентом в данной программе является родитель.

2. Вовлечение родителей в психокоррекционный процесс. Необходимость в информировании и мотивации родителя для участия в психокоррекции отношений не только в качестве наблюдателя, но и в качестве активного участника, предполагает сложную и деликатную психологическую работу, направленную прежде всего на осознание родителем проблемы контакта как собственной проблемы и формулирование им запроса на личностное изменение. Отметим, что далеко не все родители проявляют готовность к дальнейшей работе. В таком случае для них предлагается работа в форме консультаций.

3. Соблюдение основных принципов клиент-центрированной психотерапии. Клиент-центрированный подход К.Роджерса, по-нашему мнению, является наиболее адекватным для психокоррекции нарушений эмоционального контакта. Основные условия психотерапевтического изменения: конгруэнтность, безусловное принятие и эмпатия, имеют ценность не только в психотерапевтическом контакте, но и обучают клиента к свободному выражению подлинных чувств и эмоций в любых межличностных отношениях. Можно сказать, что в психокоррекционной работе родители и дети как раз обучаются быть конгруэнтными, эмпатичными и безусловно принимающими. Отметим, что в нашей психокоррекционной программе могут использоваться техники из различных подходов, однако контакт между психологом и клиентами базируется на принципах клиент-центрированной психотерапии.

Анализ нарушений родительско-детского эмоционального контакта в контексте симптомокомплекса «эмоционального холода» позволяет рассмотреть данные нарушения как подлипараметрическую структуру, коррекция которой должна происходить на различных ее уровнях. В связи с этим были выделены основные направления работы, которые также могут быть названы как этапы работы, направленные на воздействие на различные уровни симптомокомплекса.

Направления психокоррекционной работы:

1. Психокоррекция неадаптивных установок, связанных с воспитанием детей. Эмоциональный контакт может быть нарушен в следствие усвоения неадаптивных установок, которые препятствуют эмоциональности и доверительности отношений между родителями и детьми. Подобные установки можно разделить на те, которые касаются собственно степени и выраженности эмоций (например «мальчики не плачут», «хороший ребенок должен быть прежде всего послушным», «нельзя доводить ребенка до слез» и т.п.), и те, которые связаны с неправильными представлениями о возрастных потребностях и особенностях развития ребенка (например, «в 5 лет ребенок должен читать и писать, а игра – это пустая трата времени», «грудное кормление в 4 года – это способ выразить материнскую любовь» и т.п.) Для коррекции подобных неадаптивных когний могут использоваться техники когнитивной психотерапии, а также консультирования во вопросам возрастной психологии ребенка, практические рекомендации, беседа, демонстрация матери ребенка методических приемов работы, направленных на формирование навыков адекватного поведения и гармоничной личности, конспектирование матерью занятий, проводимых психологом, совместное изготовление наглядных пособий для проведения занятий с ребенком, чтение матерью специальной литературы, рекомендованной психологом и т.п.

Так, мама Вероники П., 7 лет, рассказала, что дочь родилась недоношенной, слабенькой, плохо набирающей вес, поэтому мать, заглушая собственную тревогу за ребенка, перекармливает ее, считая, что ее ребенка плохо кормят в детских учреждениях, не обращая внимание на протесты со стороны дочери и на объективные данные, связанные с физическим развитием девочки (вес превышает норму, ребенок гиподинамичен, тревожен, зажат в общении). В этом случае оказалась эффективной работа по методам когнитивной психологии А. Бэка.

Однако, иногда подобные методы являются неэффективными, т.к. речь идет не просто о проблемах когнитивного уровня, а о встраивании подобных когний в мировоззрение или жизненный сценарий клиента.

2. Психокоррекция семейных сценариев. Неадаптивные когниции могут быть усвоены по принципу интроектов из родительской семьи самих родителей. Родитель, который воспитывался в эмоционально-холодной семье, будет переносить подобный сценарий и в собственную семью. Подобные сценарии могут касаться пищевого поведения в семье, представлений о здоровом образе жизни, обучении ребенка, месте ребенка в семье. Одним из патогенных вариантов семейных сценариев может быть ограничение матерью отцовского влияния на ребенка и взаимодействия с ним, создание матерью негативного образа отца. Так, например, мать Жени К. 5 лет, после безуспешных призывов к дочери приступить к занятиям и вместе выполнить упражнение начала плакать. Раздражаясь, женщина стала объяснять все происходящее тем, что от нее 3 месяца назад ушел муж, а у Жени характер весь в отца - такая же упертая и своенравная, никого не слушает, делает только то, что хочет. Девочка на раздражение матери реагирует слезами и отказом от совместной деятельности. Была проведена индивидуальная психокоррекционная работа с матерью, что ей позволило принять сходство дочери с отцом и разделить с ним ответственность за воспитание и судьбу дочери.

3. Психокоррекция, направленная на расширение поведенческого репертуара взаимодействия с ребенком. Неправильные когнитивные установки, особенности воспитания в родительской семье и ряд других факторов не позволяют родителям освоить и реализовывать в общении с собственным ребенком различные варианты взаимодействия. Общение может быть основано лишь на потакании или, наоборот, на строгости. Сужения репертуара взаимоотношений с ребенком до определенных ригидных форм являются одним из вариантов нарушения эмоционального контакта. В таких случаях эффективным является использование методик, связанных с совместной творческой деятельностью (танцы, рисование, пение), выполнение совместных заданий, обучение навыкам невербального общения, активного слушания и т.п.

Мать Дениса П. 4 года, считает, что мальчиков нужно воспитывать в строгости, поэтому ласковые объятия, поцелуи как поощрение или поддержку за успешное выполнение задания считает вредным и лишним в общении с сыном. Ограничивается лишь одобрительным кивком головы и словами «Молодец, хорошо». В процессе выполнения техники вокалотерапии - мать сажает ребенка к себе на колени, прижав к себе, и вместе они поют песенку. В процессе совместного пения устанавливаются доверительные отношения между ребенком и его матерью, а телесный контакт способствует появлению доверительных, теплых чувств друг к другу.

4. Психокоррекция личностных границ во взаимоотношениях матери и ребенка. Одной из форм нарушения эмоционального контакта является деформация личностных границ между матерью и ребенком. Наиболее частым вариантом подобного рода деформации является размытость границ, проявляющаяся в симбиотической связи в диаде «мать-ребенок». Ребенок лишается инициативы, свободы выражения эмоций, имеет сложности в формировании собственной идентичности.

Так, мама Алеси С. 4,5 лет, присутствуя на занятии, напряженно следит за тем, как ее сын пытается выполнить задание. Несмотря на просьбу психолога дать возможность ребенку работать самостоятельно, она все время подсказывает ему правильное решение, или порывается сделать за него. У матери появляются на глазах слезы, и весь накал напряжения выливается в истерику ребенка и его категорический отказ от какой-либо деятельности в такой обстановке. Мать явно испытывает страх, что ее ребенок не сможет успешно сделать то или иное задание.

Другим вариантом нарушения личностных границ является отчуждение, выстраивание стены в отношениях, когда отношения между родителем и ребенком носят формальный характер, выражение родительских чувств сводится к материальным благам и контролю за учебой и дисциплиной. Для коррекции нарушений личностных границ эффективно работают техники, направленные на воздействие на глубинный эмоциональный личностный уровень. Это могут быть методы клиент-центрированной психотерапии, гештальттерапии, психодрамы. Основным фактором психокоррекции в данном случае является уважение к личностным границам как ребенка, так и родителя и простираивание четких, но в тоже время проницаемых для выражения эмоций личностных границ.

Эффективность предложенной программы была подтверждена методом экспертных оценок.

Выводы:

1. Нарушение эмоционального контакта в детско-родительских взаимоотношениях должно быть рассмотрено в контексте симптомокомплекса «эмоционального холода», который позволяет рассмотреть данную проблему на разных уровнях личностного функционирования как сложное полипараметрическое образование.

2. Основными принципами психокоррекции эмоционального контакта в детско-родительских взаимоотношениях являются: 1) анализ проблемы ребенка в семейном контексте; 2) вовлечение родителей в психокоррекционный процесс; 3) соблюдение основных принципов клиент-центрированной психотерапии.

3. Выделены следующие направления психокоррекционной работы: неадаптивные установки, связанные с воспитанием детей; семейные сценарии; расширение поведенческого репертуара взаимодействия с ребенком; личностные границы во взаимоотношениях матери и ребенка.

Література.

- Захаров А. И. Происхождение и психотерапия детских неврозов // А.И. Захаров. – М.: КАРО, 2006. – 672 с.
- Холмогорова А. Эмоциональные расстройства и современная культура: на примере соматоформных, депрессивных и тревожных расстройств // А. Холмогорова, Н.Гарянян. - Московский психотерапевтический журнал, 1999, №2, - С. 61-90.
- Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст [Кочарян А.С., Терещенко Н.Н., Асланян Т.С., Гуртовая И. В.] // Вісник Харківського університету. Сер. Психологія. – Х.: Вид-во ХНУ, 2007. - №771. – с. 115-119.

УДК 159.955.4

Фактори розвитку особистості професіонала

Дрогваленко О.В.,

Рассматриваются некоторые факторы развития личности профессионала. Автор анализирует аспекты структуры личности, которые могут обуславливать отношение человека к содержанию и процессу профессиональной деятельности, её результатам и отношение к ним: самооценка, личностная направленность, физическое и психическое здоровье, удовлетворённость профессиональной деятельностью, выработанный индивидуальный стиль, целенаправленное поведение, характер психической саморегуляции, рефлексия и др. Определено, что формирование личности профессионала представляется как системный процесс, основывающийся на профессиональной рефлексии.

Ключові слова: формування особистості професіонала, професійна діяльність, фактори розвитку професіоналізму, професійна рефлексія, індивідуальний стиль діяльності.

Розглядаються деякі фактори розвитку особистості професіонала. Автор аналізує аспекти структури особистості, що можуть обумовлювати ставлення людини до змісту і процесу професійної діяльності, її результатам і ставлення до них: самооцінка, особистісна спрямованість, фізичне і психічне здоров'я, задоволеність професійною діяльністю, вироблений індивідуальний стиль, цілеспрямована поведінка, характер психічної саморегуляції, рефлексія та ін. Визначено, що формування особистості професіонала представляється як системний процес, що ґрунтується на професійній рефлексії.

Ключевые слова: формирование личности профессионала, профессиональная деятельность, факторы развития профессионала, профессиональная рефлексия, индивидуальный стиль деятельности.

Some factors in development of the person of the professional are considered. The writer analyse aspects of frame of the person, which one can cause the ratio of the person to a contents and process of professional activity, to outcomes and attitude to them: the self-rating, personal trend, physical and mental health, satisfaction by professional activity worked out individual style, targeted behaviour, character of mental selfregulation, reflection etc. Is defined, that the creation of the person of the professional is represented as the system process grounded on professional reflection.

Key words: formation of personality of professional, professional activity, factors of development of professionalism, professional reflection, individual style of activity.

Психологія особистості, як активного суб'єкта складних форм діяльнісного ставлення до навколишнього світу, розкривається в особливостях її професійної діяльності, розпочинаючи з формування розгорнутого образу майбутньої професії та закінчуючи набуттям рефлексивного самовизначення до компонентів професійної діяльності. Сфера професійної діяльності виступає невід'ємною частиною образу світу особистості та є найважливішим фактором, що визначає особливості її становлення та успішності. В психологічному аспекті це потребує вивчення характеру уявлень особи про себе як про професіонала, ступінь ідентифікації його образу Я з образом професіонала, що і обумовлює ставлення особистості до змісту, процесу професійної діяльності, її результатів та ставлення до результатів.

Як правило, дослідження психологічної готовності людини до професійної діяльності включає в себе оцінку властивостей індивідуальності людини, характеру професійного спрямування, наявності знань, вмінь і навичок, які вона набуває в процесі спеціального навчання, аналіз професійної діяльності, здатності до рішення питань щодо її оптимізації тощо. Важливим аспектом є прогнозування людиною *успішного виконання* нею професійних функцій. Одна з головних проблем оцінки професійної готовності – дослідження суттєвості властивостей індивідуальності людини і співвідношення їх з професійною діяльністю (8). Визначення готовності людини виконувати професійні дії засноване на уявленнях про властивості, якості, риси особистості, сукупності індивідуальних особливостей людини. На думку Кучеренка, „аналіз суттєвості індивідуальності має величезне значення для рішення проблеми оцінки психологічної готовності до професійної діяльності” (8). Крім того, на успішність оволодіння професією значною мірою впливає характер людини, що визначає індивідуальну психологічну своєрідність особистості.

На сучасному етапі формування суспільства надзвичайно актуальним постає питання формування особистості професіонала. При цьому важливим (ще на стадії професійної підготовки) є *формування спрямованості* щодо набуття професіоналізму особистістю (4). Зниження професійної майстерності може спровокувати агресивність, залежність, злостивість, втрату ділового оптимізму, байдужість, низьку ініціативність, низький рівень результативності та ін.

Професійна успішність передбачає оптимальний рівень професійного здоров'я, яке можна визначити такими критеріями: стан тілесного та психічного здоров'я; задоволеність професійною діяльністю і життям в цілому; осмисленість праці і життя в цілому; морально – духовний рівень особистості тощо (17). „Наявність професійного здоров'я передбачає як адекватний вибір професії на етапі самовизначення, повноцінну професійну підготовку, повну адаптацію до діяльності та її умовам, так і сформованість професійно важливих якостей та професійної ідентичності. Дотримання усіх цих вимог має своїм наслідком надійність професійної діяльності, в т.ч. й моральну задоволеність спеціаліста виконуваною роботою, позитивну самооцінку результатів власної діяльності та відсутність професійного вигорання і професійних деформацій” (17).

Не менш важливою категорією в характеристиці особистості професіонала є, на наш погляд, *цілеспрямована поведінка*. Суттєва характеристика цілеспрямованої поведінки полягає в тому, що вона пов'язана з вибором. Значення цієї характеристики розкривається в результаті аналізу природи цілеспрямованого стану. Такий стан складається з чотирьох компонентів: 1) суб'єкт, який проявляє вибір; 2) те, що навкруги вибору; 3) доступні способи дій; 4) можливі при такому оточенні результати (1). Роль індивіда в ситуації вибору є в перетворенні властивостей цієї ситуації у вірогідність вибору. В цьому перетворенні і є індивідуальність (21).

Поведінка суб'єкта професійної діяльності – це сукупність визначених дій, вимог щодо отримання якісного продукту, результату. „Дія – це активна подія, така, яка може спричинити інші зміни або індивіда, або

його оточення” (21). Результат – продукт дії індивіда або системи. „Цілеспрямована система може змінювати власні задачі при постійних умовах, що оточують: вона обирає і задачі, і засоби їх виконання. Тим самим вона проявляє волю. Найвідоміший приклад таких систем – люди” (21).

Дослідники виділяють деякі вимоги, яким повинен задовольняти суб'єкт, щоб успішно розв'язувати комплексні проблеми та виконувати спеціальні дії. Саме з ними і працює професіонал. Отже, не менш важливою характеристикою особистості професіонала, на наш погляд, є *вироблений індивідуальний стиль* діяльності (взаємодії з проблемами) за допомогою спеціально організованих (людиною) дій. За визначенням Холодної, „стилі постановки та вирішення проблем – це індивідуально – своєрідні способи виявлення та формулювання проблемної ситуації, а також способи пошуку засобів її вирішення”. „Різні люди в одному і тому ж проблемному полі бачать різні проблеми, визначають їх в різних термінах та в різному змістовому аспекті, використовують різноманітні методи їх вирішення” (18). Феномен індивідуального стилю звичайно визначається через особистісні якості, явно або неявно визнаючи їх стилеформуючі функції (Моросанова, 2007).

Холодна (2003) вважає, що по мірі інтелектуального розвитку людини визначаються особливості її поведінки (*персональні пізнавальні стилі*) в тих чи інших конкретних ситуаціях: життєвих, учбових, професіональних і т. ін. Персональний пізнавальний стиль – це психічне утворення, яке є, по - перше, багатовимірним за своїми проявами, по - друге, ієрархічним за своїм устроєм (включаючи різні рівні стильової поведінки), по - третє, інтегральним за своїми механізмами (будучи продуктом інтеграції різних форм індивідуального ментального досвіду) та, по - четверте, гнучким за своїми адаптаційними можливостями. Персональний пізнавальний стиль створюється по мірі інтелектуального розвитку людини, визначаючи особливості її поведінки в тих чи інших конкретних ситуаціях: життєвих, навчальних, професійних і т. п. Чим вище рівень інтелектуальної зрілості особистості, тим яскравіше проявляється персональний пізнавальний стиль. При цьому персональний пізнавальний стиль є результатом інтеграції різних рівнів стильової поведінки. В цілому, вибудовується система можливих відносин між різними рівнями стильової поведінки (18)

Одним з головних завдань в професійній діяльності є *самостійність прийняття того чи іншого рішення*, яке залежить від характеру стилю діяльності особистості. „Вираженість інтелектуального стилю буде в значній мірі залежати від міри самостійності (або міри творчого підходу) людини по відношенню до проблеми, яка стоїть перед нею”. На думку Холодної, можна виділити 5 стилів постановки і вирішення проблем: 1) адаптивний (пошук вирішення проблеми з використанням раніше засвоєних способів діяльності; перевага алгоритмічних дій в інтелектуальній роботі або в разі їх відсутності – методів проб та помилок); 2) евристичний (досягнення даної мети на основі винаходу нових, більш ефективних способів вирішення проблеми, яка вже вирішена); 3) дослідницький (самостійне формування цілей, власної діяльності з орієнтацією на збирання інформації за широким спектром проблемного поля і опорою на різні – в тому числі альтернативні – варіанти аналізу проблеми); 4) інноваційний (здатність до народження об'єктивно нових ідей, нових основ для прийняття рішень, створенню якісно нових продуктів – організаційних, комунікативних, інтелектуальних і т.п.); 5) смислороджуючий (орієнтований на роботу зі смислами по відношенню до існуючих понять, традиційних підходів з радикальною зміною рівня та типу розуміння відповідної проблемної області в режимі зміни інтелектуальної або культурної парадигми) (18). Критерії сформованості персонального пізнавального стилю потрібно шукати в особливостях організації індивідуального ментального досвіду.

Моросановою В. (12, 13, 14) були визначені типові т. н. *профілі особистості* зі специфічно акцентуваною структурою, кваліфіковані автором як основи автономного та оперативного стилів, характеристика яких дозволяє оцінювати спрямованість саморегуляції в діяльності особистості. *Автономний стиль* проявляється в індивідуальних профілях саморегуляції як підвищений рівень розвитку планування цілей активності, знижений рівень розвитку здібностей моделювання і оцінки результатів та підвищений рівень розвитку планування та знижений рівень здібностей оцінювання результатів. *Оперативний стиль* проявляється в індивідуальних профілях саморегуляції як підвищений рівень розвитку моделювання, низький рівень розвитку здатності планування, програмування та високий рівень розвитку програмування і низький рівень розвитку планування, моделювання (11).

Таким чином, можна припустити, що суб'єкт професійної діяльності, набуваючи навичок практичної діяльності та використовуючи теоретичні знання впродовж своєї спеціальної, цілеспрямованої діяльності, створює індивідуальний стиль власної діяльності, завдяки чому робота стає спрямовано результативною, а значить досягає мети на кожному етапі професійної діяльності.

Значущим фактором становлення особистості професіонала є *психічна саморегуляція* – „складне багатоаспектне явище, яке обумовлює процеси адаптації та розвитку людини на всіх рівнях його існування (15)”. „Саморегуляція у професійній діяльності – це багатофакторне соціально – психологічне явище. Процес забезпечення розвитку особистості професіонала включає в себе не тільки конструювання способів засвоєння операційної сторони діяльності, але й внутрішніх факторів у вигляді поєднання змістовних (інтерес до професії, потреба в самореалізації тощо) і адаптивних (престиж професії, заробітна плата тощо) мотивів діяльності, спрямованих на усвідомлення суб'єктом соціальної значущості своєї професії. Інтеграція цих мотивів на основі певного рівня розвитку психічних (особистісні риси, здібності тощо) і предметних (знання, вміння і навички) компонентів структури особистості дозволяє сформувати суб'єктивні уявлення (образи) обличчя професіонала, які виступають регулятором розвитку особистості (17)”.

Дослідники зазначають, що „свідома саморегуляція має особистісний, конструктивно – перетворювальний, творчий характер. Вона ініціюється незвичними, зміненими обставинами і складається, як мінімум, в розпізнаванні, а далі – в перебудові смислових утворень на основі їх ієрархічної упорядкованості. Умовою конструктивної саморегуляції є усвідомлення своїх смислових утворень і постановка свідомої задачі на їх перебудову” (3). Крім того, свідомо саморегуляція є способом керування своєю поведінкою в

операціонально-технічному плані щодо організації дій за допомогою засобів, спрямованих на їх оптимізацію, а також в мотиваційному: в організації загальної спрямованості діяльності за допомогою свідомого керування своєю мотиваційною сферою та сферою потреб. Ведучим механізмом свідомої саморегуляції є рефлексія” (14, 3).

Виділяються декілька рівнів психічної саморегуляції, базуючись на різноманітних аспектах людського існування. В.А.Машин визначає *індивідний та особистісний рівні саморегуляції* у відповідності зі спрямованістю активності: на самозбереження та підтримку рівноваги з навколишнім середовищем – перший, індивідний рівень; на розвиток, інтеграцію та психологічне зростання – другий, особистісний (9). Професійна діяльність, на наш погляд, має включати систему співіснування різних рівнів саморегуляції, постійно (в процесі роботи) аналізуючи навколишню ситуацію. Таким чином, високий рівень професіоналізму включатиме сформовану людиною індивідуальну схему взаємодії з навколишнім середовищем.

Як зазначалось вище, однією з найважливіших та вагоміших характеристик особистості є *рефлексія*. Відомо, що це інтегрована особистісна здатність робити предметом аналізу зовнішні і внутрішні чинники. На підставі цього процесу відбувається прийняття рішення особистістю і визначення нею своєї поведінки, ставлення до себе та соціуму. Можна інтерпретувати рефлексію як механізм, який породжує структурно – процесуальну цілісність „Я” і забезпечує її функціонування. Найважливішим та найбільш адекватним процесом щодо розуміння становлення особистості професіонала, на наш погляд, є феномен *професійної рефлексії*, яка розуміється як форма теоретичної та практичної діяльності людини, що спрямована на осмислення своїх власних дій та їх законів (починається із запитання до себе “Що я роблю в даний момент, тут і тепер?”).

Таким чином, в якості основних характеристик внутрішнього потенціалу особистості професіонала можна вважати:

- адекватну *самооцінку*;
 - здатність прогнозування людиною *успішного виконання* нею професійних функцій;
 - наявність у особистості здатності уявляти власні властивості, якості, риси, сукупності індивідуальних особливостей;
 - потенціальні можливості *формування спрямованості* щодо набуття професіоналізму особистістю (“Я хочу бути професіоналом”);
 - стан тілесного та психічного *здоров'я*;
 - наявність професійного *здоров'я*, яке передбачає *адекватний вибір* професії на етапі самовизначення;
 - *задоволеність* професійною діяльністю і життям в цілому;
 - *осмисленість* праці і життя в цілому;
 - морально – духовний рівень особистості;
 - *цілеспрямовану* поведінку;
 - *вироблений індивідуальний стиль* взаємодії з проблемами за допомогою спеціально організованих (людиною) дій;
 - розвинутий *персональний пізнавальний стиль*;
 - здатність *самостійно прийняти те чи інше рішення*, яка залежить від характеру стилю діяльності особистості;
 - *профіль особистості* (наявність автономного чи оперативного стилів діяльності);
 - характер *психічної саморегуляції*;
 - наявність *розвинутої рефлексії*.
- Слід зазначити, що наявність сформованої *професійної рефлексії* є, на наш погляд, системоутворюючим фактором становлення особистості професіонала.

Крім того, не менш важливими, на нашу думку, є наступні особистісні утворення, що системно сприяють і створюють психологічний портрет особистості професіонала. Так, потребують подальшого системного вивчення психологічна готовність до певної професійної діяльності; особистісна пізнавальна позиція; творчий підхід (рівень креативності); структура мотиваційної та волевої сфер; сформованість спеціальних необхідних якостей особистості (наприклад, емпатія у майбутніх психологів); прагнення самоактуалізації тощо.

Таким чином, очевидно, що становлення особистості професіонала – це багатовимірний, тривалий процес, який потребує внутрішнього та зовнішнього формування системної спрямованості, тому одною з найголовніших задач для особистості під час набуття професійно важливих знань та вмінь та для викладачів на стадії навчання студентів у середньому спеціальному або вищому навчальному закладах є усвідомлення професіоналізму не тільки, як мети, а і як процесу становлення особистості професіонала.

Література.

- 1.Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремлённых системах: Пер. с англ. - М.: Советское радио, 1974. - 272 с.
- 2.Анциферова Л.И. Методологические принципы и проблемы психики // Психологический журнал. – 1982.- Т.3, №2.- С. 3-17.
- 3.Зейгарник Б.В., Холмогорова А.Б., Мазур Е.С. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психологический журнал. -1989.- №2. - С. 121-132.
- 4.Иголевиц Н.И. Особенности индивидуальности студентов – менеджеров // Вопросы психологии. – 2005. - №3. - С. 97-106.
- 5.Кон И.С. Психология юношеского возраста. - М.: Просвещение, 1979. – 110 с.
- 6.Коростылёва Л.А. Уровни самореализации личности // Психологические проблемы самореализации личности. - Вып. 4 / Под ред. Е.Ф.Рыбалко, Л.А. Коростылёвой. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. - С. 21-46.
- 7.Кузнецова И.В. Методологические основы исследования процесса выбора профессии / Способности и деятельность. - Ярославль, 1989. - С. 35-46.
- 8.Кучеренко С.М. Застосування професіографії для визначення психологічної готовності людини до

- професійної діяльності // Вісник Харківського національного університету. – 1999. - №452. - С. 20-23.
- 9.Машин В.А. О двух уровнях личностной регуляции поведения человека // Вопросы психологии. - 1994. - №3. - С. 144-149.
10. Миннорова С.А., Плеханова Л.Л. Особенности перспективной идентичности при жизненном самоопределении выпускников вуза // Вопросы психологии. - 2007. - №3. - С. 52-59.
11. Моросанова В.И. Индивидуальная саморегуляция и характер человека // Вопросы психологии. – 2007. - №3. - С. 59-69.
12. Моросанова В.И., Сагиев Р.Р. Диагностика индивидуально – стилевых особенностей саморегуляции в учебной деятельности студентов // Вопросы психологии. – 1994. - №5. - С. 134-140.
13. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль регуляции: феномен, структура и функции произвольной активности человека. - М.: Наука, 1998. – 120 с.
14. Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека // Вопросы психологии – 2001. - №2. - С. 118-127.
15. Наумчик Н.В. К проблеме психической саморегуляции личности // Практична психологія і соціальна робота. – 2005. - №1. - С. 57-60.
16. Носков В.И. Психологические основы и проблемы профессионального становления специалиста в условиях современного вуза // Вісник Харківського національного університету. - 1999. - №460. - С. 95 – 97.
17. Подляшаник В.В. Адаптаційний потенціал та професійне здоров'я особистості // Практична психологія і соціальна робота. - 2006. - №12. - С. 71-74.
18. Холодная М.А. Виды познавательных стилей // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. - №9. - С. 12-29.
19. Чуприкова Н.М. Система понятий общей психологии и психической регуляции поведения и деятельности // Вопросы психологии. - 2007. - №3. - С. 3-16.
20. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. - М.: 1982.- 185 с.
21. Яценко Е.Ф. Исследование ценностно – смыслового аспекта самоактуализации студентов // Вопросы психологии. - №1.- 2007. - С. 34 -37.

УДК 316.475-055.1:159,922.1

Межличностная созависимость у мужчин: полоролевые аспекты

Жидко М.Е.

Розглянуто результати психологічного дослідження чоловіків з відносинами подружньої співзалежності. Виявлено особливості організації психосемантичного простору статевих ролей, пов'язаних з ними статеворольових конфліктів та феномени «плаваючої» статеворольової ідентичності і дефіцитарності чоловічих статевих ролей. Показано дитячі статеворольові травми, що впливають на формування співзалежної особистості у чоловіків. Визначена факторна структура «Я-концепції», що властива кожному з варіантів подружньої созависимості у чоловіків. Описано специфіку сфери сексуальних фантазій у цих чоловіків.

Ключові слова: міжособистісна співзалежність; подружня співзалежність у чоловіків; психологічне дослідження співзалежної особистості.

Рассмотрены результаты психологического исследования мужчин с отношениями супружеской созависимости. Выявлены особенности организации психосемантического пространства половых ролей, связанных с ними полоролевых конфликтов и феномены «плавающей» полоролевой идентичности и дефицитарности мужских половых ролей. Показано детские статеворольовые травмы, влияющие на формирование созависимых личности у мужчин. Определена факторная структура «Я-концепции», которая присуща каждому из вариантов супружеской созависимости у мужчин. Описана специфика сферы сексуальных фантазий у этих мужчин.

Ключевые слова: межличностная созависимости; супружеская созависимости у мужчин; психологическое исследование пение зависимой личности.

Current article describes the results of psychological studies of men with codependent marital relationship. The particularities of the psycho-semantic space organization of gender-specific roles with gender-specific conflicts related to them, as well as phenomena of “fluid” gender identity and deficit of male gender roles are presented. Early childhood gender-specific traumas that affect the formation of codependent personality in men are defined. The factor structure of Self-concept inherent to each of the marital codependency type in men is determined. The peculiarities of these men’s sexual fantasy space are observed.

Keywords: interpersonal codependency; marital codependency in men; psychological study of codependent personality.

Актуальность проблемы. В последнее десятилетие зависимость и созависимость являются предметом рассмотрения самых разнообразных дисциплин (медицина, социология, психология и пр.) [12]. Это касается как традиционных - химических - форм зависимости (наркомании, алкоголизма, табакокурения и т.п.), так и совсем новых – гемблинга (зависимости от азартных игр), Интернет-адикции и др. На этом фоне межличностная созависимость зачастую выглядит незначительной по своей распространенности и последствиям [14]. Между тем, по данным Дж. Уайнхолда [15], этой формой созависимости страдает большая часть взрослого населения. Созависимость касается не только поведения, но и личности, распространяется на все сферы жизни человека. Как справедливо указывают Н.Г. Гаранян и А.Б. Холмогорова, созависимые отношения превращаются в «трагедию целой жизни»: «ничто не построено, но много чего разрушено – душевное и физическое здоровье, возможности других отношений» [6].

В связи с этим представляется важным найти те психологические звенья, которые принимают участие в формировании данного вида созависимости. Большинство известных исследований, посвященных изучению межличностной созависимости, выполнены либо на женщинах, либо на материале пограничных нервно-психических расстройств [7]. На наш взгляд, это связано с тем, что, во-первых, созависимость традиционно рассматривается как качество, присущее собственно женщинам [2], во-вторых, именно женщины составляют основной контингент тех, кто обращается за психологической помощью по поводу проблем межличностных отношений [8], и, в-третьих, с тем, что для мужчин проблемы в межличностных отношениях долгое время находились под социальным табу и подпадали под другие рубрики (инфантилизм, невротичность и др.) [8, 10]. Между тем, в работах, выполненных под руководством профессора А.С. Кочаряна, показана роль полоролевых факторов в формировании межличностной созависимости [9].

Кроме того, интерес к мужской созависимости тесным образом связан с изменением гендерной идеологии на постсоветском пространстве. Процессы гендерных трансформаций привели не только девальвации зрелости, но и к инфляции мужского. Психологическое пространство «мужского» стало намного менее определенным и растягиваемым на разные, порой противоречащие друг другу, мужские гендеры [10]. Поэтому изучение феномена созависимости в мужской популяции, различных его проявлений, механизмов и факторов формирования представляется особо актуальным.

Цель исследования – на основе полоролевого подхода к изучению причин и механизмов формирования межличностной созависимости изучить факторы формирования супружеской созависимости у мужчин.

Описание выборки, методов и процедуры исследования. Для реализации программы исследования использовался следующий комплекс психодиагностических методик: для диагностики брачно-семейных ожиданий - специализированные оценочные решетки Келли [16]; для постановки семейного диагноза на описательном уровне (мотивация вступления в брак, особенности сексуальных фантазий, сновидений, а также семейных мифов) использовалось полуструктурированное интервью; для изучения особенностей детского травматического опыта – метод ранних воспоминаний Ryle [3]; для изучения особенностей Я-концепции – методика самооценки и вопросник по диагностике расстройств Самости М.Ю. Шальневой [17].

В работе использованы следующие статистические методы обработки полученных эмпирических данных: t-критерий Стьюдента, метод углового преобразования Фишера, критерий Манна-Уитни, а также - факторный и кластерный анализы.

Исследование проводилось на выборке из 120 мужчин, которые, с помощью опросника критериев зависимости были разделены на три группы. Первую группу составили 36 мужчин, состоящие в супружеских

отношениях, у которых были диагностированы отношения супружеской созависимости с синдромом «холода»: к ним тянет зависимого супруга, а они убегают от него. Такой тип супружеской созависимости был обозначен в соответствии с традицией как противозависимость или контрзависимость [15]. Вторую группу составили 39 аналогичных мужчин, находящихся в отношениях созависимости, но фиксирующих себя в зависимой роли – роли того, кто тянется к противозависимой супруге. Объем третьей группы – 45 человек, ее составили независимые мужчины, т.е. те, у кого не были диагностированы отношения супружеской созависимости. Возраст мужчин во всех группах составлял от 24 до 45 лет, брачный стаж составлял не менее 3–х лет. Группы сопоставимы по возрасту и образованию. В группы вошли психически здоровые лица, не состоящие на специализированном учете.

Результаты исследования. У контрзависимых мужчин психосемантическое пространство женских ролей организовано по признаку „доминантность-сабмисивность” и „партнерство”. Такие мужчины имеют полоролевой конфликт, связанный с инконгруэнтностью фантазий относительно собственной «сильной» эго-идентичности и желанием иметь доминантную партнершу. Поэтому дистанционирование от жены является конструктивным механизмом сохранения личностной подлинности. Организация психосемантического пространства мужских ролей свидетельствует о феномене «плавающей полоролевой мужской идентичности», когда идентичность определяется фазой отношений супружеской созависимости, а смена фаз приводит к изменению идентичности (от „героя” к „жалкому неудачнику”). Кроме того, выявлен феномен дефицитарности мужских половых ролей, который приводит к ощущению нехватки аутентичности, отсутствию самодостаточности и потребности в сильной партнерше (что может служить косвенным экспериментальным подтверждением терапевтических концептов М. Балинта о «базовом дефекте» [1]).

У зависимых мужчин психосемантическая недифференцированность образа жены приводит к тому, что он наполняется разнообразными субъективными смыслами, за счет чего супружеские отношения носят очень эмоциональный характер. Это способствует возникновению и реализации трансферентных отношений и межличностных игр, когда „достоверно реальные отношения” замещаются фантазийно-иллюзорными, имеющими инфантильное происхождение [5].

Организация психосемантического пространства мужских половых ролей позволяет описать два типа зависимых мужчин: первые – конгруэнтно зависимые мужчины, у которых зависимость наблюдается и во внутренней субъективной картине мира и в реальных супружеских отношениях и, вторые, – инконгруэнтные, у которых имеется разногласие внутренней позиции и позиции в супружеском паре.

Особенности организации пространства половых ролей у мужчин с разными вариантами взаимоотношений супружеской созависимости показывают, что в их основе лежит нарушение формирования полоролевых структур личности, связанное с особенностями семейной социализации. Эти нарушения обуславливают динамику жизни созависимых супругов, когда сначала в отношениях происходит удовлетворение супружеских ожиданий, а затем их фрустрация и, как следствие, возникновение защитной семейной мифологии.

Супружеское поведение мужчин с взаимоотношениями супружеской созависимости имеет на себе отпечаток полоролевых травм детства. Для контрзависимых мужчин специфическими полоролевыми травмами являются травмы отверженности и подавления. Для зависимых мужчин присущие полоролевые травмы слияния с матерью и отлучение. Эти травмы, соответственно, влияют на формирование определенной характерологической структуры у мужчин: мазохистической у контрзависимых мужчин и депрессивной, симбиотической у зависимых.

Каждому из вариантов взаимоотношений супружеской созависимости у мужчин свойственна специфическая структура Я-концепции. У контрзависимых мужчин она включает в себя два фактора:

- фактор вины, вызванной гиперожиданиями, который вынуждает таких мужчин быть перфекционистами (по нарциссическому типу), преимущественно удовлетворяя не свои собственные ожидания, а ожидание других;
- фактор отчужденности, которой способствует феномену существования в «восприятии других людей».

При зависимости Я-концепция включает в себя также два фактора:

- фактор всемогущества;
- фактор контролируемой аффективности.

Таких мужчин как бы «переполюют» собственные величие и мощь, но в нестрессовой ситуации они находятся под контролем, что ограничивает их проявления. С этим связано и некоторое отстранение от своих переживаний и действий.

Для мужчин с супружеской созависимостью характерна активная фантазийная сексуальность, которая является одним из важных аспектов существования созависимых отношений. Созависимые мужчины живут не с реальной женой, а с собственной фантазией о ней, наделяя особыми возможностями и регулируя свои действия по «принципу удовольствия», что обусловлено инфантильными травмами. Отличия в темах сексуальных фантазий свидетельствуют о разных стратегиях преодоления первичных полоролевых психологических травм, а значит, о разных характерологических типах. Для контрзависимых мужчин это мазохистическая структура характера, для зависимых – оральная (депрессивная или симбиотическая).

Литература

1. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии. – М.: «Когито-Центр», 2002. – 526 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм – Еврознак., 2001. – 320с.
3. Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психотерапия: учебник для вузов (психологические модели). – СПб.: Питер, 2009. – 472 с.

4. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта. – М.: Независимая фирма «Класс», 1997. – 172 с.
5. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей: Семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте. – М.: Независимая фирма «Класс», 1997. – 172 с.
6. Гараян Н.Г., Холмогорова А.Б. Замысловатый танец современной пары // Семейная психология и семейная терапия. – М., 2000. - №1. - С.3-11
7. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 256 с.
8. Кон И. С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире // Введение в гендерные исследования. Часть 1. - Харьков; СПб., 2001. С. 562 - 605.
9. Кочарян А.С. Личность и половая роль. – Харьков: «Основа», 1996. – 127 с.
10. Кочарян А.С., Жидко М.Е. Девальвация мужского: психологический подход // Материалы Интернет-конференции «Мужская повседневность: труд, досуг, духовная жизнь», 2007. <http://mujskoe.lodya.ru/МК-2007.htm>
11. Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов. – М.: Медицина, 1994.
12. Кочарян А.С., Коврицкая В.В., Жидко М.Е., Кочарян И.А. Психологические модели зависимых расстройств // Вісник Харківського університету, № 617, 2004. – С.86-92.
13. Паланик Ч. Удушье. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 318 с.
14. Пил С., Бродски А. Любовь и зависимость. – М.: Институт Общегуманитарных исследований, 2005. – 384 с.
15. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от зависимости. М.: М.: Независимая фирма «Класс», 2003. – 242 с.
16. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам. М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
17. Шальнева М.Ю. Психодиагностическое изучение типов самости по Х. Кохуту / Современный психоанализ. Сборник научных трудов. – К.: «Ваклер», «Альтерпресс», 2002. – С.108 - 120
18. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 640 с.

УДК: 331.101.1

Функциональная структура сложноорудийного действия

Жорник Е.В.

Рассматривается проблема психологической значимости двигательной активности и методологической ценности общепсихологической теории функциональной структуры действия для исследования сложноорудийной деятельности. Иллюстрируется приложение этой теории на примере анализа функционирования конкретной человеко-машинной системы. Приведены обобщенные результаты серии исследований, посвященных анализу и инженерно-психологическому проектированию операторской деятельности при управлении подвижными объектами.

Ключевые слова: функциональная структура, действие, живое движение.

Розглядається проблема психологічної значимості рухової активності та методологічної цінності загально-психологічної теорії функціональної структури дії для дослідження складнозрядженої діяльності. Ілюструється застосування цієї теорії на прикладі аналізу конкретної людино-машинної системи. Приведені узагальнені результати серії досліджень, присвячених аналізу та інженерно-психологічному проектуванню операторської діяльності при керуванні рухомими об'єктами.

Ключові слова: функціональна структура, дія, живий рух.

Discussed the problem of psychological significance of motion activity and of methodological value general-psychological theory of the functional structure of actions for the research activity complex-cannon. Illustrates the application of this theory on example analysis of a particular person/machine system. Aggregated results of a series of studies and engineering-psychological design operator activity in the control of mobile objects.

Keywords: faunctional structure, action, live movement.

Современная психологическая наука продолжает обогащать свои методологические основания, инструментарий и понятийный аппарат. Это обогащение в значительной мере происходит за счет различных смежных дисциплин. Часто заимствование не сопровождается необходимым критическим анализом. Достаточно сравнить распространенные понятия когнитивной психологии с терминами компьютерных наук.

В тоже время, удельный вес понятий в предметной области психологии, связанных с живым движением, двигательной активностью, постоянно снижается. В период зарождения психологии он был значительным. Психологи восприняли, впитали и взяли на вооружение идеи Гельмгольца, Сеченова, Павлова, Бернштейна и Анохина. Но впоследствии их внимание все больше концентрировалось на внутренних процессах, а внешнее, «двигательное», «моторное» было отдано для изучения физиологии движения.

Безусловно, отечественная психология, как ни одна другая, внесла в общепсихологическую теорию свое видение влияния внешней деятельности на внутреннюю, сформировала деятельностный подход и взгляд на познавательные процессы как на действия. Тем не менее, современные психологи находят для себя все новые «интересные» предметы для изучения, оставляя «за скобками» моторику, двигательную активность.

Это привело к тому, что если живое движение все же изучается, то лишь как язык тела, средство невербальной коммуникации, речедвигательная или глаздвигательная активность. Пожалуй, один лишь В.П.Зинченко последовательно отстаивает идею о приоритете движения в психической жизни. Именно он обстоятельно проанализировал требования к единице анализа психического и пришел к выводу, что такой единицей может быть живое движение [1]. Именно оно является элементарной клеточкой, в которой есть и чувственное начало и процессы программирования и оценки, а также исполнительное звено, которое само по себе выступает как источник практического обогащения психики.

Применение не только в теории, но и в прикладных исследованиях идей, основанных на видении принципиально единой функциональной структуры действия, оказалось продуктивным. Нами на протяжении ряда лет велись исследования и проектные разработки, касающиеся оптимизации деятельности операторов в человеко-машинных системах различного класса и назначения, а также создания рабочих мест для них. Особенно активно изучались системы, связанные с непосредственным и дистанционным управлением подвижными объектами.

В частности, при исследовании чрезвычайно сложной и напряженной деятельности операторов железнодорожной сортировочной горки, начатом еще в диссертационной работе [2], оказалось, что эта сложность устраняется, и психологическая картина проясняется, как только мы становимся на методологические позиции Н.А.Бернштейна и В.П.Зинченко.

Цель данной статьи – показать, что в дополнение и в противовес укоренившимся подходам к изучению разного рода действий, в том числе и операторских в инженерной психологии, существует хорошо обоснованная и на философском и на практическом уровне концепция функциональной структуры действия, применимая к широкому кругу исследовательских задач. Живое движение в этой концепции выступает в качестве своеобразной отмычки для зондирования и выявления внутренних процессов.

Рассмотрим вопрос о продуктивности данной концепции на примере одного нашего исследования. Традиционно процесс управления подвижными объектами изучался усилиями специалистов с инженерной ориентацией, применявших в этой работе принципы и представления теории автоматического регулирования, теории принятия решения и математического моделирования. В тоже время, исследователи двигательных действий, оперирующие понятиями, сформированными в теории деятельности, физиологии активности и теории функциональных систем, редко рассматривали управление подвижными объектами как поле своих интересов. По-видимому, наличие некоторого внешнего, иногда довольно сложного, транспортного устройства создало впечатление принадлежности рассматриваемой разновидности человеко-машинных систем к разряду «малопонятных» для исследователя двигательных действий.

Однако, существует точка зрения, которая, по нашему мнению, может оказаться полезной для активации

интереса со стороны данной группы специалистов. С этой точки зрения управления подвижным объектом рассматривается как действие, подчиненное цели, состоящей в перемещении (изменение пространственных координат) этого объекта или его критической (терминальной) точки при заданных ограничениях по времени. В сопоставлении с этой целью сам подвижный объект выступает в качестве внешнего предметного орудия и в качестве такового, занимает место в структуре двигательного акта, аналогичное тому, которое занимают другие более простые орудия.

Здесь уместна параллель между транспортным средством в структуре управляющего действия и ручным инструментом в структуре действия человека, обладающего слесарным навыком. Другими словами, указанная точка зрения основана на абстрагировании от технической сложности и динамических характеристик используемого орудия и акцентировании внимания на роли и месте орудия в структуре целостного акта.

Таким образом, управление подвижным объектом может рассматриваться как сложная внешнеорудийная разновидность двигательного акта. Такой взгляд позволяет ставить вопрос о возможном использовании представлений, сформированных при исследовании двигательной активности, для концептуализации и анализа процесса управления подвижными объектами. В частности, широко известные положения о существовании двух механизмов управления двигательной активностью (открыто- и замкнутоконтурного), о познавательной роли «пробующих» (калибровочных) движений, о функциональной структуре двигательного акта и о влиянии на нее внешних и внутренних условий деятельности находят новое и весьма своеобразное выражение в ситуации регулирования транспортных перемещений.

Описанный подход позволил провести психологический анализ малоизученных действий оператора железнодорожной сортировочной горки при управлении скоростью одно- и многовагонных отцепов. В результате этого были выделены структурные компоненты и стадии реализации целостного акта регулирования, обнаружены калибровочные составляющие исполнительской стадии, сформулированы гипотезы относительно зависимостей точностных и структурных характеристик действия от ряда независимых переменных. В числе последних - полнота поступления обратной связи, удаление целевого положения от управляемого участка траектории, тип органа управления и его передаточное число.

Психологически существенные особенности действия моделировались в лабораторных условиях с помощью специально созданного экспериментального стенда. Воспроизводились в общем виде пространственно-временная динамика управляемого подвижного объекта и ее связь с регулирующими воздействиями оператора. Зрительная стимуляция предъявлялась с помощью цветного видеодисплея при соблюдении темпа продвижения и угловых размеров и скоростей реальных подвижных объектов.

В результате опытов, проведенных на нескольких группах испытуемых, было установлено следующее.

1. Управляющие действия горочного оператора представляют собой специфическую разновидность дистанционного управления скоростью подвижного объекта и могут быть описаны как сложный внешнеорудийный двигательный акт.

2. В структуре данного действия обнаруживаются познавательные, исполнительные и оценочные компоненты. При регулярно повторяющихся воздействиях на объект познавательные и оценочные компоненты сливаются в единый перцептивно-когнитивный комплекс, базирующийся на двадцати основных контролируемых параметрах регулируемого движения.

3. В составе контролируемых параметров наибольшую важность имеет ускорение, приобретаемое объектом в ходе реализации управляющих воздействий.

4. При ограниченных возможностях оценки параметров объекта познавательную функцию могут выполнять исполнительные компоненты действия, что выражается в повторяющихся «пробующих» управляющих воздействиях.

5. Точность управления скоростью в задаче прицельного торможения, которую выполняет горочный оператор, возрастает с уменьшением скорости движения объекта и с сокращением расстояния между управляемым участком траектории и целевым положением объекта. Особенно важным для повышения точности исполнения является опережающее поступление информации о критических параметрах контролируемой ситуации и возможность наблюдения за изменением динамики подвижного объекта в ходе реализации управляющих воздействий. Более высокие результаты получаются при переходе от позиционного к пропорциональному виду регулятора скорости.

6. В процессе прицельного управления скоростью оператором используются две основные стратегии. Первая из них основана на активном отслеживании изменения скорости в процессе торможения, а вторая - на использовании «пробующих» воздействий.

7. Практическое значение полученных результатов состоит в их использовании для целей анализа и проектирования деятельности горочного оператора, решения вопросов о пространственной организации технологических объектов сортировочной горки и экономии сжатого воздуха в пневмосети и решения ряда других важных практических вопросов.

8. На стадиях анализа и описания управления подвижными объектами в малоизученных человеко-машинных системах оказывается полезным использование представлений о целостном двигательном акте и включенности в его структуру внешнего предметного орудия, что следует из упомянутой выше концепции.

В качестве внешнего подвижного орудия могут рассматриваться и другие объекты в системах управления транспортными перемещениями, в том числе в ситуации самодвижения, например, при вождении автомобиля. Везде мы будем видеть два основных механизма построения управляющих действий: программирования и коррекций (по терминологии Н.А.Бернштейна). Везде мы увидим ориентировочные, пробующие, калибровочные, «пристрелочные» движения, а также оценочный анализ полученного конечного результата.

Таким образом, хотя движения человека могут изучать физика (механика, динамика, кинематика), биомеханика, компьютерные науки, бионика, физиология движения, психология не должна терять из виду

развертывающееся живое движение. Психология не должна концентрируется исключительно на «духовном», пренебрегая механическим, физическим. И это верно, если понимать движение не только как механическую реализацию психической жизни, но и как ее продолжение, естественный контакт и обратную связь с миром. В это случае, движения человека становятся важным объектом психологического изучения, которое будет охватывать смысл, значение и духовную предысторию живого двигательного акта, которое сконцентрируется на «... том конце замедленного жеста».

Литература:

1. Гордеева Н.Д., Зинченко В.П. Функциональная структура действия.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 208 с.
2. Жорник Е.В. Психологический анализ управляющих действий горючего оператора. Автореферат дис. на соиск. уч ст. канд. психол. н. - М. МГУ. 1988, 28 с.

УДК 159.9.954

Игровой тренинг познавательных процессов учащихся: сущность и основные направления работы

Заика Е.В.

Представлено обобщённое и систематизированное описание процедур развития и совершенствования на коллективных игровых занятиях основных познавательных процессов школьников и студентов: мышления, памяти, воображения и др. Раскрыты основные задачи и принципы организации таких занятий. В виде таблицы представлена структура тренинга и основные направления коррекционной работы с учащимися. Впервые дано полное перечисление литературы по этой проблеме.

Ключевые слова: познавательные процессы, мышление, память, воображение, внутренний план действий; тренинговые занятия.

Представлений узагальнених і систематизованих опис процедур розвитку й удосконалювання на колективних ігрових заняттях основних пізнавальних процесів школярів і студентів: мислення, пам'яті, уяви та ін. Розкриті основні завдання й принципи організації таких занять. У вигляді таблиці представлена структура тренінгу й основні напрямки корекційної роботи з учнями. Уперше представлено повне перерахування літератури по цій проблемі.

Ключові слова: пізнавальні процеси, мислення, пам'ять, уява, внутрішній план дій; тренінгові заняття.

The generalised and systematised description of procedures of development and perfection on collective game employment of the basic informative processes of schoolboys and students is presented: thinking, memories, imagination, etc. Are opened the primary goals and principles of the organisation of such employment. In the form of the table the structure of training and the basic directions of correctional work with pupils is presented. For the first time full transfer of the literature on this problem is given.

Keywords: informative processes, thinking, memory, imagination, an internal plan of action; trainings employment.

Проблема развития, коррекции и совершенствования познавательных процессов учащихся (мышления, воображения, памяти, внутреннего плана действий) – одна из сложнейших в психолого-педагогической практике. Главный путь её решения – рациональная организация всей системы учебного процесса (развивающее обучение). В качестве же дополнительного, вспомогательного пути выступает специально организуемый коллективный игровой тренинг, проводимый во вне учебное время.

Чтобы понять основную направленность и сущность такого тренинга, необходимо четко развести три задачи, которые при организации обучения обычно путаются, смешиваются: а) давать ученикам конкретные знания и умения (передать информацию и научить с её помощью решать различные задачи); б) строить учебную деятельность (научить ребёнка принимать учебные цели, анализировать условия задачи, организовывать последовательности взаимосвязанных учебных действий, ориентироваться в мире информации, соблюдать режим дня); в) развивать познавательные процессы ребёнка (т.е. сделать его мышление, память и т.п. более совершенными, эффективными, поднять их на качественно новый уровень). Обычно считается, что работая в направлениях «а» и «б» (или даже только одного «а»), мы автоматически получаем и «в». С нашей точки зрения (убедительно подтверждаемой массовыми проблемами, пронизывающими всю систему обучения), это не так: само по себе обучение (пусть даже организованное очень хорошо) отнюдь не обеспечивает полного и всестороннего решения задачи «в», оно в лучшем случае лишь создает необходимые для этого предпосылки и условия. Сказанное касается не только традиционного, но и развивающего обучения: последнее может давать мощную мотивацию для развития познавательных процессов и даже формировать отдельные важные операции мышления (анализ, обобщение, преобразование), но оно не обеспечивает целостного развития всех сторон, аспектов, качеств мышления как самостоятельного и самоценного явления, не сводящегося к утилитарным ситуациям решения учебных задач. Поэтому для достижения целей «в» необходимо строить (параллельно с действиями «а» и «б») специальную линию работы, проводить специальные процедуры. Их ожидаемым эффектом должно выступить как общее совершенствование познавательных процессов ребёнка самих по себе, так и его более высокая компетентность в ситуациях «а» и «б», поскольку они в значительной степени опираются на познавательный потенциал ребенка (наряду с личностным, мотивационным, эмоциональным). Обеспечение такого направления работы и составляет основную задачу игрового тренинга познавательных процессов.

Участие в таком тренинге рекомендуется для всех учащихся: и для успешно обучающихся, в том числе и одаренных детей – в этом случае создаются условия для максимально быстрого и сбалансированного, гармоничного развития всех аспектов их познавательных процессов; и для учеников со средней успеваемостью и «средними» способностями – здесь обеспечивается постепенное «подтягивание» их познавательных возможностей до уровня достаточного для успешного усвоения учебного материала, а при возможности и перехода их в разряд успешно обучающихся; и особенно (и даже в первую очередь!) для детей с различными трудностями в обучении, слабо успевающих – в этом случае их (обычно весьма слабо сформированная) познавательная сфера «поднимается» до уровня, обеспечивающего им усвоение материала если и не достаточно хорошее, то, по крайней мере, вполне приемлемое, что дает им возможность более или менее полноценного включения в учебный процесс, из которого они фактически уже давно выпали.

Основные принципы организации такого тренинга:

1. Использование на занятиях хорошо знакомого, привычного для ребенка материала. Это связано с тем, что обычно на уроке ученик одновременно испытывает трудности двоякого рода: с

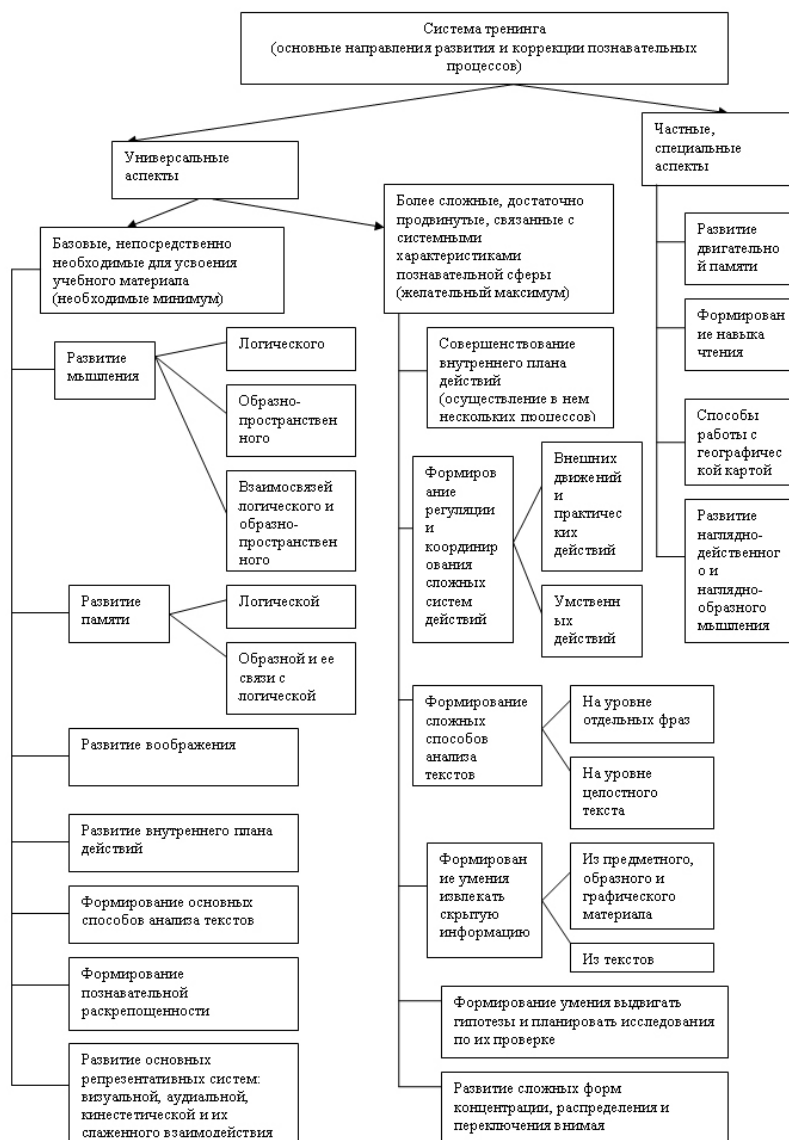
одной стороны, для него труден сам изучаемый материал (громоздок, незнаком, непривычен, требует целенаправленного осмысления), а с другой стороны, представляют трудность те способы проработки и усвоения материала, которые необходимо применить (они не сформированы, несовершенны, замедлены). При использовании хорошо знакомого материала первая трудность снимается, и появляется возможность заняться специальным формированием общих способов его понимания: именно на материале легком, не представляющем особых трудностей только и могут впервые проявиться, сформироваться, а дальнейшем и «отшлифоваться» недостаточно сформированные способы мышления и запоминания как таковые, безотносительно к конкретному содержанию усваиваемого материала, и в этом смысле универсальные, применимые к любому материалу. Как только эти способы станут достаточно качественными, многократно «откатавшись» на материале простом, они могут быть легко перенесены и на более сложный материал, но теперь уже здесь причиной трудностей может быть лишь громоздкость материала (а не несформированность способов), и эти трудности будут успешно преодолены с помощью хорошо сформированных способов.

2. Постоянный взаимообмен между детьми применяемыми и вырабатываемыми ими способами проработки материала в ходе их непосредственного общения друг с другом и за счет этого обогащение каждого участника игры новыми познавательными стратегиями и тактиками, почерпнутыми от партнеров по игре и (по необходимости) акцентированными ведущим. Этим обеспечивается выход ребенка из узкого круга сложившихся у него приемов мышления и запоминания и обучение его использованию новых, не свойственных ему ранее приемов. При этом «примерка» на себя этих новых приемов производится на достаточно простом и понятном для ребенка «языке»: он берет этот прием от сверстника (а не от взрослого) с пояснениями сверстника же, и тут же применяет на новой игре, получая при необходимости помощь и коррекцию со стороны сверстника. Сказанное объясняет, почему описываемый игровой тренинг гораздо более эффективен тогда, когда он проводится именно с группой школьников, а не в паре «взрослый-ребенок».

3. Создание ситуации эмоциональной раскованности, свободного самовыражения и оптимального сочетания сотрудничества и соревновательности со сверстниками. Этим достигается преодоление психологических барьеров, налаженных предшествующими учебными неудачами, и широкое задействование имеющихся у ребенка психологических резервов, приводящих к повышению познавательной активности. Принципиально важен и тот факт, что в ситуации эмоциональной раскованности у ребенка разрушаются прежние деструктивные условные связи познавательной активности с отрицательными эмоциями и общей скованностью (неуспешный ученик, осуществив процесс мышления, обычно получал эмоционально отрицательное подкрепление, поэтому сковывался и впредь избегал мыслить, т.к. не желал упреков), а вместо этого формируются и закрепляются новые, отсутствующие у него прежде конструктивные условные связи познавательной активности с положительными эмоциями и общей раскрепощенностью (осуществив процесс мышления, ребенок здесь независимо от достигнутого им результата получает положительные подкрепления и благодаря этому у него формируется устойчивая связка «познание – положительные эмоции», т.е. познание из источника неприятностей превращается для него в эмоционально привлекательный, радостный процесс).

Процедура проведения тренинга такова. Игровые занятия проводятся с группой из 5-9 учащихся. Продолжительность занятия 40-60 мин. Оптимальная частота – 2 раза в неделю (при более частом проведении возникает вероятность дефицита времени у ребенка на внешкольные виды деятельности, а при более редком – резко снижается развивающий эффект). Каждая игра «прокручивается» по многу раз на различном предметном материале в течение нескольких занятий. На каждом занятии отрабатываются игры, введенные ранее, и добавляются 2-3 новые. Все предложенные ответы обсуждаются, анализируются и оцениваются игроками. Срок тренинга не является фиксированным и может проводиться много месяцев и даже несколько лет как постоянное сопровождение школьного учебного процесса. Минимальный срок, обеспечивающий ощутимый развивающий эффект по крайней мере у 80-85% школьников – два с половиной месяца. Различные виды игр рассчитаны на различный возраст в пределах от 10 до 15 лет; игры, обеспечивающие развитие основных познавательных процессов, рекомендуется проводить, начиная с 11-12 лет. Верхней возрастной границы нет (многие игры успешно проводятся и на студентах и на молодых менеджерах).

Разработанная нами система тренинга включает в себя более 20 различных блоков игр и упражнений, каждый из которых обеспечивает развитие конкретных аспектов познавательной сферы ребенка. Эти блоки представлены в таблице. Исходным моментом и «сердцевиной» тренинга является крайний левый блок «Базовые... (необходимый минимум)». С него нужно начинать игровой тренинг и (при ограниченности времени и возможностей) им и ограничиваться. К среднему блоку «Более сложные...» имеет смысл переходить лишь после достаточно глубокой проработки базового блока. Крайний правый блок «частные, специальные аспекты...» может проводиться вне зависимости от левого и среднего блоков. Левый блок рекомендуется для всех школьников, но в особенности для слабоуспевающих. Средний – для всех, но в особенности для хорошо успевающих.

Приведем краткую характеристику некоторых упражнений из крайнего левого блока («необходимого минимума»).

В тренинге логического мышления применяются также игры как составление предложений из трех несвязанных слов, поиск общих признаков для двух или трех предметов, классификации предметов по разным основаниям, формулировка предметов для всех знакомых предметов, выражение заданной мысли другими словами, поиск возможных причин событий и др.

В тренинге логической памяти используются: поиск связей в несвязных цифровых и буквенных рядах, запоминание пар слов через создание ярких синтетических образов, использование ассоциаций и внешних вспомогательных средств, анализ структуры предложений, составление плана и схемы коротких текстов и др.

В тренинге воображения используются: загадывание предмета по паре других предметов, порождение ассоциаций на заданную тему, перечень возможных ошибок в восприятии предмета и ситуации, перечень использования предмета в детских играх, создание графических образов для описания эмоциональных состояний и др.

В тренинге внутреннего плана действий (т.е. способности совершать преобразования «в уме», без внешних предметных действий и без зрительных опор на предметы или их изображения) используются: задания по различным перестановкам и трансформациям цифрового и буквенного материала в соответствии с фиксированным или постоянно изменяемым алгоритмом.

Для оценки эффективности проведенных занятий используются три взаимодополняющих друг друга группы показателей:

1. Динамика успеха ребенка в выполнении самих игровых заданий. Например, Витя К. на первом занятии в игре «Перечень возможных причин» давал в среднем по 6 ответов, причем 50% их были вариациями одной и той же темы, а на двенадцатом занятии (после многократного проведения и этой, и других игр) давал в среднем 14 ответов, при этом лишь 23% были вариациями одной темы. Или Надя Г.в игре «Запоминание пар слов» на первом занятии воспроизводила из 30 слов в среднем 9,5, а на десятом – 27.

2. Динамика успеха в выполнении традиционных интеллектуальных и мнемических тестов и тестовых методик. Например, Сережа А. до начала игровых занятий выполнил задание на классификацию 20 картинок

за 110 с, допустив 3 логические ошибки, а после 14 занятий – за 40с и без ошибок. Или Толя А. осуществил полное заучивание 12 несвязных друг с другом слов вначале после 9 повторений, а в конце – после 4.

3. Динамика общей успеваемости школьников и повышение их активности на уроке; применяются анализ текущей успеваемости, выполненных письменных работ, наблюдения на уроках, беседы с учителями. Например, за 4 четверти 5-го класса у Лены В. По основным предметам средние оценки: 3.5; 3.3; 3.4; 3.5; в 6-м классе в первом полугодии она участвовала в игровых тренингах мышления и памяти; её оценки за 6-ой класс: 3.5; 3.5; 3.9; 3.8; по единодушному мнению учителей, она стала более активной на уроках и гораздо лучше запоминает учебные тесты.

Описанный игровой тренинг может применяться как традиционным, так и в развивающем обучении; как сам по себе, изолированно, так и в качестве элемента системы психолого-педагогического мониторинга учебной деятельности, как в обычном исполнении (посредством листка и ручки), так и при работе с компьютером; как нацеленный исключительно на развитие лишь познавательных процессов, так и в сочетании с тренингами, направленными на личностное и коммуникативное развитие школьников.

Многолетний опыт применения игрового тренинга в ряде школ г. Харькова и Харьковской области, а также ряда школ в различных регионах Украины, России и Казахстана, свидетельствует о том, что у детей действительно обеспечивается заметное совершенствование процессов мышления и запоминания, формируются умения и навыки ориентировки в вербальном, цифровом и образном материале, повышение интереса к интеллектуальной активности. Такой тренинг выступает мощным средством достаточно эффективного и сравнительно быстрого обеспечения общего познавательного развития школьников, и его проведение в массовых масштабах можно считать одной из актуальных задач школьных психологических служб.

С целью распространения нашего опыта работы и привлечения новых сторонников и последователей, укажем основные наши публикации с подробным с подробным описанием применяемых игр и упражнений (а также по вопросам их обоснования). В целях экономии места приводим не традиционный в таких случаях нормативный список литературы, а лишь указания на основные издания, в которых эти материалы опубликованы.

Это, прежде всего статьи в различных российских и украинских журналах и других периодических изданиях:

Журнал «Вопросы психологии» (Москва): 1989 (№4), 1990 (№6), 1991 (№6), 1993 (№2), 1994 (№5), 1995 (№1), 1995 (№6), 1996 (№2), 1997 (№4).

Журнал «Искусство. Творчество. Здоровье» (Москва): 2007 (№2).

Журнал «Психология обучения» (Москва): 2007(№6).

Журнал «Психология здоровья и личностного роста» (Москва): 2007(№7).

Журнал «Наука и жизнь» (Москва): 1991 (№4), 1992 (№11).

Журнал «Спутник» (Москва): 1992 (№6).

Журнал «Практична психологія та соціальна робота» (Киев): 1998 (№6-7), 2002 (№5, №6), 2002 (№7, №8), 2003 (№2-3), 2003 (№8), 2003 (№9), 2005 (№4), 2007 (№3), 2007 (№12), 2008 (№10, №11, №12) – 2009 (№1, №2), 2009 (№5).

Журнал «Обдарована дитина» (Киев): 1998 (№5-6), 1998 (№7, №8).

Журнал «Наука і освіта» (Одесса): 2007 (№4-5).

«Психология. Общегосударственная научно-популярная газета» (Днепропетровск): 2002 (№3).

Вестник Харьковского национального университета (Харьков): 1992 (№366), 1997 (№391), 1997 (№395), 1999 (№432), 2000 (№472), 2000 (№483), 2000 (№498), 2001 (№517), 2002 (№539), 2002 (№550, ч.1), 2002 (№576), 2005 (№662), 2006 (№718), 2006 (№740), 2007 (№759), 2007 (№771), 2008 (№793), 2009 (№842).

Вестник Харьковского педагогического университета (Харьков): 2009 (№32).

Вестник Академии гражданской защиты (Харьков): 2005 (Вып.1).

Газета «Харьковский университет» (Харьков): 1986 (№3-4, №5-5, №13-14), 1986 (№31-32, №41-42, №43-44).

Это также наши статьи в различных сборниках:

Психодиагностика – учителю: Научно – методический сборник. Харьков, 1992; Психологическая наука и современное учреждение народного образования. Ч.1. Запорожье, 1994; Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Роль вузів у вирішенні проблем безперервної освіти та виховання особистості». Т.4. Київ, 1995; роль інноваційних процесів у розвитку школи: Матеріали науково-практичної конференції. Харків, 1996; Матеріали міжгалузевої науково-практичної конференції «Актуальні питання практичної психології та логопедії в закладах освіти та охорони здоров'я України». Харків, 1998; Сучасна сім'я. Освіта. Медицина. Психологія. Психотерапія. Можливості співпраці: Науково-практична конференція з міжнародною участю. Полтава, 2006.

Это и ряд наших отдельных изданий (учебных пособий и брошюр):

Как научиться учиться легко. Харьков, 1990. Психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов в вузе. Харьков, 1991. Упражнения для развития мышления, памяти и воображения школьников. Харьков, 1992. Экспериментальная психология памяти: Основные методики и результаты исследований. Харьков, 1992.

А также ряд отдельных изданий написанных нами в соавторстве с другими психологами:

Общение. Познание. Развитие. Харьков, 1997 (с Мартыненко М.И., Авраменко Е.О., Лантушко Г.Н., Церковным А.А.). Игровой тренинг общения и познавательных процессов. Харьков, 2000 (с Калмыковой И.А.). Особистість і пізнавальні процеси студентів у ВНЗ: діагностика, розвиток, корекція. Краматорськ, 2005 (з Фальовою О.Є.).

УДК: 159.938.363.6

Основные истоки антропоцентрической концепции душевного здоровья

Зотова Л.М.

Розглядаються концепції душевного здоров'я, у яких здійснений перехід від патоцентричної моделі до соціо- і антропоцентричної моделей здоров'я. Цей перехід зв'язується з науковими розробками в гуманістичній і екзистенціальній психології.

Ключові слова: душевне й психічне здоров'я, хвороба, патоцентрична, соціоцентрична й антропоцентрична моделі здоров'я, особистісна зрілість.

Рассматриваются концепции душевного здоровья, в которых осуществлен переход от патоцентрической модели к соціо- и антропоцентрическим моделям здоровья. Этот переход связывается с научными разработками в гуманистической и экзистенциальной психологии.

Ключевые слова: душевное и психическое здоровье, болезнь, патоцентрическая, социоцентрическая и антропоцентрическая модели здоровья, личностная зрелость.

Concepts of sincere health in which transition from the model concentrated on pathologies to concentrated on a society and on the person to health models is carried out are considered. This transition contacts scientific workings out in humanistic and existential psychology.

Key words: sincere and mental health, the illness concentrated on pathologies, concentrated on a society and concentrated on the person of model of health, a personal maturity.

Постановка проблеми. Здоров'я – це поняття, що відображає найбільш значимі аспекти біологічного, соціального, психологічного та духовного буття людини. Здатність зберігати здоров'я та душевне благополуччя говорить про людину не менше (а може бути і значно більше!), ніж її внутрішні конфлікти та патологічні прояви організму та психіки. Сучасна людина, розмірковуючи про здоров'я, перебуває в полоні ортодоксальної медичної моделі, заснованої на патоцентричному принципі (фокусуванні на аномаліях). Основний недолік патоцентричного підходу до здоров'я полягає в тому, що здоров'я розуміється як щось незалежне, залежне від хвороби, як абсолютне або відносне «відсутність хвороби». Однак людина з народження наділена потенціалом здоров'я; її психіка містить ресурси для повноцінного розвитку. Вони можуть так і залишитися нереалізованими, якщо в спробах розуміння людини та в розвитку оздоровчих практик обмежуватимуться питаннями психопатології.

Мета цієї статті – розглянути та проаналізувати психологічні підходи до здоров'я, в яких здійснюється спроба відійти від патоцентричної медичної моделі здоров'я та реалізувати соціо- та антропоцентричні принципи в її трактуванні.

Так, за Е. Дюркгеймом, причини хвороб індивіда, так само, як і інших аспектів людського існування, слід шукати в його відносинах з суспільством. Система колективних уявлень впливає на будь-які форми індивідуального свідомості та поведінки, в тому числі й хворобливі. Цей тезис Е. Дюркгейм доводить на прикладі самоубийства [3]. Розповсюдженість такої чи іншої хвороби (так само, як і суїцидів) а) корелює з станом суспільства в цілому, і з окремими соціальними процесами, різними видами соціальної аномії (наприклад, економічними, духовними кризами), б) пов'язана або з неможливістю індивіда інтегруватися в суспільство, або з порушенням сплоченості та дезінтеграцією в суспільстві.

В межах соціологічного підходу основи здоров'я та істини хвороби розглядаються не всередині особистості, а в сфері соціальних та міжособистісних відносин суб'єкта. Згідно з цим підходом, здоров'я, як і будь-які інші прояви людини – соціально-сконструований феномен, продукт дискурсу. Уявлення про здоров'я, методи одужання виступають як культурно та історично обумовлені та залежні від певних соціальних практик і явищ; вони виробляються дискурсом і підкоряються йому. Люди визначають своє здоров'я в термінах своєї позиції в соціальній структурі [10]. Здоров'я – це не стільки природний феномен, скільки «соціальний артефакт», що виникає під впливом такого елемента культури, як медична технологія. Однак в масовому свідомості здоров'я виступає не як соціальний, а як природний, біологічно обумовлений феномен (т.е. в перетвореній формі). Це необхідно для того, щоб «узаконити» ту, або іншу медичну технологію, виправдати її застосування «природою людини» [9].

При розробці критеріїв здоров'я / хвороби, норми / патології аналізують характер соціального взаємодія суб'єкта, досягнення та помилки його соціалізації. Саме тому, душевне та фізичне здоров'я визначається інтерсуб'єктивними, зовнішніми по відношенню до індивіда, факторами. Оцінка стану здоров'я полягає в порівнянні індивідуальних особливостей людини з певною, поза нею існуючою системою нормативів. Відповідність першого другому інтерпретується як відсутність хвороби. Таким чином, послідовна реалізація соціологічного підходу до здоров'я призводить до отождествлення його з нормальністю. Хвороба розуміється як відхилення від норми. Здоровий людина – це ефективно соціально функціонуючий суб'єкт, здатний навчатися, працювати, адекватно (з точки зору суспільства) реагувати на те, або інші ситуації. Хворий відрізняється соціальною шкодою, дезадаптацією, зниженням соціальної ефективності. Індивідуальний досвід страждання, самопочуття, відчуття внутрішньої дисгармонії в розрахунок не беруться, або розцінюються як другорядні, супутні, незначущі феномени.

Соціально-орієнтований підхід до душевного здоров'я реалізований в працях А. Адлера. Хворий людина (невротик) несе в собі «протиріччя між жадібністю та недовірою» (комбінація комплексу неповноцінності та комплексу переваги). Тому він неосвідомлено створює життєвий план,

противоречащий требованиям действительности (т.е. общества). Он руководствуется не общественной, а «частной логикой». Противоречия индивидуальной и общественной позиций «...лишают больного непосредственности в поведении и в переживании и заставляют его отвечать бунтом болезни на обычные для общества решения» [1, с. 155]. Большой человек стремится к ложным, – эгоцентрическим, – целям, ему не хватает социального интереса, он не говорит на языке здравого смысла (т.е. такого смысла, который разделяется обществом). Таким образом, в концепции А. Адлера социальный аспект адаптированности человека абсолютизирован. Единственным полноправным арбитром в вопросах здоровья и болезни признается общество, а избавление от болезни понимается как, прежде всего, обучение человека умению хорошо жить с другими людьми.

По мнению К.-Г. Юнга, проблема здоровья должна рассматриваться с учетом коллективных измерений человеческой психики. Архетипы, проявляясь неподконтрольно и неосознанно, определяют процесс индивидуации, направляют разнообразные психические импульсы и устремления к достижению интеграции на более высоком уровне. Душевное здоровье для К.Г. Юнга неотделимо от интегрированности, обретения высшей целостности. При этом целостность личности понимается динамически и связывается с Самостью – универсальной интегрирующей структурой психики, общей для всех людей независимо от их расовой и национальной принадлежности. В архетипе Самости потенциально заключена психическая и духовная целостность и осмысленность существования; этот архетип – основание для примирения всех внутриличностных противоположностей и интеграции индивидуального и коллективного, сознательного и бессознательного. Человек душевно здоров, если его индивидуальный путь к Самости (индивидуация) происходит осознанно и осмысленно; в этом случае человек способен к восприятию архетипических сигналов и может направить все свои душевные устремления к обретению высшего смысла и полноты Бытия.

Интеграция бессознательных содержаний, составляющая основу личностного роста, есть путь к себе, самоосуществление. Однако этот процесс может протекать болезненно, приводить к временной утрате адаптации и здоровья. Он «...включает не только созидание нового, но и разрушение, смерть старого, привычного (способа действий, самоощущения, системы отношений с близкими людьми). Душевный рост часто требует разрушительной работы внутри самых сокровенных глубин личности...» [4, с. 205].

Активация отдельных архетипов (Тень, Персона, Анима у мужчин, Анимус у женщин), предшествующая их объединению вокруг Эго, сопровождается особыми вариантами утраты здоровья. Так, Тень переживается как некий изъян, имеющий автономную, навязчивую и эмоциональную природу. У человека разрушается способность к моральному суждению и контролю за своими аффектами; его личность функционирует на сниженном уровне. Персона может затормозить процесс индивидуации тем, что приводит к психической инфляции (непомерному расширению личности из-за ассимиляции разнообразных бессознательных содержаний и идентификации с ними). Как следствие, у человека развивается болезненное чувство неполноценности, или, наоборот, мания величия. Архетипы Анима и Анимус, взятые в своих негативных аспектах, могут привести к внезапной ломке привычного стиля жизни, что превращается в серьезное испытание для человека. Его отношение к другим людям, к миру, пронизывается «ожесточенностью». При этом наблюдаются различия в болезненных переживаниях мужчин и женщин. «Если облако «ожесточенности», окутывающее мужчину, состоит главным образом из чувствительности и раздражения, то у женщины оно выражает себя в виде упрямых мнений, предвзятых интерпретаций, инсинуаций, непонимания; все это направлено к тому, чтобы разрушить отношения двух человеческих существ...» [15, с. 27]. Таким образом, неинтегрированная Анима делает мужчину нездоровым, прежде всего, в сфере чувств (например, становится причиной разрушительных привязанностей и влюбленностей), а неинтегрированный Анимус негативно влияет на сферу убеждений женщины, ее способность формировать мнение, принимать решения, касающиеся, прежде всего, ее профессиональной карьеры, общественной жизни.

Центральной для антропоцентрических концепций здоровья является идея о высшем (духовном) предназначении человека. Экзистенциальная, гуманистическая и трансперсональная психологии предложили свои модификации антропоцентрической концепции здоровья. Появление этих направлений в психологии было подготовлено эволюцией западного сознания эпохи Возрождения, Реформации и Просвещения. Особый статус и ценность приобрели индивидуальность, субъективность, свобода, творчество, самопознание. Человек был наделен безусловным и неоспоримым правом жить в своем субъективном мире, самостоятельно созидать собственную Вселенную. Условия существования человека не заданы изначально, а в значительной степени зависят от субъективного отношения и выбора, от общей настроенности человека и состояния его индивидуального сознания. Такое понимание личности противоречит так называемой «адаптационной модели», делающей акцент на приспособлении человека к окружающей биосоциальной среде. Ощущение свободы и личной автономии неизбежно приводит к осознанию собственной ответственности. Человек утратил строго определенное место в социальной иерархии: он стал хозяином своей судьбы, но лишился при этом былого чувства уверенности и принадлежности к некой превосходящей его общности. Ответственность человека сопровождается неуверенностью в своих силах, тревогой. Психическое здоровье многих оказалось под угрозой из-за утраты чувства изначальной защищенности и безопасности в мире. Подлинное оздоровление понимается как обретение точки опоры и гарантий надежности в себе самом. Каждый человек оказывается перед дилеммой: либо отказаться от свободы и передоверить свою судьбу обществу, либо решиться на поиск своего подлинного Я и выбор индивидуального способа бытия-в-мире [11]. В противоположность многим адаптационным теориям, ориентированным на нормирование, гуманистическая концепция здоровья подчеркивает важность стремления человека к подлинности и ответственности. Быть здоровым – это значит стремиться к идеалу, некоей высшей цели, лежащей вне субъекта. Активность делает личность постоянно развивающейся, динамичной; теряет смысл сведение личности к набору устойчивых черт и качеств. Консервация устойчивого состояния, отказ от преобразования, прерывание «жизненного порыва к более высоким уровням

организации и сложности» [2] ведут к болезни.

И экзистенциальные, и гуманистические, и трансперсональные психологи рассматривают человека в перспективе ее будущего развития и самосовершенствования. Однако они моделируют здоровье личности, выделяя и помещая в центр рассмотрения разные ценностные компоненты. Так, творчество, самореализация и развитие стали основными ценностными ориентирами гуманистической психологии; свобода, субъективность и смысл существования акцентируются в экзистенциальной психотерапии; достижение целостности и интеграции опыта трактуется как высшая цель человека в трансперсональной психологии.

Э. Фромм подчеркивал, что адаптационные процессы могут трансформировать черты характера человека в направлении патологии. Он выделял статическую и динамическую адаптации. Первая не сопровождается изменением характера и состоит лишь в изменении привычек, появлении новых навыков. Вторая (например, подчинение ребенка отцу из-за страха наказания) приводит к трансформации черт характера (у ребенка появляются новые страхи и тревоги). Неврозы – это следствия динамической адаптации к условиям, иррациональным для индивида (особенно в раннем детстве). За наиболее выраженными чертами характера конкретного индивида стоят реальные проблемы и трудности его адаптации к условиям жизни. Душевное нездоровье человека отражает гнет и тяжесть тех жизненных обстоятельств, к которым он не сумел адаптироваться оптимальным способом. Таким образом, Э. Фромм указывает на социо-культурные корни основных психологических проблем и использует для их описания понятие «социальный характер».

Психическое здоровье и психическая болезнь проявляются на индивидуальном и социальном уровнях. Нездоровье как индивидуальный феномен присуще тем людям, которые не могут достичь свободы, спонтанности, подлинного самовыражения. Если этой цели не может достичь большинство членов данного общества, то имеет место социальное нездоровье.

На определенном этапе своего научного пути Э. Фромм стал подчеркивать, что полноценное удовлетворение специфически человеческих потребностей и индивидуальное разрешение фундаментальных проблем человеческого существования является не менее важным требованием здоровой жизни, нежели приспособление к социальному окружению [12]. Утрата психического здоровья, особые характерологические изменения могут быть результатом столкновения требований социальной адаптации и глубинных потребностей человека. Люди, вынужденные отказываться от индивидуального своеобразия, в конце концов, расплачиваются деформацией человеческой природы.

Психическое здоровье в наибольшей степени присуще личностно зрелым индивидам с высокой степенью самоактуализации [5]. Здоровье невозможно без удовлетворения базовых психологических потребностей в безопасности, любви, уважении, самоуважении, идентичности и самоактуализации. Но даже и при их удовлетворении человек может страдать на метамотивационном уровне, если фрустрированы потребности и ценности роста (потребность в совершенстве, справедливости, красоте, правде, подлинности и т.д.). Таким образом, исчерпывающее определение здоровья обязательно включает в себя упоминание о метамотивах и ценностях человека, а также о том, насколько человеку удастся реализовать свое предназначение в жизни.

Составляя перечень объективных показателей самоактуализации, А. Маслоу фактически, создал детализированный портрет здоровой личности. В этот перечень включены 15 пунктов: 1) более эффективное восприятие реальности, 2) принятие себя, других и природы, 3) непосредственность, простота и естественность, 4) центрированность на проблеме, 5) независимость (потребность в уединении); 6) автономия (независимость от культуры и окружения), 7) свежесть восприятия, 8) «вершинные» или мистические переживания («пик-переживания», экстатические состояния), 9) общественный интерес, 10) глубокие межличностные отношения, 11) демократичный характер, 12) разграничение целей и средств, 13) философское чувство юмора, 14) креативность, способность к творчеству, 15) сопротивление окультуриванию.

Согласно А. Маслоу, каждый человек располагает определенным личностным потенциалом и активным стремлением к здоровью. Реализация этого потенциала дает возможность индивиду состояться, воплотить в жизнь человеческое, и одновременно с этим – быть здоровым («вочеловеченным»). Неудача воплощения приводит к «недочеловечности» (болезни). Недочеловечность может быть как обратимой, так и необратимой. Невротические конфликты свидетельствуют о некотором потенциале здоровья человека, который, несмотря на внутренние проблемы и препятствия (тревогу, сниженную самооценку, неуверенность и т.п.), тем не менее, стремится к самоактуализации, вочеловеченности. Активное стремление к здоровью, и шире, к самоактуализации, сталкивается с препятствиями (страхом ответственности за свои лучшие проявления, страхом величия, страхом правды).

А. Маслоу пишет не только о психически здоровых индивидах, но и о здоровом обществе. Здоровое общество («Эупсихея») благоприятствует наиболее полному развитию и реализации человеческих возможностей каждого его члена; оно характеризуется свободным выбором, социальной гармонией и психическим здоровьем.

Душевное здоровье для К. Роджерса – атрибут свободно развивающейся и открытой опыту личности. Он предложил динамическую модель «полноценно функционирующего человека», в соответствии с которой здоровье рассматривается в аспекте естественного личностного развития.

На душевном здоровье негативно сказывается неподлинность (неконгруэнтность) переживаний человека. Стремясь к получению одобрения и признания от окружающих, человек скрывает или фальсифицирует свои чувства и установки. Неконгруэнтность 1) препятствует его самореализации, и 2) лишает человека полноты жизненного опыта, приводит к утрате частей собственного Я. Конгруэнтность и открытость опыту являются основными условиями полноценного функционирования. Восстановление психического здоровья равносильно возвращению подавлявшихся ранее и отрицаемых частей своего Я [8]. Здоровая жизнь является подлинной, предполагает возрастание открытости опыту, стремление жить настоящим и доверие человека к себе. Быть душевно здоровым, это значит постоянно находиться в

процессе всесторонней самоактуализации, свободно реагировать на ситуацию и свободно переживать свою реакцию. Здоровье – это не столько состояние, сколько процесс, организмически выбранное направление. Данный процесс обладает следующими признаками: 1) открытость опыту (в противоположность защитной реакции на новый опыт с последующим его искажением или отрицанием), 2) стремление жить настоящим (в противоположность искажению и толкованию текущего опыта, его подгонке под заранее сформированную структуру), 3) доверие к своему организму (в противоположность закрытости Я для множества сигналов, идущих от организма, информирующих о существенном и, как следствие, резкое сужение информационной основы для построения поведения), 4) более полноценное функционирование (в противоположность неполноценному функционированию, при котором органические механизмы не используются полностью и в процесс бытия человек вовлечен лишь частично), 5) новая перспектива отношения свободы и необходимости (в противоположность чувству жесткой детерминированности и несвободы), 6) творчество как элемент здоровой жизни (в противоположность конформизму / неконформизму), 7) основополагающее доверие к человеческой природе (в противоположность уверенности в том, что основная природа человека агрессивна и разрушительна, в связи с чем его надо насильственно социализировать), 8) более полноценная жизнь (в противоположность «суженному» существованию).

Здоровая личность, по Г. Олпорту, обладает зрелостью и достигает высокого уровня раскрытия человеческих возможностей. Г. Олпорт считал методологически ошибочными бихевиористские и фрейдистские попытки делать выводы о здоровой психике на основе результатов изучения психики патологической, так как они различаются качественно. Об этом свидетельствует следующая цитата: «Некоторые теории становления базируются главным образом на поведении больных и тревожных людей или на отчаянных выходках пленных крыс, а не на изучении здоровых людей, стремящихся не столько к тому, чтобы сохранить свою жизнь, сколько к тому, чтобы сделать ее стоящей. Сегодня больше исследуются преступники, чем законопослушные люди; изучается больше страх, чем смелость, враждебность, чем дружелюбие; много внимания уделяется слепоте человека и мало – его проницательности, много – его прошлому и мало – его прорыву в будущее» [6, с. 175].

Основой душевного здоровья является проприум – стремящееся к росту, творческое и позитивное свойство человека. Это особая внутриличностная организующая сила, делающая жизнь человека уникальной и выполняющая семь функций: 1) обеспечение телесной основы самосознания через ощущение собственного тела; 2) ощущение самоидентичности; 3) обеспечение самоуважения посредством осознания своих успехов в достижении различных целей; 4) расширение самости за счет осознания внешних объектов как «моих» или «связанных со мной»; 5) создание и обогащение образа себя, формирование способности представлять себя и думать о себе; 6) рациональное управление самим собой; 7) самосовершенствование через постановку и достижение перспективных целей.

Условием здорового развития личности является полноценное формирование этих аспектов самости (проприотических функций). Если что-либо препятствует развитию этих функций, самость может деформироваться, и зрелость в полном объеме достигнута не будет. Личностный рост Г. Олпорт рассматривал как приобретение человеком все большей свободы. Однако увеличение свободы имеет смысл лишь в сочетании с принятием на себя все большей ответственности за планирование и реализацию плана своей жизни. Г. Олпорт выделил шесть черт психологически зрелого человека (широкие границы «Я»; способность к теплым, сердечным социальным отношениям; эмоциональная стабильность и самопринятие; реалистическое восприятие, опыт и притязания; способность к самопознанию и чувство юмора; цельная философия).

Здоровое функционирование немыслимо без ценностных ориентиров прочного мировоззренческого основания индивидуального бытия [7]. Зрелая личность опирается на объединяющую философию жизни, которая, в свою очередь, основана на ценностях, направляющих усилия человека в поисках порядка и смысла жизни. Г. Олпорт выделял шесть основных ценностных ориентаций: теоретическую (стремление к истине), экономическую (стремление к выгоде и пользе), эстетическую (ценность гармонии и формы), социальную (стремление обрести уважение и любовь людей), политическую (стремление к власти) и религиозную (стремление понять мир как единое целое). У различных людей наблюдаются те или иные комбинации ценностей.

Между личностным ростом и здоровьем существует внутренняя динамическая связь, проявляющаяся на протяжении всего жизненного цикла человека [13]. Развитие личности стадийно, причем каждая стадия содержит определенный вызов. Отвечая на вызов, человек каждый раз выбирает между развитием и стагнацией, личностным ростом и регрессом, здоровьем и болезнью. Принятие вызова означает шанс продвижения в направлении расширения своих возможностей. Успешное использование возможностей для роста, предоставленных человеку на предыдущих стадиях, усиливает жизнеспособность и стойкость личности при встрече с новыми трудностями вызовами жизни. Уход от решения задач развития приводит к постепенной утрате душевного и физического здоровья, к все более болезненному переживанию каждого последующего психосоциального кризиса, к подлинной «трагедии личности». Большой человек для Э. Эриксона – это тот, кто потерпел фиаско в «синтезе эго». Исследователь отмечает, что «...в здоровом состоянии или в состоянии умственной и эмоциональной ясности вступает в действие процесс упорядочивания...» [14, с. 1]. Плоды эго-интеграции особенно заметны к старости, т.е. в условиях «жизни перед лицом смерти», когда болезни становятся постоянными спутниками жизни многих людей. Здоровый, эго-интегрированный индивид обладает добродетелями, т.е. особыми человеческими качествами, делающими человека «оживленным», «одухотворенным». Сущность этих добродетелей – особые качества силы личности приобретаемые в результате успешного разрешения серии психосоциальных кризисов (Надежда, Воля, Целеустремленность, Умение, Верность, Любовь, Забота, Мудрость).

Выводы:

1. Антропоцентрическая концепция душевного здоровья берет свои истоки как из социологического, так и из психологического знания.
2. Социологические теории подчеркивают общественный, наиндивидуальный фактор возникновения болезни и отношения к ней.
3. В рамках психологического знания антропоцентрическую концепцию здоровья образуют вклады экзистенциального, гуманистического и трансперсонального направлений.
4. В целом, и социологические и психологические подходы демонстрируют отход от патоцентрической медицинской модели здоровья, тем самым возвращаясь к целостному пониманию субъекта во всех его проявлениях.

Литература

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Пер. с нем. – М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / пер. с франц. – М.: КАНОН-пресс; Кучково поле, 1998. – 384 с.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с фр. с сокр. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.
4. Калина Н.Ф., Тимошук И.Г. Основы юнгианского анализа сновидений. – М.: Рефл-бук; К.:Ваклер., 1997. – 304 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. – М.: Смысл, 1999. – 424 с.
6. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Пер. с англ. Л.В. Трубицыной, Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
7. Олпорт Г. Личность в психологии / Пер. с англ. – М.: КСП+; СПб.: Ювента (При участии психологического центра «Ленато»), 1998. – 345 с.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию, становление человека / Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 480 с.
9. Розин В.М. Здоровье как философская и социально-психологическая проблема // Мир психологии. – 2000. – № 1 (21). – С. 12-30.
10. Тищенко П.Д. Геномика, здоровье и биотехнологический антропогенез // Мир психологии. – 2000. – № 1 (21). – С. 31-54.
11. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
12. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Пер. с англ. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
13. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
14. Эриксон Э. Трагедия личности. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 256 с.
15. Юнг К.-Г. АІОН. Исследование феноменологии самости / Пер. с англ., лат. – М.: Рефл-бук; К.:Ваклер., 1997. – 336 с.

УДК 159.93

Особливості представлення інформації в різних репрезентативних системах

Зуєв І. О.

В статті представлено питання засобів репрезентації знань, інформації в пізнавальній діяльності. Основні засоби репрезентації: образи, предметні дії, слова, поняття. В ході навчальної діяльності за системою розвивального навчання відбувається формування в учнів всіх чотирьох засобів репрезентації знань. Традиційна система навчання майже ігнорує два засоби (образи і дії), що суттєво збіднює пізнавальні можливості дітей. Нейропсихологічні механізми, що обумовлюють явище репрезентації інформації: фільтрація інформації під контролем вищих психічних центрів, трансформація інформації. Репрезентативні системи – це способи використання певних сенсорних систем для представлення інформації свідомості. Розходження у швидкості дозрівання різних репрезентативних систем, обумовлюють розходження в навчальних можливостях школярів.

Ключові слова: репрезентація інформації, репрезентативні системи, засоби репрезентації, психологічні механізми, пізнавальна діяльність, система навчання.

В статье представлен вопрос средств репрезентации знаний, информации в познавательной деятельности. Основные средства репрезентации: образы, предметные действия, слова, понятия. В процессе учебной деятельности в системе развивающего обучения происходит формирование всех четырех средств репрезентации знаний. Традиционная система обучения почти игнорирует два средства (образы и действия), что существенно обедняет познавательные возможности детей. Нейропсихологические механизмы, которые обуславливают явление репрезентации: фильтрация информации под контролем высших психических центров и трансформация информации. Репрезентативные системы – это способы использования определенных сенсорных систем для представления информации сознанию. Различия в скорости созревания разных репрезентативных систем обуславливают различия в учебных возможностях школьников.

Ключевые слова: репрезентация информации, репрезентативные системы, средства репрезентации, психологические механизмы, познание, система обучения.

The article contains the problem of presentation of knowledge in education. The main means of the presentation are images, action, words and notions. The mechanisms of the presentation are filtration and transformation. The means of presentation of information influence the process of education. Representative systems are means of using sensory systems for presentation information to consciousness. All 4 means of representation of knowledge are formed in the system of developing education. The differences in development of representative systems influence educational abilities of the pupils.

The key words: representative systems, means of representation, psychological mechanisms, cognition, educational systems.

Останнім часом репрезентація інформації є в центрі уваги досліджень когнітивної та педагогічної психології. Відомо, що пізнавальні процеси здійснюються внаслідок спеціальної здатності суб'єкту певним чином репрезентувати, тобто представляти та перепредставляти інформацію своїй свідомості для подальшої її переробки. Це перепредставлення відбувається задля більш адекватного, повного та зручного сприйняття та осмислення інформації.

Репрезентація інформації на нашу думку обумовлена процесом інтеріоризації як загальним психічним механізмом. При цьому на її ефективність визначально впливають зовнішні предметні дії суб'єкту. Так, Ельконін Д.Б. зазначає, що ніякі психічні зміни в суб'єкті неможливі без різноманітної предметної діяльності, яку той самостійно здійснює в своєму психічному розвитку – через узагальнення предметних дій і переводу їх у психічні дії [14].

В когнітивній психології поширений концептуальний підхід, згідно якому загальним механізмом репрезентації знань, інформації виступає їхнє кодування. Так, Дж. Брунер у своїй теорії інтелекту визначив засоби побудови репрезентації: дія, образ і слово [4]. Пізнавальні процеси за допомогою цих засобів забезпечують переходи знань з одних когнітивних модальностей в інші. Кожний спосіб кодування інформації відбиває основні способи суб'єктивного представлення світу: у формі дій, наочних образів і мовних знаків, які відбивають інформаційний матеріал своїм специфічним чином. В пізнавальній сфері дорослої людини взаємодія цих трьох способів кодування інформації складає одну з головних характеристик особливостей когнітивної діяльності. Розвиток інтелекту за Дж. Брунером здійснюється в міру оволодіння суб'єктом цими трьома формами представлення інформації, що можуть частково переходити одна в іншу. Так, для дитини в ранньому віці велику роль відіграє досвід практичної взаємодії з предметами. Але навчальні заняття в школі активно експлуатують різні види зорових представлень, поступово стимулюючи словесно-мовний, знаковий розвиток дитини [4].

Холодная М.А. слідом за Брунером уточнює систему трьох основних шляхів набуття досвіду: «1) через знак (словесно-мовний спосіб кодування інформації); 2) через образ (візуально-просторовий спосіб кодування інформації); 3) через почуттєве враження з домінуванням тактильно-дотикальних відчуттів (чуттєво-сенсорний спосіб кодування інформації)» [12, с. 111].

Л.М. Веккер в свою чергу зазначав, що інтелектуальну роботу забезпечують три “мови” переробки інформації – знаково-словесна, образно-просторова і тактильно-кінестетична. Відповідно пізнавальний, особливо інтелектуальний розвиток передбачає формування в суб'єкті здатності здійснювати переключення (переходи) з однієї “мови” представлення інформації в іншу [5].

В поясненні психологічного репрезентації принцип інтеріоризації психічного змісту сполучається з принципом єдності сенсорних систем як когнітивних модальностей. П.Я. Гальперін підкреслює, що чуттєві образи і поняття про предмети дій формуються разом із самими діями. Формування мисленнєвого (понятійного) плану відбувається в єдності і завдяки сукупному здійсненню предметно-дієвого, образного і

мовного психічних планів. Згідно підходу П.Я. Гальперіна до навчання в процесі поетапного проходження різних видів психічних дій відбувається послідовна активізація всіх основних видів сенсорних модальностей учнів: спочатку кінестетичної і візуальної – при роботі з реальними досліджуваними предметами та моделями, що їх заміщають; потім аудіальної – при проказуванні вголос і про себе; візуальної й одночасно кінестетичної – при письмі; нарешті, дігальної – при оволодінні теоретичними поняттями. Наукові поняття теж можна розглядати як певний засіб репрезентації [8].

В технології розвивального навчання за Ельконіним Д.Б. – Давидовим В.В. сама послідовність етапів освоєння знань є упорядкованою й емпірично закріпленою. Відбувається відпрацювання навчального матеріалу учнями у відповідності зі спеціально створеною орієнтованою основою дії. Ельконін Д.Б. відзначає: «Усякий спосіб дії засвоюється спочатку при повному розгорненні всіх операцій, що входять у його склад і по можливості вироблених матеріально, тобто так, що за правильністю їхнього виконання можна стежити... Спосіб дії засвоюється тим краще, чим повніше представлений склад вхідних у нього операцій і чим ретельніше відпрацьовується кожна з них ... Лише поступово ті з операцій, що відпрацьовані, можуть вироблятися не матеріально, а шляхом проказування, а потім і в розумі» [14, с. 367].

Принципово важливим є те, що предметні (кінестетичні і візуальні) операції є опорою для вербальних (аудіальних), а самі предметні і вербальні – для наступних абстрактних (дігальних і образно-візуальних). Тим самим у засвоєнні відбувається як би нашарування одне на одного різних видів репрезентації.

Описані засоби репрезентації інформації в пізнавальній діяльності знаходять відповідність в основних видах мислення. Предметні та психічні дії – у наочно-діючому мисленні; образи – у наочно-образному; знаки (тексти, поняття) – у словесно-логічному (абстрактному). Розвиток видів мислення учня від наочно-діючого через наочно-образне до словесно-логічного складає вектор формування розумових дій і наукових понять у навчанні і залежить від сформованості всієї орієнтованої, пізнавальної діяльності. Тим самим на нашу думку поступовий розвиток видів мислення в школярів можна розглядати як процес, що відбувається паралельно з оволодінням засобами репрезентації знань і в певній мірі завдяки цьому оволодінню.

Розглянувши зміст поняття репрезентації інформації та принципи організації навчального процесу за концепцією розвивального навчання (РН) Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова, можна дійти висновку, що навчальна діяльність за системою РН побудована таким чином, що в її ході відбувається формування в учнів різних засобів репрезентації знань (образи, предметні дії, слова, поняття) при активізації всіх когнітивних модальностей, що спираються на основні сенсорні системи школярів (візуальну, слухову, кінестетичну).

В сучасних умовах навчання затребувана здатність учнів трансформувати («транслювати») одержану інформацію в різні «мови пізнання» – репрезентативні системи: з кінестетичної – у візуальну або аудіальну тощо. Здатність до трансформації особливо важлива в плані рішення специфічної психолого-педагогічної проблеми так званих «учнів-трансляторів», які всяку інформацію «транслюють» в одну, найбільш розвинену модальність, що суттєво обмежує їхні навчальні, і взагалі пізнавальні можливості [9].

На загал можна виділити наступні основні засоби репрезентації інформації: дії, образи, слова, поняття. Не всім цим засобам репрезентації знань система навчання приділяє належну увагу, як на цьому наголошують різні автори. Так, наприклад, на думку Якиманської І.С., сучасна традиційна освіта недостатньо працює над розвитком образного мислення, особливо в навчанні точним наукам: «Робота над образами в системі шкільного навчання ведеться без належного обліку психологічних особливостей формування образів, тих реальних механізмів, що забезпечують успішність створення образів, оперування ними. ... Багато труднощів у формуванні образного мислення школярів пояснюється тим, що не розроблено науково обґрунтовану програму розвитку цього виду мислення в системі навчальних предметів природно-математичного і технічного циклу» [6, с. 23].

Традиційне навчання, на думку Холодної М.А. не може вирішити свою давню проблему, яка полягає в тому, що слова, знаки, тексти перетворені майже в єдиний засіб інтелектуального спілкування з дитиною. Два інших засоби (образи і дії) майже ігноруються, що суттєво збіднює пізнавальні можливості дітей. Без активізації, використання чуттєво-сенсорного і візуально-просторового досвіду дитини повноцінне засвоєння знаково-символічної форми знань утрудняється. Мовні засоби формують лише поверхневі шари представлень дитини про світ [12].

Дослідниками визначені деякі нейропсихологічні механізми, що обумовлюють явище репрезентації інформації [4, 5, 10, 12]: фільтрація інформації під контролем вищих психічних центрів; трансформація інформації.

У механізмі фільтрації інформації втілена вибірковість свідомості. Для того, щоб інформація була сприйнята свідомістю, спочатку вона повинна бути відібрана з усієї сприйнятої – зроблена певна селекція. В ході переробки «виходить» інформації значно менше, ніж «входить», отже, – блокування частини інформації є особливістю розумових процесів [4, 5, 12]. Дія механізму виявляється в оцінці, що передує безпосередньому добору і носить одночасно об'єктивний і суб'єктивний характер. Відповідно до сучасних представлень інформація в центральній нервовій системі оцінюється за двома основними ознаками: фізичними властивостями сигналів і суб'єктивній значимості повідомлень, що містяться в них. Обидва види оцінки зв'язані з діяльністю різних мозкових структур [12]. Очевидно, оцінка значимості інформації має вирішальне значення для наступних когнітивних дій.

З одного боку фільтрація інформації обумовлюється її корисністю для суб'єкту. З іншого боку вибірковість сприйняття і засвоєння інформації тісно зв'язана з обмеженістю пізнавальних можливостей суб'єкту: «Неправильне сприйняття пояснюється в більшості випадків зовсім не дефектами свого сприйняття, а факторами, що заважають його здійсненню. Перешкоди виникають від схильності організму сприймати сигнали від зовнішнього світу в найбільш доступних категоріях. А це блокує нашу здатність сприймати інші, менш доступні категорії» [4, с. 52].

Трансформація інформації – це важливий і різноманітний за формою загальпсихологічний механізм. Так, Гальперін П.Я. довів, що предметний зміст дій трансформується в психічний зміст [8]. Механізм трансформації виводить на проблему «когнітивних мов» – тих засобів, методів і способів, у яких інформація (знання) існує для людини. Адже трансформація служить рішенням пізнавальних задач. На думку Брунера Дж. «трансформація знань – це процес перебудови наявного рівня знань, що пристосовує останнє до рішення нових задач» [4, с. 370].

Механізм трансформації інформації деякі автори представляють як процес «перекодування» її в іншу форму. Серед всіх видів кодування, найбільш ємний і змістовний для представленості інформації свідомості – втілення в мовну форму. Перекодування інформації може відбуватися і в рамках однієї модальності. Лосик Г.В. встановив, що «слухова система має особливий аналізатор, що декодує в акустичному сигналі інформацію про варіації проголошення мовних одиниць» [6, с. 16]. Акустичні мовні одиниці дорослих (зразки) декодуються у власні акустичні мовні одиниці дітей у ході освоєння мови.

Важливий фактор психічного розвитку, пов'язаний з однією з інформаційних модальностей – візуалізація. Візуальна модальність для пізнавальної діяльності має особливе значення: «Зорова система є для людини домінуючою не тільки тому, що вона служить могутнім джерелом інформації про зовнішній світ, володіє найбільшою дальномірністю і стереоскопічністю сенсорних функцій. Вона відіграє роль внутрішнього каналу зв'язку між всіма аналізаторними системами і є функціональним органом – перетворювачем сигналів. Така властивість зорова система здобуває завдяки сполученню чотирьох факторів: 1) цілісного предметного характеру образу, тобто відображення структурної єдності речей; 2) предметної дії, за допомогою якої людина оперує речами; 3) сигніфікації сприйманих предметів, завдяки чому відбувається узагальнення, абстрагування; 4) просторовій організації образу» [11, с. 24-25]. Візуалізація, яку можна розглядати різновидом трансформації – потужний фактор розвитку пізнавальних можливостей суб'єкту.

Перепредставлення знань здійснюється певними когнітивними структурами. Холодная М.А. описує когнітивні стилі представлення і перетворення інформації в межах використання певних когнітивних модальностей: візуальної, слухової і т.д. Вона називає їх стилями кодування інформації: «Стилі кодування інформації – це індивідуально-своєрідні способи представлення інформації в залежності від домінування визначеної модальності досвіду (слухової, зорової, кінестетичної, чуттєво-емоційної й ін.)» [12, с. 146].

Хромов Н.І. дає цим структурам назву стилі навченості. Щоб визначити на практиці стиль навченості необхідно навчитися класифікувати рухи очей, жести і слова суб'єкту. В своїй пізнавальній діяльності кожен суб'єкт спирається в більшій мірі на свою ведучу модальність. У ситуації когнітивних затруднень людина замикається в одній модальності. Натомість за спостереженнями ряду авторів учень-візуал відрізняється тим, що може користатися всіма модальностями сприйняття, швидко і легко переключаючись з однієї на іншу. «Задача вчителя – розвивати всі канали сприйняття, практикувати їхній переклад з однієї системи в іншу, щоб дитина могла бачити, чути, відчувати різні дії із сенсорним відображенням, одержуючи цілісне відображення об'єкта і його значення» [13, с. 29].

В психологічній літературі поширена назва цих когнітивних структур як репрезентативні системи [1, 2, 9]: способи використання сенсорних систем для представлення та перепредставлення знань, інформації свідомості суб'єкту (способи одержання, обробки, збереження і трансформації інформації). Кожній сенсорній системі (нейропсихологічний аспект) суб'єкту відповідає визначена репрезентативна система (психологічний аспект). З тієї причини, що людська психіка цілісна, а певні системи функціонують узгоджено і осмислено, репрезентативні системи можна розглядати як загальні когнітивні способи взаємодії суб'єкта з інформацією, у широкому сенсі – як способи пізнання.

В психологічній літературі за звичай досліджуються три репрезентативні системи (РС), названі первинними: візуальна (основа – зорова сенсорна система), аудіальна (слухова) і кінестетична (поєднує тактильну, рухову, нюхову і смакову сенсорні системи). В подальшому дослідниками до них додана ще одна РС, яка ґрунтується на вербальній, знаковій інформації – дігитальна (або дискретна). Це так називана метамодальність, пов'язана з внутрішніми психічними станами, що засновані на переживаннях і думках суб'єкту. Головний інструмент цієї модальності – здатність до логіки, абстрагування і рефлексії, а форма існування цієї модальності – мова. Завдяки функціонуванню дігитальної РС суб'єкти створюють у себе моделі світу – картини суб'єктивної реальності, своєрідну репрезентацію світу, засновану на узагальненні власного досвіду.

Ананьев В.А., вивчаючи психосоматичні розлади, прийшов до висновку: «За нашими даними, більш третини психосоматичних хворих мають переважно дискретну систему опису дійсності. Домінування якої-небудь репрезентативної системи означає не тільки активну експлуатацію її в плані сприйняття й опису світу, а виявляється комплексом особливостей поведінки, емоційного реагування. На базі переважаючої репрезентативної системи будується особлива організація властивостей індивідуума, що і формує визначений тип особистості: візуальний, аудіальний, кінестетичний, дігитальний» [1, с. 45-46]. Ананьев В.А. розглядає репрезентативну систему як одну з загальних особистісних характеристик. Він вважає, що дігитальність властива всім репрезентативним системам, тому що світ для людини даний їй в її сенсорному досвіді, а досвід описаний опосередковано – мовою, словами.

Кожна з репрезентативних систем в психічній діяльності проявляє свої особливості. Так, визначено, що дві РС – візуальна й аудіальна обумовлюють принципово різні психологічні механізми мовної діяльності: перша – скороченої цілісності, одномоментності, а друга – розгорнутої упорядкованої послідовності. Візуальна система за своїм функціональним змістом близька до мовних психічних функцій. Виготський Л.С. зауважував: «Надзвичайно цікаве і складне питання: чому дитина, що сприймає картинку як ціле і передає це ціле в грі, вступає на шлях аналізу і перерахування частин саме тоді, коли до сприйняття картинки приєднується мова?» [7, с. 117].

Розходження у швидкості дозрівання різних РС, в ступені володіння їхніми змістовними компонентами, обумовлюють розходження в навчальних можливостях школярів. Безруких М.М. пише: «Вимога однакової швидкості письма, тим більше високої швидкості, не відповідає віковим можливостям усіх дітей. Кожна дитина, особливо на початковому етапі навчання, має свій темп письма, обумовлений не тільки швидкістю механічних пересувань руки, але й іншими причинами – перекладом фонем в графему, виділенням зорового образу букви, програмуванням майбутнього дії, визначенням крапки початку руху, траєкторії руху і т.п.» [3, с. 146]. Зазначені показники свідчать про те, що наявність домінування тими чи іншими РС пов'язана із ступінню володіння дітьми різноманітними засобами репрезентації.

Кожен суб'єкт використовує всі репрезентативні системи постійно, хоча усвідомлює їх не в однаковій мірі, і має схильність віддавати перевагу одній РС у порівнянні з іншими. Це відбивається на певних пізнавальних здібностях. Наприклад, ті люди, які мають розвинуту внутрішню мову, яка походить з аудіальної модальності, формують в себе здатність до внутрішнього діалогу, а це в свою чергу свідчить про розвиток аудіальної РС.

Таблиця 1. Репрезентація інформації різними засобами

Репрезентатив. системи	Засоби репрезентації			
	образи	слова	дії	поняття
кінестетична	Представлення фізичних властивостей об'єктів	Механічні зміни змісту: скорочення, виділення і т.і.	Зміни фізичних властивостей об'єктів	Суттєві ознаки об'єктів через кінестетичні предикати
аудіальна	Представлення звукових характеристик об'єктів	Послідовний ряд вербальних усних характеристик об'єктів	Зміни звукових характеристик усної мови(суб модальностей)	Називання, позначання вголос ознак об'єктів
візуальна	Представлення зорових характеристик об'єктів	Читання, написання знаків, слів, текстів	Моделювання функцій об'єктів у зоровій формі	Відображення ознак об'єктів у діаграмах, схемах і т.і.
дігитальна	Представлення символічних відображень об'єктів	Несенсорне вербальне відображення ознак об'єктів	Трансформація символічних відображень об'єктів	Перепозначання ознак об'єктів, абстрагування

В функціонуванні кожної з репрезентативних систем відбиваються дії механізмів представлення і перепредставлення інформації: фільтрації, а особливо трансформації. Разом з тим засоби репрезентації характеризують специфічні проявлення кожної РС в пізнавальній діяльності і розкривають їхні когнітивні особливості. В табл. 1. міститься загальний зміст різних видів представлення знань, інформації, яка відбувається з використанням описаних засобів репрезентації.

Література

- 1.Ананьев В.А. Особенности дискретного типа личности в этиопатогенезе психосоматических расстройств // Вестник психотерапии. - СПб, 2003. - № 10. – С. 45-54.
2. Баксанский О.Е., Кучер Е.Н. Нейролингвистическое программирование как практическая область когнитивных наук. // Вопросы философии – 2005. - №1. – С. 23-32.
- 3.Безруких М.М. Трудности обучения в начальной школе. – М.: Педагогика, 2004. – 312 с.
- 4.Брунер Дж. Психология познания. – М.: Прогресс, 1977. – 412 с.
- 5.Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
- 6.Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся. – М.: Просвещение, 1989. – 197 с.
- 7.Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: Изд-во Акад. педаг. наук, 1960. – 500 с.
- 8.Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 112 с.
- 9.Гриндер М. Исправление школьного конвейера или НЛП в педагогике. – М.: Независимая ассоциация психологов-практиков, 1995. – 84 с.
10. Лосик Г.В. Перцептивные действия в восприятии речи. – Минск: Изд-во ин-та технич. кибернетики НАН Белоруси, 2000. – 178 с.
11. Познательные процессы: ощущение, восприятие. – М.: Педагогика, 1982. – 336 с.
12. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Спб., М.: 2002. – 264 с.
13. Хромов Н.И. Методы обучения детей с различными типами обучаемости: Практ. пособие. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 128 с.
14. Эльконин Д.Б. Детская психология. М.: Академия, 2004. – 384 с.

Фактори становлення соціальної пам'яті

Коньшина Г.Є.

У статті розглядається поняття «соціальної пам'яті». Здійснено аналіз становлення цього поняття протягом історії людства, починаючи з давніх часів і до сучасності.

Увага приділяється кожному етапу розвитку цього соціального інституту.

Особливий акцент у статті робиться на значенні інформаційно-комп'ютерної революції для функціонування соціальної пам'яті. Нові типи фіксації, трансляції та репродукції інформації, такі як інтернет, голографія, супутникове телебачення сприяють появі нового типу соціальної пам'яті, яка становить основу нового наукового напрямку в соціальній мнемології. Ключові слова: соціальна пам'ять, форма соціальної пам'яті, трансформація соціальної пам'яті, інформаційно-комп'ютерна революція.

В статье рассматривается понятие «социальная память», проведен анализ становления данного понятия на протяжении истории человечества.

Особое внимание уделяется особенностям каждого этапа развития этого социального института.

В статье акцент делается на значении информационно-компьютерной революции для функционирования социальной памяти. Новые типы фиксации, трансляции и воспроизводства информации, такие как Интернет, голография, спутниковое телевидение способствуют появлению нового типа социальной памяти- глобальной социальной памяти, которая составляет основу нового научного направления в социальной мнемологии.

Ключевые слова: социальная память, форма социальной памяти, трансформация социальной памяти, информационно-компьютерная революция.

The notion of "social memory" is considered in the paper, the analysis of the setting of this notion during the mankind history since ancient time till modern time has been carried out. The attention is paid to the peculiarities of each stage of the development of this social notion.

Special accent on the significance of the informational-computer revolution for functioning the social memory is made in the paper. New type of fixation, translation and reproduction of information such as Internet, holography, satellite facilitate the emergence of a new type of social memory- global social memory that constitutes the basis of a new scientific trend in social mnemology.

Key words: social memory, forms of social memory, transformation of social memory, informational-computer revolution.

Соціальна пам'ять є невід'ємною частиною життєдіяльності людей, оскільки накопичення, збереження й трансляція матеріальних і духовних цінностей – основа існування будь-якого суспільства.

Феномен пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема здавна привертає увагу дослідників і активно обговорюється в соціально-гуманітарному дискурсі. Пам'ять як соціальне явище досліджується не тільки в психології, але й у соціології, філософії, культурології, етнографії, лінгвістиці; це підтверджує її міждисциплінарний характер.

Починаючи з трактату Аристотеля «Про пам'ять і спогад» пам'ять стає предметом філософських студій. Досліджували цей феномен у своїх працях А. Блаженний і Ф. Аквінський, Т. Гоббс і Д. Локк, Б. Паскаль і М. Монтень, М. Гайдеггер і К. Ясперс. Особливе місце в переорієнтації досліджень пам'яті належить А. Бергсону, який спробував синтезувати психологічний та філософський (метафізичний) підходи до означеної проблеми. Починаючи з 50-х років ХХ століття, філософи зосередилися на проблемі з'ясування змісту феномена соціальної пам'яті, що знайшло відображення в роботах як зарубіжних (М. Хальбвакс, Я. Ассман, П. Нора, П. Рікер, Ф. Арієс, М. Еліаде, М. Блок), так і вітчизняних (Я. Ребане, М. Роговіна, В. Колеватова, Л. Стародубцева) авторів.

Вивченню трансформації соціальної пам'яті в умовах інформаційного суспільства присвятили свої дослідження Е. Тоффлер, М. Маклюєн, М. Фуко, П. Хаттон, М. Ямпольський та ін. Варто також згадати наукові доробки соціологів, істориків, етнологів і мовознавців: Е. Дюркгейма, А. Моля, Л. Гумільова, А. Гуревича, В. Ключевського, Ю. Лотмана та ін.

Однак пріоритет у постановці й осмисленні різноманітних аспектів функціонування пам'яті, безсумнівно, належить психологічному підходу, оскільки вже з ХІХ століття саме в психології пам'ять починають вивчати систематично та на експериментальній основі (Г. Еббінгауз). На соціальну зумовленість пам'яті вказував П. Жане, наголошуючи, що вона відмінна від звичайної репродукції і являє собою символічну реконструкцію минулого в теперішньому. При цьому людина стає ніби своєрідним виразником «колективної пам'яті» суспільства, виступаючи силою, що впорядковує, та джерелом спогадів індивіда.

Безумовно, принципове значення в психології має концепція К.-Г. Юнга, який увів у науковий обіг поняття «колективного несвідомого».

Пам'ять як поняття досліджувалася такими вітчизняними психологами: Л. Виготський, С. Рубінштейн, П. Зінченко, В. Ляудіс.

Значний внесок у дослідження саме соціальної пам'яті зробили представники Харківської психологічної школи, зокрема О. Іванова, численні праці якої присвячені проблемам гендерних особливостей мнемічної діяльності та безпосередньо соціальній пам'яті, та О. Лактіонов, який також вивчав феномен пам'яті.

Формування особливого суспільного інституту зберігання подій минулого – соціальної пам'яті – тісно пов'язано з розвитком історичної практики громадських спільнот і вдосконаленням форм передавання інформації від одного покоління до іншого.

В умовах родового ладу відбувається формування основ суспільного знання, яке тісно переплітається з безпосередньою діяльністю людини. На цьому етапі формами збереження соціального досвіду виступають системи символів (трудові жести, ритуали, обряди, традиції). Символ, переходячи від предметно-трудового спілкування до образно-символічних дій, замінює предмети і об'єкти. Однак варто зазначити, що символічна

дія як спосіб сприйняття минулого в родовому суспільстві обмежено розповсюджувалася в часі та просторі (невіддільність людини та дії, нестабільна інформаційна структура).

У процесі розвитку суспільства з'являлися й нові типи соціальної пам'яті. Одним з перших таких типів була міфологічна пам'ять. У формуванні міфів як однієї з форм передавання історичної інформації вирішальну роль відіграє мова. Становлення словесно-образної пам'яті дало змогу виділити дію соціально-інформаційну з дії предметної. Саме завдяки міфу людина, відчуваючи історичність реальності, що її оточує, вперше виходить за рамки своєї повсякденності. У цьому плані міф виступає як одна з форм наступності минулого в теперішньому.

Відомості, котрі зберігалися та передавалися в усних сказаннях, легендах і міфах, було надзвичайно складно транслювати та відтворювати – постійно щось корегувалося та доповнювалося. Недосконалість усної історичної традиції виявилася тоді, коли виділилися та виокремилися в самостійну сферу соціальної діяльності духовні практики. Для їх розвитку потрібні були засоби повнішої та чіткішої фіксації наявних знань. Такими засобами стали письмо та образотворче мистецтво. Графічний спосіб збереження та передавання інформації виник із потреб практичної діяльності людей як засіб її регулювання, а також як засіб спілкування. Становлення способів зберігання й трансляції інформації в суспільстві відбувалося з поступовим ускладненням виробничої діяльності. На початкових етапах розвитку комунікації існувало дві на той час примітивні системи – мова жестів і звукова сигналізація. У міру розвитку ці системи підготували ґрунт для виникнення мови та переходу до зображення (малюнку). З часом потреби у спілкуванні сприяли формуванню якісно нових засобів зберігання й передавання інформації. Найважливішим способом відображення дійсності в цей період стає писемність.

Розглядаючи етапи формування соціальної пам'яті, можна виокремити дві її основні форми – репродуктивну та реконструктивну. Поняття репродуктивної пам'яті безпосередньо охоплює процес звернення до минулого досвіду, тобто звичайне відтворення знань, які вже має суб'єкт, – репродукцію. Із виникненням писемності репродуктивна пам'ять перестає відігравати ключову роль, соціальна пам'ять переходить у реконструктивну форму. Ця форма пам'яті спрямована на збереження й відновлення важливих з точки зору певного суспільства фактів і явищ. Новий етап розвитку форм соціального запам'ятовування, який виник у результаті поширення писемності, сприяв складнішому сприйманню історичної дійсності. Відтворюючи минуле в умовах нового соціального середовища, письмові джерела стають елементами соціальної пам'яті.

Варто зазначити, що оформлення наукового підходу до історичної дійсності – процес довгий та суперечливий. Головний принцип функціонування соціальної пам'яті визначається характером суспільних процесів. Зміна структури соціальної пам'яті, перехід від однієї моделі до іншої обумовлюється головним чином ступенем суспільного розвитку. Сучасний тип соціальної пам'яті дослідник В. Колеватов характеризує як системно-генетичний. Накопичена інформація розцінюється як така, що має відношення до причин і передумов докорінних революційних перетворень системи, що досліджується, або до результатів цих перетворень.

У міру розвитку людського суспільства та з інтеграцією нових технічних приладів-атрефактів (особливо комп'ютерів) у систему суспільної діяльності відбувається все більше технологізування людської практики. У зв'язку з цим соціальна пам'ять набуває технічних вимірів, несе на собі відбитки найновіших інформаційних інновацій. Технологія, включаючись у систему суспільних відносин і стаючи фактором різномірних суспільних модифікацій і трансформацій, впливає на підсистеми суспільства. Разом з тим соціум та його підсистеми можуть найрізноманітнішим чином впливати на технологію та техніку, трансформуючи їх. У цьому проявляється техногенна функція суспільства. Саме тут виникає можливість оформлення нового наукового підходу до понять цивілізація та культура, можливість їх нових інтерпретацій. Це дозволяє пояснити механізм впливу комп'ютерної революції на суспільство, на зміну образу соціальної пам'яті, на її інновації.

Видозміна соціальної пам'яті в результаті використання комп'ютера – одна з найважливіших тенденцій в сучасному суспільстві. Природно, що мислення, свідомість, діяльність, взаємодія, поведінка людей, їх картина світу, інформаційна картина світу, механізми функціонування соціальної пам'яті в інформаційно насиченому середовищі, в світі артефактів значно змінюється. Ці трансформації набувають якісного характеру, причому потрібно враховувати й той факт, що вплив інформації на різні покоління та вікові категорії залежить багато від чого: від рівня інформаційної сприйнятливості, виховання, освіти, професійної підготовленості, життєвого досвіду, особистісних особливостей. Очевидно, що для різних поколінь нова інформація є ніби результатом взаємодії та взаємопроникнення різних соціально-культурних пластів.

У наш час уже ніхто не буде оскаржувати те, що люди, які зростають у тісному контакті з комп'ютерами та іншими останніми досягненнями науки й техніки, суттєво відрізняються від своїх некомп'ютеризованих однолітків та від представників попередніх поколінь. Під впливом нових технологій фундаментально змінюється культурна та духовна структура особистості й цілих соціальних груп, їх поняття й уявлення. Це відбувається тому, що комп'ютери-соціогени дозволяють ущільнювати отриману інформацію, розширюють кордони як індивідуальної, так і соціальної пам'яті. Завдячуючи цій особливості, покоління наступних десятиріч зможуть зробити гігантський інтелектуально-освітній прорив. У цьому, до речі, суть ще однієї тенденції впливу комп'ютера на соціальну пам'ять.

Інформаційно-комп'ютерна революція розширює можливості соціальної пам'яті, зумовлює становлення нової культури – комп'ютерної, яка йде на зміну книжної, яка звільняє людство від необхідності цілком покладатися тільки на соціальну пам'ять. Окрім цього, комп'ютерна культура несе новий тип спілкування, що ґрунтується на можливості вільного контакту людини з інформаційним простором, відповідно, несе вона й новий тип освіти.

Однак, разом з тим комп'ютерна революція спричиняє й нові психологічні проблеми для людства. У сучасній літературі досить жваво обговорюється проблема комп'ютерної самотності, інформаційної самоізоляції індивіда. У зв'язку з комп'ютеризацією суспільства з'являється ще одна проблема, пов'язана

не тільки з комп'ютерною самотністю й відривом «комп'ютеризованих» людей від «некомп'ютеризованих», але також із розривом рівня знань різних поколінь. Це проблема духовного, культурного, концептуального й діяльнісного провалля, яке відділяє інформаційні цивілізації від тих, які не пішли шляхом науково-технічного прогресу. Останні приречені на значне відставання.

Отже, незважаючи на перелічені недоліки комп'ютеризації, її достоїнства незаперечні, переваги значні. У сучасній інформаційній ситуації збільшується особистісна відповідальність за кожен крок. Розширення можливостей зменшує значення прийнятих у суспільстві традицій і звичаїв; однак через це зростає вага особистих культурних надбань, власного культурного досвіду. Використовуючи технічні досягнення, людина має можливість будувати своє бачення світу, поєднуючи в ньому все, що створило людство. Оперуючи всіма накопиченими до цього знання, індивід може доповнювати й розвивати їх.

УДК 159.922.1

Полоролевое пространство личности

Кочарян А.С.

У статті розглянуто статево-рольовий простір особистості, який має складну багаторівневу організацію. Наведено емпіричні дані щодо функціонування біогенного рівню зазначеного симптомокомплексу, а також дані щодо проблеми міжрівневої компенсації, ретардації тощо статево-рольових утворень особистості. Проаналізовано співвідношення понять «стать» і «гендер». Надається висновок про те, що концепція гендеру не розв'язує проблеми статі, а, навпаки, ускладнює асиміляцію категорії статі у психології, особливо медичної.

Ключові слова: гендер, стать, статево-рольова психологія, гендерна психологія

В статье рассмотрено полоролевое пространство личности, которое имеет сложную многоуровневую организацию. Приведены данные о функционировании биогенного уровня рассматриваемого симптомокомплекса, а также данные о межуровневой компенсации, ретардации и т.п. полоролевых образований личности. Проанализировано соотношение понятий «пол» и «гендер». Делается вывод о том, что концепция гендера не решает проблемы пола, а, наоборот, затрудняет ассимиляцию категории пола в психологии, особенно медицинской.

Ключевые слова: гендер, пол, полоролевая психология, гендерная психология.

Sex-role space of personality, which has complex multilevel organization, is considered in the article. Empiric information is resulted concerning functioning of biogenic level of noted symptomocomplex, and also problem of interlevel compensation, retardation and others like that sex-role formations of personality. Correlation of concepts «sex» and «gender» is analysed. A conclusion is given that conception of gender does not solve the problem of sex, and, vice versa, complicates assimilation of category of sex at psychology, in particular case medical.

Keywords: gender, sex, sex-role psychology, gender psychology

Социальный конструктивизм внес существенный вклад, и, соответственно, модифицировал понимание пола, который стал гендером, приобретя сугубо социальное деномирование. Концепция половой дихотомии, основанная на различии функций мужчины и женщины в репродукции, стала сменяться и дополняться концепцией множественности пола, а, точнее, гендера. Особенности репродуктивной функции, как понятно, перестали играть сколь-нибудь существенную роль в определении гендера. Женщина может сознательно отказываться от зачатия, вынашивания и рождения ребенка, снимая с себя «женское тело». Тем самым, она опровергает фатальную телесную ограниченность, выраженную известным тезисом Фрейда о том, что «анатомия - это судьба». Физическое тело заменяется социальным - ролями, функциями, должностями, квартирами, машинами и т.п. И в этом смысле личность превращается в систему ролей, квартир, машин, должностей, теряя собственное физическое тело. Теряется и специфическая для данного тела эмоциональность, близость. Появляются новые психологические проблемы, специфичные для нашего времени - страх психологической интимности [1], симптомокомплекс эмоционального холода [2], контрзависимость [3] в межличностных отношениях. Отказ от тела, или, словами А. Лоуэна [4], «предательство» тела - признак шизоидной культуры.

Концепция множественности полов позволяет утверждать, что существует не два (мужчина и женщина), а много полов. Причем, определения этих полов могут быть самыми разными, что зависит от контекста анализа. Это и гендерная тетрада С. Бэм - маскулинный, фемининный, андрогинный и недифференцированный пол, где контекст выделения такого «пола» - полоролевое функционирование в культуре. Возможно произвести социальное конструирование «пола» и на основании особенностей осуществления сексуальной практики, особенно тогда, когда она стала столь разнообразной, новой, открытой, без табу, одним словом, такой, которую можно обозначить как неосексуальную. В этом смысле можно говорить о гетеро-, гомо-, транс-, бисексуалах, и т.п. В данном случае мы сталкиваемся не только с особой сексуальностью, но и с особой субъективностью, специфической идентичностью. «Сбрасывание» тела, освобождение от накладываемой им определенности делает человека «свободным», экспериментирующим. Концепция множественности полов, на самом деле, является концепцией множественности гендеров, что приводит к половому релятивизму («сколько людей, столько и полов»), к социальной толерантности («все правильно и все хорошо»), размыванию границ между нормой и патологией (все, что раньше было перверзией, сейчас стало девиацией, перверситетом, или вообще нормой). Это, в конце концов, привело не к углублению понимания пола, а к его утере в психологической науке, растворению его в гендере.

Некоторые авторы (из беседы с одним серьезным специалистом по гендерной психологии) прямо отмечают, что женщина может быть женщиной только в трех ситуациях - интимной близости, вынашивании плода и грудном вскармливании; в остальных же ситуациях - она личность. Представляется, что женщина является таковой не только в этих указанных ситуациях - она по-женски носит и руку, и бедро, и голову. Она всегда женщина. Стало быть, полоролевые образования не являются ситуационными и парциальными, напротив, они - кросс-ситуативны и тотальны. Думаю, что они являются стержневыми в структуре личности, и конституируют всю систему личности, являясь одним из определений психологического и психосоматического здоровья, супружеской адаптации, социальной и профессиональной самореализации. В частности, в наших исследованиях [5] выявлено, что наличие девиаций в структуре полоролевой сферы является фактором, предиспонирующим к развитию гастродуоденальной и гинекологической патологии.

Очевидно, что полоролевые особенности личности не являются индивидуальным сколком культуры. А это означает, что личность не просто принимает и отражает гендерные нормы, ценности, установки культуры, что было бы простым социологическим редукционизмом, а проходит специфический процесс психосексуального, в том числе, и полоролевого развития. Важными вехами такого развития являются: и наличие идентификации с родителем своего пола в парабурбуртатный период, и гомосоциофилия у мальчиков в период позднего препубертата, и наличие в этот же период половой сегрегации, и феномен двора, в котором мальчик должен занять свою нишу, и т.п. Все эти элементы полоролевого развития составляют маскулинный или фемининный фильеры, посредством которых формируется и соответствующее поведение, и соответствующее

личностные структуры. В этом смысле социологический дискурс недостаточен для психологического анализа полоролевого функционирования личности. К примеру, в середине 70-х годов XX века в США стали встречаться совершенно новые индивиды, не отвечающие традиционным представлениям о мужественности/женственности. Они, с одной стороны, были настоящими мужчинами – целеустремленными, напористыми, направленными на дело, а с другой, – были мягкими, добрыми, принимающими, поддерживающими [6]. Такие индивиды стали именоваться андрогинными, т.е. такими, которые несут черты мужчины (греч. *Ανδρας*, лат. *andros*), и женщины (греч. - *Γυνή*, лат. - *gynes*). В результате индивиды разделились на четыре устойчивых полоролевых типа – на маскулинных, фемининных, андрогинных и недифференцированных. Вместе с тем выяснилось, что андрогинная полоролевая модель, т.е. такая, где маскулинные и фемининные образования личности не коррелируют, формируется в норме к 15-16 годам. До этого возраста андрогинность не отмечается. До 15-16 лет нормативной для мальчиков является континуально-альтернативная модель, когда маскулинные и фемининные образования личности находятся во взаимоотношающих отношениях – формирование маскулинности у подростков мужского пола с необходимостью связано с ослаблением фемининности. Этот процесс ослабления фемининности феноменологически проявляется в феномене подросткового мужского шовинизма, что связано с необходимостью отрыва от Женского, от «Всесильной матери». Лишь позднее – после сорока – мужчина начинает возвращаться в «лоно матери», пытается в женщине увидеть «мать». Если этап подросткового мужского шовинизма не пройден в нормативном возрасте, то он должен быть пройден позже, что является уклонением от нормы. У девочек до 15-16 летнего возраста нормативной является континуально-адьюнктивная модель, в которой маскулинные и фемининные образования не только не исключают друг друга, а, напротив, взаимопотенцируют друг друга. А это означает, что мягкость и доброта способствуют активности и целеустремленности. Возможны неадекватные, инвертные полоролевые модели: до 15-16 летнего возраста у подростков мужского пола это – континуально-адьюнктивная, а у подростков женского – континуально-альтернативная модель. В этих случаях наблюдается ретардация полоролевого развития – у девочек табуирование маскулинности, у мальчиков – инфляция женского. Инфантильные полоролевые модели могут сохраняться и после 15-16 летнего возраста. Таким образом, андрогинная модель не калька новых культурных форм отношений, а сложное психологическое образование, которое должно быть сформировано посредством психологических механизмов.

В литературе представлены очевидные доказательства преимуществ андрогинных индивидов. Вместе с тем, к самой андрогинии можно подойти по-разному. Существует, как минимум, два обстоятельства.

1) диагностика андрогинности производится по уровневым показателям маскулинности и фемининности, т.е. если индивид набирает высокие показатели по этим шкалам, то он андрогинный. Но главная идея андрогинии не уровневая, а – структурная. Это означает, что об истинной андрогинии можно говорить тогда, когда сама модель соотношения маскулинности и фемининности является ортогональной, когда эти показатели не коррелируют. Высокие же показатели и маскулинности, и фемининности могут быть обеспечены другой полоролевой моделью – континуально-адьюнктивной. Метафорически андрогинная полоролевая модель – это супружеская пара, в которой супруги не держат друг у каждого своя сфера активности, нет главного партнера, когда наблюдается равноправное партнерство. Континуально-адьюнктивная модель – может быть метафорически представлена симбиотической парой, когда супруги все время вместе, забывают свои задачи, и не имеют своей особенной жизни. Возможности и перспективы этих семей разные. Нами разработан метод диагностики не уровневых показателей маскулинности и фемининности, а именно полоролевой модели, который представляет собой модифицированную полоролевую ACL-шкалу А.В. Heilbrun [7];

2) маскулинность и фемининность являются гетерогенными, «слоистыми» образованиями, что может быть представлено метафорой «слоеного пирога» [8], когда каждый слой может быть и относительно независимым, и, вместе с тем, каким-то образом связанным с другим. На операциональном уровне многомерность фиксируется в рабочем понятии «симптомокомплекс», под которым понимается некоторое структурное образование, элементы которого находятся в разнообразных связях – потенцирования, ретардации, реципрокности, ортогональности и т.п. Симптомокомплекс может оцениваться по степени его артикулированности (баланса дифференцированности и интегрированности), по характеру профиля (уровню выраженности его отдельных составляющих) и по типологическим особенностям (характеру связей отдельных элементов симптомокомплекса). Достоинство симптомаического представления состоит в том, что оно не настолько упрощает реальность, как плоско-линейный подход, имеет большую емкость для возможных вариантов эмпирических исследований, не требует безотлагательной концептуализации полученных данных, «живя» в эмпирической плоскости, являясь центром кристаллизации получаемых данных; сам конструкт симптомокомплекс «маскулинности/фемининности» (как рабочее понятие) может существовать самостоятельно в доконцептуальной форме.

Данные многих методик, диагностирующих образования маскулинности (М) и фемининности (Ф) не согласованы. Это может рассматриваться и как невалидность методики, и как чувствительность разных полоролевых методик к разным аспектам организации симптомокомплекса «маскулинность/ фемининность». Именно второй вариант постановки проблемы позволяет говорить о топологии образований маскулинности/ фемининности. На основании результатов корреляционного и факторного анализа методик ACL Хейлбрана, 5-ой шкалы MMPI, ПДО, шкалы *Vaucot* и шкалы *Dur-Moll Szondi* нами была построена психодиагностическая карта образований М/Ф: выделено три уровня структурной организации симптомокомплекса «маскулинность/ фемининность»: «социогенный», поведенческий и «биоогенный» уровень. Стратометрическая концепция диагностики образований М/Ф предполагает, что для оценки разных уровней организации симптомокомплекса М/Ф следует использовать разные полоролевые методики. Более того, такая концепция позволяет перевести проблему низкой конкурентной валидности полоролевых шкал, а отсюда и их сомнительной пригодности, в качественно иную плоскость, а именно в проблему чувствительности различных полоролевых методик к разным уровням симптомокомплекса М/Ф.

С нашей точки зрения [5], анализ полоролевых шкал следует осуществлять по следующим позициям:

1) объект оценивания, 2) уровень оценивания (включенность биоогенного и/или социогенного уровня), 3) механизм оценивания, 4) лежащая в основе методики концепция (часто имплицитная) М/Ф.

ACL-шкала является изолированной от других, она ориентирована на диагностику социогенного уровня полоролевых структур - полоролевою Я-концепцию личности. Шкала Dur-Moll методики L. Szondi оценивает биогенные аспекты М/Ф и не обнаруживает связи с другими методиками. Вместе с тем, шкала D. Вausom, шкала М/Ф ПДО и 5-я шкала ММРІ являются более близкими по психологической природе, т.к. направлены на диагностику биосоциального (поведенческого) уровня М/Ф, то есть оцениванию подлежат некоторые вегетативные проявления (напр., потливость), поведенческие и эмоциональные реакции (шкала D. Вausom, шкала М/Ф ПДО), степень идентификации с традиционной культурой и социальной ролью мужчины и женщины (5-я шкала ММРІ).

Таким образом, выявлено три топологических уровня маскулинности/феминности и, соответственно, построена психодиагностическая карта указанного симптомокомплекса. Интерес представляет то, что андрогинная и континуально-адьюнктивная модели функционируют только на социогенном уровне симптомокомплекса. Другие же уровни симптомокомплекса маскулинность/феминность организованы в рамках континуально-альтернативной модели, которая является более универсальной и более регулируемой. О существовании принципа реципрокности, или взаиморетардирования, торможения образований маскулинности и феминности свидетельствует, в частности, феномен мужской сверхсмертности. По словам министра здравоохранения и социальной политики России Татьяны Голиковой [9], «ситуация в стране характеризуется ярко выраженным феноменом мужской сверхсмертности. Продолжительность жизни мужчин на 13 лет меньше, чем женщин». В Украине смертность мужчин в возрасте 25—50 лет в пять раз превышает аналогичный показатель среди женщин (статья Оксаны Абовской в Зеркале недели, № 42 (770) 31 октября — 6 ноября 2009). Представление о мужчинах как о «сильном поле» находится в противоречии с низкой продолжительностью мужской жизни [10]. И.С. Кон [11] отмечает, что «различия в структуре мужской и женской заболеваемости, смертности и продолжительности жизни коренятся в фундаментальных биологических закономерностях... Отмеченное во многих индустриально развитых странах, начиная с 1930-х годов, ухудшение качества спермы, сопровождаемое снижением мужской фертильности... и ростом таких заболеваний, как рак яичек, риск которого у мужчин от 15 до 45 лет за последние 20 лет удвоился, ученые связывают с неблагоприятной экологией». Кроме того, в природе наблюдается спонтанная трансформация мужских организмов в женские и др. Андрогинное равноправие маскулинных и фемининных образований — это свойство, проявляющееся на более высоких этапах иерархии симптомокомплекса маскулинности/феминности - только на социогенном уровне функционирования индивидов. Существует межуровневая компенсация. Например, мужчина с х-образными ногами, с отложениями жира по-женскому типу (и в этом смысле он является выражено фемининным на биогенном уровне) может обнаруживать гипермаскулинные черты на поведенческом уровне, а на уровне полоролевой идентичности, смотря на себя в зеркало и сравнивая себя с другими мужчинами, - переживать свою слабость, или неуверенность, или немужественность. Иными словами, измерение параметров маскулинности и феминности на каком-либо одном уровне может быть ценным для решения ряда задач, но совершенно не достаточным для комплексной оценки полоролевого статуса индивида. После выделения в 1930 году мужского полового гормона тестостерона исследователи изучают его связь с половым поведением. Стало очевидно, что гормоны действуют на поведение опосредованно через мозговые структуры, определяя половую дифференцировку мозга и психологический пол сильнее, чем воспитание (это исследование Дернера). Исследователи выделили два аспекта воздействия тестостерона на мозг: генетический, или организующий (это становление половой дифференцировки мозга) и сопутствующий, или активизирующий (воздействие на мозг взрослого организма). Генетический аспект проявляется в том, что если в период половой дифференциации мозга фетальный андроген отсутствует, то независимо от генетического пола, мозг будет функционировать как женский в отношении типа секреции гонадотропинов, половой ориентации и полового поведения. Сопутствующий аспект состоит в том, что тестостерон оказывает двойное воздействие на половое взрослое организма: маскулинизирующее и дефеминизирующее. Вообще данные о связи половых гормонов и маскулинности крайне противоречивы. Так, Дабс и соавт. [12], которые сопоставили содержание тестостерона в сыворотке крови и в слюне и личностные характеристики на большой выборке: 401 студент и 5236 ветеранов-военнослужащих. На выборке студентов связь этих двух переменных не выявлена. У ветеранов же повышенное содержание тестостерона связано с употреблением алкоголя и наркотиков, с ассоциальным поведением и эмоциональными расстройствами. Причем, интересно, что эти связи были сильнее выражены у лиц с невысоким социоэкономическим статусом, т.е. там, где культурное опосредование ниже. Хасслер и соавт. [13, 14], показали, что у мужчин-композиторов уровень тестостерона в слюне ниже, чем у мужчин-исполнителей, и мужчин профессионально не связанных с музыкой. Показано, что стареющие мужчины на фоне снижения тестостерона в плазме крови становятся более эмоциональными и фемининными. У женщин же, напротив, после сорока лет проявляется больше маскулинных черт: они становятся энергичнее и агрессивнее, а в межличностных отношениях у них начинает преобладать оценочная позиция. Иначе говоря, наблюдается полоролевая конвергенция в середине жизни. Bogaert A.F., Fisher W.A [15] на выборке 215 молодых мужчин (средний возраст 19,9 лет) показали, что повышенный уровень тестостерона (в слюне) связан с гипермаскулинностью, физической привлекательностью, эмоциональной раскованностью, интенсивностью сексуальной жизни, большим количеством сексуальных партнеров, любовью к новизне и склонностью к риску.

В нашем исследовании мы не выявили простых линейных связей между уровнем маскулинности и разными показателями, свидетельствующими о наличии гормональной регуляции полоролевых проявлений. Вместе с тем, выявлена четкая связь между биогенным уровнем маскулинности, измеряемым психосексуальной пропорцией dur-moll L. Szondi [16], и двумя соматическими показателями — 1) супинацией предплечий по мужскому типу («V»), а не по женскому («Y») и 2) с отсутствием евнухоидных признаков, связанных с преобладанием длины ног в структуре роста), или, иначе говоря, с трохантерным индексом, который представляет собой отношение роста к высоте ноги. Но ведь трохантерный индекс является одним из показателей половой конституции. Стало быть, могут возникнуть сколь угодно серьезные компенсации недостатка маскулинности на более высоких уровнях — возникают черты мужественности, но это не отменяет влияние более иерархически низких уровней организации маскулинности. Как бы мужчина не компенсировал

свою биогенную фемининность или дефицит маскулинности, он, сталкиваясь, напр., с проявлениями своей низкой половой конституции, помещает свою сексуальность в социальное поле оценок, и может иметь низкую маскулинную самооценку. Игнорировать это можно на уровне социологического или, в лучшем случае, социально-психологического анализа. При исследовании молодых девушек 18-20 лет, которые строят свою полоролевую идентичность, выявлен «зазор» между глубинной биогенной фемининностью и социальными стандартами проявления женственности на поведенческом уровне. Культурные нормы женского поведения являются «искусственными» по отношению к биогенному уровню фемининности, что, по-видимому, служит еще одним препятствием на пути социальной реализации женщины в маскулинной культуре. Следовательно, существует разрыв между глубинной фемининностью, ее презентации на уровне Я-концепции (я как мать) и женской поведенческой реализацией.

Джоссельсон (цит. по [17]) определила культуру женщин как культуру общности, контактов, объединения, кооперации и пребывания вместе. Это связано с особенностью отношений дочери с матерью – мать как первичный объект любви имеет тот же пол, что и дочь, поэтому идентификация не требует такой мощной сепарации, как в случае с сыном. Для развития мальчика важна сепарация от матери. Поэтому для мужчин важны власть, самоутверждение и отделенность. Соответственно Я-концепции мужчин и женщин строятся на разных основаниях. Для женщин характерен разрыв между такой исходной социализационной ситуацией и маскулинными лекалами успешности в культуре. Поэтому разрывы в симптомокомплексе маскулинности/фемининности – скорее правило, особенно для женщин.

Концепция гендера важна, прежде всего, в социокультурном дискурсе, и ориентирует на новые аспекты анализа социального, в широком смысле, поведения – языка, политики, образования, сексуальности, литературы, практики репрезентации телесности и т.п. Думается, что для медицинской психологии и в значительной мере для общей психологии более адекватна психология пола и полоролевая психология, позволяющая остаться в стороне от политической и ценностной заангажированности. Гендер превратился в самостоятельного субъекта. И если раньше можно было бы говорить о гендерной психологии, то сегодня – это психологическая гендерология. Гендерологий, как понятно, существует много. И не лучшая позиция превращать психологию в гендерологию.

Литература

1. Firestone R. W. Fear of Intimacy / Firestone R. W., Catlett J. – Washington, DC: American Psychological Association. – 2006. – 358 p.
2. Кочарян А.С. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст / Кочарян А.С., Терещенко Н.Н., Асланян Т.С., Гуртовая И.В. // Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна. Серія психологія. – 2007. – Вип. 38, №771. – С.115-119.
3. Уайнхолд Б. Противозависимость: бегство от близости / Уайнхолд Б., Уанхолд Дж. / пер. с англ. Е.Бабенко, Г. Смолин. – Каменец-Подольский: Аксиома, 2009. – 328 с.
4. Лоуэн А. Предательство тела. – Екатеринбург: Из-во: «Деловая книга», 1999. – 327 с.
5. Кочарян А.С. Личность и половая роль: симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии. – Харьков: Основа, 1996. – 127 с.
6. Heilbrun A.V. Human sex role behavior. – New York: Pergamon, 1981. – 207 p.
7. Кочарян А.С. Метод исследования структурной организации полоролевой сферы личности / Кочарян А.С., Фролова Е.В., Дармостук Н.В. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія» – Харків, 2009. - №857. – Вип. 42.- С. 78-84.
8. Кочарян А.С. Проблемы эффективности диагностики сложных психологических образований (на примере симптомокомплекса маскулинности/фемининности) // Журнал практикующего психолога, 2010, № 17.- 136-147.
<http://www.vitaminov.net/rus-news-0-0-18876.html> [электронный ресурс].
<http://www.pseudology.org/Kon/Articles/ManRoleGenderOrnung.htm> [электронный ресурс].
<http://www.d0ctor.ru/november5.htm> [электронный ресурс].
9. Dabbs J.M. Cortisol, arousal, and personality among college students and military veterans / Dabbs J.M., Hopper Ch.H. // Pers. and indiv. Diff. – 1990. – 11, N 12. – С.1263-1269.
10. Dabbs J.M. Masculinity, femininity, a musical composition. Psychological and psychoendocrinological aspects of musical and spatial faculties / Dabbs J.M., Hopper Ch.H. // Arch. Psychol. – 1989. – 141, N1. – С.71-84.
11. Hassler M. Maturation rate and spatial verbal, and musical abilities: A seven-year-longitudinal study // Int. J. Neurosci. – 1991. – 56, N 3-4. – С. 183-198.
12. Bogaert A.F. Predictors of university men's number of sexual partners / Bogaert A.F., Fisher, W.A. // The Journal of Sex Research, 1995, vol.32, № 2, pp. 119-130.
13. Сонди Л. Учебник экспериментальной диагностики влечений: Глубинно-психологическая диагностика и ее применение в психопатологии, психосоматике, судебной психиатрии, криминологии, психофармакологии, профессиональном, семейном и подростковом консультировании, характерологии и этнологии / Пер. с нем. – М.: «Когито-Центр», 2005. – 557 с.
14. Холдсток Л. Можем ли мы позволить себе не подвергать ревизии понятие «Я», лежащее в основе человекоцентрированного подхода? // Карл Роджерс и его последователи: психотерапия на пороге XXI века / Под ред. Дэвида Брэзиера. Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2005. - с. 247 – 270.

УДК 159.942.5: 615.851

Психотерапевтический контекст переживания

Кочарян А.С.,
Лисеная А. М.

В статье рассматриваются различные подходы в исследовании процесса переживания как элемента эмоциональной жизни человека. Изложение основного материала исследования посвящено психотерапевтическому контексту переживания, а так же структурным характеристикам переживания, имеющим фундаментальное значение для психотерапевтического процесса. Структура переживания в психотерапевтическом процессе может иметь разные уровни проявления: первично связанную эмоцию, вторично связанную эмоцию, немодальную эмоцию, подавленные эмоции, которые существуют в потенциальной форме. Характеристиками переживания являются: интровертивная (вытеснение) или экстравертивная тенденции (отреагирование), интегральный характер, многоуровневость, текучесть, полимодальность.

Ключевые слова: переживание, структура внутреннего опыта, первично связанная эмоция, вторично связанная эмоция, немодальная эмоция, подавленная эмоция.

В статті розглядаються різні підходи дослідження процесу переживання як елемента емоційного життя людини. Виклад основного матеріалу дослідження присвячено психотерапевтичному контексту переживання, а також структурним характеристикам переживання, які мають фундаментальне значення для психотерапевтичного процесу. Структура переживання в психотерапевтичному процесі має різні рівні прояву: первинно зв'язану емоцію, другорядно зв'язану емоцію, немодальну емоцію, подавлені емоції, які існують в потенційній формі. Характеристиками переживання є: інтровертивна (витискування), або екстравертивна (відреагування) тенденції, інтегральний характер, наявність декількох рівнів, текучість, полімодальність.

Ключові слова: переживання, структура внутрішнього досвіду, первинно зв'язана емоція, другорядно зв'язана емоція, немодальна емоція, подавлена емоція.

This article deals with different psychological approaches in the investigation of the emotional experience as an element of the emotional life of the person. Review of the basic material is devoted to the study of the psychotherapeutic emotional experience context, and structural characteristics of the emotional experience, as they both are of the essential significance for the psychotherapeutic process. The structure of the interoceptive experience in the psychotherapeutic process has different levels of expression: protopathic connected emotion, secondary connected emotion, nonmodal emotion, atrabiliary emotions which obtain a form of potential emotions. Characteristics of the emotional experience include introvertive (suppression) or extravertive (catharsis) trends, integrative pattern, multilevelness, flowability, polymodality.

Key words: emotional experience, structure of the interoceptive experience, protopathic connected emotion, secondary connected emotion, nonmodal emotion, atrabiliary emotions.

Актуальность. Категория «переживание» в настоящее время исследуется в различных разделах психологии и является ядром психотерапевтической практики. Для некоторых видов психотерапии (эссенциальная, экзистенциальная, процессуальная) переживание, выступая мишенью психотерапевтического процесса, открывает клиенту его личностные смыслы и решает внутренние драматические конфликты. В зависимости от уровня психического расстройства психотерапия может быть направлена как на лечение, так и на обучение, личностный рост и развитие клиента, когда переживание переходит в иную плоскость, стимулируя личностную зрелость. В этом случае переживание субъекта становится похожим на открытие в себе новых «акмэ» территорий. Психотерапия может быть направлена так же на раскрытие неосознаваемых чувств и эмоций, на прорыв внутреннего травматического переживания и вхождение его в зону сознания. Психотерапевтическая практика высветила новые аспекты процесса переживания и задала новый контекст его анализа.

Аналитический обзор. В психологической литературе «переживание» рассматривается как элемент эмоциональной жизни человека в различных контекстах: гедоническом, деятельностном, адаптационном, экзистенциальном.

Представители гедонического подхода (Вяткин Б. А., Дорфман Л. Я., Прохоров А.О, Ильин Е.П.) связывают понятие «переживание» с психическими состояниями, которые являются активной, системной, приспособительной реакцией личности на внешние и внутренние воздействия и направлены на сохранение ее целостности и обеспечение жизнедеятельности в конкретных условиях обитания. Переживание рассматривается этими авторами в единстве с поведением и физиологическими изменениями как составляющие понятия «психическое состояние». В структуре психического состояния переживание является психическим уровнем реагирования человека на изменения в условиях существования и определяется как совокупность ощущений, эмоций, чувств и аффектов, возникающих в связи с высокозначимой для индивида ситуацией, имеющей для него проблемный характер. Систематика аффективных проявлений психической активности человека с ее номенклатурными единицами: эмоциями, аффектами, чувствами включает в этот перечень и переживание [5,6,9].

В деятельностном подходе (Василук Ф. Е.) переживание рассматривается как «внутренняя деятельность субъекта по принятию фактов и событий жизни, по установлению смыслового соответствия между сознанием и бытием, обретению внутренней, смысловой разрешенности действия» [3, с. 28 - 29]. Необходимость в переживании возникает у субъекта в особых критических жизненных ситуациях, при невозможности жить как раньше и реализовывать внутренние потребности своей жизни (мотивы, стремления, ценности). Такими критическими ситуациями в жизни человека являются стрессы, фрустрации, конфликты и кризисы. Переживание становится для человека, переживающего критическую ситуацию, восстановительной работой, а его целью является добывание осмысленности дальнейшей жизни. С точки зрения Ф. Е. Василюка, ответом человека на критическую ситуацию могут быть три формы активности: деятельность – переживание – молитва. Эти разные формы активности в ситуации беды могут сменять друг

друга, дополняют, конкурировать, но в своей совокупности представляют собой весь круг возможных типов реагирования на критическую ситуацию. Эти три категории образуют единую смысловую целостность. Феноменологической предпосылкой переживания является ситуация невозможности желаемых изменений, удовлетворения потребностей, достижения целей, осуществления ценностей и т. п. Ситуация переживается как невозвратимость, несбыточность, неизбежность, безнадежность, бессилие, отчаяние, невыносимость. В противоположность этому феноменологической основой всякой деятельности является чувство возможности изменений ситуации, надежда, уверенность, осмысленность, осуществимость, допустимость. В отличие от переживания и деятельности, феноменологическая основа молитвы – возможность невозможного, когда объективно невозможное изнутри преодолевается надеждой и верой, либо ситуацией сверхвозможности (жизненные пики и вершины, щедрые дары, свершившееся чудо, открытие, исцеление, нечаянная радость, немислимое счастье). Молитва зарождается в точках «экзистенциальных экстремумов», как положительных, так и отрицательных, в экстремальных точках переживания, когда наступает кризис в переживании кризиса [4, с. 20]. Каждый из этих трех процессов имеет свою доминирующую направленность: деятельность – к внешнему миру, переживание – к человеку и его внутреннему миру смыслов, молитва – к Богу.

Представители адаптационного подхода (Бондырева С. К., Колесов Д. В.) рассматривают переживание как «способность индивида выдерживать психическое и физическое напряжение, необходимое для благополучного преодоления (разрешения) проблемной ситуации» [1, с. 5]. Переживание осуществляет «аффективную мобилизацию ресурсов психики индивида ради выживания в проблемной ситуации и повышения вероятности выживания в последующих подобных ситуациях путем обогащения внутреннего мира и сферы деятельности» [1, с. 114].

Представители экзистенциального направления в психологии (Р. Д. Лэйнг, Лэнгле А.) рассматривают переживание как способ бытия человека в мире, как целостный внутренний опыт в непосредственной данности сознанию. Жизненный мир как абсолютная данность скорее переживается, чем осмысливается человеком. Приходя в этот мир не по своей воле, человек оказывается «заброшенным в мир» и, находясь в этом мире, переживает его. Переживание представляет собой, с точки зрения экзистенциальной психологии «точку пересечения» внешнего и внутреннего миров. Оно является основой, опираясь на которую человек может преодолевать обстоятельства и формировать жизнь в конкретном мире условий, возможностей и требований. Экзистенциальный подход определяет «переживание» как особую форму активности субъекта, позволяющую в критической жизненной ситуации перенести тяжелые события, обрести благодаря переоценке ценностей, осмысленность существования. Понятие «переживание» явно указывает на контакт человека с жизнью, который субъект устанавливает в каждой конкретной ситуации. Переживание интерпретируется в экзистенциальной психологии как вступление в контакт с жизнью, формирование личного отношения к жизни, согласование переживаемой ситуации с собственной жизнью в ее сущности [7, 8].

Основная идея существующих подходов в понимании процесса переживания состоит в том, что переживание является формой активности субъекта по преодолению критических жизненных ситуаций. Вместе с тем, очень часто, когда дело касается практики, казалось бы, различные подходы оказываются похожими и малоразличимыми. Основным недостаток этих подходов состоит в том, что данные трактовки процесса переживания ограничивают возможности «входа» в структуры психики и личности и потому не замечают некоторые важные аспекты процесса переживания. Для того, чтобы проследить субъективную динамику процесса переживания возникла необходимость в возникновении еще одного контекста – психотерапевтического.

Исследования эмоциональной сферы человека общепсихологической традицией оказались недостаточными, когда психология столкнулась с задачей практической помощи людям по преодолению критических состояний и психологических проблем. Оказалось, что психическое состояние невозможно описать с помощью одной единственной эмоции, человек может переживать одновременно множество эмоций, причем разной модальности. Сложное сочетание эмоций (гомерический хохот, смех висельника, смех – рыдание, смех сквозь слезы), перетекание одной эмоции в другую, наложение эмоций друг на друга, когда одна эмоция сверху, другая снизу – известные в психотерапевтической практике феномены эмоциональных состояний. В связи с этим, чисто академический подход к человеческому состоянию показывает недостаток аналитики, разделяющей всю глубину человеческих переживаний на отдельные составляющие.

Кроме этого, эмоциональные составляющие имеют некоторый определенный набор первичных эмоциональных компонентов. У. Уотсон, рассматривая проблему развития эмоций, выделял три врожденные эмоции: страх, гнев, любовь. К. Изард в качестве первичных выделяет десять фундаментальных эмоций, образующих основную мотивационную систему человеческого существования: интерес, радость, удивление, горе, гнев, отвращение, презрение, страх, стыд, вина. В. Плутчик обозначил восемь первичных эмоций: принятие, отвращение, гнев, страх, радость, горе, испуг, ожидание. В теориях Ольшанниковой и Санниковой их четыре: страх, гнев, радость, печаль [10, с. 211]. Очевидно, что вопрос первичных эмоций в психологии все еще не решен. Но еще больше нерешенных вопросов возникает при объединении первичных эмоций во вторичные, например, в какой мере в тревоге находятся страх, печаль, вина, гнев. Неспроста в психотерапевтической практике общепсихологические подходы изучения эмоциональной сферы человека не получили серьезного распространения.

В психотерапевтическом контексте переживание рассматривается как важнейший элемент внутренней экзистенции человека, интегрально отражающий актуальное психологическое состояние. Переживание – есть выражение глубинных личностных смыслов, проявляющихся на всех уровнях психики: бессознательном, сознательном и сверхсознательном. Человек непосредственно идентифицирует себя через смыслы своей жизни, где находятся его смыслы, там и переживания.

Эмоции и чувства имеют определенную модальность, а переживание полимодальное, или частично

модальное, часто протекающее в сочетании с соматическими ощущениями. Если эмоции более подвержены осмыслению, то переживание многокомпонентно и поймать его суть сложно. Это могут быть и горе, и страх, и злость, и печаль одновременно. Но это не горе, не злость, не страх, не печаль, отдельно взятые, переживание – больше, чем совокупность эмоций, оно имеет более глубокое психологическое насыщение.

Переживание – внутренний не наполненный, не имеющий строгого значения термин, который скорее отражает субъективное состояние человека, чем является элементом некоторого психологического состояния. Переживание в этом смысле является феноменом, а не понятием.

В качестве феномена термин «переживание» начал формироваться в рамках практической психологии и психотерапевтической практики, где переживание становится важным элементом субъективного мира человека и выступает мишенью психотерапевтического воздействия. С этой точки зрения, как говорил Дж. Бьюдженталь нет ничего объективнее, субъективного.

Освоение общепсихологическим подходом психотерапевтической практики поставило психологию перед необходимостью ассимилировать эмпирический опыт о субъективном значении переживания и его динамику в научный аппарат психологии. При психотерапевтической работе топография психики клиента предстает не как однородная модель, а как гетерогенная. Психика устроена как «слоеный пирог», причем, в этом «слоеном пироге» проблемы одного уровня не снимаются более высокими уровнями, как это указывается в отечественной литературе. Первоначально внутреннее травматическое состояние представляет собой единство травматического содержания (события) и соответствующего ему переживания. Затем в психике происходит расщепление, и переживание «уводится» от травматического события, а само событие дезаффецируется и легко подвергается забыванию или другим трансформациям. Переживание пытается найти новое, менее травматическое содержание и одна его часть прикрепляется к нему. Другая часть переживания, остается не связанной ни с каким содержанием и функционирует как свободный радикал, что, в свою очередь, обуславливает наличие произвольного выражения эмоций (страха, злости, обиды) без понимания к чему и к какой ситуации они относятся. Таким образом, переживание может представлять собой свободные радикалы, не прикрепленные к определенному конфликтному или травматическому содержанию, свободно плавающие в системе психики. А могут прикрепляться к новому, менее травматическому содержанию, тем самым защищая психику от серьезных травм.

Более того, как показывает психотерапевтическая практика, в человеке одновременно сосуществуют множество переживаний, относящихся к разным пластам психики, которые соотносятся с разными возрастами онтогенетического развития. Причем, в какой – то момент времени происходит эго – идентификация с переживаниями определенного уровня, остальные переживания либо остаются вне поля сознания (вытесняются, смещаются, подавляются, проецируются, отрицаются и пр.), либо наблюдается конверсия в соматическую сферу.

Таким образом, при психотерапевтической работе мы имеем дело с несколькими структурами внутреннего опыта:

- актуальными переживаниями;
- переживаниями, относящимися к разным возрастам онтогенеза, которые сосуществуют одновременно;
- эго – синтонностью/дистонностью, когда только частью переживаний идентифицирована в «эго»;
- травматическими переживаниями;
- регрессивными переживаниями;
- блокировкой экзистенцией некоторых травматических переживаний в системе психики и попыткой вытолкнуть их из сознания, помещая их, либо в сому (как эквивалент), либо в сновидения, либо обесточить их, окружив системой психологических защит;
- свободно плавающими переживаниями;
- ресурсными переживаниями (ресурсным опытом).

Психотерапевтический процесс может быть инициирован входением в актуальное переживание клиента, и это только начало. Затем клиент может столкнуться с любой структурой внутреннего опыта, который актуальному переживанию придаст совсем другую модальность и динамику. Фундаментальная характеристика переживания – текучесть: переживания по своей природе не статичны, а динамичны. Динамика переживания – это внутреннее движение психики по неизведанной территории, обнаружение в себе нового или давно забытого старого содержания, самоисследование и открытие «зажатых» зон – эмоций, желаний, мыслей, телесных проявлений, энергий. Проявляются переживания на всех уровнях: когнитивном, эмоциональном, мотивационном, телесном, энергетическом.

Переживания являются главной мишенью воздействия в процессуальной психотерапии и выражают внутреннее по отношению к личности содержание проблемы наряду с мыслями, фантазиями, отношением к психотравмирующей ситуации. Идея процессуальности психотерапии связана с теми ее моделями, которые фокусируются на непосредственном опыте переживания ситуации «здесь и сейчас» (И. Ялом, А. Минделл и др.). Будучи важной и, с нашей точки зрения, ключевой в психотерапии, идея процесса не получила должного распространения в отечественной среде практикующих психотерапевтов. Процессуальная психотерапия предполагает, что клиент движется в своем, только им переживаемом (не мыслимом, а именно переживаемом) направлении изменения, а психотерапевт помогает ему утилизировать внутренний ресурс. Переживание в этом случае является живым, динамичным, спонтанным и саногенным процессом, который происходит в клиенте. Важным в процессуальной психотерапии является не только понимание себя и причин своих проблем, но и активное переживание.

Травматический опыт личности имеет специфические характеристики: к нему не существует прямого доступа – клиент не может просто рассказать о своих травмах и переживаниях, доступ к самому переживанию, как правило, закрыт. Более того, существует феномен «слоистости» выражения вытесненных переживаний.

Одно переживание (например, тоска) сменяется другим (гневом, агитацией), а затем третьим (обидой, стоном, плачем) и т. д.

Следующая характеристика травматического опыта: неосознанность и внутреннее непринятие. Смысловое поле прошлого травматического опыта обнаруживается в системе взрослого поведения, соматических проявлениях. Когда удается войти в детский психотравмирующий опыт, последний переживается так бурно, словно травматизация происходит в настоящее время, прошлое словно оживает, становится актуальным переживанием. Необходимо подчеркнуть, что это - не эмоциональное отношение к прошлым травмам, не воспоминание об этих травмах и связанных с ними переживаниях, а актуальное переживание «здесь и сейчас», когда клиент регрессирует к возрасту травмы и находится в нем. Не следует понимать такую регрессию как тотальный процесс, клиент входит в некий модус сознания (некоторый комплекс чувств, мыслей, фантазий, телесных проявлений, особенностей поведения, образующих некоторую целостность), видит и переживает мир, находясь в нем. При этом, клиент одновременно находится в нескольких модусах сознания, отношения между которыми у разных клиентов значительно варьируется. Это либо бифокальность сознания, когда инфантильный и зрелый модусы сознания существуют одновременно, либо стиль «поплавка», когда клиент «ныряет» в инфантильный модус, где начинается некий ранее зажатый процесс, а затем по какой – либо причине «выскакивает» из него. Травматический опыт можно считать «оживленным» в том случае, если возникают соответствующие ему переживания и инициируется процесс оживления подавленных, вытесненных чувств и желаний. Такой процесс представляет собой динамическое взаимодействие различных модусов сознания, часто принимающий форму внутреннего конфликта и протекает на разных уровнях: соматическом, эмоциональном, поведенческом, на уровне фантазий и сновидений.

Преодоление травмы осуществляется при помощи активизации «преодолевающего переживания» - особой формы внутренней активности, направленной на восстановление душевного равновесия, утраченного смысла жизни и целесообразности [3, с.5]. Результатом внутренней работы «преодолевающего переживания» в процессе психотерапии становится высвобождение заблокированных эмоций (катарсис), осознание того, что случилось с позиции взрослого человека (новый взгляд на травмирующую ситуацию), осмысление всей своей жизни, что приводит к смене способов реагирования, поведения и жизненных ценностей, как возможности существования в новой реальности. Для понимания механизмов действия «преодолевающего переживания» необходим анализ динамики симптомов, которые свидетельствуют о нарушениях.

Выводы. Структура переживания в психотерапевтическом процессе может иметь разные уровни проявления:

- первично связанную эмоцию – свободно «плавающая» эмоция, лишенная привязки к биографическому, травматическому опыту;
- вторично связанную эмоцию, которая «прячется» в новом содержании, маскируется и как бы теряет свою травматичность;
- немодальную эмоцию – неоформленная в модальное состояние эмоция, представленная как прочувствованные ощущения (felt sense);
- подавленные эмоции, которые существуют в потенциальной форме.

Характеристиками переживания, имеющими фундаментальное значение для психотерапевтического процесса являются:

- интровертивная (вытеснение) или экстравертивная тенденции (отреагирование);
- интегральный характер переживания, как показателя субъективного, а не психологического состояния;
- многоуровневость переживания – переживание рассматривается как образование, обладающее «слоистой» структурой со множеством измерений;
- текучесть переживания;
- полимодальность переживания.

Литература:

1. Бондырева С. К. Переживание (психология, социология, семантика): Учеб. пособие / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М.: Издательство Московского психолого – социального института, 2007. – 160 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия: Учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Е. Жидко. – СПб.: Питер, 2009. – 472 с.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживаний / Ф. Е. Василюк. – М., изд – во МГУ, 1985. - 200 с.
4. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования) / Ф. Е. Василюк. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.
5. Дорфман Л.Я. О системном анализе психических состояний //Новые исследования в психологии - 1987, №1, с. 3-7, №2, с. 3-7.
6. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2005. – 412 с.
7. Лэйнг Р. Д. Феноменология переживания. Райская птичка. О важном / Лэйнг Р. - Львов: Инициатива, 2005. – 352 с.
8. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнгле. – Х.: Гуманитарный центр, 2007. – 332 с.
9. Прохоров А.О. Психические состояния и их функции / А. О. Прохоров. Казань, 1994. – 234 с.
10. Шадриков В.Д. Мир внутренней жизни человека / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 2006, 392 с.

УДК 159.947.23: 159.923

Метод процессуальной провокации в психотерапии

Кочарян И.А.

Статья посвящена применению метода процессуальной провокации в психотерапии. Провокативный психотерапевт позиционируется как Трикстер, свободный от дуалистического восприятия мира - от добра и зла, нормы и патологии, правильного и неправильного, хорошего и плохого; «соблазняющий на жизнь» клиента. Провокация представлена как актуализация амбивалентных чувств клиента, которые являются признаком близости границы между здоровыми и травматичными зонами психики. Обосновываются принципы психотерапии на границе этих зон психического функционирования, и возможности применения процессуальной провокации.

Ключевые слова: психотерапия, провокация, клиент-центрированный подход, амбивалентность

Стаття присвячена вживанню методу процесуальної провокації в психотерапії. Провокативний психотерапевт позиціонується як Трикстер, вільний від дуалістичного сприйняття світу - від добра і зла, норми і патології, правильного і неправильного, хорошого і поганого; що «спокушає на життя» клієнта. Провокація представлена як актуалізація амбівалентних почуттів клієнта, які є ознакою близькості меж між здоровими і травматичними зонами психіки. Обґрунтовуються принципи психотерапії на межах цих зон психічного функціонування, і можливості вживання процесуальної провокації.

Ключові слова: психотерапія, провокація, клієнт-центрований підхід, амбівалентність.

The article is devoted to application of method of judicial provocation in psychotherapy. A provocative psychotherapist is positioned as Trixter, free of dualistic perception of the world - from good and evil, norm and pathology, correct and wrong, good and bad; «tempting on life» of client. Provocation is presented as actualization of ambivalence senses of client, which are the sign of closeness of border between healthy and by the traumatic areas of psyche. Principles of psychotherapy are grounded on the border of these areas of the psychical functioning, and possibility of application of processual provocation.

Key words: psychotherapy, provocation, person-centered approach, ambivalence.

Позиция психотерапевта претерпевала множество изменений. В психоаналитической литературе широко представлена модель пассивного психотерапевта. Ф. Перлз, комментируя свою работу с терапевтом аналитического толка Э. Харником, подчеркивал весьма пассивную стратегию терапевта [1], которая утрированно может быть представлена шуткой другого представителя аналитического направления И.Ю. Романова, - «психоаналитик иногда что-то говорит клиенту только для того, чтобы тот не подумал, что терапевт спит». Подобная позиция оправдана с точки зрения опасения психоаналитика дополнительно фрустрировать клиента собственными контрпереносами, повторными травмами и другими феноменами, от которых в жизни клиент итак страдался. Но уже в 20-х годах XX в. Ш. Ференци в условиях сильного сопротивления аналитического сообщества и самого З.Фрейда разработал «активную технику психоанализа». Открещиваясь от авторства этой техники, он ссылался на опыт ее применения З. Фрейдом, приписывая себе заслуги только с позиций человека систематизировавшего опыт ее применения. Смысл этой техники заключался в том, что аналитик становился активным действующим лицом терапии и мог использовать упражнения и запреты для актуализации вытесненных из сознания процессов [2]. Так, в рамках экономической модели личности З. Фрейд утверждал, что невротический симптом есть компромисс между противоположными тенденциями - с одной стороны эгосинтонными представленными в сознании, а с другой - эгодистонными, подавленными пытающимися прорваться в него [3]. Терапевт, же, запрещающий компромисс, актуализирует конфликт противоположных тенденций и способствует их осознанию. В дальнейшем было обнаружено, что активная техника способствует и ускоренному формированию переносных реакций клиента, а также контрпереносов терапевта, анализ которых стал частью психодинамического подхода. Терапевт устанавливает отношения «благожелательной нейтральности» - сохраняет эмоциональную дистанцию между собой и клиентом, поддерживая фрустрацию, ведущую к усилению механизмов переноса. Таким образом, провоцирование - актуализация вытесненных переживаний, внутренних конфликтов не только перестает быть нежелательной, а становится нормой терапевтической работы.

В рамках провокативной психотерапии Ф. Фарелли позицию психотерапевта характеризует метафора «помощник дьявола», который берет на себя функцию негативной стороны конфликтующих тенденций, тем самым, подталкивая клиента к принятию позитивных [4]. Так, если клиент проявляет амбивалентность в отношении к отцу, то терапевт может стать именно той частью, которая злится на него, обижается, боится и т.д. Доводя до абсурда подобную тенденцию, помогая клиенту принять и научиться смеяться над собственными слабостями, терапевт способствует ассимиляции позитивного опыта клиента.

По мнению А. Алексейчика одной из главных задач терапевта «является организация для пациента временного и душевного пространства...» - интенсивной терапевтической жизни или ИТЖ. Алексейчик выделил семь «формообразующих условий психотерапии»: приятие судьбы; максимально возможная правда, истинность; свобода; безопасность; ответственность; реальность и активность. С.Б. Есельсон называет эти условия принципами жизнеустройства в терапевтических группах [5]. Само жизнеустройство группы способствует изменению клиента. Ведущая является катализатором терапевтических процессов и гарантом соблюдения условий психотерапии (принципов жизнеустройства группы). Как катализатор, терапевт запускает процесс, провоцирует его, например, группа начинается не по точному времени, а по времени на часах ведущего. По принципам максимальной правды, свободы и активности участники могут возмутиться, но по принципу принятия судьбы опоздал - занимай место в «аквариуме» - твое место занято. Душевные метания участников - поддержать обиженного или стать на сторону ведущего, а может, есть собственное мнение, но за него нужно отвечать (платить), возможно, я следующий..., будь что будет, но я скажу! - это и есть начало процесса терапии. По воспоминаниям Т.С. Яценко, комментируя одну из групп А. Алексейчик сказал: «я бью по вашим слабым местам, и вы звените, и этот звон самый чистый звон...».

В клиент-центрированном подходе также существуют условия изменения клиента, которые обеспечивает психотерапевт: конгруэнтность, эмпатическое понимание и безусловное позитивное отношение. При этом каждое из этих условий может быть провокативным для клиента. Так, для клиента, который не может выразить позитивные чувства по отношению к другому человеку, искренность и открытость психотерапевта становится шокирующей, но какой заманчивой! (пусть и где-то в глубине души). Сопереживание терапевта может вызвать тревогу клиента: «не нужно меня жалеть, я сильная женщина, я привыкла сама жалеть других». Проявление безусловной материнской любви также может спровоцировать душевные метания «мною никто никогда не интересовался и вы делаете это только из-за того, что я вам плачу, правда?!...». Подобные реакции - проявление извращенной самоактуализирующей тенденции. Сами по себе все эти условия имеют гуманистическую направленность и не должны вызывать тревогу в человеке, однако, для невротика они становятся не однозначными, часто неприемлемыми и пугающими, что и является его личными ограничениями в жизни.

В гештальтпсихотерапии важным условием изменения клиента является выражение к нему симпатии со стороны терапевта. Определяя сдержанные отношения, принятые в психоанализе, как пассивную фрустрацию (клиенту не отвечают) и апатию, Ф. Перлз предлагает активную фрустрацию и симпатию. Последняя позиция терапевта несет провокационный смысл и содержит «вызов», мобилизующий клиента (лат. provocatio — вызов). Например: «Ты знаешь, а я уже минут пять как перестал слушать, о чем ты говоришь...» [1]. Проявляя симпатию терапевт, вступает со своим клиентом в реальные «Я/Ты» отношения, которые являются необходимым условием возвращения клиента в «здесь и теперь», в реальность бытия. Он пробуждает у клиента осознание тех взаимоотношений, которые возникают между самим клиентом и окружающей средой, и сознательно использует контрперенос в психотерапии.

В словаре Ожегова и Шведовой под провокацией понимается «искусственное возбуждение каких-либо явлений болезни». В настоящей работе мы понимаем провокацию как стимулирование терапевтом амбивалентных чувств клиента. Именно наличие амбивалентности чувств – нарастающая тревога, раздражение, злость, обида, страх, которые наводняют клиента; сочетаются с интересом к происходящему, зарождающейся радостью, порой скрываемыми и неосознаваемыми - мы считаем критерием того, что клиент находится на передовой внутренних конфликтов, границе контакта, пределе переживания активной радости, в той зоне психики, где искажается тенденция к самоактуализации и т.д. Дальнейшее продвижение чревато погружением в такие структуры психики, в которых страдания и боль настолько выражены, а возможности клиента по ассимиляции опыта ничтожны, что выбраться из них затруднительно. При этом терапевтическая провокация лишена негативного семантического оттенка, который обычно связан с этим термином. То, что для одного клиента провокация и вызывает полный набор душевных волнений, для другого – безразлично. Кроме того, в отличие от терапевтической провокации бытовая, суть которой точно определена А. Моруа в письме незнакомке, - «...начала увлечь, затем оттолкнуть, сделать вид, будто что-то даришь, и тут же отнять. Результаты этой игры поразительны. И даже зная заранее обо всех этих ловушках, все равно попадешься», запускает инфантильные сценарные сюжеты, но не разрывает устоявшиеся шаблоны поведенческих паттернов, а только подкрепляет их, нанося повторные удары по самым болезненным зонам личности, заставляя ее «звенеть».

В работе «Провокативный подход в психокоррекции проблем эмоциональной близости и ответственности в межличностных отношениях» мы предположили, что уход из контакта обусловлен последствием компромисса между инфантильным стремлением клиента к объекту контакта и страхом перед ним [6]. Подобный компромисс проявляется в выборе «безопасного» объекта и сопровождается переживаниями пустоты и скуки, а также злости по отношению к объекту контакта. Таким образом, «выход из контакта» неизбежный выбор клиента в такого рода взаимодействиях. В то же время контакт с «опасным» объектом не теряется, он проявляется в мечтах и фантазиях, сновидениях и страхах – во «вторичном процессе», мешающем реализации сознательных желаний, в незавершенном гештальте и т.д. Завершить гештальт возможно только при условии принятия всего спектра чувств, эмоций, желаний и побуждений, которые возникают в контакте «здесь и теперь», взяв на себя ответственность за дальнейший выбор. В этом случае задачей терапевта может стать посредничество между «опасным» объектом контакта со всеми желаниями и страхами с одной стороны, и клиентом – с другой. Работая на границе контакта; болезненных и здоровых зон психики; зрелой и искаженной тенденции к самоактуализации; актуального, достигнутого, но безопасного и пустого и потенциального, вызывающего интерес и страх, опасного; терапевт на себе переживает проявление невротических реакций клиента (например, ощущение тупика, пустоты, бессмысленности, становится объектом выражения злости, обиды, ревности и т.д.). Поэтому к позиции психотерапевта предъявляются определенные требования: клиент должен чувствовать свободу психотерапевта (для терапевта не существует границ, он может быть вместе с клиентом в тупике и вне его); и симпатию к нему. В поисках метафоры психотерапевта, применяющего метод процессуальной провокации, мы обратились к архетипам. В юнгианской литературе широко представлен архетип Трикстера. Этот архетип в том или ином виде представлен практически во всех культурах мира в разные времена. Трикстеру свойственна любовь к коварным розыгрышам и злым выходкам, способность изменять облик и подверженность всякого рода мучениям. И при этом трикстер - нарушитель границ, он одновременно и добро и зло, женское и мужское, злой волшебник, который, тем не менее, заставляет зло обратиться в мир добра. Трикстер представлен в литературе (Воланд (Коровьев), Мефистофель), религии (Иуда, Иисус, институт православного юродства), светской культуре (шуты, скоморохи); кино (д-р Хауз, д-р Лайтман), Мифах и сказках (Сизиф, Локи, Иванушка Дурачок). Трикстеру прощительно все, он может говорить правду, даже неприятную, он свободен от условностей и он понятен человеку вне зависимости от культуры и вызывает симпатию, - «Я — часть той силы, что вечно хочет зла и вечно совершает благо» (Мефистофель. Гетте. Фауст). Так как по своей природе трикстер представляет сознание на низших этапах эволюции – неразделенное интуитивное, трикстер понятен детям и они сами легко примеряют его образ. Так, годовалый малыш находится в комнате с отцом, который смотрит телевизор. Все его попытки привлечь внимание (суетится, кричит, дерется) не венчаются успехом –

папа берет его на руки, целует, но продолжает смотреть фильм. Тогда его активность приводит к розетке, и он вытаскивает из нее вилку – экран телевизора гаснет. В этот момент он получает все внимание отца... У него теперь есть инструмент воздействия. Через некоторое время он пользуется им в совершенстве – пядится по дивану к розетке и посматривает на родителей и уже каждый его шаг вызывает у них тревогу. Но малыш еще и смеется, приглашая поиграть – он становится фигурой, а фильм – фоном. Провокация удалась! И еще наблюдение... Шестилетняя девочка говорит: «Мама, ты плохая!». Мама (оправдываясь, с чувством вины): «доченька, ну почему ты такое говоришь?! Я же все для тебя делаю...». Девочка (улыбаясь, успокаивает): «ты не волнуйся, мама, я просто хотела тебя подбодрить». Теперь мама в контакте с дочкой и здесь провокация удалась. Возвращаясь к психотерапии провокация – это система «подбадриваний» клиента, в результате которых в терапевтический сеанс не только приходит контакт, но и энергия незавершенных гештальтов клиента. Такой способ установления контакта, процессуальной провокации (последняя обусловлена не предварительной подготовкой и желаниями терапевта, а логикой процесса, контакта) мы назвали методом Гольдмунда в честь персонажа одного из романов Г. Гессе. Гольдмунд пользовался необычайным успехом у женщин, но, обобщая свой опыт взаимодействия с ними, он сделал ряд интересных наблюдений: все его «успехи» были стремительными, а отношения специфическими – все происходило в молчании, а он сам не был собой, но был таким, каким хотели его видеть партнеры. «...Он был, сам того не зная, с каждой возлюбленной именно таким, каким ей хотелось и мечталось, с одной – нежным и обходительным, с другой – стремительным и быстрым, то по-детски неискушенным, как впервые посвящаемый в любовные дела мальчик, то искусным и осведомленным. Он был готов к играм и борьбе, к вздохам и смеху, к стыдливости и бесстыдству, он не делал женщине ничего, чего бы та не пожелала сама, не выманила бы из него. Вот это-то сразу и чувствовала в нем женщина с умом, это-то и делало его ее любовником» [Нарцисс и Гольдмунд]. Психотерапевт, подобно Гольдмунду, может стать мягкой глиной и придавать себе такие формы, которые заряжают контакт энергией и вызывают амбивалентные переживания клиента. Психотерапевт становится стимульным материалом и, подобно маленькому Саше, находится в поисковой активности, чувствует малейшие эмоциональные колебания клиента, его резонансные переживания в ответ на собственные и групповые интервенции.

Одним из наиболее универсальных провоцирующих стимулов является проявление искреннего интереса к человеку. Такой интерес провоцирует характерные для него реакции. Однако, если мужчина звонит женщине каждые полчаса, расспрашивая как у нее дела, то это может быть не проявление искреннего интереса к ней, а попыткой вернуть уже потерявшего интерес к этим отношениям партнера. Вполне адекватная реакция женщины – агрессия к такому партнеру. Подобные отношения хорошо описаны в литературе как зависимая или токсическая любовь, парадокс страсти и т.д. Но в психотерапии мы часто наблюдаем подобные неадекватные проявления в ответ на ни к чему не обязывающий интерес терапевта. Опишем этот вариант на примере работы со Светланой Х., которая в группе держится подчеркнуто дистанцированно, мало говорит, а если ее что-то спрашивают, холодно «отрезает»: «я ничего не чувствую», «у меня все хорошо» и т.п. Терапевт (Т.), подсаживаясь ближе, смотрит на нее и молчит. Светлана Х. несколько раздраженно отсаживается. Т. с видом шкодника подсаживается еще ближе, аккуратно задевая Светлану Х. плечом и заигрывая с ней. Светлана Х. (агрессивно): «Вы вторгаетесь в мое интимное пространство. Я Вам не давала на это разрешение!» (отсаживается). Т.: «Вы злитесь на меня?». Светлана Х. (надменно): «Я злюсь только на близких людей, а Вы мне никто, чтобы я на Вас злилась!» (участники группы улыбаются, смеются, заинтересованно наблюдают за процессом). Т. (поддерживающее): «Вы сказали, что злитесь только на близких... Вот я и пытаюсь Вас разозлить, чтобы стать ближе... Попасть в этот круг избранных». Светлана Х. перестает отсаживаться, ее тело покорно расслабляется, она умолкает, как будто «переваривает» услышанное. Через некоторое время она начинает разговор о том, что люди часто ведут себя с ней так, что вызывают злость, «мужчины не оправдывают надежд». Терапевтический контакт установился.

Терапевтическая техника эмоционального приближения подобна трем необходимым и достаточным условиям личностного роста клиента (К. Роджерс). Она сочетает в себе и конгруэнтность терапевта, и его безусловное позитивное отношение к клиенту, и его эмпатическое понимание. Так, на одной из сессий с Таней У. терапевт всячески пытался помочь ей в интерпретации сновидения. Но все терапевтические интервенции наткнулись на сопротивление клиента и отвергались.

Т.: - ...мне кажется, этот образ имеет большое значение в вашей жизни.

К.: - (со злостью) я участвовала на многих терапевтических группах, со мной работала терапевт из Москвы, и я могу понять, что важно в моем сновидении. Я не хуже вас разбираюсь в терапевтических процессах.

Т.: - Знаете, мне неприятно слышать ваши слова, они на самом деле задевают меня, и я злюсь на вас. Я услышал в ваших словах, что я плохой специалист. И вполне вероятно вы не хуже разбираетесь в процессах, здесь идущих. Но я хочу вам сказать (с дрожью в голосе) – я все равно с вами... (плачь клиента, его расположение к терапевту).

Терапевтическое эмоциональное приближение – это процесс искренний, «без оружия за пазухой» как в случае игры в «Дразнилку». Выстраивание терапевтических отношений – это выстраивание объектных отношений, реконструирование интроецированной нарушенной семейной структуры. В момент терапевтической близости терапевта и клиента, после прохождения заторов цикла контакта, возможно применение любых терапевтических техник (аналитических, телесных, психодраматических и т.д.). В такой момент психотерапевтические интервенции не вызовут отвержения, а опыт, полученный в результате их применения будет гораздо более плодотворно ассимилирован.

Техника эмоционального приближения направлена на провокацию переносных отношений, в которых клиент пытается разрешить наиболее актуальные проблемы со значимыми объектами ранней семейной социализации, проецируя их на терапевта. Последнего вовлекают в сюжет, инфантильный сценарий, в

первичные и вторичные процессы клиента. Коммуникация становится сложной, высказывания терапевта вызывают у клиента негативные эмоции, а психотерапия – сопротивление. В подобной ситуации представляется важной способностью терапевта не поддаваться на ответные провокации клиента.

Проявляя истинный интерес к человеку, терапевт провоцирует типичную реакцию клиента, часто наполненную инфантильным смыслом. Например, «он проявляет ко мне интерес, значит, он что-то от меня хочет, все от меня чего-то хотят, но я ничего не дам, «враг не пройдет»...» или «он обратил на меня внимание, нужно что-то делать, чтобы поддерживать этот интерес, может рассказать что-нибудь смешное? Интересно, что ему нравится? Ну что же я ничего не делаю, он же разочаруется во мне!» и т.д. Для диагностики эмоционального контактирования можно использовать упражнение «Приближение». Суть этого упражнения заключается в амплификации переживаний, возникающих в эмоциональном контакте посредством сокращения/увеличения физической дистанции, символизирующей психологическую. Терапевт становится на расстоянии 2-3 метра от клиента и смотрит на него. Дается инструкция для обоих: «сосредоточьтесь на своих переживаниях, побуждениях, которые происходят «здесь и теперь», при этом не теряйте эмоциональный контакт с партнером, следите за своими чувствами, мыслями, желаниями и фантазиями. При этом делайте то, что Вам захочется сделать, только очень медленно, ибо судорожная активность «убивает» естественный порыв, спонтанный процесс. Старайтесь ничего не говорить, только отвечать на вопросы терапевта, причем медленно». Далее терапевт медленно совершает первый шаг навстречу клиенту и делает паузу. Обязательно для терапевта чувствовать искренний интерес к клиенту. В этой паузе терапевт отслеживает свои переживания и напряжения в контакте. Затем следующий шаг и опять пауза. Когда эмоциональное напряжение возрастает, терапевт спрашивает о чувствах клиента и может поделиться своими. Далее происходит действие индивидуальное для каждого контакта. «Я чувствую, что Вы на меня давите», - говорит Оксана В., пятясь назад. «Давлю?», улыбаясь, мягко спрашивает Т., делая еще один шаг навстречу. Вдруг взгляд Оксаны В. меняется, появляется блеск в глазах, она делает еще шаг назад, но с каким-то замешательством и уже с каким-то новым интересом смотрит на терапевта. В этот момент происходит то, что можно назвать «трансфером». Терапевт уже больше не тот, кем был для клиента вначале, он уже олицетворяет что-то важное в жизни клиента. Но Т. не торопится делать следующий шаг, он уже поймал процесс, он «подогревает» активность клиента, выжидает (метод Гольдмунда в действии). Оксана В.: «мне хочется, чтобы Вы сделали следующий шаг...». Т. обозначает шаг и замедляет, ловя движение назад со стороны клиента. Т.: «Вы говорили, что хотите этого шага, но сами уходите?». Оксана В.: «я хочу, но у меня какой-то страх». Теперь клиент подходит к осознанию своего амбивалентного отношения, но пока не знает к кому. Т. медленно делает шаг назад и тут же ловит шаг клиента навстречу. Т.: «такие отношения Вам что-то напоминают?». Оксана В.: «Конечно, я часто хочу вернуть мужчину, который уходит от меня, а когда он возвращается, не подпускаю близко». Т. (сочувствующе): «это сложно... подпустить близко мужчину...?». Дальнейший разговор идет о страхе перед мужчинами и обиде на отца.

Невротический контакт со значимым объектом характеризуется биполярным процессом – одновременно с нарастанием интереса и радости актуализируются тревога, страх, злость, ненависть и др. негативные эмоции. Таким образом, спровоцировать амбивалентность клиента означает стать для него важным объектом взаимодействия, на котором зафиксирована энергия инфантильных конфликтов. При этом амбивалентность, видимая терапевтом, как правило, недоступна сознанию клиента. Для того, чтобы уйти от страданий в жизни, он вынужден либо перестать контактировать со значимым объектом, либо ограничить степень психологической близости, что означает потерю способности испытывать истинную радость в жизни. «Пассивная радость», связанная с удовлетворением потребностей у такого человека, безусловно, остается, но переживание «активной радости», которая является результатом самореализации личности, становится недоступно ему. Так один молодой человек, уже около года страдающий от неразделенной любви, заявил на группе: «я уже устал постоянно думать о ней, терпеть унижения с ее стороны. Мне бы хотелось, чтобы моя жизнь была спокойной и размеренной, без лишних эмоций и без боли». Можно быть уверенным, что он уже на пути к этой стадии. И действительно вскоре он женился, при этом его выбор брачного партнера был основан на том, что жена не могла причинить ему страдания, он не любил ее. Основным запросом такого клиента является пустота в жизни, отсутствие смысла, нереализованность, творческий застой и т.д. Геннадий М. в группе, которая состояла почти из одних женщин, держался в стороне. Он ничего не обсуждал и практически не говорил, а когда участницы стали провоцировать его, флиртовать с ним, стал поучать, заявив (спокойно, обращаясь к фасилитатору): «...такое поведение женщины – это результат непонимания истинных жизненных ценностей». Естественно участницы группы стали возмущаться и иронично интересоваться, какие ценности он считает истинными. Геннадий М. (опять спокойно, безмятежно): «я занимаюсь Йогой, интересуюсь восточной философией, паломничаю в Тибет, Индию. Считаю важным духовное развитие, а страсти только отвлекают от цели». Фасилитатор (Ф.) в некотором замешательстве – с одной стороны он принимает и уважает стремление Геннадия М. к духовному развитию, но с другой – ощущает некоторую неадекватность (поучительный тон человека, который знает истину бытия, а окружающие не знают, он не слышит призыв участниц быть эмоционально ближе и прикрывает этот страх близости философскими рассуждениями). В этот момент в параллельной группе его жена рассказывает свою историю: «я устала от одиночества, мой муж больше не уделяет мне внимания, он занимается восточными духовными практиками, но не занимается ни мной, ни ребенком, устранился от всех бытовых проблем, его как будто больше нет». Не зная об этих откровениях жены, фасилитатор развивает тему неадекватности в провокативном ключе. Учитывая всю щекотливость работы психотерапевта в философских и религиозных контекстах, вспоминается Гетте, а именно слова Бога Мефистофелю относительно доктора Фауста:

«Из лени человек впадает в спячку.
Ступай, расшевели его застой,
Вертись пред ним, томи, и беспокой,

И раздражай его своей горячкой».

С этими напутственными словами и желанием расшевелить клиента фасилитатор использует провокацию (несколько иронично, поднимая руки к небу): «скажите, пожалуйста, Вы случайно не левитируете?». Геннадий М. (смущенно): «...нет?!». Ф. (проникновенно, но двусмысленно): «А я всегда мечтал о левитации. Бывает вознесешься над землей и видишь сверху всю мелочность и бренность мирского бытия. А еще там, внизу есть некоторые, что пытаются приземлить, прервать полет просветления...». Геннадий М. (прерывает): «Вы мне сейчас напомнили мою жену, она тоже не понимает меня...». Ф. (заботливо): «для Вас важно, чтобы поняли?»... Фасилитатор больше не является собой, он теперь становится значимым объектом (сначала женой), пытаясь установить зрелый контакт. Стратегически в такой контакт нужно вернуть сначала боль, и помогая ее пережить, открыть радость. Г. Гессе устами Степного волка произнес гимн такому возвращению: «Прекрасная вещь - довольство, безболезненность, эти сносные, смиренные дни, когда ни боль, ни радость не осмеливаются вскрикнуть, когда они говорят шепотом и ходят на цыпочках. Но со мной, к сожалению, дело обстоит так, что именно этого довольства я не выношу, оно быстро осточертевает мне, и я в отчаянии устремляюсь в другие температурные пояса, по возможности путем радостей, а на худой конец и с помощью болей. Стоит мне немного пожить без радости и без боли, подышать вялой и пресной сносностью так называемых хороших дней, как ребяческая душа моя наполняется безнадежной тоской, и я швыряю заржавленную лиру благодарения в довольное лицо сонного бога довольства, и жар самой лютой боли милей мне, чем эта здоровая комнатная температура» (Г. Гессе. Степной волк).

Возвращая клиента к жизни, помогая ему заново открыть весь спектр эмоциональных переживаний, мы способствуем актуализации болезненных процессов клиента – неосознанным компульсивным стремлением переиграть сцену первотравмы, что воплощается в играх, сюжетах и сценариях, в которые он вовлекает окружающий мир. В этом смысле процессуальная провокация позволяет терапевту стать участником такой игры, и при этом не втягиваться в «удушающие» болезненные деструктивные отношения, единственно доступные клиенту. С помощью метода Гольдмунда терапевт погружается в контакт, с целью раскрыть эти игры сознанию клиента, освободить энергию, сосредоточенную в них, и открыть дорогу к недоступному опыту клиента. Так, Людмила В. обратилась за помощью к психотерапевту, и одним из ее запросов была невозможность найти брачного партнера. Все окружающие мужчины были либо «заняты», а для нее это недопустимо - встречаться с женатым; либо инфантильны и безответственно относятся к отношениям; или чрезмерно озабочены сексуальной потребностью и могут использовать ее в этих целях. Учитывая специфику ее контакта, можно заключить, что жизненная позиция Людмилы В. характеризуется ролью, жертвенной доброй самаритянки. Субъективно она воспринимала себя подобно ангелу, которому чужды негативные переживания и «демонические» желания. Эту «темную» часть своей личности она изолировала от сознания. Чем больше боли причинял ей значимый объект контакта, тем более несчастной она становилась, более ангельской и достойной сожаления, по принципу, описанному Б. Брехтом: «чем тяжелее живется доброму человеку, тем легче ему открывать в себе хорошее» (Б. Брехт. Добрый человек из Сезуана). На одном из сеансов она описала встречу с молодым человеком, проявившим к ней интерес. Людмила В.: «мы с подружкой, ее парнем и Димой вечером сидели в кафе – общались. Дима уже тогда стал ко мне приставать. Он периодически обнимал меня, прикасался. Мне было это неприятно. Я не хотела этого. Затем, уже у подружки в гостях («чего она тогда туда пошла?» - подумал Т.) он пытался меня поцеловать. А в машине («стоп, какая машина, как она оказалась в машине? Она еще и в машину с ним пошла?!») хотел заняться со мной сексом... Я думала, что меня стошнит прямо там. Я ему все высказала... Я не давала ему повод подумать, что тоже этого хочу?!». С одной стороны вроде бы клиенту нужна поддержка, но терапевт испытывает смешанные переживания – желание эмоционально поддержать, но и иронию по отношению к неадекватному поведению клиента в этой ситуации. Опустим ироническое прояснение ситуации (этот метод провокации уже описан ранее [6]), в результате которого она сама себе возмутилась, - «да у меня даже в мыслях, слышите, в мыслях не было секса с ним!» (мысли о сексе терапевт не высказывал). Т. Заметил, что горло ее было напряжено, шея вытянута, а на лице застыла эмоция отвращения и брезгливости. В этот момент ему приходит фантазия – рука, сжимающая горло Людмилы В. Т. предложил эксперимент и, получив согласие, положил свою руку на горло клиенту и, немного сдавив, сказал (злобно): «ты будешь делать то, что я захочу!». У клиента усилилась тревога, появились позывы на рвоту, гипервентиляция, спазм мышц кистей рук и начались образы-воспоминания как отец в голом виде ходил по квартире пьяный и она боялась, что он может с ней что угодно сделать. Образ полового органа отца вызывал страх и отвращение. Дальнейшая работа уже была связана с выражением злости по отношению к отцу.

Обобщая вышеописанное, можно обозначить некоторые ориентиры, маяки, по которым терапевт судит об эффективности провоцирующего воздействия на клиента; а также границы допустимой провокации в психотерапии:

1. Амбивалентность отношения клиента к происходящему. Провоцировать нужно то, что вызывает не только тревогу, но и интерес, радость клиента;

2. Специфика контакта клиента: невозможность аутентично выразить эмоции по отношению к значимому объекту (так, одни эмоции ретрофлексируются, проявляясь в виде аутоагрессии и самобичевания; другие проецируются, приписываясь окружающим; третьи искажаются, реализуясь в безопасных формах, например, морализаторства); а также потеря диалогичности (общение между личностными подструктурами клиента и с окружающими людьми строится по принципу монолога – есть мнение правильное, а альтернативная точка зрения опасна и неприемлема).

Провокация применима в том случае, если терапевт полностью уверен: а) в способности клиента пережить боль, которую она актуализирует, и б) что провокация не является отношением к клиенту, а является способом установления и поддержания эмоционального контакта в психотерапии.

Література:

1. Гингер С. Гештальт-терапия контакта / С. Гингер, А. Гингер. Пер. с фр. Е. В. Просветиной. – СПб.: Специальная Литература, 1999. – 287 с.
2. Ференци Ш. Тело и подсознание. Снятие запретов с сексуальности [Электронный ресурс] / Ференци Ш. Под ред. П.С. Гуревича. Пер. с нем. Д.Г. Копелянский, Л. Сувойчик. - М.: Nota Bene, 2003. - Режим доступа:
http://www.psychol-ok.ru/lib/ferenczi/tip/tip_07.html.
3. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия. Психологические модели. Учебник для вузов. / Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. - 3-е изд., стереотип. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
4. Фаррелли Ф. Провокационная терапия [Электронный ресурс] / Фаррелли Ф., Брандсма Д.; пер. с англ. Л. Кручининой. - Издательство «Екатеринбург», 1996. – 216 с. – Режим доступа: http://www.fictionbook.ru/author/farrelli_frenk/provokacionnaya_terapiya/farrelli_provokacionnaya_terapiya.html.
5. Есельсон С.Б. Распутывая «сеть» (православная психотерапия доктора А.Е.Алексеичика) [Электронный ресурс] / Есельсон С.Б. - Режим доступа:
<http://hpsy.ru/public/x2920.htm>
6. Кочарян И.А. Провокативный поход в психокоррекции проблем эмоциональной близости и ответственности в межличностных отношениях / И.А. Кочарян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Психологія». – Вип. 39. – № 793. – Харків, 2008. - С. 223-229.

УДК 159.923:316.624.3

Нормативна регуляція поведінки особистості: психологічний аспект

Крейдун Н.П.

В статье рассматривается проблема механизма девиантного поведения. Как один из вариантов анализируется понимание асоциального поведения, подчиняющегося перцептивному, легитимативному и мотивационному механизмам. С этой точки зрения определен круг дальнейших эмпирических исследований, связанных с изучением соотношения уровней развития общего, социального и эмоционального интеллекта как одного из факторов, детерминирующих девиантное и делинквентное поведение личности.

Ключевые слова: механизм, регуляция, социальная норма, перцептивный механизм, легитимативный механизм, мотивационный механизм.

The problem of deviant behaviour mechanism conduct is examined in the article. As one of the variants the work analysed understanding of asocial behaviour, conformable to perceptive, legitimatige and motivational mechanisms. The circle of further empiric researches, related to the study of correlation development levels general, social and emotional intellect as one of factors, determining deviant and delinquent behaviour of personality is certain from this point of view.

Keywords: mechanism, adjusting, social norm, perceptive mechanism, legitimatige mechanism, motivational mechanism.

У статті розглядається питання механізму девіантної поведінки особистості. Аналізуються представлені у дослідженнях погляди на механізм асоціальної поведінки, відзначається, що продуктивним є уявлення про психологічними механізмами нормативної регуляції поведінки є: перцептивний, легітимаційний, мотиваційний. З цього погляду окреслюються коло подальших емпіричних досліджень, які будуть пов'язані з вивченням співвідношення рівнів розвитку загального, соціального та емоційного інтелекту як одного із факторів, що детермінує девіантну та делінквентну поведінку особистості.

Ключові слова: механізм, регуляція, соціальна норма, перцептивний механізм, легітимаційний механізм, мотиваційний механізм.

Девіантна поведінка викликає інтерес у фахівців та представників різноманітних галузей знань. Водночас із цим поведінкові девіації є проблемою, що так чи інакше присутня в особистісній життєдіяльності багатьох людей. Девіантна поведінка є предметом дослідження юриспруденції, соціології, медичних наук, педагогіки. У загально-психологічному аспекті девіантної та делінквентної поведінки, на наш погляд, найбільш важливим є питання про механізм (механізми) такої поведінки.

Поняття "психологічний механізм" все частіше використовується у різного роду психологічних дослідженнях. Узагальнення різних наукових позицій доводить, що психологічні механізми можна розглядати як закріплені у психічній організації особистості функціональні способи її перетворень, у результаті яких з'являються різні особистісні новоутворення, що підвищують або знижують рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування (К.А.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, В.К.Вілюнас, О.С.Доценко, К.С.Гавриловська, Є.Налчаджян) [1].

За визначенням М. Й. Боришевського [1], психологічний механізм - це феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток.

Що стосується психологічних механізмів, які опосередковують взаємодію особистості і системи соціальних норм, то їх традиційно виділялося два: інтеріоризація норм (інтерналізація) - процеси особистісного засвоєння соціального досвіду (соціальних норм) в ході навчання й виховання, онтогенетичного розвитку людей; та екстеріоризація - перетворення суб'єктивних потенцій у реальний акт діяльності, поведінки, актуалізація особливих структурних ланок і компонентів особистісної свідомості й психіки як передумови виникнення просоціальної поведінки.

Ми погоджуємося з думкою К. С. Гавриловської [2], що ця схема є достатньо спрощеною, оскільки концентрується на таких суто зовнішніх моментах взаємодії особистості, як засвоєння соціальних норм та їх відтворення, залишаючи поза увагою, зокрема, оцінку, легітимацію цих норм, що є необхідною умовою визнання їх у якості еталонів поведінки. Крім того, існують сумніви у можливості існування чітких емпіричних критеріїв визначення рівня інтеріоризації соціальних норм у психіці конкретної особистості.

У юридичній психології було зроблено спробу дослідити механізм злочинної поведінки. Кудрявцев В. Н. зокрема, визначає механізм злочинної поведінки як зв'язок і взаємозв'язок зовнішніх чинників об'єктивної дійсності та внутрішніх, психічних процесів та станів, що детермінують рішення здійснити злочин, спрямовують і контролюють його виконання. Автор указує, що поняття механізму злочинної поведінки у кримінологічній літературі розкрито недостатньо. Наголошується, зокрема, на тому, що механізм злочинної поведінки представляє собою динамічне явище, що визначається взаємодією його складових елементів. У найбільш загальному вигляді він характеризується як "переробка особистістю впливів зовнішнього середовища на основі соціальної й генетичної інформації, формування ставлення до дійсності й діяльність, що визначається психічними процесами і заборонена карним законом" [3]. Тоді елементи механізму злочинної поведінки - це психічні процеси й стани, що розглядаються не у статичі, а у динаміці і при цьому не ізольовано, а у взаємодії з чинниками зовнішнього середовища, які детермінують цю поведінку

Аналізуючи поведінку ми відмічаємо, що ніякий зовнішній акт здійснення свідомого вчинку

(у тому числі - злочину) не відбувається спонтанно, він майже завжди підготований більш - менш протяжним періодом формування мотивів, планування й прийняття рішень про його здійснення. Йому передують ряд етапів психічної діяльності суб'єкта, які поступово формують спрямованість вчинку і фактичне виконання. Злочинна поведінка є процесом, що розгортається як у просторі, так і у часі і включає не лише самі дії, що змінюють зовнішнє середовище, але і ті психічні явища та процеси, що передують їм і визначають генезу протиправного вчинку.

Механізм злочину включає мотивацію (потреби, інтереси, що породжують мотиви злочину), планування (мотивація конкретизується у плані, визначаються цілі та об'єкти, місце й час), виконання (злочинні дії або бездіяльність суб'єкта).

Слід відмітити, що в цій схемі не враховується досить важливий для формування просоціальної поведінки феномен відображення соціальних та правових норм у психіці особистості.

Найбільш загальне уявлення про природу психологічної регуляції дає онтологічний підхід, із позицій якого виходить, що психологічна регуляція включає підсистеми когнітивних, емоційно-оціночних та виконавських (дієво-практичних) процесів. Н. Н. Обозов [4], виходячи з параметрів мотивів і особистісної спрямованості, пропонує когнітивний, емоційно-комунікативний і практичний компоненти у структурі регуляції.

На основі онтологічного підходу розроблено досить відому функціональну модель правосвідомості О. Р. Ратинова та Г. Х. Єфремової, котрі виділяють такі функціональні структури правосвідомості: гносеологічну, емоційно-оціночну та поведінкову, що здійснюють пізнавальну, оціночну та регулятивну функції відповідно [5]. Згідно з В. В. Оксамитним, "психологічний механізм реалізації соціальних норм—органічно включає три рівні структурних утворень: пізнавальний, оціночний і поведінковий" [6].

Як вважає К.С. Гавриловська [2], психологічними механізмами нормативної регуляції поведінки є: перцептивний (соціальна перцепція системи соціальних норм особистості); легітимаційний (суб'єктивна легітимація соціальних норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі соціальних норм). Вона ж відмічає, що сприймання системи соціальних, у тому числі й правових норм, доцільно вивчати у рамках соціальної перцепції. Сприймання нормативної системи особистістю можна визначити як відображення у психіці особистості елементів цієї системи у сукупності їх якостей та частин, що можуть бути сприйняті у певний момент життєдіяльності.

Суб'єктивна легітимація соціальних норм є психологічним механізмом функціонування особистості в системі соціальних норм, оскільки: легітимація включає в себе такі психічні процеси, як відображення соціальної норми, певні мислительні операції, спрямовані на встановлення співвідношення цієї норми з реально існуючими інтересами, установками, цінностями, життєвими планами особистості. Легітимація пов'язана з такими психічними станами, як стан задоволення, якщо соціальна норма відповідає уявленням особистості про соціальну справедливість і готовність реалізувати в поведінці цю норму; або ж стан когнітивного дисонансу: в тому випадку, якщо існуюча соціальна, в т.ч., правова, заперечує уявленням особистості про соціальну справедливість. Рівень легітимації соціальних норм обумовлює поведінку особистості, її вибір способів задоволення актуальних потреб; вибору мотиву активності, що у кожній конкретній ситуації стає сенсоутворюючим.

Мотивація активності особистості у системі соціальних норм, соціальна перцепція норм і легітимація соціальних норм є психологічними механізмами нормативної регуляції поведінки особистості.

Вищезазначене дозволило нам окреслити перспективи подальших досліджень. Ми вважаємо доцільним вивчення співвідношення рівнів розвитку загального, соціального та емоційного інтелекту як одного із факторів, що детермінує девіантну та делінквентну поведінку особистості. Найбільш цікавим, на нашу думку, є вивчення вищезазначених параметрів особистості у юнацькому та підлітковому віці.

Література

1. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. К.: Педагогічна думка, 1996. № 3.
2. Мотивація активності особистості у системі соціально-правових норм // Психологічні перспективи. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вета». Волинського державного університету ім.Лесі Українки, 2003. Вип. 4.
3. Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения. – М., 1977.
4. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К.: Либідь. 1990.
5. Ратинов О.Р. Ефремова Г.Х. Правовая психология и преступное поведение. – Красноярск: Издательство Красноярского университета, 1988.
6. Оксамитний В.В. Правомерное поведение личности. – К.: Абрис, 1995

УДК 159.9.019.4:141.333

Психологический анализ антропоцентризма

Кряж И.В.

Рассматривается антропоцентризм как системное диспозиционное образование. Анализируются два типа проявлений антропоцентризма: познавательный и нравственный (ценностный) антропоцентризм. Как системное диспозиционное образование антропоцентризм проявляет себя в регуляции экологически значимого поведения человека. Эта регуляция осуществляется в интересах одного вида *Homo sapiens*, за которым закрепляется исключительная ценность в противовес другим участникам экосистемного взаимодействия. Реализация антропоцентрической диспозиции в регуляции поведения связана с объективацией природы. Осуществляемый при этом целевой контроль за отдельными выделенными экологическими параметрами ведет к нарушению координации экологически значимого поведения.

Ключевые слова: антропоцентризм нравственный и познавательный, иерархическая картина мира, участники экосистемного взаимодействия, диспозиция, гетерархия ценностей, экологически значимое поведение, координация

Розглядається антропоцентризм як системне диспозиційне утворення. Аналізуються два типи проявів антропоцентризму: пізнавальний та моральний (ціннісний). Як системне утворення антропоцентризм проявляє себе в регуляції екологічно значимої поведінки людини. Ця регуляція здійснюється в інтересах одного виду *Homo sapiens*, за яким закріплюється виключна цінність на противагу іншим учасникам екосистемної взаємодії. Реалізація антропоцентричної диспозиції в регуляції поведінки пов'язана з об'єктивациєю природи. Цільовий контроль за окремими екологічними параметрами веде до порушення координації екологічно значимої поведінки.

Ключові слова: антропоцентризм моральний та пізнавальний, ієрархічна картина світу, учасники екосистемної взаємодії, диспозиція, гетерархія цінностей, екологічно значима поведінка, координація

The anthropocentrism as system dispositional formation is considered. Two types of displays of anthropocentrism are analyzed: cognitive and anthropocentrism. As disposition anthropocentrism proves in regulation of ecologically significant behavior. This regulation is carried out in interests of one species *Homo sapiens* to which exclusive value in a counterbalance to other participants of ecosystem interactions is fixed. Anthropocentrism realization in behavior regulation is connected with the relation to the nature as to object of use. The target control carried out thus over the separate allocated ecological parameters conducts to infringement of coordination of ecologically significant behavior.

Keywords: anthropocentrism moral and cognitive, a hierarchical image of the world, participants of ecosystem interactions, a disposition, value heterarchy, ecologically significant behavior, coordination.

Первые значительные попытки научной рефлексии антропоцентрического способа восприятия и оценки действительности, как важного фактора развития экологического кризиса, были предприняты в 1960-х годах. Пожалуй, наиболее известной работой того времени, выполненной в этом направлении, стала статья историка Линн Уайт, в которой рассматривалась связь антропоцентрического мировоззрения с иудео-христианской традицией, с христианской системой ценностей. Утверждалось, что «христианство, особенно в своей западной форме, – наиболее антропоцентрическая из всех мировых религий» [24, 196]. Размышляя о перспективах человеческого развития, автор заключал: «мы и дальше будем идти по пути углубления экологического кризиса, пока не отвергнем христианскую догму, согласно которой у природы нет никакого другого предназначения, кроме как служить человеку» [24, 202].

За последующие 40 с лишним лет антропоцентризм был предметом анализа для самых разных специалистов: историков науки, философов, социологов, психологов и др. Смысловое пространство такого анализа определялось экспоненциально нарастающими проявлениями социально-экологического кризиса. С учетом этого экологического контекста, антропоцентризм, в его *функциональном аспекте*, обуславливает такое отражение действительности, которое поддерживает **экологически разрушительные способы жизнедеятельности человека**. Поскольку сами эти способы жизнедеятельности возникают в рамках конкретной среды обитания и завязаны на конкретные экологические условия, то разрушение этой среды и нарушение условий делает **нежизнеспособными** сами способы жизнедеятельности. Продвижение экологически нежизнеспособных способов жизнедеятельности мы назовем **парадоксом антропоцентризма**. Возникает необходимость расширения среды обитания или замены более неэффективного способа жизнедеятельности другим, еще более экологически разрушительным. Понятно, что если ареной жизнедеятельности человека становится экосистема Земли в целом, проблема экологической жизнеспособности способов жизнедеятельности в конечном итоге перерастет в проблему жизнеспособности самого человечества. Для решения этой проблемы требуется либо выход за пределы земной экосистемы, либо изменение способов жизнедеятельности на экологически жизнеспособные.

В литературе стало уже общим местом положение о том, что преодоление экологического кризиса, вызванного человеческой деятельностью, невозможно без изменений в мировоззрении людей, в их отношении к окружающему миру. Иначе говоря, речь идет об отказе от антропоцентризма в пользу других, «проэкологических» форм регуляции жизнедеятельности. Используя введенный нами критерий экологической жизнеспособности, можно сказать, что требуется такой тип отражения действительности, который будет **поддерживать экологически жизнеспособные** способы жизнедеятельности.

В качестве альтернатив антропоцентризму называются новая экологическая парадигма [10], [31],[32], эоцентризм [9], [28], биоцентризм [9], [31],[36] природоцентризм [28]. Само разнообразие этих терминов, за каждым из которых стоит стремление исследователей предложить реальный выход из экологического тупика, сооруженного людьми, внушает надежду, что такой выход существует и может быть использован. Вместе с тем, возникает определенная терминологическая путаница, когда один и тот же термин используется для обозначения различных смысловых областей или, наоборот, разные термины получают одно содержательное наполнение. Проблема усугубляется еще и тем, что нередко авторы уходят от экспликации содержания используемого конструкта, оставляя возможность для самой широкой его интерпретации. Сам термин

«антропоцентризм» используется в психологической литературе чаще всего в качестве описательного конструкта: антропоцентрическое сознание, антропоцентрическое мировоззрение, антропоцентрическое мышление и т.п. Это как давать определение злости через описание злого человека – суть может быть раскрыта, но ее будут маскировать другие – оценочные – суждения.

Целью данной работы является теоретический анализ антропоцентризма как особого психологического феномена, раскрываемого в экологическом контексте человеческой жизнедеятельности.

В своей работе 15-летней давности мы рассматривали антропоцентризм, как особую установку на восприятие природы [14, 8]. По результатам нашего эмпирического исследования такая установка проявлялась в следующем: • при восприятии экологической проблематики доминировали социальные, а не собственно экологические смыслы; • интересы других живых существ игнорировались; • актуальными смыслами экологически значимых действий были потребительские смыслы природы [14]. В настоящей статье разрабатывается понятие антропоцентризма как установочного/диспозиционного образования. Для анализа антропоцентризма как *особого* типа диспозиционного образования мы обратимся к теоретическому и эмпирическому материалу, представленному в психологии и смежных дисциплинах.

Антропоцентризм и иерархическая картина мира

Как показывает анализ словарной литературы, термин «антропоцентризм» чаще всего связывается с воззрением, мировоззрением, позицией, точкой зрения, согласно которой «человек является центром и высшей целью мироздания». В украинской и российской экологической психологии суть антропоцентризма раскрывается через описание отличительных особенностей антропоцентрического типа экологического сознания (см.[9]). Среди этих особенностей наиболее часто отмечают: иерархическая картина мира, в которой человек занимает доминирующее положение в природе; природа рассматривается исключительно как окружающая среда, ценность которой определяется возможностями ее использования человеком; этическим критерием действия является его полезность для человека [там же]. Для антропоцентризма характерно представление о том, что человек может изменять мир наилучшим для себя способом [12]. Такое представление базируется на двух пресуппозициях: человек может – поскольку имеет право – поступать так, как лучше для него; человек может – поскольку знает и умеет – изменять мир к лучшему. В этих двух пресуппозициях проявляется двойственная природа антропоцентризма: как **нравственной позиции**, связанной с системой ценностных ориентаций, и как **когнитивной позиции**.

Предельно коротко содержание антропоцентризма можно сформулировать в трех словах: «человек знает лучше» – лучше, чем кто-либо другой (или что-либо другое) знает, что для человека есть «хорошо». (Такая формулировка антропоцентризма является оппозицией к одному из «законов экологии» у Б. Коммонера: «Природа знает лучше» [12, 29]. Поскольку процессы в экологических системах цикличны и нелинейно взаимосвязаны, а восприятие и мышление человека избирательны и детерминированы линейными целями, то человек не может предсказать все последствия своих действий, а значит – «природа знает лучше».)

В предложенном описании содержание антропоцентризма раскрывается в рамках дихотомии «человек – природа», возможно, исчерпывающей для описания картины мира атеиста, но явно недостаточной для раскрытия религиозного мировоззрения. В последнем случае необходимо уточнить место Бога в образе мира и влияние его на отношение человека к природе.

С включением в антропоцентрическую картину мира Бога формулировка «человек знает лучше» претерпевает изменения. Она может звучать: «С помощью Божьей человек знает лучше». Это означает – Бог знает лучше, чем человек, но суть не меняется – человек знает лучше, чем весь остальной тварный мир. Уточним, речь идет не о *любом* религиозном мировоззрении, а о мировоззрении антропоцентрическом. Тогда иерархическая картина мира может быть представлена в виде пирамиды: Бог (Творец) – человек – природа (тварный мир) (рис.1а). Человек – тоже творение Божье, но по воле Божьей поставлен *над* остальными тварями. В атеистической антропоцентрической модели мира человек возвышается над природой (человек – природа) (рис.1б) и даже может уподобляться высшей творящей силе (Человек=Творец – природа) (рис.1в). Вполне справедливым будет спросить, насколько уместно говорить об атеистическом мировоззрении в последнем случае (1в). Если модель 1а представляет Бога как источник трансцендентного знания, доступного (в некоторой мере и при некоторых условиях) только человеку, то в модели 1в сам человек трансцендентен природе и выступает Творцом-преобразователем. Устойчивость картины мира 1а и 1в обеспечивается общим психологическим механизмом – верой в высшую силу.

Образ мира 1б лишен трансцендентного источника и может показаться психологически неустойчивым, поскольку доминирующее положение человека лишено верховной поддержки. Какие психологические механизмы поддерживают представление об иерархическом устройстве мира в этом случае? Назовем два: принятие на веру культурной антропоцентрической традиции (механизм социализации) и эгоизм. Оба они связаны с системой ценностных ориентаций, играющих важную роль в регуляции поведения. Благодаря традиции и эгоизму доминирующее место в иерархии индивидуальных ценностей закрепляется за интересами человека.

Рисунок 1. Модели антропоцентрической картины мира.

Заметим, что ни религиозность, ни атеизм сами по себе не определяют антропоцентрический взгляд на природу. На рис. 2а представлена модель такой картины мира, где человек и природа на равных внимают Богу. Если же в трактовке религиозности не привязываться жестко к персонифицированной высшей силе, и в качестве критерия религиозности рассматривать веру в возможность трансцендентного познания, становится очевидным, что религиозное, по сути, отношение к природе как трансцендентной силе по определению означает иную – не антропоцентрическую – картину миру (2б).

Рисунок 2. Иерархическая картина мира: религиозное не антропоцентрическое мировоззрение.

В наши задачи не входит анализ различных религиозных систем, отметим только, что модель 2а может быть сопоставлена религиозным взглядам Франциска Ассизского. Для Франциска и «малые птицы» и апеннинский волк и прочие твари – такие же создания, как и люди, и так же готовы воздать хвалу Творцу. Поэтому человек и другие живые существа находятся рядом в основании пирамиды. Зато в картине мира язычника природа, населенная духами и сама несущая духовное начало, может занимать доминирующее положение (1в). Также природа может восприниматься как проявление Бога (единого трансцендентного начала), постижение которого возможно только через приобщение к Природе и признание ее высшей ценности. Иллюстрацией к такому образу мира (1б) могут служить взгляды американских трансценденталистов 19 в. [18] или же современная этика дикой природы [1].

Образ мира, в котором природа занимает главенствующее положение относительно человека, можно назвать природоцентрическим [28]. Насколько психологически устойчивым и непротиворечивым может быть такой образ мира? Ведь для поддержания своей жизни человек вынужден использовать другую жизнь, и тем самым ставить свои потребности, свои интересы выше потребностей тех, кто является неотъемлемой частью природы – высшей ценности. Подобный ценностный конфликт переживается как конфликт жизненных смыслов, и требуются специальные психологические техники для утилизации и компенсации негативных переживаний. Примером таких техник могут служить разнообразные очистительные и умиловительные ритуалы у охотничьих народов (например, [23]). (Как своего рода ритуальное действие выглядит создание заповедников в рамках концепции охраны природы, выработанной в конце 19 в. Суть этой концепции в том, что поверхность земли делится на две зоны: незначительную «заповедную» и ту – основную, – что отдается человеку «на штурм и разграбление» [8].) Вера в искупительную силу ритуальных действий удерживает ценностную иерархию от распада или инверсии.

Антропоцентризм и система ценностей

Любая иерархическая картина мира изначально базируется на противопоставлении: низшего – высшему, материального – духовному, более ценного – менее ценному. Такая иерархия закрепляется в системе культурных ценностей – на уровне сообщества, и в системе ценностных ориентаций – на уровне индивида. Во всех рассмотренных нами моделях необходимым условием сохранения стабильности образа мира является вера/убежденность. Вера опирается на ценностную иерархию и, вместе с тем, питает ее жизненными смыслами, образуя в результате замкнутый ценностно-смысловой контур. При этом антропоцентрическое видение открывает простор для такой реализации человеческих потребностей, которая, казалось бы, не порождает внутреннего конфликта, не оставляет чувства вины и не требует дополнительных искупительных действий. Однако все это возможно при одном условии, которое до сих пор игнорировалось в наших построениях. Это условие – эмоциональное отчуждение от других живых существ.

Почему в культурогенезе исходными были отнюдь не антропоцентрические системы? Объяснение тому достаточно простое – у человека, как и у других животных, есть врожденные механизмы эмоциональной подстройки к другим. Именно действием этих механизмов определяется внутривидовой и межвидовой альтруизм, о котором писал Петр Кропоткин [13]. Помимо того, что эти механизмы описаны психологами, психотерапевтами, этологами, культурологами, философами, о них знает по своему опыту каждый психически здоровый человек. Эмпатия, сопереживание, в том числе и другим живым существам, изначально присущи человеку. Для «погашения» этой способности, для нейтрализации естественного эмоционального отклика и чувства общности с другими животными, требуются специальные психотехнические системы, опирающиеся на особые формы жизнедеятельности. Речь идет о психотехническом компоненте воспитательных, образовательных, религиозных, этических, идеологических, научных и т.п. систем и о таких способах жизнедеятельности, которые порождают и закрепляют противостояние человека природе. Оппозиция «человек – природа» институализируется в социальных структурах, культуре, социальных нормах и ценностях. Благодаря всем этим условиям поддерживается в современной промышленной цивилизации внешняя изоляция и внутренняя отчужденность человека от мира природы. На ментальной шкале «свое – чужое» природа смещается к полюсу «чужого», иного. Это не исключает культивирования в качестве «своих» отдельных «образцов» и «экземпляров» из природного мира, а иногда и целых «природных сообществ». Более того, эти природные эрзацы необходимы для латания «эмоциональных дыр» и поддержания биологической

идентичности. Для придания устойчивости видению, отрицающему целый пласт эмоционального опыта, требуется эмоциональная инвалидизация либо создание таких условий, при которых минимизируется необходимость лично в непосредственном контакте реализовать свои права на других животных как на ресурс.

Антропоцентрическая иерархия ценностей сообщества порождается экспансивным освоением и расширением его ресурсной базы, и условием сохранения такой иерархии является постоянный **приток ресурсов**, как подтверждение эксклюзивного положения человеческого вида в экосистеме. Поэтому ценность накопления и закрепления за собой ресурса занимает высокое место в иерархии ценностей сообщества. Как заметил еще Эпикур: «Богатство, требуемое природой, ограничено и легко достижимо; а богатство, требуемое праздными мнениями, простирается до бесконечности» [7, 408].

На уровне ценностных ориентаций личности антропоцентризм проявляется в том, что ценность других живых существ и природы в целом определяется тем, насколько они значимы для человека как **ресурс**. Ресурс не обязательно должен быть материальным, он может быть также эстетическим, рекреационным, психотерапевтическим, познавательным и т.п., но его ценность – это ценность *средства, полезного человеку* для удовлетворения определенных потребностей, достижения определенных целей, решения определенного круга задач. Регуляция поведения в отношении таких ценностных объектов (ценностей-средств) осуществляется на уровне терминальных ценностей (они же – ценности-цели). «Стандарты ценностной ориентации ... формируют направление выбора при дилеммах, встречающихся в действии» [19, 512]. Если возникает проблема выбора между несколькими ценностными объектами для реализации определенной цели, то окончательное решение определяется интегральной значимостью тех терминальных ценностей, сферой влияния которых определяется текущая ценность каждого объекта. Таким же образом будет разрешаться конфликт между несколькими целевыми устремлениями, требующими различных действий в отношении одного и того же ценностного объекта. Так, например, стремление спилить тополь, чтобы избавиться от пуха, может входить в конфликт со стремлениями получить защиту от жаркого летнего солнца, любоваться видом зеленой кроны в окне, сохранить нормальные отношения с соседями, посадившими этот тополь и т.д.

Регуляция подобных конфликтов в масштабах сообщества также происходит через обращение к терминальным ценностям. Яркий тому пример – разыгравшийся в 1960-х годах в США конфликт вокруг сооружения сети гидроэлектростанций в Большом Каньоне [18]. Для бизнесменов и сенаторов, продвигавших данный проект, ценность Большого Каньона была ценностью экономической, в то время как защитники природы, чьи интересы представлял Сьерра Клуб, отстаивали его эстетическую и рекреационную ценность для американской нации. Большой Каньон позиционировали как национальный символ, как значимый элемент национальной идентичности. Соответственно оппоненты были вынуждены перевести обсуждение экономической ценности *территории* в контекст американских ценностей прогресса и независимости. Поскольку обе стороны апеллировали к высшему уровню иерархии национальных ценностей, сопротивление затоплению Большого Каньона не было достаточным, чтобы проект был закрыт. Окончательный перелом в общественном мнении произошел, когда власти предъявили Сьерра Клубу обвинение в попытке повлиять на политические решения и применили к нему финансовые санкции. Благодаря СМИ, такие шаги получили широкую огласку и, отмечает Нэш [18], были расценены общественностью как наступление на высшую ценность – право американцев отстаивать свои права. Новым ценностным смыслом, закрепившимся за действиями по защите Большого Каньона, поборники прогресса не смогли выдвинуть соразмерную альтернативу и были вынуждены отступить. Однако спустя десять лет во время энергетического кризиса в США проект вновь был выдвинут, подкрепленный на этот раз ссылками на ценность энергетической безопасности и независимости США как суверенного государства. Таким образом, экономическая ценность Большого каньона как ресурса электроэнергии дополнялась его значением в контексте ценностей национальной безопасности и независимости. Однако поскольку независимость как ценность имеет не только экономический, но еще и психологический аспект – независимость как национальная гордость, как готовность выстоять в сложных условиях, – Большой Каньон вновь удалось отстоять. Но, продлился энергетический кризис дольше и имей он еще более значимые последствия, ресурсно-экономическая ценность *природного объекта* могла бы перевесить духовно-эстетическую ценность *дикой природы*, и исход был бы другим.

Антропоцентризм и социоцентризм

Описанные выше ценностные метаморфозы возможны в отношении тех ценностных объектов, которым отказано во *внутренней ценности*. Они не представлены в иерархии ценностей как безусловная ценность. Таким образом, специфика антропоцентрической ценностной иерархии не в том, что интересы человека стоят выше интересов природы и/или других живых существ, а в том, что интересы последних находятся вне ценностного пространства. Следует заметить, что сознательное игнорирование этих интересов не обязательно означает *антропоцентризм*. Обратимся к утверждению Эпикура: «По отношению к тем животным, которые не могут заключать договоры, чтобы не причинять и не терпеть вреда, нет ни справедливости, ни несправедливости, – точно так же, как и по отношению к тем народам, которые не могут или не хотят заключать договоры, чтобы не причинять и не терпеть вреда» [7, 410]. Здесь животные рассматриваются наравне с людьми, и представленность интересов тех и других в системе ценностей определяется в соответствии с четким критерием договорных обязательств. Такая позиция, в соответствии с которой субъект дифференцирует окружающих по некому признаку на обладающих внутренней ценностью «своих» и лишенных таковой «чужих», может быть охарактеризована как **социоцентризм**. Дифференцирующим признаком может быть этническая принадлежность, принадлежность к семейной группе, статус, уровень образования, профессия и т.д. Во всех этих случаях подразумевается идентификация со своей группой и регуляция своих действий в соответствии с общегрупповыми ценностями и интересами. По сути, принадлежность к группе и есть критерий внутренней ценности.

Если же в качестве критерия внутренней ценности выступает принадлежность к человеческому роду

(или некий человеческий атрибут, изначально вводимый с целью жесткого разграничения человека и других живых существ), итоговая иерархия ценностей оказывается антропоцентрической. Такой критерий может быть как отрефлексированным (и эксплицитно выведенным в теоретической форме, будь то понятие души, мышления, сознания и пр.), так и неосознанным, но проявляющим себя через устойчивые способы разрешения ценностных конфликтов. Суть этих способов можно кратко определить как **видовой эгоизм**, поскольку всегда принимается решение, наиболее полезное для человека *с его* – человеческой – точки зрения.

Антропоцентризм, как и другой вид *центризма* проявляет себя в тех ситуациях, где возможен конфликт интересов *своего* и *чужого*. В той мере, в которой *чужое* объективируется (низводится до уровня окружения и ресурса, а не воспринимается в качестве возможного партнера или конкурента), обесцениваются и его интересы. Сам вопрос о подобных интересах оказывается неуместным, ведь какие могут быть интересы у объекта? Интересы признаются только за людьми, которые реализуют свои интересы в форме целенаправленных действий. Целевое действие вычленяет из среды объект интересов, и дальнейшие преобразования осуществляются именно с этим объектом. Таким образом, в результате **объективации** природного окружения интересы другого субъекта заменяются параметрами состояния объекта, координация – контролем, замкнутые системно-динамические процессы – однонаправленным воздействием. Нравственные последствия такой объективации проявляются в моральном исключении [34], а также в ряде экодиспозиций, описанных В.А.Скребцом [22, с.346-348].

Признавая, что объективация как внутренний психологический процесс встроена в систему практических отношений человека с миром, мы хотим подчеркнуть ее значение для экологически разрушительных форм практики.

Экологически разрушительный эффект действий, направляемых сознательной целью, был проанализирован в работе Г. Бейтсона [9, 9-17]. Бейтсон делает упор на селективности внимания, ограниченного сознательной целью. Это ведет к игнорированию тех сигналов, которые поступают извне в «совокупный разум» и несут сообщение о значимых для человека изменениях в состоянии сложной саморегулирующейся экосистемы, частью которой он является. «Целенаправленное сознание извлекает из совокупного разума такие последовательности, которые не имеют петлевой структуры, характерной для всей системной структуры» [9,14]. На уровне самосознания это проявляется в представлении, «что индивидуальное человеческое существо имеет власть над системой, частью которого оно является» [9, 16]. Бейтсон полагает, что путь к решению проблемы лежит через интеграцию работы сознания и области переживаний, находящейся за пределами сознательного целеполагания. Заметим, что именно в этой области оказываются эмоциональные отклики антропоцентрика на незапланированные или неучтенные последствия человеческих действий для других участников экосистемного взаимодействия, будь то животные или растения либо же косная природа. Эмоциональные реакции человека на вред, причиняемый им своим соучастникам по экосистеме, блокируются через все тот же механизм объективации.

Таким образом, если антропоцентризм – это **диспозиция**, проявляющая себя в закреплении за человеком исключительной ценности в противовес другим участникам экосистемного взаимодействия, то объективация природы есть механизм реализации этой диспозиции в регуляции практической деятельности.

Проэкологические альтернативы антропоцентризму

Как уже упоминалось выше, в качестве альтернативы антропоцентризму называют другие разновидности центризма: эко-, био-, природоцентризм. Для того чтобы разобраться в сути этих видов центризма и оценить их «проэкологический потенциал», вернемся к вопросу о месте и роли ценностных ориентаций в системе регуляции активности субъекта.

В «диспозиционной концепции регуляции социального поведения личности» В. Я. Ядова предлагается иерархическая система диспозиций, представляющих собой «фиксированные в ее [личности] социальном опыте предрасположенности воспринимать и оценивать условия деятельности, а также действовать в этих условиях определенным образом» [21, 3]. Ценностные ориентации В.Я. Ядов относит к высшим уровням диспозиционной иерархии, отмечая их зависимость от ценностей социальной общности, с которой идентифицирует себя личность [29]. В метатеории логических уровней индивидуального опыта Р.Дилтса, задающей модель нейролингвистического программирования (НЛП), ценности также находятся на одном из верхних уровней организации опыта [6]. При этом на еще более высоком уровне, определяющем ценностную иерархию, Р.Дилтс размещает идентичность. Это означает, что изменения в идентичности личности прямо ведут к изменениям в ценностной сфере, но не наоборот.

Таким образом, изменения в системе ценностей субъекта могут быть результатом трансформации его идентичности, включая социальную идентичность. Однако специфика человеческой жизнедеятельности такова, что субъект одновременно является членом различных социальных общностей и групп и, соответственно, его социальная идентичность дифференцирована, поэтому следует говорить о системе социальных идентификаций личности.

Экскурс в этологию приматов показывает, что среди антропоидов у шимпанзе отмечается особый тип социальной организации, который Дж.Гудолл назвала сообществом со слиянием-разделением [4]. Животные в стаде объединяются во временные группы, при этом отдельная особь может в зависимости от ситуации переходить из одной группы в другую, сохраняя за собой потенциальное членство в разных объединениях. Психологические механизмы, обеспечивающие подобную социальную гибкость, можно рассматривать как преадаптацию (предпосылку) социальной идентификации. В таком случае было бы закономерным ожидать у шимпанзе проявлений поведения, напоминающих о социоцентризме. Действительно, у шимпанзе «сильно развито чувство принадлежности к группе; они четко различают животных, «принадлежащих» и «не принадлежащих» к их собственному сообществу. ...животные, не относящиеся к группе, не только могут подвергнуться жестокой атаке, но и характер этой атаки может качественно отличаться от характера атаки

при внутригрупповой агрессии. К жертвам нападения относятся скорее как к добыче, на которую шимпанзе охотятся; особей из других социальных групп уже не рассматривают как шимпанзе» [4, 544]. Подчеркнем, что в зависимости от *социально-экологического контекста* одни и те же особи могут быть восприняты как «принадлежащие» и «не принадлежащие» сообществу. Объяняется это не тем, что особи включаются или исключаются из конкретных групп, а тем, что в разных ситуациях одни и те же шимпанзе выступают с позиций разных групповых объединений – общего стада с общими ресурсами, включающего отдельные группировки, либо отдельного сообщества, защищающего свой ресурс от другой группы [там же].

Разнообразие социальных идентификаций личности должно определенным образом отражаться на структуре ее ценностных ориентаций. Даже при организации социальных идентификаций в относительно устойчивую личностную иерархию, в зависимости от изменяющейся ситуации на первый план будет выходить та, что наиболее актуальна в настоящее время. Следствием этого должна быть не иерархическая, а более сложная - многомерная гетерархическая структура ценностей личности. Указания на это мы находим у разных авторов. В частности, в статье С.С. Бубновой: «Чрезвычайно важным свойством системы личностных ценностей является ее многомерность, заключающаяся в том, что критерий их иерархии — личностная значимость — включает в себя различные содержательные аспекты, обусловленные влиянием разных типов и форм социальных отношений» [2, 39]. В статье Ходжеса (В. Н. Hodges) отмечается: «Ценности обязательно ... гетерархичны (Hodges & Baron, 1992). Гетерархия - коалиция единиц, которые “совместно функционируют в создании действия” (Turvey, 1977), где действия или решения, принятые на более высоких уровнях, не определяют таковые на более низких уровнях (например, Broadbent, 1985), но где исполнительные и зависимые роли гибки и обратимы. ... В одной задаче или фазе развития, одна или более ценностей могут взять на себя инициативу в организации деятельности, но в других задачах или фазах они будут следовать за другими. Ценности являются динамическими. Гетерархическая организация ценностей создает напряженные отношения» [33, 160]. В последней цитате отражен взгляд на ценности с позиций экологической психологии, развивающей идеи Дж. Гибсона, где ценности выступают как “организующие принципы, происходящие из поддержания целостности экосистемы” [30, 181]. (Напомним, что в том же контексте экологической психологии под “экосистемой” понимается система “организм – среда”, что не совпадает с понятием экосистемы в биоэкологии или геоэкологии.)

Антропоцентрические ценности берут на себя инициативу в ситуациях, субъективно воспринимаемых как противостояние человеку (человеческому социуму) чуждого, несоответствующего человеческим стандартам окружения. Ситуации такого рода способствуют усилению видовой идентичности и защите видовых интересов. (Термин “видовой” используется в данном контексте с позиции стороннего наблюдателя, а не субъекта идентификации, поскольку антропоцентрическая позиция несовместима с взглядом на человека как на один из видов животного царства.) Однако возможны иные ситуации, в которых субъект переживает общность с другими животными и считает их членами группы, с которой он себя идентифицирует. Очевидный пример, когда домашний питомец воспринимается как член семьи, и в структуре семейных ценностей явно отражаются, а иногда и доминируют, его интересы. Как пишет об этом С. Д. Дерябо, “на основе идентификации как объединения личностью себя с другими и включения в свой внутренний мир общих образцов, ценностей, норм и т.д. происходит образование нового субъекта — группы: человек + природный объект, — становление «мы»” [5, 56].

Взгляд на ценностную систему как гетерархическую позволяет понять, почему осуществляемая таким образом *субъектификация* не влечет автоматически отказ от антропоцентризма: в полифонии социальных идентификаций голос единства с другим животным может вторить голосам видовых интересов. Так же и привязанность белого хозяина к черной кормилице не ведет к отказу от расизма. Исключения укрепляют правило. Антропоцентризм, как и социоцентризм, разрушается не тогда, когда отдельные «чужие» включаются в «свою» общность, хотя этот процесс расширения границ может способствовать их ослаблению. Решающие изменения связаны с переживанием своего единства и разделением своих интересов с большей «своей» общностью. (Для обозначения такого переживания сопричастности природе В.А. Скребец вводит специальный термин «**комплицитность**» [22]). Тогда можно говорить о биологической, экологической и других видах идентичности (сопричастности другим животным, экосистеме и т.п.).

Значение сопереживания для идентификации с другими подтвердилось в исследованиях американского психолога Уэсли Шульца [36], [37]. Шульц отталкивался от теории Пола Стерна и его коллег о трех типах ценностей, объясняющих экологическую озабоченность личности: эгоистических, альтруистических, биосферных [39], [40]. В его экспериментах испытуемым демонстрировались наборы слайдов, в том числе слайды с изображением животных, страдающих от загрязнения природной среды. Испытуемые были разбиты на две группы. Одной группе давали установку на объективно-нейтральное восприятие изображения, другой – установку на эмпатию, на восприятие ситуации глазами изображенного персонажа. Сравнение замеров, проведенных после просмотра, выявило значимый рост биосферной озабоченности в группе с установкой на эмпатию другим животным [36]. Взгляд на разрушение природы глазами живущих в ней животных вел к тому, что экологическая угроза начинала переживаться как угроза не столько для себя или человечества, сколько для всего животного и растительного мира .

Будет ли идентификация с новой общностью новой разновидностью центризма? Ответ зависит от того, какому уровню регуляции адресовать обозначение «-центризм». Если рассматривать уровень идентичности, то говорить о центризме будет правомерным в тех случаях, когда идентификация базируется на переживании не только единства, но и отчуждения: объединение со своими против чужих. В этом смысле биоцентризм предполагает противопоставление живого – неживого, эоцентризм должен задавать противостояние экосистемы нарушителю ее интересов как единого целого, природоцентризм – противостояние природного сообщества нарушителям его интересов. В любом таком «-центризме» оказывается «слишком много

человеческого».

Однако при обращении к уровню ценностных ориентаций термин «центризм» может быть использован для того, чтобы подчеркнуть ценностные приоритеты при решении дилемм. Собственно, этот уровень и подразумевался изначально, если вспомнить, что все три термина – эко-, био- и природоцентризм – были введены для обозначения этических систем. Биоцентризм – для обозначения этики благоговения перед жизнью А.Швейцера [27], экоцентризм – для этики земли О.Леопольда [16], а природоцентризм [28] – для этики дикой природы. Тот же ценностный уровень может определять противопоставление антропоцентризма – экоцентризма в образовательной сфере [38].

Если рассматривать антропоцентризм как диспозиционное образование высшего уровня, связанное с системой взглядов и убеждений относительно роли человека в экосистеме, то содержательная альтернатива ему выражена в новой экологической парадигме (НЭП) [10], [31], [32]. Согласно НЭП, *homo sapiens* – один из многих взаимозависимых биологических видов в биотических сообществах; мир, в котором мы живем, имеет жесткие физические и биологические пределы; человек не способен предусмотреть все нежелательные последствия своих целенаправленных действий; изобретательность человека не может вывести его за пределы законов природы (“природа знает лучше”) [10]. В соответствии с НЭП Данлап и Ван Лир в 1976 г. разработали опросник для изучения экологических представлений, который был обозначен как NEP – Новая инвайронментальная парадигма. Позже опросник был расширен и доработан авторами и переименован в Новую экологическую парадигму [31]. Одну из шкал опросника NEP, отражающую отношение к другим животным, авторы называют шкалой биоцентризма. Однако некоторые исследователи рассматривают NEP в целом как инструмент для измерения экоцентризма [42].

В целом можно отметить определенную терминологическую путаницу, обусловленную рядом причин: сложностью самого предмета исследования, необходимостью преодоления/утилизации лингвистического антропоцентризма, междисциплинарным характером исследований.

Субъектификация и координация. Субъектификация как способ преодоления антропоцентризма.

Как было показано выше, процессы объективации природного окружения прямо связаны с антропоцентризмом. (Косвенное указание на это находим у С.Д. Дерябо: «...шкала «субъект — объект» может выступать как оппозиция «человеческое — нечеловеческое». При всей внешней простоте и «непритязательности» ... она обладает мощнейшим установочным эффектом: человека окружают тысячи видов растений и животных, но в восприятии людей дистанция между любыми из них не идет ни в какое сравнение с дистанцией, отделяющей их всех от одного-единственного вида — *Homo sapiens*» [5, 47].) Можно ли в таком случае полагать, что обратный процесс – субъектификация природы – будет способствовать разрушению антропоцентризма?

Глубокий анализ процессов субъектификации природного окружения выполнен С.Д. Дерябо, в частности, в [5]. (Заметим, что автор попадает в ловушку лингвистического антропоцентризма, когда пишет о субъектификации «природных объектов», например, собак, рыбок и др. «объектов». Может возникнуть вопрос – отражает такой термин видение самого исследователя, или же он хочет подчеркнуть антропоцентрический характер обыденных экологических представлений?) Рассматривая этапы субъектификации, Дерябо пишет об идентификации как механизме субъектификации. Идентификация может происходить в разных формах [5]: как проекция, как «постановка субъектом себя на место другого, которая позволяет моделировать смысловое поле партнера по общению» [5, 55] и как становление «мы», объединяющего человека и животного. Мы хотим добавить к этому рассмотренную нами выше идентификацию с группой более высокого уровня общности. Только в этом последнем случае можно с уверенностью говорить о преодолении антропоцентризма. Во всех остальных случаях субъектификация может сочетаться с антропоцентризмом.

Однако мы хотим обратить внимание на значение субъектификации (в любом варианте) для регуляции поведения, а именно: при переходе от объектных к субъектным отношениям произвольный контроль заменяется координацией. Координация, как механизм регуляции поведения субъекта в экологическом окружении, является одним из центральных предметов изучения в экологической психологии, развивающей идеи Гибсона. Важный компонент, обеспечивающий координацию, – это ценности, разделяемые всеми акторами экологического поля. Если использовать терминологию Курта Левина, можно говорить о выстраивании общего *жизненного пространства* [15]. Тогда то, что R. Baron, V. H. Hodges и другие понимают под ценностями, можно определить как валентности жизненного пространства.

В отличие от произвольного контроля в осуществление координации включаются все уровни психического отражения. Происходит то, что Бейтсон называл работой совокупного разума – эмоциональная регуляция дополняет и корректирует рациональное регулирование и наоборот.

Идея субъектификации природы часто вызывает возражения в силу кажущейся односторонности процесса: человек как субъект сам наделяет субъектностью то, что не может ответить ему взаимностью, так как не есть субъект по определению. Действительно, с позиции антропоцентризма субъектом может быть исключительно человек, и только изменение этой позиции позволяет осознать, что все участники экологического взаимодействия по определению координируют свои действия друг с другом. Также несомненно наличие общих для экологического пространства ценностей, и одна из важнейших – сама **жизнь**.

Если субъектификация природы обуславливает координацию действий человека с процессами внутри экосистемы, как она может сочетаться с антропоцентрической точкой зрения? Ответ в том, что координация является механизмом регуляции двух разных форм организации взаимодействия: кооперации и конкуренции. В пределах одной системы кооперация и конкуренция дополняют друг друга, обеспечивая стабильность системы. Так пишет об этом M. Turvey, рассматривая координацию на уровне отдельного организма: “две “силы”, что двигают координационную динамику, на фундаментальном уровне связаны с обменом значащей

информацией в живых существах. Одна сила - сила сцепления между элементами; это позволяет информации быть распределенной между всеми участвующими элементами и служит ключом к интегральному, коллективному действию. Другой – способность индивидуальных элементов выразить их автономию и таким образом минимизировать влияние других. Самоорганизация в метастабильном режиме - взаимодействие обоих» [41, 202].

Очевидно, что установка на конкуренцию не противоречит антропоцентризму. Можно предположить, что в социогенезе преадаптацией для антропоцентризма была установка на конкуренцию с другими животными за ресурсы. По мере усложнения орудийного опосредования отношений с экологическим окружением, конкуренция на основе регуляторного механизма координации сперва дополнялась, а затем постепенно вытеснялась целенаправленным преобразованием среды на основе целевой регуляции. Соответственно, субъективизация природного окружения заменялась его объективацией.

В повседневной жизни современного человека природа фигурирует в опредмеченном виде – это не только объект, но и результат человеческой деятельности. Даже участки дикой природы получают свой статус «относительной нетронутости» благодаря действиям людей, которые сперва осуществили масштабное разрушение природных систем, а затем позаботились о сохранении немногих уцелевших естественных биотопов. Отношение к природному окружению как предмету заботы встраивается в антропоцентрическую модель мира, и субъективизация отдельных *объектов* не препятствует объективации природы, когда на кону стоят узко понимаемые человеческие интересы. Поэтому иерархическая модель мира с жестко соответствующей ей системой ценностных ориентиров, о которой шла речь выше, это всего лишь предельная абстракция. В реальности антропоцентрическое мировоззрение является гораздо более сложным образованием со значительным количеством избыточных компонентов, обеспечивающих в конечном итоге ту степень гибкости, что необходима для поддержки иллюзии адаптивности антропоцентрической стратегии, когда налицо все признаки ее экологической несостоятельности.

Антропоцентризм и эгоцентризм

Такая особенность антропоцентризма, как привязанность к единственной точке отсчета, не позволяющая экстраполировать развитие экологической ситуации (а также обращение к самим себе от имени более высокоразвитой сущности), напоминает о психологическом феномене, имеющем преходящий характер, – об эгоцентризме. Автор данной статьи позволит себе цитату из своей ранней работы: «Психологическая рефлексия данной проблемы [антропоцентризма] побуждает вспомнить о процессе социального созревания ребенка, в котором стадия «пра-мы» – восприятия мира сменяется эгоцентризмом, который, в свою очередь, также уступает место новому этапу, характеризующему развитием способности к пониманию других при сохранении и развитии собственной идентичности. В этом смысле можно сказать, что современный человек еще далек даже от подросткового возраста» [14, 26].

Остановимся на хорошо известных благодаря работам Ж.Пиаже таких проявлениях эгоцентризма, как центрированность восприятия и мышления и эгоцентрическая речь. «Маленький ребенок является бессознательным центром собственного мира. В разных видах его деятельности может проявляться только лишь его собственная точка зрения – его схема, его восприятия и т.д., потому что он не осознает того факта, что другие люди видят вещи по-иному, то есть не осознает существования точек зрения, среди которых его личная является лишь одной из ряда возможных» [26, 359-360]. Эта собственная точка зрения включает внутренние побуждения и мотивы ребенка, поэтому причинное строение действительности наделяется теми же мотивами и побудительными силами.

Познавательный аспект антропоцентризма также проявляется в том, что человеческий субъект не осознает возможности точек зрения не людей (не приматов, не млекопитающих, не позвоночных и т.д.). Пожалуй, на этот аспект обращает внимание Ю.М. Швалб, когда пишет об **антропологическом эгоцентризме** [28, 8-9]. Но здесь можно разграничивать – не может осознать и не хочет осознавать. В последнем случае мы возвращаемся к проблеме ценностной регуляции жизнедеятельности, и тогда вполне уместно говорить об **антропологическом эгоизме** или ценностном (нравственном) антропоцентризме. Но сейчас мы хотим остановиться на **познавательном антропоцентризме** (вслед за Пиаже мы признаем, что такое сочетание терминов – «выбор плохой!») [20, 189], но оно емко описывает предмет анализа). Чтобы понять, каким образом может быть преодолен познавательный антропоцентризм, обратимся к исследованиям познавательного эгоцентризма.

Пиаже определял познавательный эгоцентризм как «недостаток децентрации, неумение изменять умственную перспективу как в социальном отношении, так и в других» [20, 193]. Способность децентрации развивается благодаря социальному взаимодействию, в ходе которого сталкиваются разные точки зрения, и происходит сопоставление и интеграция позиции одного субъекта с позициями других. Важную, но не решающую роль в этом процессе играет вербальная коммуникация. Основной же является внутренняя готовность оценить ситуацию с позиции другого, посмотреть на нее со стороны. Механизм реализации этой готовности – идентификация с другим. Это может быть как *реальный* другой, так и *воображаемый* – более или менее конкретный – другой. Подтверждением тому – исследования, выполненные в русле культурно-исторического подхода к развитию психики. Принятие ребенком роли *другого* ведет к формированию условно-динамической позиции – рассмотрению ситуации одновременно с двух точек зрения (по [25]). При этом идентификация себя с воображаемым *другим* является условием успешного вхождения в роль [25]. Филиппова Е.В. отмечает, что чем конкретнее ребенок представляет себе этого другого, чем больше о нем знает, тем легче ему идентифицировать себя с ним, принять его роль. Также важна способность оценить свои действия с позиции *другого*, которая развивается посредством того же механизма идентификации с *другим* [17]. Как еще один пример формирования децентрации можно оценить разработанную Дж.Келли терапию очерком фиксированной роли [11].

Рассмотренные подходы к развитию способности децентрации могут быть применены также для преодоления познавательного антропоцентризма. Однако следует учитывать, что для того, чтобы стать на позицию другого живого существа, необходимо иметь знания о нем, о его образе жизни, экологическом окружении, социальном окружении и т.п. Если в сообществах охотников и собирателей такие знания приобретались при непосредственном взаимодействии с другими, в своем естественном экологическом окружении, то в промышленном обществе эти знания черпаются из разных источников, значительная часть которых заражена вирусами антропоцентризма и/или антропоморфизма. Достоверные же источники информации не всегда доступны (в том числе могут быть слишком сложны для восприятия неподготовленного реципиента) и пользуются меньшим спросом.

Особое значение для децентрации имеет наблюдение за животными в природном окружении, что многократно подчеркивалось многими исследователями. Также многие исследователи акцентируют роль опыта проживания в условиях дикой природы. В частности финский исследователь I. Palmberg отмечает, что подростки, получая такой опыт, проходят последовательно через стадии эгоизма – опекуна – *экоизма* (на последней стадии проявляется готовность к экологической децентрации) [35]. Однако вмещающая способность дикой природы в настоящее время настолько низка по сравнению с размерами человеческой популяции, что использование ее потенциала децентрации требует предельной осторожности. При этом часто упускаются из вида возможности наблюдения и взаимодействия с *дикими* животными в искусственных ландшафтах. Речь идет не об опекунах (на основе проекции собственных влечений), а об отношении к представителям других видов как к равноценным участникам жизни сообщества. И здесь проблема преодоления познавательного антропоцентризма наглядно перекликается с проблемой преодоления нравственного антропоцентризма. Впрочем, по словам Ж.Пиаже: «Логика – это нравственность мышления, так же как нравственность – это логика действия» (цит. по: [26, 388]).

Выводы

Антропоцентризм в данной работе рассматривался как системное диспозиционное образование. Следует различать два типа проявлений антропоцентризма: познавательный антропоцентризм и нравственный – ценностный – антропоцентризм. Как системное диспозиционное образование антропоцентризм проявляет себя в регуляции экологически значимого поведения человека. Эта регуляция осуществляется в интересах одного вида *Homo sapiens*, за которым закрепляется исключительная ценность в противовес другим участникам экосистемного взаимодействия. Реализация антропоцентрической диспозиции в регуляции практической деятельности связана с объективацией природы. Осуществляемый при этом целевой контроль за отдельными выделенными экологическими параметрами ведет к нарушению координации экологически значимого поведения, как баланса конкуренции и сотрудничества с другими участниками экосистемного взаимодействия.

Поддержание антропоцентрических представлений в социуме осуществляется за счет: • роста потребления *ресурсов*, • увеличения числа опосредующих звеньев между источником *ресурса* и потребляющим его человеком, • включения других живых существ и природы в целом в систему культурных ценностей в качестве *ресурса* для удовлетворения широкого спектра человеческих потребностей.

Литература

1. Борейко В.Е. Прорыв в экологическую этику. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 204 с.
2. Бубнова С.С. Ценностные ориентации как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. – 1999. – Т.20 – №5 – С. 38-44
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
4. Гудолл Дж. Шимпанзе в природе: поведение. – М.: Мир, 1992. – 670 с.
5. Дерябо С. Д. Феномен субъектного восприятия природных объектов // Вопросы психологии. – 2002. – №1. – С. 45-59
6. Дилтс Р. Стратегии гениев. Т.2. – М.: Независимая фирма Класс, 1998.
7. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1986. – 571 с.
8. Дорст Ж. До то как умрет природа. – М.: Прогресс, 1968. – 416 с.
9. Екологічна психологія. Хрестоматія / За ред. Швалба Ю.М. – К.: Сталкер, 2006. – 490 с.
10. Каттон У.Р. Конец техноутопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации. – Киев: ЭкоПраво-Киев, 2006. – 256 с.
11. Келли Дж. Психотерапия конструктивного альтернативизма: психология личностной модели // Техники консультирования и психотерапии. Тексты. / Ред. и сост. У.С.Сахакиан. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С.399-417
12. Коммонер Б. Замыкающийся круг. – М.: Гидрометеиздат, 1974. – 279 с.
13. Кропоткин П. Взаимная помощь как фактор эволюции. – Харьков: Вольное братство, 1919. – 232 с.
14. Кряж И.В. Особенности репрезентации в обыденном сознании отношений «человек – природа»: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Харьков, 1995. – 166 с.
15. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
16. Леопольд О. Календарь песчаного графства. – М.: Мир, 1983. – 243 с.
17. Никитина И.Я. Влияние театрализованной деятельности на возникновение позиционного действия и преодоление познавательного эгоцентризма у детей старшего дошкольного возраста: автореф. ... канд.

психол.н. – М., 2006. – 24 с.

18. Нэш Р. Дикая природа и американский разум. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 204 с.

19. Парсонс Т. О социальных системах – М.: Академический проект, 2002. – 832 с.

20. Пиаже Ж. Комментарии к критическим замечаниям Л.С. Выготского на книги «Речь и мышление ребенка» и «Суждение и рассуждение ребенка» // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления. [Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 188-193

21. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А.Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.

22. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екологічної катастрофи. Монографія. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. – 440 с.

23. Токарев С.А. Умирующий и воскресающий зверь. // Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. Т. 2. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2000. – С.548

24. Уайт Л. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 188-202

25. Филиппова Е. В. Формирование логических операций у шестилетних детей // Вопросы психологии. – 1986. – №2. – С.43-50

26. Флейвелл Д.Х. Генетическая психология Жана Пиаже. С предисловием Жана Пиаже / Джон Х. Флевелл. – М.: Просвещение, 1967. – 623 с.

27. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – Ленинград: Наука, 1989. – 473 с.

28. Эколого-психологические факторы современного образа жизни: Монография / Под ред. Ю.М.Швалба. – 2-е изд., перераб. и доп. – Житомир: Изд-во ЖДУ им. И.Франко, 2009. – 458 с.

29. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35-52

30. Baron R. M. Situating Coordination and Cooperation Between Ecological and Social Psychology / Reuben M. Baron // Ecological Psychology – 2007. – V.19. – N2. – P. 179-199

31. Dunlap R.E., Van Lier K. D., Mertig A. G., Jones R. E. Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale // Journal of social issues. – 2000. – Vol. 56. – N. 3 – P. 425-442

32. Dunlap R. E., Van Lier K. The new environmental paradigm // Journal of Environmental Education. – 1978. – Vol. 9. – P. 9-19

33. Hodges B. H. Values Define Fields: The Intentional Dynamics of Driving, Carrying, Leading, Negotiating, and Conversing // Ecological Psychology. – 2007. – Vol. 19. – N 2. – P.153-178

34. Opatov S., Weiss L. Denial and the process of moral exclusion in environmental conflict // Journal of social issues. – 2000. – Vol. 56. – N. 3 – P. 475-490

35. Palmberg I. Outdoor activities as a basis for environmental responsibility // Journal of Environmental Education. – 2000. – Vol. 31. – N 4. – P. 32-36

36. Schultz W.P. Empathizing with nature: the effect of perspective taking on concern for environmental issues // Journal of social issues. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P. 391-406

37. Schultz W.P. The structure of environmental concern: concern for self, other people and the biosphere // Journal of Environmental Psychology. – 2001. – Vol.21.– N4. – P.327-339

38. Short P. Responsible environmental action: its role and status in environmental education and environmental quality // Journal of Environmental Education. – 2010. – Vol. 41. – N 1. – P.7-19

39. Stern P.S. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior // Journal of social issues. – 2000. – Vol.56. – N 3. – P. 407-424

40. Stern P.S. et al. Values, beliefs and proenvironmental attitude formation toward emergent attitude objects // Journal of Applied Social Psychology. – 1995. – Vol. 25. – P.1611-1636

41. Turvey M. T. Philosophical issues in self-organization as a framework for ecological psychology // Ecological Psychology. – 2008. – Vol. 20. – N 3. – P. 240-243

42. Zografos C. The environmental values of potential ecotourists: a segmentation study // Journal of Sustainable Tourism. – 2007. – Vol.15. – N 1. – P.44-66

УДК: 159. 953 + 159. 942

Емоційна пам'ять людини

Кузнєцов М.А.

Проаналізовано вплив емоційної пам'яті на інформаційний зміст і структуру пізнавальних процесів. Розглянуто й емпірично вивчено основні форми емоційних переживань як результати функціонування емоційної пам'яті суб'єкта. Розроблено структурно-функціональну модель емоційної пам'яті як компонента мнемічної системи особистості, що виконує функцію пов'язування когнітивних змістів психіки зі смисловими утвореннями особистості.

Ключові слова: емоційна пам'ять, короткочасна емоційна пам'ять, довгострокова емоційна пам'ять, емоційний компонент автобіографічного спогаду, емоційне ставлення до навчання, актуалізація емоційного переживання, індивідуальний, суб'єктний, особистісний рівні емоційної пам'яті.

Проанализировано влияние эмоциональной памяти на информационное содержание и структуру познавательных процессов. Рассмотрены и эмпирически изучены основные формы эмоциональных переживаний как результаты функционирования эмоциональной памяти субъекта. Разработана структурно-функциональная модель эмоциональной памяти как компонента мнемической системы личности, выполняющего функцию связывания когнитивных содержаний психики со смысловыми образованиями личности.

Ключевые слова: эмоциональная память, кратковременная эмоциональная память, долговременная эмоциональная память, эмоциональный компонент автобиографического воспоминания, эмоциональное отношение к учению, актуализация эмоционального переживания, индивидуальный, субъектный, личностный уровни эмоциональной памяти.

The influence of emotional memory on informational content and structure of informative processes is analyzed. Principal forms of emotional experience resulting from functioning of emotional memory of a person are considered and empirically studied. Structural and functional model of emotional memory as a component of mnemonic system of a personality which performs the function of bonding of cognitive contents of psychics and semantic formations of a personality is developed.

Key Words: emotional memory, short-term emotional memory, long-term emotional memory, emotional component of autobiographical reminiscence, emotional attitude to study, actualization of emotional experience, individual, subjective, personal levels of emotional memory.

У сучасних теоріях пам'яті, розроблених зарубіжними психологами (Дж.Р. Андерсон, Р. Аткинсон, А. Бедделі, Н. Во, Р. Клацкі, Ф. Крейк, Р. Локхарт, Д. Норман, М. Познер, Р. Солсо, С. Стернберг, Ц. Флорес, І. Хофман та ін.) не міститься відповіді на питання про те, яким чином запам'ятовуються, зберігаються й актуалізуються емоції, які механізми їхньої участі в регуляції діяльності особистості. На жаль, емоційна пам'ять не стала предметом спеціального дослідження й для вітчизняних вчених [1; 2; 6; 7; 8]. Однак, вивчення емоційної пам'яті необхідне для подальшого розвитку загальної психології пам'яті. Без цього неможливо побудувати логічно завершену теорію мнемічних процесів людини, що могла б бути науковим підґрунтям для вирішення практичних психологічних проблем навчання (загального й професійного), виховання, психотерапії, соціальної адаптації, медицини, бізнесу й політики.

Емоційна пам'ять істотно відрізняється від «когнітивних» видів пам'яті (образної, словесної). Це стосується специфіки мнемічного процесу й мнемічного «продукту», природи «емоційної інформації, що запам'ятовується», характеру зв'язку пам'яті з фізіологічними процесами й станами, міри піддатливості емоційної пам'яті впливам соціального середовища, місця емоційної пам'яті в мнемічній системі особистості, специфіки її внеску в психічну регуляцію діяльності й спілкування, міри опосередкованості емоційної пам'яті мовленням, міри її довільності й можливості контролю за нею з боку суб'єкта та ін. На відміну від інших видів пам'яті, що пов'язують суб'єкта із зовнішнім світом, емоційна пам'ять звернена всередину особистості, до її унікальної мотиваційно-потребнісної сфери. Певну специфіку має організація експериментального дослідження емоційної пам'яті (незастосовність принципу повторення, труднощі реєстрації результатів запам'ятовування й відтворення, загроза втрати предмета дослідження при врахуванні лише фізіологічних показників, відсутність зовнішнього критерію для контролю результатів відтворення, необхідність довіряти суб'єктивним самозвітам досліджуваних, специфіка пред'явлення «стимульного матеріалу», обмеженість у маніпуляції змінними тощо). Спеціальне дослідження емоційної пам'яті необхідне для розробки й обґрунтування нових підходів в організації й плануванні експериментів у даній науковій царині.

Об'єктом нашого дослідження була мнемічна система в структурі особистості. Предмет дослідження – продуктивні функції емоційної пам'яті в структурі особистості. Мета дослідження – теоретичне й емпіричне вивчення закономірностей функціонування емоційної пам'яті в межах цілісної мнемічної системи в структурі особистості, обґрунтування концептуальної моделі такого функціонування.

Емоційна пам'ять – це підсистема (вид) пам'яті, яка полягає у фіксації, збереженні, трансформації й наступному відтворенні певних почуттєвих станів людини, в яких закодоване її ставлення до об'єктів, подій, ситуацій, людей. Поділ пам'яті на образну, інтелектуальну, моторну й емоційну є умовним і відбиває специфіку функціонування мнемічної системи при розв'язанні тих або інших життєвих завдань. Специфіка завдання, що вимагає для свого розв'язання включення емоційної пам'яті, полягає у визначенні особистісної значущості того, що відбувається. Це здійснюється за рахунок активного пов'язування в емоційній пам'яті образів об'єктів, подій і ситуацій з мотиваційно-смысловими утвореннями особистості, фіксації цих зв'язків і наступного їх використання при розв'язанні інших життєвих задач. За рахунок цього мнемічна система нарощує структуру особистості, оскільки що зберігає засвоєний досвід, включає його до всіх нових актів діяльності й тим самим збагачує й перетворює його. Емоційна пам'ять функціонує на всіх рівнях ієрархії активності (від нейрофізіологічних до вищих психічних) і в усіх вимірах буття людини.

Емоційна пам'ять як один із внутрішніх механізмів організації перцептивного процесу систематично виявляє себе в зниженні порогів чутливості до стимулів, у їхньому емоційному забарвленні, у фактах

перцептивної вибірковості, у збільшенні «сили» перцептивної гіпотези, у феномені перцептивного захисту. Завдяки емоційній пам'яті формуються стійкі емоційні відгуки на геометричні форми, звуки, запахи, дотикальні образи й т.п. Емоції інспірують, супроводжують і завершують інтелектуальний процес. Емоційна пам'ять 1) створює внутрішні умови для інтелектуальної діяльності (емоційний статус суб'єкта в процесі мислення), 2) накопичує «емоційні узагальнення» і переносить принцип розв'язання на нові проблемні ситуації, 3) забезпечує емоційне оцінювання результатів оперативних перетворень проблемної ситуації, 4) готує емоційне розв'язання завдання (почуття «близькості рішення»), 5) обмежує зону пошуків, скорочуючи обсяг дослідницької діяльності, 6) санкціонує закінчення розумового процесу. У роботі уяви емоційна пам'ять сприяє спрямованому (відповідно до актуалізованої емоції) вибору образів і комбінуванню ними.

Емоційна пам'ять як компонент цілісної мнемічної системи особистості робить специфічний внесок у запам'ятовування, збереження, впізнавання й відтворення різних видів інформації. Вона робить матеріал для запам'ятовування емоційно забарвленим, що забезпечує його міцніший зв'язок з смисловими утвореннями особистості. Різноманітність експериментально встановлених фактів зводиться до чотирьох основних закономірностей: а) актуалізація емоційного стану утворює контекст, у якому протікає мнемічна діяльність і який впливає на її ефективність; б) інформація, емоційна забарвленість якої відповідає емоційному стану, актуалізованому при запам'ятовуванні, краще запам'ятовується; в) більш ефективно відтворюється така інформація, емоційна забарвленість якої відповідає емоційному стану суб'єкта, актуалізованому при відтворенні; г) ефективність функціонування мнемічної системи в цілому вища у випадку збігу емоційних контекстів запам'ятовування й відтворення.

Емоційна пам'ять чітко проявляється при запам'ятовуванні біографічних подій. Її функціонування сприяє трансформації образу події з одиниці епізодичної пам'яті в специфічну одиницю автобіографічної пам'яті: образ події стає «особистим». Уявлення про механізми емоційної пам'яті допомагають пояснити найбільш важливі феномени пам'яті автобіографічної (амнезію раннього дитинства, розбіжності між істинними, помилковими й відновленими спогадами, спогади-спалахи, помилки свідка).

Експериментальне вивчення емоційного компоненту автобіографічних спогадів 192 досліджуваних (31 чоловік та 161 жінка) за допомогою модифікованої нами методики «Лінія життя» показало наступне. Досліджувані старшої вікової групи (25-55 років) випереджають інших досліджуваних (особливо представників молодшої вікової групи 17-19 років) за кількістю позитивно забарвлених спогадів (відповідно $11,58 \pm 5,43$ і $8,39 \pm 4,27$ спогадів у середньому на групу; $U = 1294,0$; $p < 0,0001$). Жінки виявляють більшу порівняно з чоловіками готовність згадувати негативно забарвлені спогади (відповідно $5,69 \pm 3,46$ і $4,23 \pm 3,37$ спогадів в середньому на групу; $U = 1803,0$; $p < 0,01$). Досліджувані середньої вікової групи (20-24 роки) випереджають старших і молодших досліджуваних за показником інтенсивності емоцій, що супроводжують автобіографічні спогади. У всіх групах інтенсивність позитивних емоцій, що супроводжують автобіографічні спогади, вища, ніж інтенсивність негативних емоцій. Важливою змінною є емоційний стиль спогадів («оптимістичний» або «песимістичний»). Це визначальна готовність відтворювати позитивно й негативно забарвлені спогади. При цьому приналежність до старшої групи й дотримання «оптимістичного» стилю є чинниками, що сприяють істотній перевазі позитивно забарвлених автобіографічних спогадів над негативно забарвленими [3]. Побудова психосемантичних просторів позитивних і негативних спогадів свідчить про те, що сліди неприємних подій зберігаються в пам'яті в більш диференційованому вигляді, ніж сліди приємних переживань [3].

Емоційна пам'ять функціонує у всіх блоках мовного механізму – у блоці сприймання мовлення, у внутрішньому мовленні й у блоці промовляння. Сліди емоцій, пережитих у минулих актах спілкування, утворюють системи афективних смислів і в такій якості утворюють конотативне значення слів. Наповнення об'єктивних значень слідами емоцій, пережитих у ході мовної практики й комунікації, приводить до трансформації їх в особистісні смисли, формування суб'єктивного лексику особистості.

Емоційна пам'ять виконує певні функції в актуалізації й прояві афектів, настроїв і предметних почуттів. Відтворення емоцій у формі афекту зумовлене процесами в емоційній пам'яті – раптовим виявленням невідповідності між умовами, що склалися в ситуації, і програмами життєдіяльності, якими розпоряджається суб'єкт. Афект «мітить» ситуацію, при її повторенні він може акумулюватися в емоційній пам'яті. Можливість та інтенсивність афективних реакцій зумовлені наявністю в довгостроковій пам'яті суб'єкта афективних стереотипів, що не допускають: 1) відстрочки актуалізації й 2) скільки-небудь істотних варіювань ходу реалізації програми.

Зміст емоційної пам'яті через настрої протягом певного проміжку часу проектується на компоненти зовнішнього й внутрішнього досвіду людини, інтегруючи його в цілісну систему. У різних моделях психічних станів (рівневій, часовій, ситуаційній, функціональній, у моделі узгодження, у системно-структурній моделі) мається на увазі або явно виділяється роль емоційної пам'яті як чинника універсальної інтеграції зовнішнього й внутрішнього досвіду людини в межах певного часового інтервалу, переносу слідів минулих станів в актуальний стан і переведення стану в стійку рису особистості.

При переживанні важкого (через стрес) стану емоційна пам'ять забезпечує збереження й актуалізацію груп емоцій, що відбивають специфіку труднощів ситуації. Конкретний склад наборів мнемічних слідів емоцій залежить від часової характеристики образу стресу, що викликав важкий стан (актуальний стрес, пам'ять про минулий стрес, уява про майбутній стрес). Це припущення було доведено в нашому емпіричному дослідженні, в якому три групи досліджуваних описували свій стресовий стан при захисті дипломної роботи за допомогою списку з 80 понять, що позначають різні емоції [3]. Емоційні поняття відбивали різні відтінки переживання радості, страху, гніву, суму й соматичних відчуттів позитивної й негативної модальності. Перша група – (студенти-дипломники 5 чоловіків і 38 жінок) описували свій емоційний стан безпосередньо перед процедурою захисту дипломного проекту (група актуального стресу). Друга група (27 чоловіків і 39 жінок) складалася з людей, що закінчили вччч різний час (від 1 до 36 років тому) і згадували особливості свого

емоційного стану під час захисту дипломного проекту (група спогаду). Третя група (22 чоловіка й 86 жінок) – студенти I і II курсів, за допомогою того ж списку понять оцінювала свій майбутній стресовий стан, пов'язаний із захистом дипломних робіт (група уяви). За допомогою ієрархічного агломеративного кластерного аналізу були побудовані дендрограми окремо для чоловіків і жінок, а для групи спогаду – окремо для досліджуваних, що пережили стрес захисту диплому порівняно недавно (9 років і менше, переважно 1 – 4 роки тому) і давно (10 років і більше, переважно 15 – 30 років тому). Показано, що компонентний склад переживання важкого стану залежить від темпоральної характеристики образу стресової ситуації, що будується в емоційній пам'яті (тобто від того, де на часовій осі суб'єкта локалізований образ цієї ситуації – у сьогоденні, минулому або майбутньому). Образ актуальної стресової ситуації сприяє формуванню різномірних, неоднозначних угруповань компонентів емоційного переживання. Образ майбутньої стресової ситуації, навпаки, актуалізує найбільш однорідні кластери. Спогад про важкий стан у минулому сприяє утворенню кластерів середньої міри однорідності. Існують статеві розбіжності в компонентному складі емоційних переживань, пов'язаних з емоційними спогадами й уявою.

Функціонуванням емоційної пам'яті забезпечуються: а) предметна віднесеність почуття (фіксація й тривале збереження образу значущого предмета), б) узагальненість почуття (накопичення й узагальнення слідів безлічі емоційних переживань), в) стійкість почуття (збереження його в латентній формі, як готовності до переживання певної емоції, емоційної установки). Динамічні процеси у мнемічній системі забезпечують оборотне переведення почуття з латентного стану в актуальний, у ході якого відбувається розвиток особистості. Почуття, переведене з латентного стану в актуальний, координує (синхронізує) суб'єктивні, моторно-експресивні, когнітивні, мотиваційні й психофізіологічні аспекти діяльності людини, забезпечуючи тим самим можливість розв'язання будь-якої життєвої задачі.

У емпіричному дослідженні за допомогою розроблених нами опитувальників («Компоненти любовного переживання» і «Компоненти переживання гніву») перевірялося припущення про те, що пам'ять про пережите почуття являє собою ієрархічно супідрядну систему слідів активностей суб'єкта, виявлених на різних рівнях при актуальному переживанні даного почуття [3]. Тому мнемічні сліди пережитих почуттів певним чином структуровані. Для визначення структури спогадів про любовні переживання за допомогою факторного аналізу методом головних компонентів з варімакс-обертанням оброблялися відповідні на пункти опитувальника 116 чоловіків і 280 жінок. У спогадах про почуття любові виділяються «депресивний» (факторна вага – 6,78, пояснює 9,03% загальної дисперсії), «психовегетативний» (6,71; 8,94%), «сексуально-еротичний» (3,81; 5,08%), «мнемічний» (2,98; 3,97%) компоненти й компонент «когнітивно-моторної оптимізації» (5,76; 7,69%). У жіночих спогадах, насамперед, представлені емоційні переживання й відповідні їм психофізіологічні реакції організму. Чоловіки частіше, ніж жінки вказують на зміни в когнітивній сфері, у моториці й у поведінці загалом. Незалежно від статевої приналежності, досліджувані старшого віку (25 – 54 роки) на відміну від молодих досліджуваних (17 – 19 років) асоціюють у своїй емоційній пам'яті з любовною пристрастю не тільки порушення й зміни в поведінці, але й можливість заспокоєння, знаходження душевної рівноваги. У спогадах про почуття гніву при обробці відповідей 51 чоловіка й 100 жінок виділені компоненти: «моторно-когнітивні порушення» (факторна вага – 8,81, відсоток загальної дисперсії – 11,7), «моторно-вегетативний» (6,45; 8,6%), «агресивний» (6,12; 8,2%), «позитивний аспект гніву» (5,62; 7,5%) і «самоконтроль гніву» (4,29; 5,7%).

На прикладі актуалізації почуття заздрості перевірялося припущення про те, що емоційна пам'ять містить критерії, відповідно до яких відбувається актуалізація й розгортання актуального почуття [4]. Ці критерії є слідами раніше пережитих почуттів у значущих ситуаціях життєдіяльності і являють собою цінності особистості. Ієрархія цінностей визначає інтенсивність переживання почуття заздрості, а також види заздрості, характерні для суб'єкта. За допомогою розробленого нами опитувальника «Види заздрості» і опитувальника цінностей особистості Ш. Шварца в модифікації В.М. Карандашева при дослідженні 24 чоловіків і 170 жінок (вік – від 18 до 43 років) і використанні кореляційного аналізу за К. Пірсоном показано, що різні види заздрості переживаються з різною інтенсивністю. Ціннісна ієрархія особистості визначає напрямки і критерії, за якими заздрісник робить акт соціального порівняння й актуалізує почуття заздрості. Існують тісні взаємозв'язки між видами домінуючих цінностей і видами заздрості, які суб'єкт схильний переживати.

Пам'ять у структурі діяльності виконує продуктивні функції породження, просторово-часової й смислової інтеграції окремих операцій і дій у єдину систему. Емоційна пам'ять – основа «емоційного потенціалу» навчальної діяльності. Синхронізуючи й інтегруючи різні операції навчальної діяльності й забезпечуючи її загальним емоційним тоном, емоційна пам'ять виступає як основа певної позиції (емоційної установки) учня (студента) стосовно навчання. Позицію стосовно навчання можна розуміти як готовність емоційної пам'яті до відтворення певних емоцій і емоційних станів у зв'язку з навчальною діяльністю в цілому й окремих її компонентів. У нашому емпіричному дослідженні з 32 десятикласниками й 30 студентами й за допомогою шкальної оцінки 12 емоцій, опитувальника емоційності Ольшаннікової-Рабинович, опитувальника монотоностійкості Н.П. Фетіскіна, шкали соціально-ситуаційної тривоги Кондаша виявлена структура ставлення до навчання. Факторний аналіз методом головних компонентів з наступним варімакс-обертанням дозволив виявити в студентів такі компоненти емоційного ставлення до навчання, як а) «емоційне відторгнення занять» (факторна вага – 8,24; пояснює 24% загальної дисперсії), б) «спрямованість на заняття» (5,43; 14%), в) «емоційна неготовність до діяльності» (4,52; 12%), г) «депресивність» (4,08; 11%), д) «відсутність тривожності» (3,55; 9%). Структура ставлення до навчання в школярів-підлітків складається з таких компонентів: а) «емоційне відторгнення занять» (9,02; 24%), б) «тривожність» (4,62; 12%), в) «відсутність інтересу» (4,55; 12%), г) «неефективність діяльності» (4,15; 11%) [3].

Важливим напрямком дослідницької розробки проблеми емоційної пам'яті є розкриття її функцій в структурі, динаміці й розвитку особистості. Відповідно до наших уявлень емоційна пам'ять у структурі, динаміці й розвитку особистості виконує дев'ять основних функцій: 1) створення й утримання окремих

компонентів особистості й взаємозв'язків між ними для розв'язання певної життєвої задачі до того моменту, поки вона не буде вирішена або не втратить значущість для людини; 2) закріплення стосунків особистості; завдяки цій функції існує «ядро особистості» – носій «слідів» суб'єктивних ставлень людини до суспільства, інших людей, до праці, до загальнолюдських цінностей, до себе; 3) утримання й зміцнення суб'єктом своєї цілісності, інтегрованості; порушення цілісності – наслідок неправильного життєвого вибору, про який суб'єкт одержує інформацію зсередини за допомогою актуалізації негативних переживань із пам'яті, завдяки яким він може виправити помилку; 4) знаходження можливості бути суб'єктом власної мотивації, психічного життя й поведінки: закріплені в емоційній пам'яті значенні установки й цінності співвідносяться з функціонально-енергетичними можливостями людини, що дозволяє їй самостійно вишикувати мотиви своєї поведінки; 5) розширення меж буття особистості: емоції й почуття людини пов'язуються з тими або іншими предметами, ситуаціями й людьми; тим самим особистість як система, що відкрита й розвивається, втягує у свої межі усе більш великі області навколишнього світу; 6) знаходження можливості діалогічної зустрічі Я й Іншого: під впливом актуалізації почуттів спілкування емоційно забарвлюється й Інший стає значущим, перетворюється в «свого Іншого»; 7) розвивальний вплив однієї особистості на іншу; досягнення змін особистості можливе тільки в тому випадку, якщо зачіпається суб'єктивність – інтимна внутрішньоособистісна реальність, у якій людина живе максимально насправді (Дж. Бьюдженталь) і яка відкривається при актуалізації почуттів, емоцій, цінностей, переваг і інших форм небайдужого ставлення людини до світу; 8) визначення профілю реагування особистості на дію чинників, що перешкоджають її діяльності; емоційна пам'ять накопичує досвід переживання фрустраційних ситуацій і реагування в них у формі інтеріоризованих діалогів); 9) можливість мати свою особисту історію, життєвий шлях; людина займає певну, підкріплену емоційно позицію стосовно подій навколишнього середовища й своїх учинків у зв'язку з ними; події стають для людини життєвими, а сама вона перетворюється на сучасника епохи [5].

Функціонування емоційної пам'яті при запам'ятовуванні подій пояснює унікальність слідів у автобіографічній пам'яті, її переважно мимовільний характер, міцне збереження сліду після однократного пред'явлення. Емоційні переживання є тими формами активності, продуктом яких є мимовільне запам'ятовування біографічної події. Завдяки емоційній пам'яті події стають «життєвими», тому що торкаються до ядра особистості (образ Я, уявлення про себе й ставлення до себе). У дослідженні, проведеному за допомогою модифікованої нами методики П.П. Блонського за участю 37 чоловіків і 156 жінок, вивчалися емоційні компоненти автобіографічних спогадів, що належать до недавнього, давнього й раннього минулого досліджуваних [3]. Досліджувані протягом 1,5 години письмово згадували всі спогади про події свого життя, які приходили їм у голову. Досліджувані повідомляли про їхнє особисте ставлення до кожного спогаду, по можливості вказували вік, у якому відбулася відповідна подія. Усього зібрано й проаналізовано 2185 спогадів, з яких недавніх – 704 (32,2%), давніх – 822 (37,6%) і ранніх – 659 (30,2%). Емоційно позитивних – 906 (41,5%) спогадів, негативних – 663 (30,3%), амбівалентних – 217 (9,9%), невизначених – 399 (18,3%). Таким чином, наші дані не співпадають з даними П.П. Блонського, який, як відомо, виявив істотну перевагу негативних спогадів над позитивними. Середня кількість спогадів на досліджуваного – 11,31. При цьому позитивні спогади частіше є давніми, ніж недавніми або ранніми.

Описи спогадів піддавалися контент-аналізу, що дозволило говорити про їхній зміст. Найбільш розроблено виявилася категорія «спілкування з друзями». Саме в симетричному, дружньому спілкуванні виникає найбільше епізодів і подій, що запам'ятовуються і виявляються найбільш готовими до відтворення в умовах вільного самозвіту. У найбільш високочастотних категоріях спогадів (перші 15 – 20 категорій) відбито практично всі основні теми людського життя – робота й любов, хвороба й смерть, фізичний біль і одержання задоволення від видовищ, поїздок і відпочинку, спілкування як з однолітками, так і зі старшим поколінням (у тому числі й конфліктне). Низькочастотні категорії спогадів (особливо останні 15 – 20) підкреслюють індивідуальні особливості досліджуваних і унікальність життєвого шляху кожного з них.

На основі синтезу теоретичних ідей і результатів наших емпіричних досліджень нами запропонована структурно-функціональна модель емоційної пам'яті [5]. Емоційна пам'ять – це підсистема (вид) пам'яті, зайнята фіксацією, збереженням, трансформацією й наступним відтворенням певних почуттєвих станів людини, у яких закодоване його ставлення до різних аспектів і елементів зовнішнього й внутрішнього світу. Коди емоційної інформації будуються у двійковій системі оцінок («приємно / неприємно», «корисно / шкідливо», «так / ні»), тобто представлені в емоційній пам'яті в суб'єктивно-смысловій формі. У взаємозв'язку з об'єктивними кодами образної, словесної й моторної пам'яті вони забезпечують інформаційну основу діяльності людини. Мнемічна одиниця емоційної пам'яті («емоційний слід») являє собою афективно-когнітивну структуру (емоційний образ), що складається з когнітивної моделі «хвилюючого об'єкта» і ставлення людини до цього об'єкта.

Існують три рівні емоційної пам'яті – індивідуальний, суб'єктивний і особистісний. Три рівні емоційної пам'яті відбивають факт одночасної приналежності людини до декількох систем буття, мають різні можливості, сприяють розв'язанню різних завдань і засновані на функціонуванні різних механізмів. За рахунок міжрівневої взаємодії система емоційної пам'яті сприяє організації цілісної поведінки людини й психічної саморегуляції.

На індивідуальному рівні довгострокова емоційна пам'ять представлена емоційними установками й програмами, що регулюють переважно формально-динамічні параметри переживання – їхню силу, інтенсивність, тривалість, швидкість виникнення, перебігу й зникнення. Це, головним чином, нервові структури, що виникли еволюційно й закріплені спадково; вони лежать в основі певних емоційних властивостей, з якими людина народжується. Індивідуальна емоційна пам'ять формальна, звернена не до логіки світу, а до «логіки тіла». Властивості індивідуальної емоційної пам'яті є результатом «системного узагальнення» природних особливостей людини. У ситуативних емоціях, що актуалізуються в оперативній короткочасній емоційній пам'яті даного рівня, змістовні характеристики об'єктів зовнішнього світу скорочені до а) цілісної й нерозчленованої оцінки

зовнішнього середовища, або б) жорстко фіксованих (на зразок імпринтингу) подразників, що сигналізують про об'єкти базових потреб організму). Основними функціями індивідуальної емоційної пам'яті є: а) створення найпростіших напружених структур позитивних і негативних зв'язків організму й середовища, підтримка напруженої упередженості у стосунках зі світом, б) регуляція тону за допомогою відходу від понадсильних подразників і пошуку оптимальних, в) створення первинних, базових гедонічних моделей афективної поведінки, які в ході онтогенезу диференціюються й включаються до різних форм взаємодії людини зі світом.

Емоційна пам'ять суб'єктного рівня виявляється у внутрішній організації людини як суб'єкта – носія предметно-практичної діяльності й пізнання. Емоційна пам'ять сприяє освоєнню цієї діяльності, сприяє її здійсненню й перетворенню. До функціонування механізмів перцептивної активності суб'єкта емоційна пам'ять включається як чинник емоційного забарвлення стимулів, спрямованості й вибірковості сприймання, акцентування його об'єктів відповідно до стійких інтересів і цінностей особистості. У мисленні емоційна пам'ять виявляється як чинник, що впливає на швидкість, розумову продуктивність і креативність людини. Вона сприяє трансформації інтелектуального утруднення в проблемну ситуацію, наводить суб'єкта на розв'язання задачі, закріплює й переносить у нові умови емоційну сутність правильного рішення, сприяє утворенню, закріпленню й використанню емоційних узагальнень, зберігає інтенціональний досвід, що індивідуалізує інтелектуальну діяльність суб'єкта. Для уяви емоційна пам'ять – постачальник невербального матеріалу, що втілюється у фантастичних образах. Емоційна пам'ять створює емоційний контекст для функціонування мнемічної системи суб'єкта, залучає до процесу кодування неемоційної інформації глибокі шари особистості, що робить сліди пам'яті особливо міцними й стійкими. У мовленнєвій діяльності емоційна пам'ять утворює «перший шар семантики» – підтекст системи зовнішніх значень, що відбиває інтенції, упередженість, мотиви мовлення суб'єкта, утримує асоціативні поля слів, забезпечує відносну сталість їх конотативних значень, уможливило саме існування й розвиток невербальної частини внутрішнього лексикону.

В емоційній сфері емоційна пам'ять – організатор різних форм емоційних переживань. Емоція виникає внаслідок виявлення невідповідності між образом актуальної ситуації й уявленнями суб'єкта про те, що повинно бути (установками, очікуваннями, схемами, сценаріями). В афектогенній ситуації випробовується на міцність диспозиційний рівень емоційної пам'яті – фундаментальні емоційні установки, як уроджені, так і придбані в процесі культурного розвитку суб'єкта. Оперативна емоційна пам'ять виявляється «полем реагування», в якому несвідомий шар може істотно переважати над шаром, який усвідомлюється і рефлексується. Відтворення емоцій у формі настрою передбачає спонтанну актуалізацію думок, образів, внутрішніх діалогів, інтенцій і спонукань, що відбувається здебільшого поза свідомим контролем з боку суб'єкта. Формування почуттів зумовлене багаторазовим повторенням емоцій в оперативній короточасній емоційній пам'яті й закріпленням у довгостроковій емоційній пам'яті стійких емоційних ставлень до певних, добре усвідомлюваних об'єктів.

Емоційна пам'ять, будучи частиною мнемічної системи суб'єкта, робить свій внесок у конструювання й регуляцію діяльності тим, що поєднує всі її операції спільністю значущості й смислу, «цементує» загальним емоційним тлом. Без неї були б неможливі опредмечування потреби (тобто запам'ятовування емоційно-мотиваційної значущості предмета потреби), синхронізація мотиваційних, когнітивних, моторних, психовегетативних і суб'єктивно-почуттєвих процесів, утримання й використання програми й суб'єктивних критеріїв успішності дій.

Емоційна пам'ять регулює особливу, емоційну, діяльність, у ході якої людина конструює переживання, шляхом створення релевантних їм ситуацій і відношень. Відбувається виробництво й самовиробництво емоцій, суб'єктивний світ людини перетворюється з нестерпного (емоційно неприйнятного) на стерпний (прийнятний).

Емоційна пам'ять особистісного рівня проявляє себе в тому, як людина вибирає, приймає й виконує певні соціальні дії, як вона внутрішньо до них ставиться. Функціонування особистісної емоційної пам'яті виявляється в міжособистісному, внутрішньоособистісному й екзистенціальному планах.

У міжособистісному плані емоційна пам'ять накладає відбиток на цілі області соціальної перцепції. Вона визначає: 1) точність взаємовідображення або перекичування його в парах і групах, що спілкуються, 2) склад особистісних якостей, за якими відбувається ідентифікація партнерів по спілкуванню, 3) інтенсивність взаємовпливу в парі (групі), 4) виникнення, розвиток і розпад міжособистісних стосунків, 5) міжособистісну привабливість при встановленні контакту (досвід минулих контактів і візуальний вигляд нового партнера мають стійкі емоційні аспекти), 6) загальний фонд почуттів партнерів, що спілкуються, 7) емоційну чуйність (емпатію), формування й утримання емоційно-когнітивних систем, що є основою емпатичних переживань (такі афективно-когнітивні системи опосередковують взаємозв'язок між загальними установками й орієнтаціями до людей і конкретними емоційними переживаннями стосовно них), 8) здатність до емоційної соціальної децентрації (відтворення емоцій іншої людини в собі), 9) стійкість в інтимно-особистісних стосунках (емоційна пам'ять – основа механізму інтимно-особистісного спілкування).

Емоційна пам'ять як персональна основа психологічного досвіду, містить смисло-життєві патерни (скрипти, міфи й т.п.), культурні гешталти. Ці гешталти виступають як основа своєрідної колективної емоційної пам'яті, тому що відтворюють синхронізовані сполучені психічні стани у всіх людей, котрі живуть в одному символічному цілому. Стає можливим спільне буття з іншими. Емоційна пам'ять накопичує досвід переживання й поведінки у фруструючих міжособистісних ситуаціях у вигляді профілів фрустраційного реагування.

У внутрішньоособистісному плані функціонування емоційної пам'яті необхідне для збереження поточних поліфункціональних форм – окремих компонентів структури особистості, а також взаємозв'язків між ними. Відтворення емоційних сигналів допомагає людині переконатися в правильності або помилковості зробленого життєвого вибору, повернутися по можливості в точку вибору й виправити помилку. Відтворення емоцій у діяльності й спілкуванні розширює межі особистості, персоналізує фізичний і соціальний простір.

В екзистенціальному плані емоційна пам'ять утворює базисні підвалини психологічного досвіду, що виникає із внутрішньосімейних зв'язків. Зрозуміти людину можна лише за умови розшифровки цього екзистенціального досвіду переживання провини, обов'язку, образи, ревнощів, почуття затребуваності або відкидання, глибинного страху або захищеності, почуття власної гідності або почуття неповноцінності й розпачу. Емоційна пам'ять уможливує духовне існування людини, тому що базовий психологічний досвід – це результат і одночасно процес постійного осмислення, тобто зв'язування змістом як формою (структурою, гештальтом) фрагментів досвіду. У ході такої духовної роботи виникає зв'язність буття людини.

Література

1. Бочарова С.П. Психология и память. Теория и практика для обучения и работы. – Харьков: Гуманитарный центр, 2007. – 384 с.
2. Иванова Е.Ф. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. – 1999, № 3. – С. 242-251.
3. Кузнецов М.А. Эмоциональная память. – Харьков: Крок, 2005. – 568 с.
4. Кузнецов М.А. Роль цінностей особистості у виникненні почуття заздрості // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Психологія. – Вип. 19. – Харків: ХНПУ, 2006. – С. 62-77.
5. Кузнецов М.А. Емоційна пам'ять людини: психологічна модель // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Психологія. – Вип. 22. – Харків: ХНПУ, 2007. – С. 106-116.
6. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 366 с.
7. Междисциплинарные исследования памяти // Под ред. А.Л. Журавлева, Н.Н. Корж. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 283 с.
8. Серeda Г.К. Избранные психологические труды. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 352 с.

УДК: 159.922.76:392.3

Раннее вмешательство – семейно-центрированная модель помощи семьям, воспитывающим детей раннего возраста с нарушениями развития

Кукуруза А.В.

В статье обобщен десятилетний опыт по созданию и апробации модели раннего вмешательства для реабилитации детей раннего возраста с нарушениями развития и обоснована семейно-центрированная модель раннего вмешательства. Показано, что основу семейно-центрированной модели раннего вмешательства составляют потребности ребенка и семьи, выраженные в функциональном запросе родителей. На основе исследования с участием 450 семей, воспитывающих детей раннего возраста с нарушениями, выделены и классифицированы основные потребности, отражающие проблемы ребенка, родителей и детско-родительских отношений. Предложено использовать функциональный запрос родителей для планирования, постановки целей и оценки эффективности индивидуальной программы помощи ребенку и семье. Показаны пути реализации принципа семейно-центрированности в содержании этапов и в организационных формах оказания помощи ребенку и семье в модели раннего вмешательства.

Ключевые слова: раннее вмешательство, семейно-центрированный подход, дети раннего возраста, нарушения развития.

В статті узагальнено досвід створення та апробації моделі раннього втручання для реабілітації дітей раннього віку з порушеннями розвитку та обґрунтована сімейно-центрована модель раннього втручання. Показано, що основу сімейно-центрованої допомоги сім'ї, яка виховує дитину раннього віку з порушеннями розвитку, становлять потреби дитини та родини, які виражені у формі функціонального запиту батьків. На основі дослідження за участі 450 родин, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку, виділені та класифіковані основні потреби, які відображають проблеми дитини, батьків та дитячо-батьківських відносин. Запропоновано використовувати функціональний запит батьків для планування, постановки цілей та оцінки ефективності індивідуальної програми допомоги дитині та родині. Показані шляхи реалізації принципу сімейно-центрованості в змісті етапів та організаційних формах надання допомоги дитині та сім'ї в моделі раннього втручання.

Ключові слова: слова: раннє втручання, сімейно-центрований підхід, діти раннього віку, порушення розвитку.

The article draws a general conclusion from ten-year experience of development and evaluation improvements of an early intervention model for rehabilitation of an early age children with developmental delays and disabilities and provides a family-centered model of early intervention. It has been shown that the basis of for an early intervention, as family assistance to a family, bringing up a child of an early age with developmental delays, includes the child's and family's needs formulated in the functional request of the parents. On the basis of our study with participation of 450 families, which bring up children of an early age with developmental delays, there were singled out and classified major needs reflecting the problems of the child, the parents and child-parents relations. It was proposed to use the parental functional request for planning, defining objectives and estimation of effectiveness of an individual program for assistance to the child and his family. It was shown how the family-centered approach was realized in the content of stages and in the organizational forms of rendering assistance in the model of early intervention.

Key words: early intervention, family-centered approach, early age children, developmental delays.

Раннее вмешательство как система оказания помощи детям раннего возраста с нарушениями развития развивается в мире с 60-х годов 20 века [1]. Однако потребовалось достаточно длительное время, чтобы подход, центрированный на ребенке, трансформировался в семейно-центрированный подход, поскольку это потребовало изменения профессионально-взгляда на взаимодействие с родителями, возможность построения партнерских отношений с ними, признание в них экспертов в вопросах оценки и сопровождения развития собственного ребенка. Современные очертания, как система междисциплинарной семейно-центрированной помощи, раннее вмешательство начало приобретать в 90-е годы, когда было обобщено и осмыслено большое количество новых научных знаний о раннем развитии ребенка, много экспериментальных подтверждений получила идея о важности ранних детско-родительских отношений, сформулированная в 30-40 годы, в раннее вмешательство были внесены постулаты системной семейной терапии, экологического подхода, транзактной модели [2-6]. Таким образом, в настоящее время одним из центральных в системе раннего вмешательства является принцип семейной центрированности.

В контексте развития ребенка с нарушениями в семейно-центрированном подходе нашли отражение идеи о том, что проблемы здоровья и развития у ребенка влияют на всю семью, изменяя ее функционирование. Поскольку для ребенка раннего возраста именно семья является решающим ресурсом в его развитии, задача раннего вмешательства - усилить родителей в их возможности развивать и воспитывать своего ребенка, помочь семье встраивать развивающие и помогающие стратегии в режим жизни семьи, помогать семье и каждому из родителей находить и выстраивать собственные ресурсы, чтобы справляться с изменяющимися проблемами, нуждами ребенка и решать собственные личностные задачи [7,8].

В Украине раннее вмешательство начало развиваться в конце 90-х годов. Центр раннего вмешательства в г.Харькове был создан в 2000 году. За эти годы накопилось большое количество эмпирических данных, получен обширный клинический опыт работы с семьями, воспитывающими детей раннего возраста. Целью данной работы было обоснование семейно-центрированной модели раннего вмешательства на основе анализа и обобщения опыта работы с семьями, воспитывающими детей раннего возраста с нарушениями развития.

Собственные данные

В исследовании приняли участие 450 семей, имеющие детей в возрасте от нескольких недель до 3,5 лет с медицинским риском возникновения трудностей в развитии или диагностированной задержкой в развитии, которые обратились за помощью в Центр раннего вмешательства. 25,6 % детей имели генетические нарушения, у 61,1 % диагностировалась неврологическая патология, 13,3 % имели психические нарушения в виде расстройств аутистического спектра. В Центре раннего вмешательства с ними работала команда специалистов, состоящая из психолога, врача, логопеда, специалиста по физическому развитию.

При построении модели раннего вмешательства использовалось понимание семейно-центрированного подхода как подхода, ориентированного на потребности семьи в контексте потребностей ребенка. В ходе работы с использованием методов наблюдения и структурированной беседы были выделены потребности семей, воспитывающих детей раннего возраста с нарушениями развития, анализ которых позволил сгруппировать их в три группы.

В первую группу вошли потребности, связанные с развитием ребенка:

- обеспечить жизнь и здоровье ребенка (вопросы медикаментозного лечения, показания и противопоказания для реабилитационных программ, например, какие упражнения может делать физический терапевт, если у ребенка есть эпилептические приступы, или у ребенка с синдромом Дауна порок сердца).

- помочь ребенку в его развитии (двигательном, когнитивном, речевом, эмоциональном) и приобретении им определенных умений и навыков

- получить информацию о перспективах развития ребенка («будет ли мой ребенок нормальным, пойдет ли в школу, садик?»)

- узнать, насколько развитие ребенка соответствует возрастным нормам («как развит мой ребенок по сравнению с другими детьми»)

- понять, что значит тот или иной медицинский диагноз

Следует отметить, что потребности, связанные с проблемами ребенка, как правило, были основными причинами, заставившими родителей обратиться за помощью к специалистам. Родители озвучивали их в 99,8% случаев.

Во вторую группу вошли потребности, связанные с повышением качества личностного и социально-психологического функционирования родителей, воспитывающих детей с нарушениями. Потребности этой группы отмечались у 64% родителей:

- получить знания, научиться различным приемам, как лучше развивать ребенка;

- подсказать, как лучше сообщить диагноз ребенка родственникам и знакомым;

- получить информацию о том, в каких учреждениях и организациях можно получить помощь

- получить психологическую помощь в переживании стресса в связи нарушениями у ребенка («трудно переживать ситуацию, что у твоего ребенка проблемы со здоровьем и нарушения развития»).

Третью группу составили потребности, связанные с детско-родительским взаимодействием и детско-родительскими отношениями:

- понимать лучше своего ребенка, что он хочет, почему так себя ведет;

- научиться справляться с проблемным поведением ребенка.

Потребности третьей группы встречались с наименьшей частотой и были зафиксированы в 15,5% случаев.

Проведенный анализ потребностей позволил определить основные мишени воздействия в системе раннего вмешательства: улучшение качества ежедневного функционирования ребенка и семьи через максимально возможную поддержку и развитие функциональных способностей ребенка, его навыков и умений; социально-эмоциональное развитие ребенка; гармонизация детско-родительских отношений, эмоциональная поддержка родителей и социально-психологическое сопровождение семьи; создание развивающей среды через организацию пространства, использование адекватных игрушек и вспомогательных средства; обучение и информационная поддержка родителей.

При разработке технологии помощи в системе раннего вмешательства был использован подход, который отражен в Международной классификации функционирования, ограничений жизнедеятельности и здоровья (МКФ-ДП ВОЗ, 2007). Он состоит в том, что формы и содержание помощи детям с проблемами здоровья и развития, независимо от нарушения структур и функций их организма, должны соответствовать контексту их повседневной жизни, опираться на изменяющиеся потребности, учитывать активность ребенка и способствовать его социализации.

Разработанная технология раннего вмешательства включает несколько последовательных этапов, ориентированных на выявление потребностей семьи, создание, реализацию и оценку индивидуальных программ помощи ребенку и сопровождения семьи. Принцип семейно-центрированности реализуется как в содержании этапов, так и в организационных формах оказания помощи (табл.1).

Ориентация на потребности семьи, которая является основой семейно-центрированного подхода, предполагает, что родители рассматриваются как эксперты, обладающие уникальными знаниями о своем ребенке, его потребностях и контексте развития. Поэтому заполнение диагностического опросника на самом первом этапе позволяет использовать знания родителей о собственном ребенке, что в ситуации первичного приема является чрезвычайно важным, так как задает формат общения родителей и специалистов как экспертов, которые имеют различную информацию о ребенке. В процессе работы в раннем вмешательстве встречи с родителями четко спланированы и являются необходимой частью и обязательными на каждом этапе работы: в процессе диагностики, постановки целей, оценки эффективности индивидуальной программы помощи. На этих встречах общение специалистов и родителей построено таким образом, чтобы обеспечить фокус на изменяющихся потребностях родителей и ребенка, которые лежат в основе программ помощи ребенку и семье.

Одним из механизмов реализации семейно-центрированного подхода в системе раннего вмешательства является использование на всех этапах работы запроса родителей как основы для оценки, планирования, постановки целей и мониторинга эффективности индивидуальной программы помощи. Установлена определенная динамика в содержании запросов, которые предъявляют родители, воспитывающие детей раннего возраста с нарушениями развития.

Табл. 1

Этапы оказания помощи в системе раннего вмешательства

№	Содержание этапа	Индикаторы семейно-центрированного подхода
1	Запись на первичный прием	- запрос родителей
2	Выдача родителям диагностического опросника	- заполнение родителями опросника о развитии ребенка
3	Первичный прием	- общая оценка потребностей ребенка и семьи - обсуждение результатов диагностического опросника о развитии ребенка -общая оценка развития ребенка. - выяснение первичного запроса
4	Командное обсуждение результатов первичного приема	- определение проблемных зон и сильных сторон ребенка и семьи - формирование команды для работы с ребенком и семьей - выбор координатора работы с семье
4	Встреча с родителями	- знакомство родителей с командой специалистов - обсуждение результатов первичной оценки - определение режима работы, удобного семье - прояснение функционального запроса родителей и формулирование ключевой проблемы
5	Планирование и проведение углубленной оценки в соответствии с функциональным запросом родителям	- определение целей и методов углубленной оценки, ориентированной на функциональный запрос родителей
6	Встреча с родителями	- обсуждение результатов углубленной оценки - совместная с родителями постановка целей индивидуальной программы помощи в соответствии с функциональным запросом и результатами углубленной оценки
7	Реализация индивидуальной программы помощи	- составление индивидуальной программы помощи - согласование с родителями индивидуальной программы помощи, целей, задач, сроков - присутствие родителей на занятиях специалистов с ребенком в Центре «родители в комнате» - обсуждение со специалистами способов использования в домашних условиях опыта, полученного на занятиях - обсуждение с родителями организации развивающего пространства дома
8	Периодическая оценка эффективности программы совместно с родителями	- обсуждение результатов в достижении целей индивидуальной программы помощи
9	Развитие индивидуальной программы помощи	- формулировка нового функционального запроса - согласование с родителями изменений в индивидуальной программе помощи

Обращаясь за помощью к специалистам, родители формулируют свой первичный запрос, в котором отражены основные потребности и представления о том, что должно быть достигнуто в ходе работы. Анализ данных показал, что первичный запрос родителей в 60% случаев так или иначе сводится к формулировке «чтобы был, как все дети», «чтобы стал нормальным», «чтобы как все ходил в садик, школу». Такой запрос можно оценить как неконструктивный, так как он носит слишком общий характер и не может быть основой для построения программы помощи. Поэтому уточнение первичного запроса является одним из важных этапов совместной работы родителей и специалистов.

В результате уточнения первичного запроса формулируется функциональный запрос, в котором отражается наличие проблем и трудностей семьи в обеспечении ежедневных рутин и ежедневном функционировании, связанных либо с имеющимися нарушениями у ребенка, либо с эмоциональными реакциями родителей, либо с двумя этими факторами вместе. В отличие от первичного, функциональный запрос носит конкретный характер, отражает приоритеты семьи в развитии ребенка на определенном временном этапе, определяет основные мишени воздействия и позволяет формулировать конкретные цели и оценивать эффективность их достижения. Функциональный запрос является динамическим образованием, так как новый функциональный запрос формулируется всякий раз, когда достигнуты поставленные цели и

возникает необходимость определения новых в работе с ребенком и семьей. Разработка программы помощи на основе функциональных запросов, позволяет оказывать профессиональную помощь в соответствии с изменяющимися потребностями ребенка и родителей, направленно и последовательно создавать развивающую среду, максимально соответствующую задачам развития ребенка и потребностям семьи.

Таким образом, разработанная технология раннего вмешательства ориентирована на выявление и удовлетворение потребностей семьи, воспитывающей ребенка раннего возраста с нарушениями развития. Центральным механизмом реализации семейно ориентированного подхода в системе раннего вмешательства является функциональный запрос, который формируется в результате совместной деятельности специалистов и родителей. Использование функционального запроса при разработке и реализации программ помощи в системе раннего вмешательства позволяет учитывать изменяющиеся потребности ребенка и семьи и формировать отношения партнерства с родителями, воспитывающими детей раннего возраста с нарушениями развития.

Литература.

1. Handbook of Infant Mental Health / Charles H. Zeanah, Jr., – The Guildorf Press, 2000. – 622 p.
2. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие / Р.Ж. Мухамедрахимов–СПб., 2003. – 288 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г.Крайг– СПб.: Питер., 2000. – С. 299–320.
4. Боулби Д. Привязанность / Д. Боулби./– М.:Гардарика, 2003. – 477 с.
5. Смирнова А.Е. Проблема общения ребенка и взрослого в работах Л.С.Выготского и М.И.Лисиной / Е.А. Смирнова // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С.76.
6. Мать, дитя, клиницист: новое в психоаналитической терапии / под редакцией G.Vizziello, D.Stern. – М., 1994 – С. 13-17.
7. Guralnick M. The Effectiveness of Early Intervention / M.Guralnick - Paul H. Brookes Publishing Co., 1997 – 661p.
8. Селигман М. Обычные семьи, особые дети: системный подход к помощи детям с нарушениями развития / М.Селигман, Р.Дарлинг – М.:Терефин, 2007. – 386 с.

УДК 615.851-053.6

Краткосрочная психодинамическая психотерапия – история, теория и ее практическое применение при работе с подростками*

Кучерова А.В.

Статья представляет собой краткий обзор истории возникновения и развития краткосрочной психодинамической психотерапии (КРПТ), появившейся в противовес классическому психоанализу. В статье описываются объективные причины, способствовавшие возникновению КРПТ, а также приводятся основные принципы КРПТ, объединяющие различные теории и техники терапии – сфокусированность терапии на определенной теме, ограничение времени, активность терапевта и четко определенные критерии отбора пациентов. Основной акцент сделан на теории Дж.Манна и его методе КРПТ. Предлагаются примеры практического применения метода Манна в психотерапевтической работе с подростками. Отмечается также, что, несмотря на определенные ограничения возможности применения КРПТ, мы, на примере своей практики, попытались показать, что спектр проблем, которые этот подход позволяет проработать, значительно шире, чем представлялось ранее.

Ключевые слова: трансференс, контртрансференс, интерпретация продукции бессознательного, краткосрочная психотерапия и ее принципы, фокусированность терапии, главная тема, активность терапевта, критерии отбора пациентов.

Стаття є коротким оглядом історії виникнення та розвитку короткотривалої психодинамічної психотерапії (КРПТ), що з'явилася в протилежності класичному психоаналізу. У статті описуються об'єктивні причини, що сприяли виникненню КРПТ, а також наводяться основні принципи КРПТ, що поєднують різні теорії і техніки терапії - сфокусованість терапії на певній темі, обмеження часу, активність терапевта і чітко означені критерії відбору пацієнтів. Основний акцент зроблено на теорії Дж.Манна і його методу КРПТ. Пропонуються приклади практичного застосування методу Манна у психотерапевтичній роботі з підлітками. Відзначається також, що незважаючи на деякі обмеження можливості застосування КРПТ, ми, на прикладі своєї практики, спробували показати, що спектр проблем, які цей підхід дозволяє опрацювати, значно ширше, ніж уявлялося раніше.

Ключові слова: трансференс, контртрансференс, інтерпретація продукції несвідомого, короткотривала психотерапія та її принципи, фокусування терапії, головна тема, активність терапевта, критерії відбору пацієнтів.

This article presents an overview of the history and development of short-term psychodynamic psychotherapy, appeared in contrast to classical psychoanalysis. This article describes the objective reasons that contributed to the appearance of short-term psychodynamic psychotherapy, and provides main principals of different theories and techniques of short-term psychodynamic psychotherapy – the therapy focused on central issue, limiting the time, activity of therapist, and clearly defined criteria for selecting patients. The article make main emphasis is on theory of short-term psychodynamic psychotherapy and its method of J.Mann. We suggest examples of practical applications of the method of Mann in our psychotherapeutic work with adolescents. It is also noted that despite some limitations of short-term psychodynamic psychotherapy using, we have tried to show that the spectrum of problems that this approach allows to work out, much wider than till now it would seems.

Key words: transference, counter transference, the interpretation of unconscious products, short-term psychotherapy and its principles, focusing therapy, the central issue, activity of the therapist, the criteria for selection of patients.

В данной статье мы хотели бы отметить ключевые моменты в истории развития краткосрочной психодинамической психотерапии (далее КРПТ), а также обратить внимание на основные принципы КРПТ, объединяющие различные теории и техники и показать их практическое применение в психотерапевтической работе с подростками.

В последнее время мы становимся свидетелями все большего использования КРПТ при терапевтической работе со все более широким контингентом клиентов. Все чаще реальность требует по разным причинам сократить время терапии. Кроме того, в работе с подростками-школьниками в системе государственной психологической службы, в отличие от частной клиники, применение техники КРПТ зачастую бывает обусловлено объективной необходимостью - «рабочим пространством» рамок учебного года.

Начало использования КРПТ как терапевтического подхода в психотерапии обусловлено влиянием социальных и экономических изменений в последние 50 -60 лет. В определенном смысле, следствием этих изменений стало повышение спроса на психотерапию, что привело к конфликту между растущей потребностью в терапии более широких слоев общества в течение ограниченного времени и отсутствием соответствующих средств и других ресурсов психиатрических и психологических учреждений. КРПТ явилась в этом смысле успешным решением проблемы.

Следует отметить, что идея КРПТ уходит корнями в психоаналитическую теорию. В действительности, вопреки бытующему мнению о постулате многолетнего психоанализа, в ряде случаев «классический» анализ Фрейда продолжался не более трех месяцев (Flegenheimer, 4). В практике Фрейда известны также случаи терапии в течение трех-четыре встреч! (Случай Бруно Вольтера и Густава Малера). Безусловно, по мере того, как психоаналитический подход стал фокусироваться на интерпретации трансференса (переноса) и отдалился от работы с отдельными симптомами, как явными, так и скрытыми, естественным образом увеличилась продолжительность терапии. Ференчи и Ранк еще в 20-х годах выдвинули идею сокращения времени терапии и активности терапевта. Ференчи даже высказал революционную по тем временам мысль о том, что увеличение продолжительности терапии проистекает главным образом из потребности терапевта в зависимости. Эти аналитики призывали к гибкости и прагматизму в терапии, критиковали тенденцию

*Речь идет о подростках старшего школьного возраста, проходивших психотерапию в рамках государственной психологической службы государства Израиль.

углубления в прошлое и предпочитали сфокусировать внимание на проблемах настоящего и интерпретации переноса. Однако, попытки Ференчи и Ранка предложить идеи, отличные от общепринятых в психоанализе, подверглись резкой критике. Борьба Фрейда со сторонниками КРПТ была острой и агрессивной. Ранк был изгнан из психоаналитического общества. Ференчи остался, подчинился требованию публично отказаться от крайних мыслей и заявил, что заблуждался. В статье «Конечный бесконечный психоанализ» (4) Фрейд резко осудил идеи КРПТ и боролся против сокращения времени терапии. Фрейд подчеркивал, что несмотря на его собственный успешный опыт использования фактора ограничения времени в случае, когда процесс терапии зашел в тупик («Человек- волк»), применение этих техник бесполезно и даже опасно.

Единым основанием всех теорий КРПТ является отрицание установок классического психоанализа, касающихся сеттинга (setting) терапии и ключевого значения элемента регрессии в терапии. Классический психоаналитический сеттинг (setting) подразумевает высокую частоту сеансов терапии, приветствует, точнее стимулирует, регрессию, а также предполагает проведение терапии при условии, что пациент лежит на кушетке, не видя терапевта, при этом терапевт занимает достаточно пассивную позицию, и кроме того, подчеркивается отсутствие временных ограничений процесса терапии, что создает иллюзию «бесконечности» времени.

В противовес психоаналитическому сеттингу (setting), Александер (1) предложил сократить периодичность сеансов до одного раза в неделю, проводить беседу с пациентом лицом к лицу, при этом терапевту следует воздерживаться от интерпретации регрессивных посылок пациента кроме тех случаев, когда это необходимо для достижения конкретной терапевтической цели. Здесь ключевым элементом терапии является интерпретация переноса, терапевт активен и планирует свою «работу» и процесс терапии, а не является лишь «экраном» для свободных ассоциаций пациента. Последователи Ференчи, Ранка и Александра развили их идеи и разработали техники терапии, которые ставят еще больший акцент на следующих основных переменных КРПТ: сфокусированная на определенной теме терапия, ограничение времени, активность терапевта и отбор пациентов.

Мы предлагаем рассмотреть эти понятия через призму подхода Джеймса Манна (7) и показать примеры практического применения этой методики в рамках государственной психологической службы.

Важно отметить, что развитие психодинамической КРПТ зачастую было обусловлено с одной стороны, фрустрацией и страданием пациента, требующих срочной вмешательства и относительно быстрого результата, а с другой, профессиональной смелостью, новаторской жилкой и отсутствием консерватизма у терапевта.

Следует сказать, что все теории КРПТ основываются на идеях классического психоанализа, а также используют основные понятия и приемы психодинамической терапии, применяемые в стандартной долгосрочной терапии (long-term psychotherapy). С этой точки зрения подход Манна ставит во главу угла анализ определенных аспектов межличностных отношений в контексте вопросов расставания и, в более широком смысле, тему переживания потерь, а кроме того, уделяет особое внимание роли самоотношения пациента.

Манн пришел к идее КРПТ по воле случая. Будучи руководителем психологической службы бостонского университета, Манн столкнулся с существенными проблемами ее функционирования, такими как текучесть кадров среди терапевтов, большое количество обращений и длительные очереди, которые ставили клинику под угрозу закрытия. Анализируя возникшую проблему, Манн обратил внимание, что перед окончанием терапии и расставанием основные темы терапии проявлялись с большой интенсивностью, процесс терапии заметно ускорялся и становился более эффективным. Эти наблюдения послужили основой его подхода, ставящего во главу угла терапевтическую функцию времени и тему значения расставания в терапии. Именно Манн предложил терапевтический подход, согласно которому с самого начала терапии закладываются и на протяжении всего процесса, обеспечиваются условия ее успешного завершения.

Манн отмечает, что психологическому значению времени уделяется очень мало внимания в истории психотерапии и, соответственно, в аналитической литературе. Манн объясняет это тем, что понятие времени тесно связано с понятиями конечности существования и с другими неизбежными ограничениями реальности, что приводит к их бессознательному избеганию. Подтверждение этому можно найти в процессе развития ощущения времени в онтогенезе. Первоначальное понятие времени у ребенка сопровождается ощущением единства, «слияния», с матерью (2,3) и характеризуется на этом этапе развития чувством всемогущества. Таким образом, правильнее говорить об отсутствии понятия времени в этот период, чем о его наличии. В этот период все воспринимается как доступное и возможное, время воспринимается как бесконечное и безграничное, не имеющее ни начала, ни конца. Манн подчеркивает, что подобное восприятие понятия времени продолжает существовать в подсознании на протяжении всей жизни и проявляется в снах, мечтах, фантазиях и других измененных состояниях сознания, а также становится рабочим материалом для аналитиков при использовании продукции подсознания. По мере развития ребенка в процессе сепарации-индивидуации (6) и с осознанием существования внешней реальности, начинает формироваться чувство реального времени взамен существовавшему ранее ощущению отсутствия времени, бесконечности, безграничности, вечности существования. Одна из задач развития заключается в осознании того, что время имеет границы, что у любого процесса, включая жизнь, есть конец, что реальность оставляет недостижимыми определенные цели и невыполнимыми некоторые желания. Манн отмечает, что понятие времени развивается одновременно с ощущением реальности, поэтому можно сказать, что время является одним из критериев, с помощью которого мы способны дифференцировать реальное и нереальное.

КРПТ Манна основывается на конфликте между фантазией о «бесконечности» существования и реальным временем. Терапия обеспечивает возможность пережить заново нормативное развитие понятия времени. В начале терапии очень важно обеспечить пациенту ощущение бесконечности времени и всемогущества, затем наступает период амбивалентности, в который происходит борьба с реальностью, предполагающей ограниченность времени, и устанавливается ощущение сепарации (отдельности), которая переживается

и перерабатывается более зрелым и адаптивным способами, чем это происходило в реальности в процессе развития пациента в детстве. Манн полагает, что это возможно в терапии благодаря четкой и ясной терапевту и пациенту организации процесса, при котором время терапии ограничено, обозначена цель терапии- главная тема (central issue), используются определенные техники работы и присходит достаточно жесткий отбор пациентов по установленным критериям. Важным вкладом Манна в развитие КРПТ является четкое ограничение времени терапии. Манн считает, что только посредством ограничения времени возможно решить проблему диффузности момента окончания терапии, существующей в других подходах. По его мнению, размытость границ терапии есть ни что иное, как защитная реакция терапевта и пациента, обеспечивающая избегание необходимости конфронтации с неизбежностью расставания, что в более широком смысле, актуализирует вопрос о конечности существования и смерти, и, как результат, проявляется в подсознательном сопротивлении окончанию терапии. Большинство случаев долгосрочной терапии не заканчиваются запланированно в назначенное заранее время, а прерываются внезапно по разным причинам, часто позиционируемых как требование реальности, в действительности же являющиеся результатом непроработанного и подсознательного трансференса (переноса). Естественно, законченная таким образом терапия не позволяет должным образом переработать тему расставания, тогда как при КРПТ с заранее определенным временем совместной работы, от пациента и терапевта планомерно требуется уделить внимание теме окончания терапии и расставания естественным образом без дополнительных эмоциональных «затрат». Манн ограничивает процесс терапии 12 встречами, основываясь на своем клиническом опыте и пытаясь стандартизировать процедуру терапии с целью облегчить возможность сравнения результатов. Сессии терапии происходят раз в неделю, в постоянное время и в одном и том же месте, дата окончания терапии заранее оговорена с пациентом. После предварительной оценки, в случае, когда пациент признан годным для КРПТ, терапевт представляет пациенту тему, на которой будет сфокусирована терапия, или в терминологии Манна- главную тему (central issue) работы.

Главная тема в подходе Манна является связующим звеном между актуальным симптомом и другими проблемами и жалобами пациента, существующими значительное время и представляющими собой ни что иное, как проявление непереработанных детских травм и конфликтов, которые терапевт относит к данным симптомам в динамическом смысле. Отсюда становится ясно, что наиболее полное психодинамическое понимание должно быть достигнуто терапевтом в процессе знакомства с пациентом во время клинического интервью, которое может продолжаться несколько встреч и не ограничивается жестко во времени. Манн рекомендует формулировать для пациента главную тему терапии в терминах болезненных переживаний, а не в общепринятых аналитических терминах начальных импульсов и основных защит, вызывающих сопротивление пациента, с тем, чтобы он смог принять их и определить как основные и значимые темы для работы. Если процесс отбора проведен правильно и профессионально, пациент не только сможет идентифицироваться с этими переживаниями, но и будет чувствовать, что терапевт его понимает и эмпатичен к нему, и как следствие, у пациента укрепится ощущение всемогущества терапевта, столь необходимое в начальный период терапии. Итак, формулировка главной темы должна отражать болезненные переживания, которые причиняют пациенту страдания продолжительное время. Это путь, который может помочь терапевту обнаружить негативные аспекты самоотношения пациента, к примеру, чувство беспомощности и бессилия. Одна из основных целей терапии- помочь пациенту найти причины, вызывающие болезненные переживания и путем их переработки прийти к достижению положительной самооценки. Терапевт должен быть очень эмпатичен к пациенту, чтобы решить какие болезненные переживания являются хроническими. Важно также стараться напрямую обращаться к самоощущению пациента. Определение главной темы должно вытекать из определения хронической боли пациента, другими словами, отражать весь комплекс эмоций, связанных с болезненными переживаниями (например, такими защитными эмоциями, как разочарование, чувство безысходности, неуверенность в себе), а не с первичными чувствами, например, гневом. Такая формулировка обеспечивает терапевту подход с позиции понимания, а не конфронтации, следовательно, позволяет избежать сопротивления и отрицательного переноса (трансференса). Таким образом, главная тема задает тон терапии, а дата окончания позволяет определить ее структуру. Важно отметить, что после того, как пациент принимает формулировку главной темы и соглашается над ней работать, терапевт назначает двенадцать встреч и дату окончания терапии. Пациент также должен подтвердить предложенный план работы.

Рассмотрим критерии отбора пациентов, предложенные Манном. Одним из существенных преимуществ терапии Манна является возможность ее применения к относительно широкому контингенту пациентов, тогда как многие другие подходы КРПТ предполагают возможность решения значительно более узкого спектра проблем, и, соответственно, вводят еще более жесткие критерии отбора. Например, Сифнеус (8) работает только с пациентами с развитым внутренним миром, высокой способностью к интроспекции, значительными силами Эго, высокой мотивацией к терапии и выраженной тенденцией к изменениям, конфликты которых на эдипальном уровне, а основные механизмы защиты высшего порядка (вторичные). Возникает вопрос, где найти таких пациентов и нужна ли им вообще психотерапия?

В отличие от Сифнеуса, можно сказать, что Манн применяет свою технику КРПТ в работе практически со всеми обращениями, за исключением пациентов в остром психотическом или остром депрессивном состоянии. Поскольку для Манна основным мотивом терапии является тема разлуки и конечности времени, он также не пользуется техникой КРПТ в работе с пациентами, у которых наблюдаются значительные трудности расставания и для которых прекращение терапии через 12 встреч будет слишком болезненным, что, вероятно, приведет к регрессии и ухудшению состояния. В этих случаях Манн рекомендует продолжительную работу в рамках долгосрочной терапии. Отметим, что Манн работает с пациентами, которые обладают положительным опытом установления и сохранения прочных межличностных отношений, поскольку успешность терапии обеспечивается способностью пациента быстро установить контакт и доверительные отношения с терапевтом, а также – способностью к расставанию.

Как уже отмечалось, основным в подходе Манна является выбор главной темы терапии и согласие пациента работать лишь над этой темой. Следовательно, если пациент не способен выбрать определенную тему для работы или же, если его жалобы неопределенны и диффузны, ему также не подходит КРПТ Манна.

Вместе с тем, Манн отмечает, что критерии отбора пациентов относительно гибки и оставляют терапевту достаточное пространство для собственной клинической оценки и принятия решения в каждом конкретном случае. Так, например, высокая мотивация и стремление к изменениям может иметь определяющую роль в решении принять пациента на КРПТ, даже в тех случаях, когда он не соответствует другим критериям.

Практическим примером такого терапевтического решения может служить следующий случай использования КРПТ в нашей практике. В центр психологической помощи обратилась Н., 18 лет, ученица выпускного класса средней школы, с жалобами на тревогу и беспокойство, связанными с окончанием школы и предстоящей службой в армии. В клиническом интервью мы видим, что речь идет о незрелой, инфантильной девушке, выросшей в гиперпекающей семье, состоящей из матери и бабушки. Отношения в семье характеризуются симбиотичностью и сверхзависимостью. Межличностные отношения вне семьи неустойчивы и непостоянны. Несмотря на это, Н. сумела установить контакт с терапевтом, вызвала симпатию, проявляя способность к интроспекции, стремление к изменениям и мотивацию к терапии. По формальным критериям КРПТ не подходит Н., поскольку речь идет о зависимой и незрелой личности, с выраженными примитивными защитными механизмами, не имеющей опыта прочных межличностных отношений, за исключением симбиотических с матерью, и не имеющей опыта расставания. Однако, высокий уровень мотивации, установившийся терапевтический альянс и способность Н. сфокусироваться на главной теме, позволили ей успешно пройти курс краткосрочной терапии. Мы полагаем, что в результате терапии Н. сумела справиться с патогенными симптомами, научилась более полно осознавать и эффективнее решать проблемы второго (подросткового) периода сепарации-индивидуации, продвинулась к достижению независимости и преобрела более адаптивные навыки общения не только в рамках терапии, но и смогла использовать их в реальности вне терапевтического пространства. Это помогло Н. успешно закончить школу, пройти отбор в то армейское подразделение, где она хотела служить и достаточно быстро адаптироваться в новой обстановке.

Другим примером применения техники КРПТ в нашей практике может служить случай М., семнадцатилетнего ученика 11(предпоследнего) класса средней школы. М. обратился в психологическую службу по совету своего классного руководителя по причине внутреннего конфликта, связанного с половой идентификацией и с процессом осознания собственных гомосексуальных тенденций. В ходе клинического интервью выяснилось, что М. младший сын в семье с доминантной и жесткой отцовской фигурой, имеющий старшую сестру, которая воспринимается им как сумевшая избежать прессинга отца, что вызывает амбивалентные чувства; материнская фигура воспринимается как беспомощная и слабая, неспособная защитить ни себя, ни других, а также, как неспособная удовлетворить базисные эмоциональные потребности. Таким образом, М. не воспринимает интериоризированные родительские фигуры как источник эмоциональной поддержки и в этом смысле он определяет себя «вырастившим себя самостоятельно». М. интеллигентный юноша, способный к интроспекции, преуспевающий в учебе; он общительный, легко устанавливает контакт, имеет устойчивый положительный статус среди сверстников. М. ожидал от терапии помощи в осознании своей гомосексуальной направленности, «принятию гомосексуальной ориентации» и преодолению чувства дискомфорта, связанного со своей половой принадлежностью. Кроме того, целью терапии для М. было его стремление решить внутренний конфликт между желанием сообщить родителям о своей сексуальной ориентации и страхом отвержения «если они узнают правду». Терапевтическая работа в этом случае была сфокусирована на том, чтобы помочь М. почувствовать себя комфортно, имея гомосексуальную ориентацию. Были назначены 12 встреч и дата окончания терапии. Попытки М. удалиться от главной темы и погрузиться в более глубокие конфликты прошлого понимались как провоцирующие регрессию и были интерпретированы как сопротивление терапевтическому процессу. На протяжении всего процесса терапии уделялось внимание теме предстоящего расставания с терапевтом в трансференциальном контексте, при этом стадия окончания терапии (две встречи) позволила пациенту успешно перенести фокус использования достигнутых в терапии навыков из категории «здесь и сейчас» в плоскость реальной жизни. Нам представляется, что техника КРПТ была успешно использована в терапии М. еще и потому, что период терапии совпал с процессом сепарации - индивидуации и стремлением М. к достижению независимости от родительских фигур. Достигнутое М. в терапии чувство автономности и контроля над своими проблемами, укрепление способности к принятию решений и ощущение легитимности гомосексуальной ориентации не просто явились важным этапом его личностного развития, но и позволили улучшить его самоотношение и обеспечить более комфортное самоощущение в целом.

Рассматривая этот пример в русле теории Манна, следует отметить, что Манн уделяет особое внимание также возрастному критерию отбора пациентов и утверждает, что его подход наиболее продуктивен в работе со старшим подростковым и юношеским возрастом, поскольку основные проблемы этого возраста связаны с конфликтом зависимости-независимости, когда терапия позволяет не только справиться с актуальными проявлениями этого конфликта, но также, воссоздать и переработать более ранний конфликт, связанный с процессом сепарации-индивидуации (Малер). В этой возрастной группе перечисленные темы преобретают первостепенное значение с точки зрения развития и их проработка в терапии способствует формированию чувства независимости. Во-первых, краткие сроки и четко определенные рамки терапии в трансференциальном смысле подкрепляют стремление подростка к независимости. Во-вторых, завершающий этап терапии может служить параллельным процессом и эффективным способом моделирования переживания («проживания») взросления, самостоятельности и отделения.

Следует отметить, что Манн не требует от своих пациентов высокой способности к интроспекции и развитого внутреннего мира, он не пользуется методом пробных интерпретаций как критерием отбора.

Занимая поддерживающую и эмпатичную позицию, Манн устанавливает терапевтический альянс с пациентом и через прямой контакт с чувствами пациента, подводит его к главной теме терапии. Манн подчеркивает недопустимость фальши и неискренности позиции терапевта, акцентирует внимание на его активности и усилиях в совместной работе с пациентом, что делает переживания пациента более интенсивными и повышает эффективность терапии. Манн часто говорит пациентам, что они могут ощущать проявления трансференциальных чувств и после окончания терапии, таким образом он готовит пациента к расставанию и учит справляться самостоятельно с чувствами разлуки и потери, которые неизбежно возникают у пациента после завершения терапии. Рассматривая контрперенос при применении техники Манна, важно отметить, что ее относительная легкость и простота не избавляют от появления трудностей для терапевта в процессе терапии. Универсальной проблемой в этом смысле является естественное стремление терапевта к избеганию тем расставания и окончания терапии. Как было сказано выше, эти темы вызывают массивное сопротивление как у пациента, так и у терапевта, поскольку всем нам присущи фантазии всемогущества, безграничности времени и бессмертия. Именно по этой причине терапевту очень легко «забыть» о теме окончания терапии. Исходя из этого, и пациент, и терапевту нужны напоминания о том, сколько сеансов остается до конца терапии. Манн предлагает на каждой встрече отмечать, сколько осталось и дату окончания терапии. По крайней мере, начиная с девятой встречи внимание терапевта должно быть сосредоточено на теме расставания. Еще одной проблемой, возникающей в контрпереносе, является склонность терапевта удалиться вслед за пациентом от выбранной центральной (главной) темы и заняться другими темами, представляющимися важными и интересными. Это также способствует укреплению фантазии о том, что терапия безгранична и бесконечна, и что абсолютно все проблемы пациента будут решены. В этом смысле, терапевту необходимо в случае «ухода» от главной темы, не просто «возвращать» пациента к ней, но и интерпретировать причины такого «ухода». С другой стороны, важно помнить, что на первом этапе терапии важно обеспечить пациенту иллюзию всемогущества и бесконечности существования, на втором этапе ввести понятие реальности, и посредством интерпретаций подготовить почву для третьего этапа, а именно, окончания терапии, иначе завершающий этап терапии пациент будет переживать как отвержение и предательство со стороны терапевта. Еще одна проблема, появляющаяся в контрпереносе, может возникнуть в случае отсутствия уверенности терапевта в том, что значительные изменения могут произойти в столь короткое время. Эти сомнения терапевта проявляются, как правило, в те моменты, когда пациент спрашивает, будет ли возможно продолжить встречи по истечению 12 встреч. Неопределенный ответ терапевта, например, «посмотрим», означает для пациента, что терапия в действительности не заканчивается, а следовательно, он может уклониться от проработки как главной темы, так и темы расставания. Именно поэтому, подчеркивает Манн, на протяжении всего процесса терапии терапевт должен придерживаться той позиции, что не будет никакой необходимости в продолжении сеансов по окончании установленного времени.

Итак, КРПТ обычно фокусируется на конкретной проблеме, так называемой «главной теме», требует высокой мотивации пациента и стремления к изменениям, определенной гибкости его психологических защитных механизмов, способности к установлению отношений, и в частности, способности к установлению терапевтического альянса с терапевтом, способности понять свои проблемы в эмоциональном контексте, а также достаточной толерантности к фрустрации и тревоге.

Важно также обратить внимание на тот момент, что в большинстве случаев пациенты, обращающиеся в психологическую службу, являются нормативными и не подпадают под категорию пациентов, страдающих тяжелыми личностными расстройствами или другими видами психопатологии. Как правило, причинами обращений являются конфликты, естественные для определенных этапов развития, а также кризисные состояния, связанные с изменениями жизненных ситуаций и/или с проблемами адаптации; кроме того, типичны обращения по поводу проблем, касающихся трудностей в установлении социальных контактов, нарушений школьных навыков или поведения и т.д.

Отметим в заключении, что, разумеется, КРПТ не может служить универсальной терапевтической техникой для всех обращений, однако, мы на примере своей практики попытались показать, что спектр проблем, которые КРПТ позволяет проработать, значительно шире, чем представлялось ранее. И если нам удастся найти соответствие между основными параметрами КРПТ и особенностями конкретных пациентов, мы сумеем расширить контингент пациентов, которым подходит такой вид терапии.

Литература

1. Винникотт Д. Игра и реальность.—М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2002.
2. Винникотт Д. Семья и развитие личности. Мать и дитя. —Екатеринбург: Изд-во «ЛИТУР», 2004.
3. Фрейд З.. Конечный и бесконечный анализ. — М.:МГ Менеджмент, 1998.
4. Alexander F. Two Forms of Regression and their Therapeutic Implications. *Psychoanal.Quart.* Vol.25, 1956/
5. Flegenheimer W.V. *Techniques of Brief Psychotherapy.* New-York, Aronson, 1982.
6. Mahler M.S, Pine F., & Bergman A. *The psychological birth of the human infant.* New-York: Basic Books, 1975.
7. Mann J. & Goldman R. *A Casebook in Time Limited Psychotherapy.* New York: McGraw-Hill, 1982.
8. Masterson J.F., Tolpin M., Sifneos P.E. *Psychoanalytic Psychotherapies,* 1991 Bruner/ Mazel, inc. New-York.

УДК 373.5: 159.9. – 057.874

Особистісне самовизначення старшокласника в системі розвивального навчання

Лець Ю.А.

Стаття присвячена питанням становлення особистісного самовизначення та впливу засобу організації учбової діяльності у початковій та середній школі на становлення особистісного самовизначення учнів старших класів. Приведені данні дослідження особливостей розвитку компонентів особистісного самовизначення. У результаті дослідження виявлено певні розбіжності у специфіці формування компонентів особистісного самовизначення учнів, які навчалися у навчальній та середній школі за системою Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова порівняно з учнями, які навчалися за системою традиційного навчання.

Результати свідчать, що в умовах формування суб'єкта навчальної діяльності в системі розвивального навчання відбувається розвиток особистості учнів, який характеризується вищим рівнем готовності до особистісного та професійного самовизначення, ніж в умовах традиційної системи навчання.

Ключові слова: старший шкільний вік, самовизначення, засіб організації навчальної діяльності, суб'єктність в навчальній діяльності.

Статья посвящена вопросам становления личностного самоопределения и влияния способа организации учебной деятельности в начальной и средней школе на становление личностного самоопределения учащихся старших классов. Приведены данные исследования особенностей развития компонентов личностного самоопределения. В результате исследования выявлены определенные различия в специфике формирования компонентов личностного самоопределения учащихся, обучающихся в начальной и средней школе по системе Д.Б.Эльконина – В.В.Давыдова, по сравнению с учащимися, которые обучались по традиционной системе преподавания.

Результаты работы свидетельствуют, что в системе развивающего обучения в условиях формирования субъекта учебной деятельности происходит развитие личности учащихся, характеризующееся высоким уровнем готовности к личностному самоопределению.

Ключевые слова: старший школьный возраст, самоопределение, способ организации учебной деятельности, субъектность в учебной деятельности.

This article deals with the matters of self-determination at senior school age. Some certain differences in specificity of self determination of pupils, studied according to the system of D.B. Elkonin – V.V Davidov in primary and secondary school, in comparison with those who studied according to traditional system of teaching are brought to light in this article.

The results of work done show the fact that personal developing of pupils, which is characterized by high level of readiness to self determination occurs in the system of developing education in the environment of forming the subject of educational activity. During the process of getting education according to traditional system senior students don't become the subject of educational activity of full value. For overwhelming majority of students the mechanisms of educational activity in the system of traditional education don't turn into the means of forming self determination.

The key words: senior school age, self-determination, the method of organization of the educational activity, subjectness in the educational activity.

Науковий інтерес до проблеми особистісного самовизначення старшокласника в системі розвивального навчання визначається тим, що система розвивального навчання Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова набула державного визнання в Україні. У сучасних соціальних і економічних умовах готовність особистості до самовизначення і власне особистісне самовизначення набувають дуже важливого значення, тому, що проблема особистісного самовизначення безпосередньо пов'язується з найактуальнішим завданням сьогодення: виховання особистості як суб'єкта власної життєдіяльності. Оскільки готовність до особистісного самовизначення формується в старшому шкільному віці, то значною мірою самовизначення особистості визначається системою навчання. Система розвивального навчання має своїм вагомим завданням формування суб'єкта навчальної діяльності. В умовах спеціально організованої навчальної діяльності перетворення учня в суб'єкта навчальної діяльності здійснюється на всіх етапах його онтогенезу у шкільному віці.

Система розвивального навчання має тривалу історію свого розвитку. Підґрунтям системи розвивального навчання є ряд психологічних теорій, які були створені в умовах багаторічного генетико-моделюючого експерименту під керівництвом Давидова В.В., Ельконіна Д. Б., Репкіна В.В. в 80-х 90-х рр. 20-го століття. Науково-теоретична розробка проблеми розвитку особистості в системі розвивального навчання продовжує розвиватися й сьогодні в нашому університеті під керівництвом професора Дусавицького О.К.

Проблема якісних змін у розвитку особистості старшокласників під впливом способу організації навчальної діяльності вивчена недостатньо, на нашу думку в першу чергу це стосується такого важливого компонента, як особистісне самовизначення.

У рамках цього питання було проведено дослідження. Об'єктом дослідження стало особистісне самовизначення старшокласника. Метою дослідження стало визначення особливостей особистісного самовизначення старшокласників в умовах спеціального формування суб'єкта навчальної діяльності в початковій і середній школі в системі розвивального навчання. У дослідженні були використані наступні методи: теоретичний аналіз, метод експертної оцінки, лонгітюдний експеримент, контентаналіз, методи статистичної обробки даних та кореляційний аналіз.

У рамках даних методів використовувався ряд психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення основних новоутворень та особистісних характеристик учнів старшого підліткового та юнацького віку. В тому числі, методики, спрямовані на дослідження системи ціннісних орієнтацій учнів, особливостей суб'єктивного контролю, рівня суб'єктності в навчальній діяльності, сформованості вмінь саморегуляції, а також метод дослідження прагнення до самоактуалізації, смисложиттєвих орієнтацій та особливостей ставлення до майбутнього.

Теоретичний аналіз проблеми показав, що поняття особистісного самовизначення має різне тлумачення. Ми зупиняємось на наступному трактуванні і розуміємо особистісне самовизначення як здійснення вибору, що включає ціннісно-сміслові та просторово-часові аспекти. Це особистісний вибір свого майбутнього на підставі уявлення про себе та навколишній світ у теперішньому. Самовизначення - це багатовимірний і багатоступінчастий процес, який можна розглядати під різними точками зору, як процес і як результат. Процес самовизначення розтягнутий у часі. Саме тому в нашій роботі ми розділяємо поняття самовизначення й поняття – готовність до самовизначення. Перше – є результат процесу, друге – є сам процес. Саме формування психологічної готовності до особистісного самовизначення є основним процесом у старшому шкільному віці. Особистісне самовизначення має різні грані, такі як професійне, соціальне, моральне самовизначення. Самовизначення особистості має певні передумови, закономірності й механізми розвитку, а також структуру. Механізм формування особистісного самовизначення полягає у своєчасному розвитку основних психологічних новоутворень попередніх вікових періодів, у формуванні певних особистісних характеристик і системи саморегуляції в цілому.

На підставі теоретичного аналізу проблеми особистісного самовизначення у вітчизняній і зарубіжній психології в нашій роботі виділені особистісні характеристики, які виступають в якості показників готовності до особистісного самовизначення в старшому шкільному віці.

До них належать: самооцінка, рівень самоставлення, рівень домагань, значущість цінностей особистісного розвитку, ставлення до майбутнього, наявність часової перспективи, рівень особистісної відповідальності, рівень суб'єктності в життєдіяльності, особиста активність, самостійність, рівень терпимості до дій зовнішнього середовища, рівень потреби в пізнанні, прагнення до самоактуалізації, наявність і усвідомленість життєвих цілей і планів, емоційна і смислова насиченість життя, результативність, продуктивність і осмисленість життя, визначеність і стійкість вибору професії. Саме ці показники і досліджувалися.

У дослідженні взяли участь 519 чоловік, що навчалися у системі розвивального навчання та в системі традиційного викладання.

Дослідження було виконано у старших класах двох експериментальних навчальних закладів в Україні (м. Алушта та м. Красний Луч Луганської обл.), учні яких склали експериментальну групу.

Контрольну групу склали учні 10-х і 11-х класів двох навчальних закладів м. Харкова з традиційною формою навчання.

Аналіз результатів експериментального дослідження показав, що ряд особистісних характеристик, які виступають в якості показників формування самовизначення, мають кардинальні відмінності в експериментальній та контрольній групі.

Дозвольте запропонувати результати експериментального дослідження, при цьому відзначити найбільш яскраві відмінності.

Учні в системі розвивального навчання характеризуються значно вищим рівнем сформованості позитивної Я-концепції, що підтверджується перевагою високого та середнього рівня самооцінки як в 10-х так і в 11-х класах, високим рівнем глобального самоставлення, високим рівнем самоінтересу і його зростанням до 11-го класу, високим рівнем самоприйняття, самокерівництва, а також, перевагою помірного та високого рівня домагань. По даним лонгітюдного експерименту самооцінка учнів в системі розвивального навчання до моменту закінчення школи поступово набуває стійкого характеру, знижується відсоток учнів, які володіють неадекватним рівнем самооцінки. В системі ціннісних орієнтацій на першому місці група цінностей особистісного розвитку, на другому – духовні цінності. Система ціннісних орієнтацій учнів традиційного навчання характеризується пріоритетністю сімейних та духовних цінностей.

Яскраві відмінності також зафіксовані щодо потреби в автономності, потреби в пізнанні, спонтанності, прагнення до самоактуалізації. Ці показники маюць значно вищий рівень у учнів в системі розвивального навчання. Ставлення до майбутнього учнів розвивального навчання відрізняється високим рівнем особистісної рефлексії, усвідомленістю, наявністю чітких, довгострокових, реальних цілей як особистісних, так і професійних, а також, наявністю професійних прагнень та інтересів. Ставлення до майбутнього також характеризується активною і відповідальною життєвою позицією та потребою в самостійності. Ставлення до майбутнього учнів в системі традиційного навчання характеризується низьким рівнем мотивації до міркувань на дану тему. Пріоритет мають такі цінності у майбутньому, як матеріальні блага, престиж, популярність влада, авторитет. Цілі більшості учнів не довгострокові, а велика частина з них не є реалістичними та конкретними. Має місце низький рівень самостійності у планах на майбутнє й низький рівень прагнення у досягненні поставлених цілей, низький рівень зв'язку з інтересами у теперішньому.

Система саморегуляції учнів в системі розвивального навчання характеризується високим рівнем в цілому, та у порівнянні з результатами в системі традиційного навчання, високою особистісною відповідальністю за себе і за події свого життя, самостійністю, гнучкістю, здібністю до оцінки результатів своєї діяльності.

Під час роботи над дослідженням ми поставили перед собою ще одне суттєве питання: як впливає рівень суб'єктності в навчальній діяльності на формування готовності до самовизначення, тобто на формування особистісних характеристик, які є показниками цієї готовності.

Учні в системі розвивального навчання характеризуються високим рівнем розвитку суб'єктності в навчальній діяльності, в більшості учнів сформована навчальна діяльність як особистісна характеристика, що є основним завданням системи розвивального навчання. За допомогою кореляційного аналізу показано, що десятикласники в системі розвивального навчання, в яких сформовані показники суб'єктності в навчальній діяльності, такі як здатність до цілепокладання, відповідальність, автономність і загалом, регуляція в навчальній діяльності, відрізняються високим рівнем самостійності, відповідальності за своє життя, здатністю до планування свого життя, високим рівнем самокерівництва, прагненням до самоактуалізації, наявністю

життєвих цілей, потребою в пізнанні та низьким рівнем вербальної агресії.

Учні 11-х класів в системі розвивального навчання з високими показниками саморегуляції в навчальній діяльності мають усвідомлені життєві цілі, вміють планувати своє життя, самостійні, характеризуються високим рівнем саморегуляції, здатністю адекватно оцінювати результати своєї діяльності, високим рівнем інтересу до життя, високим рівнем домагань, інтересом до власної особистості і загалом позитивним самостваренням.

Таким чином, для переважної більшості старшокласників в системі розвивального навчання сформовані механізми навчальної діяльності є інструментами для формування готовності до особистісного самовизначення.

Учні в системі традиційного викладання характеризуються середнім рівнем розвитку показників суб'єктності в навчальній діяльності. За допомогою кореляційного аналізу показано, що в традиційній системі викладання характеристики суб'єктності в навчальній діяльності не пов'язані з основними показниками готовності до особистісного самовизначення. Отримані дані показують, що компоненти навчальної діяльності не виступають для старшокласників в традиційній системі викладання в якості засобу для формування готовності до особистісного самовизначення.

Перспектива подальших досліджень ми бачимо в вивченні механізму впливу способу організації навчальної діяльності на становлення самовизначення особистості та на розвиток особистості учнів загалом. Отримані в дослідженні дані, на нашу думку, відкривають перспективу для досліджень впливу способу організації навчально-професійної діяльності на розвиток особистості у вищій школі.

УДК 159.31

Эффективность психофизиологических тренингов с биологической обратной связью при разных особенностях личности

Луценко Е.Л.

Статья посвящена описанию принципов терапии с помощью биологической обратной связи (БОС) и выявлению эффективности БОС - тренингов при разных особенностях личности клиентов.

Преимуществами БОС-терапии является объективность оценки результатов, активная роль клиента в процессе терапии, широкий спектр сфер применения, возможность модификации сценариев тренингов.

Обнаружено, что в целом наиболее успешно обучаются саморегуляции с помощью БОС лица холерического темперамента, с чертами раздражительности. Существует ряд умеренных, средних и даже сильных достоверных связей между эффективностью тренировки различных физиологических процессов и чертами темперамента и характера проходящих тренинги клиентов.

Ключевые слова: Биологическая обратная связь, адаптивное биоуправление, БОС-терапия, БОС-тренинг, саморегуляция

Статтю присвячено опису принципів терапії за допомогою біологічного зворотного зв'язку (БЗЗ) і виявленню ефективності БЗЗ - тренінгів у осіб з різними особистісними особливостями.

Перевагами БЗЗ-терапії є об'єктивність оцінки результатів, активна роль клієнта в процесі терапії, широкий спектр сфер використання, можливість модифікації сценаріїв тренінгів.

Виявлено, що в цілому найбільш успішно навчаються саморегуляції за допомогою БЗЗ особи холеричного темпераменту, з рисами дратівливості. Існує низка помірних, середніх і навіть сильних достовірних зв'язків між ефективністю тренування різних фізіологічних процесів і рисами темпераменту і характеру клієнтів, що проходять тренінги.

Ключові слова: Біологічний зворотний зв'язок, адаптивне біоуправління, БЗЗ-терапія, БЗЗ-тренінг, саморегуляція

Article is devoted to the description of principles of therapy by a biological feedback also to revealing of efficiency biofeedback - trainings at different features of the personality of clients.

Advantages it is biofeedback -therapy objectivity of an estimation of results, an active role of the client during therapy, a wide spectrum of spheres of application, an opportunity of updating of scripts of trainings.

It is revealed, that as a whole most successfully are trained in self-control with using BFB persons of choleric temperament, with features of irritability. There are moderated, averages and even strong correlations between efficiency of training of various physiological processes and features of temperament and character of clients passing trainings.

Keywords: the Biological feedback, adaptive biomangement, BFB-THERAPY, bfb-TRAINING, self-control

Проблемой, лежащей в основе исследования эффективности психофизиологических тренингов с биологической обратной связью (БОС) при различных типах личности является, говоря может быть несколько обобщенно, но по существу, неудержимое стремление человека к новизне и к совершенству. Инстинкт новизны, эстетический инстинкт есть у многих высших животных, и когда мы – ученые, психологи или специалисты любых других наук – говорим об эффективности чего бы то ни было, мы на самом деле пытаемся улучшить какой-то процесс или методику, в данном случае – методику применения БОС-терапии. Применение биоадаптивного управления в психологии достаточно ново, так как первой сферой применения БОС-технологий стала медицина, особенно – восстановительная, далее – профессиональная медицина, позднее – медицинская психология, психофизиология и менеджмент, и в этом отражается стремление к новизне, к повышению разнообразия диапазона методов, которыми располагает наша наука.

С другой стороны, можно отметить в проблеме, породившей данное исследование, два других аспекта – это объективизацию психокоррекционных, психотерапевтических или тренинговых программ (так как психологию часто обвиняют в субъективности, иллюзорности влияния её методов [3]), а также индивидуализацию предлагаемых методик, то есть более точный их подбор в зависимости от индивидуально-психофизиологических особенностей клиентов.

Актуальность проведенного исследования обусловлена возрастанием роли высоких технологий в науке и практике современного общества, а именно бурным развитием компьютеризированных методов психофизиологических исследований и воздействий, обладающих эффективными средствами регистрации, переработки и предъявления информации, возможностями модификации и приспособления сценариев работы под конкретные задачи любого эксперимента. Аппаратные комплексы биологической обратной связи как раз и отвечают вышеперечисленным критериям современной наукоёмкой аппаратуры и технологии.

Целью написания данной статьи является освещение принципов БОС-терапии, преимуществ её применения в рамках психологической работы, а также выявление эффективности БОС-технологии при разных особенностях личности клиента.

Представление о физиологических причинах эффекта биологической обратной связи как важнейшем принципе организации живых систем было разработано П.К.Анохиным в созданной им теории функциональных систем [1, 4, 5, 11]. Исходя из этой теории, под влиянием БОС происходит усиление мотива достижения и произвольное использование дополнительных энергетических ресурсов и, как следствие, расширение границ работоспособности человека [5, с.389]. Обратная афферентация обеспечивает своевременную коррекцию, а значит, правильное выполнение всех типов движений кроме простейших баллистических движений, что доказал Н.А.Бернштейн [4, 5]. В публикациях часто приводятся примеры того, как каждый человек может представить себе простейшие эффекты работы обратной связи – начертить прямую линию на листе бумаги с закрытыми или открытыми глазами, пройти ровно по комнате или даже просто постоять при закрытых или открытых глазах [6-12]. Естественно, лучший результат будет при открытых глазах, что демонстрирует роль

зрительного канала обратной связи.

Значение обратной связи особенно ярко иллюстрируют исследования с отставлением информации о результатах выполнения действия, то есть с задержкой обратной связи. В экспериментах американского исследователя В.Ли с помощью двойного звукозаписывающего устройства фиксировалась речь испытуемого, а затем подавалась обратно через электрический преобразователь и наушники, которые препятствовали непосредственному восприятию испытуемым своей речи. Такая система позволяла создавать задержки между речевыми движениями испытуемого и звуковой обратной связью от этих движений. Задержки около 0,2 с вызывали у испытуемых радикальное нарушение речи – заикание, паузы, ошибки и в ряде случаев полное её прекращение. Описаны эффекты задержек обратной связи и для других видов деятельности человека. Так, уже после нескольких минут участия в экспериментах со звуковой задержкой профессиональные музыканты полностью отказывались от дальнейшего участия, поскольку они сразу обнаруживали, что подобный эксперимент разрушает навыки игры на музыкальных инструментах. В различных экспериментах с применением компьютера было показано, что задержка зрительной обратной связи от движений глаз ухудшает все виды глазодвигательной активности при прослеживании [4, с.117].

Известный своей плохой переносимостью дискомфорт в результате сенсорной депривации также демонстрирует нам эффект блокирования большинства основных каналов обратной связи – зрительного, слухового, тактильного.

Однако обратная связь не только обеспечивает нормальное функционирование всех систем живого организма, её усиление с помощью добавления искусственной петли обратной связи обеспечивает значительный психо- и общетерапевтический эффект и в настоящее время все шире используется как психокоррекционный инструмент [1-12].

Устройства дополнительной БОС ранее разрабатывались и поставлялись специально в психоневрологические клиники, центры реабилитации, центры экстремальной подготовки (космонавтов, полярников, машинистов, диспетчеров, сотрудников спецслужб, спортсменов высших достижений и т.п.), но в связи с развитием компьютерных технологий и распространением информации об их эффективности ныне достаточно свободно представлены на рынках медицинского, психофизиологического, релаксационно-восстановительного и просто компьютерного оборудования [2, 6-12]. В настоящее время БОС-приборами оснащены многие лаборатории психофизиологии и экспериментальной психологии научно-исследовательских и высших учебных заведений. Установлен такой 4-х канальный БОС-комплекс и в лаборатории психодиагностики факультета психологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина.

Прибор БОС представляет собой набор датчиков, крепящихся на тело исследуемого, панели преобразующего устройства и компьютера. Оборудование «Реакор» в той комплектации, которая имеется на факультете психологии ХНУ имени В.Н.Каразина и на котором осуществлено нижеописанное исследование, позволяет снимать информацию о 7-и физиологических процессах – электро-волновой активности мозга (электроэнцефалограмма, ЭЭГ), электрической активности кожи (ЭАК, ранее известной как кожно-гальваническая реакция или КГР), электрической активности мышц (электромиограмма, ЭМГ), активности грудного и брюшного дыхания (рекурсия дыхания или РК), работе сердца (электрокардиограмма – ЭКГ и её отдельные компоненты - частота сердечных сокращений – ЧСС, вариабельность сердечного ритма - ВСР), просвете артерий (фотоплетизмограмма - ФТ) и температуре.

Для каждого регистрируемого физиологического параметра разработаны специальные тренинги-сценарии, позволяющие исследуемому получать задания и обратную визуально-аудиальную информацию о его (параметра) текущем состоянии и, соответственно, об успешности собственных психологических попыток повлиять на него в желаемом направлении. То есть, например, если у клиента в условиях стресса (в частности, у студента в время экзамена) холодеют и потеют руки, сердце «выпрыгивает из груди» и «путаются мысли», то в ходе БОС-тренинга он может, представляя ситуацию экзамена, пытаться методами ауто-тренинга, самовнушения или просто интуитивно повысить температуру рук, замедлить сердцебиения и вызвать сосредоточенное состояние сознания. От компьютера в режиме реального времени он будет получать сигнал о температуре рук, ЧСС и доминирующем ритме энцефалограммы (сосредоточенному внимательному состоянию соответствует бета-ритм). Более того, программы БОС-тренингов написаны таким образом, чтобы кроме нейтральной информации о результатах на мониторе (например, выражающейся в анимационной колеблющейся стрелке термометра с цифрами температуры пальца) человек получал еще и положительное подкрепление успешных реакций и отрицательное – неуспешных. То есть кроме термометра, на экране могут сменяться какие-нибудь картинки, может идти видеоклип, мультфильм, звучать музыка, и при этом качество изображения и звука будет ухудшаться, тормозиться, маскироваться при неуспешном выполнении тренинга, и улучшаться – при каждой успешной реакции. Видео- и аудио-ряды разработаны с использованием принципов арт-терапии, в форме видеоигр, предоставления мотивирующей, вызывающей интерес информации.

Результатом прохождения БОС-терапии является улучшение общего функционального состояния, улучшения качества афферентации своего тела и осознания психофизиологической целостности всех протекающих в нем процессов, избавления от актуальных и застойных психологических проблем, повышения уровня стрессоустойчивости, саморегуляции, улучшение качества жизни и многое другое. В частности множеством исследований доказана результативность БОС-терапии для таких клинических (в большинстве своем – психосоматических) проблем как: бронхиальная астма, заикание, энурез, головные боли и другие более редкие синдромы, синдром дефицита внимания и гиперактивность, нарушения сна, реактивные депрессии, артериальная гипертензия, эпилепсия, различные невротические проявления, сколиоз, парезы и др. В неклинической сфере БОС с успехом применяют для улучшения обучаемости детей и взрослых, повышения стрессоустойчивости в спорте, менеджменте, других сферах профессиональной деятельности, раскрытия творческих способностей, модификации поведения, повышения уверенности в себе, тренировки волевой

саморегуляции, снятия усталости и роста работоспособности, с целью общего неспецифического улучшения самоощущения и удовлетворенности жизнью.

В отличие от других, по сути часто аналогичных, психотехник и видов психотерапии – йоги, медитации, холотропного дыхания, гипноза, телесно-ориентированной и танатотерапии и т.д., с помощью адаптивного биоуправления прогресс достигается гораздо быстрее и он объективно фиксируется – снижение электрического потенциала на электромиограмме отражает степень релаксации мышц, соответствующая аппаратура регистрирует ритмику и степень напряженности работы дыхательной и сердечно-сосудистой систем, электронный термодатчик показывает изменение температуры конечностей на каждую сотую градуса и все это демонстрируется on-line, записывается в память компьютера и математически обрабатывается. Например, можно получить средние значения (арифметическое среднее, медиану, моду) параметров начального фонового, тренировочных этапов, этапов отдыха, этапов получения инструкций и конечного фонового этапа, высчитать стандартное отклонение, другие статистики, сделать графический анализ, проследить динамику от сеанса к сеансу, и это не будет плацебо-эффектом или другого сорта иллюзией.

Тот факт, что на эффективность применения БОС влияют индивидуально-психологические характеристики человека подчеркивается в большинстве работ, освещающих этот метод. В частности, обнаружено, что БОС предпочитают люди, обладающие высокой эмоциональной чувствительностью или стремлением к самоконтролю, особенно к контролю за ситуацией и состоянием, с опорой на первосигнальные или второсигнальные регулирующие образы [5, с.389].

Одним из давно распространенных и доказавших свою эффективность видов тренингов обратной связи является повышение выраженности или регуляция межполушарной асимметрии альфа-ритма в общей энцефалограмме. Популярность вызывания так называемых альфа-состояний связана с психотерапевтическим эффектом расслабления и снятия психической напряженности, улучшения сна, успокоения, возникающих в результате альфа-тренинга, а также доминированием этого ритма при занятиях йогой, медитацией и другим подобным техникам.

Касательно индивидуально-психологических особенностей, способствующих эффективному использованию потенциала альфа-тренингов, Т.М. Марютина и О.Ю.Ермолаев, пишут об умении успешных исследуемых редуцировать критико-аналитическое отношения к среде и себе. Благоприятным моментом является также развитость образного мышления, опыт и способности к медитации и интуитивному постижению проблем [4, с.116].

В некоторых источниках указывается, что эффективность БОС-тренингов выше у интерналов, чем у экстерналов, и что их прохождение приводит к интернализации локуса контроля [11].

В Методических рекомендациях Научно-практического Центра Медиком-МТД [2] и в большинстве других источников [1, 11] указывается на возможную неэффективность БОС-тренингов для людей со сниженным интеллектом, а также с выраженной иждивенческой установкой. Низкий интеллект может препятствовать пониманию инструкций, объяснений и свидетельствовать о слабой рефлексивности, недостаточности ресурсов сознания. В то же время одно из важных преимуществ метода БОС заключается как раз в подключении высших интегративных свойств сознания для управления теми физиологическими процессами, которые в обычном состоянии мы слабо осознаем и произвольно не контролируем – ритмикой мозга, частотой сердечбиений и т.п. Еще одно из преимуществ БОС-терапии заключается в активной роли клиента и только вспомогательной роли психолога. Особенность метода состоит в том, что клиент сам работает с собой, используя подсказки психолога и показатели своих физиологических процессов для повышения эффективности психического управления своими физиологическими реакциями. И если у клиента наблюдается ярко выраженная иждивенческая установка в духе: «Вот я пришел, а ваша задача - решить мою проблему», если он отказывается вникать в процедуру, искать способы саморегуляции, пытаться воздействовать на себя, то эффекта не будет.

Таким образом, на основе имеющихся на сегодняшний день данных можно ожидать большей эффективности БОС-терапии для интерналов, высокоинтеллектуальных и ответственных клиентов, обладающих развитым образным воображением, эмоциональной чувствительностью или стремлением к самоконтролю. Обнаруживается пробел в сведениях по базовым личностным компонентам – темпераменту, основным чертам характера, что мы и попытались проверить в рамках нашего исследования. Интересно было также посмотреть связь с невербальным фактором интеллекта, так как из литературы не совсем понятно, какое именно снижение интеллекта подразумевается в качестве препятствия для БОС-терапии.

В исследовании приняли участие 49 студентов 2-го курса факультета психологии, среди которых было 8 юношей и 41 девушка, средний возраст – 18 лет.

В качестве методов исследования были использованы психодиагностические тесты: Фрайбургский личностный опросник FPI для выявления профиля основных черт личности, Культурно-свободный тест интеллекта Р.Кэттелла для определения уровня невербального интеллекта, и Тест «Формула темперамента А.Белова» для проверки соотношения основных 4-х типов темперамента.

Исследуемые проходили сеанс БОС-терапии по выбранному ими психофизиологическому параметру. Мы предполагаем, что в выборе тренинга нашла отражение актуальная проблема исследуемых – те, у кого имеются проблемы с эмоциональным реагированием в форме страхов и тревоги выбирали тета-тренинг, направленный на снижение тета-ритма в общей энцефалограмме, соответствующего состояниям страха и агрессии; те, кто хотел лучше скрывать свои эмоции и чувства от посторонних выбирали тренинг по кожно-гальванической реакции, традиционно использующейся в детекции лжи как показатель эмоционального возбуждения; те, кого беспокоила стрессовая симптоматика в виде охлаждения и потливости рук выбирали температурный тренинг и т.д.

Результативность БОС-тренинга оценивалась по разнице между исходным и итоговым уровнем тренируемого параметра.

При математической обработке применялся непараметрический корреляционный анализ Спирмена для поиска связи между выраженностью психологических признаков и результативностью прохождения БОС-тренинга.

Обсуждение результатов: в целом по выборке независимо от типа БОС-тренинга выявлено две значимых прямых корреляции успешности прохождения БОС-тренинга с: 1) выраженностью холерического темперамента ($r_s=0,35$; $p=0,014$), и 2) чертой раздражительности по FPI ($r_s=0,39$; $p<0,01$). Обе эти характеристики личности – доминирование холерического темперамента и черту раздражительности объединяет то, что их носителям свойственны высокий уровень притязаний, активность, энергичность, напористость, доминантность, целеустремленность, что, по-видимому, приводит к успешности в достижении целей, в том числе и целей тренинга – повышения уровня управления своими физиологическими процессами, ставшими доступными для осознания в результате виртуального отображения обратной связи.

Далее был произведен более детальный анализ с разбиением выборки на отдельные группы исследуемых (n - количество исследуемых в группе), выбравших однотипные тренинги. В результате были обнаружены: 1) прямая связь между эмоциональной лабильностью ($r_s=0,50$, $n=16$) и обратная связь между маскулинностью ($r_s=-0,51$, $n=16$) и эффективностью ЭЭГ-тренингов, то есть, для эмоционально-лабильных хорошо подходят тренинги электро-волновой активности мозга (не обязательно с помощью БОС, но и, например, с помощью медитации и гипноза), а для маскулинных – плохо;

2) прямая связь с чертой общительности ($r_s=0,54$, $n=21$), холерическим ($r_s=0,45$, $n=21$) и сангвиническим ($r_s=0,48$, $n=21$) темпераментом и эффективностью прохождения температурных, миографических и сосудистых тренингов, что означает высокую потенциальную возможность управления терморегуляционной, мышечной и сосудистой системами – для открытых и общительных исследуемых, а также для лиц с преобладанием холерического и сангвинического темперамента;

3) прямая связь между чертой нейротизма ($r_s=0,85$, $n=6$), меланхолическим темпераментом ($r_s=0,81$, $n=6$) и успешностью дыхательно-сердечных тренингов свидетельствует о полезности для нейротичных (отличаются от эмоционально-лабильных компонентами неуверенности в себе и ипохондрии) и меланхолических лиц тренировки кардио-респираторной системы, например, в форме занятий аэробикой или йогой;

4) прямая связь между депрессивностью ($r_s=0,93$, $n=6$) и обратная связь между эмоциональной лабильностью ($r_s=-0,93$, $n=6$) и успешностью тренингов на угашение КГР требует раздельного объяснения этих двух закономерностей.

Сильная прямая связь с депрессивностью свидетельствует о притуплении эмоционального реагирования в форме апатии у депрессивных личностей, снижении мотивации, отказе от потребностей, безнадежности, что выражается в равнодушии к неожиданным эмоциогенным внешним стимулам, в качестве которых в тренинге используется звук разбивающегося стекла, жужжание бензопилы, крики мужчин, женщин, детей. В данном случае скорее можно говорить о ненужности проведения работы на угашение КГР с депрессивными личностями, это им ничего не дает, а только усугубляет апатию.

Столь же сильная, но только обратная зависимость между успешностью угашения КГР и эмоциональной лабильностью исследуемых говорит нам о том, что эмоционально-лабильные как раз хуже всего способны контролировать свое эмоциональное возбуждение на внешние раздражители и работа по такому сценарию будет с ними достаточно перспективной.

Все перечисленные корреляции статистически значимые ($p<0,05$).

Связь с невербальным интеллектом в нашем исследовании не проявилась. Возможно это связано с достаточно высоким интеллектом большинства испытуемых: $M=116,3$, $min=87$, $max=143$ IQ-показателей стандартных.

Выводы:

В целом наиболее успешно обучаются саморегуляции с помощью БОС лица холерического темперамента, с чертами раздражительности.

Существует ряд умеренных, средних и даже сильных достоверных связей между эффективностью тренировки различных физиологических процессов и психологическими особенностями (чертами темперамента и характера) проходящих тренинги клиентов.

Полученные результаты проливают свет на взаимосвязь психологических особенностей и физиологических возможностей индивидуумов в ходе попытки повышения уровня произвольной саморегуляции.

Эти результаты могут быть полезны для учета сильных и слабых мест клиентов с разными психотипами в ходе БОС-тренировки произвольной саморегуляции психофизиологических функций.

Требуется более тщательное изучение связи интеллектуальных особенностей с успешностью обучения адаптивному биоуправлению, так как обнаружено несоответствие результатов нашего исследования и литературных данных.

В перспективе предполагается расширение выборки исследования по объему и по социально-демографическому составу, уточнение связей с интеллектом, а также поиск связей с другими, еще не исследованными индивидуально-психологическими особенностями участников.

И в заключение небольшое педагогическое приложение знаний об обратной связи. Простым примером ограничения естественной слуховой обратной связи является использование молодежью наушников при прослушивании музыки, радио, разговорах по телефону в ходе обычной городской жизнедеятельности. Блокирование естественной слуховой информации о качестве поверхностей, движении внешних сил и механизмов, соответственно, не направлении зрительного внимания в нужное русло, (которое в том числе направляется аудиальной информацией), приводит к увеличению количества несчастных случаев, которых не было бы, используя «любители наушников» свой слуховой анализатор по тому назначению, которое

выработала для него эволюция – мониторинг жизненно важной информации из среды. Например, в маленькой Латвии железнодорожники сообщают в среднем о 30 ежегодных несчастных случаях на путях, из которых большая часть связана с прослушиванием молодежью плейера и разговорами по мобильному телефону [13]. Наверняка еще более печальная ситуация и на автомобильных дорогах, и в других ситуациях, хотя официальную статистику по этому вопросу найти трудно. Психологи могут объяснить суть этого механизма педагогам, проводящим занятия по безопасности жизнедеятельности и охране труда.

Литература

1. Губарева Л.И. Психофизиология: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальностям психологии / Л.И.Губарева, Р.О.Будкевич, Е.В.Агаркова. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 188 с.
2. Комплекс реабилитационный психофизиологический для тренинга с биологической обратной связью «РЕАКОР»: методические указания. – Таганрог: НПКФ «Медиком МТД», 2007. – 162 с.
3. Лихи Т. История современной психологии. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
4. Марютина Т.М. Введение в психофизиологию: учеб. пособие / Т.М.Марютина, О.Ю.Ермолаев. – 5-е изд. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2007. – 400с.
5. Психофизиология. Учебник для вузов / Под. ред. Ю.И.Александрова. – СПб.: Питер, 2001. – 496 с.
6. <http://flogiston.ru/articles>
7. <http://flogiston.ru/articles/educational/bos-2010>
8. <http://kata-log.ru/health/bos-terapia-sdvg-sindroma-deficita-vnimania-i-giperaktivnosti.html>
9. http://therapeutic.ru/relaxation/pages/id_116
10. <http://www.bosoliva.ru/epilepsy.htm>
11. <http://www.galactic.org.ua/index.html>
12. <http://www.sektam.net/forum/index.php?showtopic=1268>
13. <http://www.transafety.ru>

УДК 159.923.2.

Онтологічний аспект самосвідомості особистості

Меднікова Г.І.

У статті обґрунтовується необхідність урахування онтологічного аспекту самосвідомості в ході її дослідження. Зазначається, що подальша розробка проблеми самосвідомості та її онтологічного аспекту на сучасному етапі розвитку психології як гуманітарної науки повинна бути пов'язана з дослідженням особистості як цілісного суб'єкта, що взаємодіє із зовнішнім світом і перебуває у єдності із суспільством. З позицій системного підходу у статті аналізуються особливості взаємодії самосвідомості і соціальної дійсності як самостійних, але взаємопов'язаних систем.

Ключові слова: самосвідомість, інтегративний підхід, принцип системності, соціальні системи, простір соціальної дійсності, соціальний простір самосвідомості.

В статье обосновывается необходимость учета онтологического аспекта самосознания в ходе его исследования. Отмечается, что дальнейшая разработка проблемы самосознания и его онтологического аспекта на современном этапе развития психологии как гуманитарной науки должна быть связана с исследованием личности как целостного субъекта, который взаимодействует с внешним миром и находится в единстве с обществом. С позиций системного подхода в статье анализируются особенности взаимодействия самосознания и социальной действительности как самостоятельных, но взаимосвязанных систем.

Ключевые слова: самосознание, интегративный подход, принцип системности, социальные системы, пространство социальной действительности, социальное пространство самосознания.

The article explains the necessity of taking into account of the self-actualization ontological aspect during the research. It's marked that the further development of the problem of self-actualization and its ontological aspect at the modern stage of psychology development as a humanitarian science must be connected with research of a person as a holistic subject that interacts with the outer world and is in unity with the society. From the position of a systematic approach the peculiarities of the self-actualization and social reality interaction are analysed where they are considered to be independent and at the same time interconnected systems.

Key words: an integrative approach, a systematic approach, social systems, social reality space, self-actualization social space.

Постановка проблеми. Проблема самосвідомості – одна з фундаментальних проблем сучасної психології. Вона набуває особливого значення у сучасний період розвитку психології, що обумовлено різким зростанням інтересу до вічних питань людського буття, таких, як сенс життя, доля, життєвий шлях, відповідальність, призначення тощо. Пошук відповідей на ці питання нерозривно пов'язаний із проблемою самосвідомості, бо її вирішення потребує звернення не до окремих сторін світу, буття та людини, а до їх цілісного, інтегрованого відношення. Саме цим обумовлена особлива актуальність осмислення самосвідомості в її онтологічному аспекті.

Онтологічний аспект розглядається практично всіма дослідниками самосвідомості, бо саме усвідомлення зв'язку із зовнішнім світом виступає головною ознакою наявності самосвідомості. У самосвідомості відображається ставлення людини до зовнішнього світу, сукупність умов та чинників, що забезпечують єдність з ним. У той же час в більшості досліджень акцент робиться на виділенні людиною себе з середовища з певним ігноруванням аналізу єдності з ним.

В останні десятиліття у зв'язку з гуманітарною спрямованістю сучасної психології формується тип наукового пояснення, особливість якого складається у звертанні до індивідуальної історії людини або до різних інших сторін її життя. У рамках подібного типу наукового психологічного пояснення здійснюються індивідуально-типологічні дослідження людини, її життєвого шляху, індивідуальних змістів і цінностей. Це дослідження К.О. Абульханової-Славської, А.В. Брушлинського, А.О. Волочкова, О.Ю. Коржової, О.О. Кроніка, В.О. Татенка, О.К. Осницького та інших. В цих дослідженнях певною мірою актуалізуються і питання самосвідомості особистості як активного суб'єкта, тобто увага до самосвідомості привертається у процесі дослідження суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відношень.

Виходячи з того, що на сучасному етапі розвитку психології як гуманітарної науки на передній план виходить рішення проблем життя конкретної людини - носія психічної цілісності, подальша розробка проблеми самосвідомості та її онтологічного аспекту, на нашу думку, пов'язана з дослідженням особистості як цілісного суб'єкта, що взаємодіє із зовнішнім світом і перебуває у єдності із суспільством.

Основна мета даної статті полягає у обґрунтуванні інтегративного підходу до дослідження онтологічного аспекту самосвідомості.

Визначаючи психічне ціле, О.Б. Старовойтенко відзначає, що «наше психічне є потенційованим якоюсь єдністю вихідних можливостей» [6, С.27]. У процесі життя людини психічні явища проростають взаємозв'язками, здобуваючи стійкі функціональні риси. Саме постійний прояв психічних явищ у їхньому взаємозв'язку приводить до формування внутрішнього якісного (особистісного) ядра носія психіки, що починає діяти як активний детермінант психічного життя [7]

До відцентрових сил, що втримують психічне ціле, зокрема, відносяться: загальне тілесне самовідчуття, концентроване проживання бажань, відчуття сталості й безперервності зовнішнього емпіричного Я, свідоме самовпорядкування й самоузагальнення у внутрішньому Я [6]. Можна сказати, що цілісноутворюючим чинником індивідуальної психіки й психічного життя є свідомо активність у формі самосвідомості, а основним репрезентом психічного цілого у свідомості є поняття «Я» і похідні від нього поняття, які у свою чергу служать підтримці психічної цілісності індивіда.

Самосвідомість є стороною свідомості, відображенням ставлення суб'єкта до самого себе, опосередкованого ставленням до зовнішнього, об'єктивного світу. Ставлення суб'єкта до зовнішнього світу виступає у якості предметного змісту самосвідомості. Самосвідомість відображає процес самовизначення

людини у світі.

Вже простіші форми самосвідомості мають зовнішньою стороною просторове відношення людини як фізичної істоти до предметів оточуючого світу. Тому принциповим при дослідженні самосвідомості є знання про сутність цього світу, способи та форми його існування, основні його якості та атрибути, закони і тенденції розвитку.

З огляду на специфіку самосвідомості як предмета психологічного дослідження, її ролі у становленні й існуванні психічного цілого, найбільш адекватним представляється дослідження самосвідомості в рамках інтегративного підходу, який передбачає урахування принципу системності. Але реалізація принципу системності вимагає визначення того, чи буде самосвідомість виступати в якості самостійної системи, чи буде розглядатися як підсистема інших систем, зокрема соціальних.

С.Л. Рубинштейн відмічав, що людина як частина буття усвідомлює все буття. «Людина включена у буття своїми діями, що перетворюють наявне буття», «дія людини виступає як відкидання даного, наявного, як зміна, перетворення суцього», «своїми діями я безперервно змінюю ситуацію, в якій я знаходжусь, а разом з тим безперервно виходжу за межі самого себе. Це становлення та реалізація моєї сутності. Заперечується тільки моє наявне буття, моя завершеність, кінцевість. Моя дія заперечує мене самого в певному аспекті, а в певному мене перетворює, виявляє і реалізує. Звідси можуть бути зрозумілі різні аспекти я людини. Основне онтологічне завдання – урахування і реалізація всіх можливостей, які створюються життям і діяльністю людини – боротьба за верхівку людського буття. Моє Я є похідним від Іншого» [5].

С.Л. Рубинштейн, аналізуючи онтологічний статус свідомості й самосвідомості, критикував «декартівсько-локківську» концепцію свідомості. В основі філософії Р. Декарта лежить положення про дуалізм душі й тіла. Безумовне основоположення всього знання, по Декарту, - безпосередня вірогідність свідомості («мислю, отже, існую»). «У Локка фізичне і психічне виступають як дві роздільні сфери досвіду - досвід зовнішній і досвід внутрішній. Зовнішній досвід ґрунтується на відчуттях, на зовнішнім почутті; внутрішній досвід ґрунтується на внутрішньому почутті, на рефлексії» [4, с.202]. Відповідно до заснованої Дж. Локком традиції емпіризму в психології рефлексуюча свідомість трактується як замкнений у собі внутрішній світ самосвідомості. Виходячи із цього, емпірична психологія й зосередилася на аналізі безпосередньо даних у самоспостереженні переживаннях свідомості, абстрагуючись від взаємодії пізнаючого суб'єкта з об'єктивним світом.

На думку С.Л. Рубинштейна, така концепція свідомості, «зводячи психіку до свідомості, а свідомість до самосвідомості, до відбиття психіки в собі самій, ... відокремила свідомість людини від зовнішнього світу й від власної її зовнішньої предметної практичної діяльності. ... Відокремлення свідомості від предметної практичної діяльності розірвало діючий зв'язок людини зі світом. У результаті предметно-значеннєвий зміст свідомості постав в містифікованій формі «духу», відчуженого від людини» [3 с. 54].

С.Л. Рубинштейн зазначав, що «звернення свідомості зі світу, що пізнається у відчуттях, уявленнях тощо на них самих - це вторинна установка, можлива лише як щось похідне на основі первинної установки - свідомості як усвідомлення світу. Людина пізнає й саму себе лише опосередковано, відображено - через інших, через своє ставлення до них і до нього. Не свідомість народжується із самосвідомості, а самосвідомість виникає зі свідомості світу, інших людей» [4, с. 148].

Виходячи з даних положень, висловлених у роботах С.Л. Рубинштейна, системне дослідження онтологічного аспекту самосвідомості передбачає урахування принципів взаємовідношень самосвідомості як самостійної системи з різними фрагментами соціальної дійсності, які також виступають у якості самостійних систем.

Автономність і незалежність самосвідомості як системи не означає її повної закритості, яка певною мірою обумовлена внутрішньою взаємопов'язаністю її складових. Скоріш її можна розглядати як відкриту систему, здатну до розвитку, самовдосконалення за рахунок активного пошуку і прийому людиною - носієм самосвідомості, нової інформації, врахування й оцінки результатів своїх дій.

Б.Г. Ананьєв, аналізуючи як відносно замкнену систему особистість, зазначав, що у такій системі, вбудованій у відкриту систему взаємодії зі світом, утворюється певна взаємовідповідність тенденцій і потенцій людини, самосвідомість і «Я» - ядро людської особистості [1].

З позицій системного підходу самосвідомість і соціальна дійсність взаємопов'язані за особливим типом, а саме як системи неоднакового роду. Але у той же час слід зазначити, що ці системи вбудовані одна в одну, взаємодоповнюються і відтворюються у певному загальному діапазоні об'єктної і суб'єктної реальності.

Але, якщо виходити з того, що самосвідомість і соціальна дійсність є незалежними системами, що взаємно пронизують одна одну, постає питання, як вони взаємодіють між собою.

Проблема взаємодії може виникати тоді, коли мова йде про певні незалежні чинники, які мають відносно рівний за наслідками потенціал, який дозволяє здійснювати ті чи інші взаємні зміни, і в той же час здатні засвоювати і відтворювати зовнішні впливи. Взаємодіючі системи є одночасно незалежними і залежними, такими, що змінюють інші системи і змінюються самі під їх впливом.

При взаємодії самосвідомості із соціальною дійсністю розширюється саме поле цієї взаємодії. Самосвідомість чинить зміни в соціальній дійсності за логікою суб'єкта тією самою мірою, як і за логікою об'єкта, виступаючи як підсистема соціальної системи. Соціальна дійсність при цьому буде зберігати об'єктні форми існування, але джерела нових форм її існування будуть перебувати не в об'єкті, а в суб'єкті - самосвідомості особистості. У тій мірі, у якій соціальна дійсність буде надавати суб'єктивним перетворенням, межі самосвідомості як системи будуть переставати збігатися з її попередніми межами, будуть розширюватися й проникати в ті або інші соціальні області, перетворюючи останні в зовнішні підсистеми самосвідомості. Але подібного ж роду перетворення чинить і соціальна система в самосвідомості.

Таким чином, можна розглядати два роди соціальної дійсності: власний простір соціальної дійсності й

соціальний простір самосвідомості. Якщо в центр аналізу потрапляє соціальна дійсність, вона стає базовою системою відліку для визначення ролі й місця в ній самосвідомості. І навпаки, якщо в цьому центрі перебуває самосвідомість, вона стає базовою системою відліку для визначення ролі й місця в житті особистості соціальної дійсності.

У соціальному просторі самосвідомості соціальна дійсність піддається істотному переструктуруванню, піддається виборчій селекції, у результаті чого істотно зміщується значимість окремих фрагментів і функцій останньої.

Висновок. Людина об'єктивує себе в різних формах життя і, завдяки цьому, пізнає себе в нових формах, в нових якостях. Включення у нові стосунки з оточуючою дійсністю наповнює самосвідомість новим змістом. Онтологічний принцип у дослідженні самосвідомості розкриває спосіб інтеграції особистістю себе, спосіб самореалізації і спосіб організації власного життя. Системний підхід до дослідження самосвідомості з необхідністю передбачає розгляд самосвідомості і соціальної дійсності як самостійних, але взаємопроникаючих систем.

Литература

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – СПб: Питер, 2001. – 263 с.
2. Дорфман Л.Я. От метаиндивидуальности к метаиндивидуальному миру // Психологический журнал. – 1995. – Т.16, № 2. – С.94-102.
3. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание (О месте психического во всеобщей связи явлений материального мира). - М.: Изд-во АН СССР, 1957. - 328с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Госучпедгиз РСФСР, 1946. - 704с.
5. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. – М.: Наука, 1997. – 191с.
6. Старовойтенко Е.Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. - М.: Академический проект, 2001. – 544с.
7. Татенко В.А. Психология в суб'єктному вимірі. - К.: Изд. центр «Просвіта», 1996. - 404с.

УДК 316.624.2-053.6

Психологічні особливості прояву асоціальної поведінки підлітків

Москаленко В.В.

Стаття посвячена изучению психологических особенностей асоциального поведения подростков. Был проведен теоретико-методологический анализ проблемы асоциального поведения несовершеннолетних. В процессе эксперимента были выделены основные психологические особенности исследуемых подростков. Была определена склонность исследуемых подростков к агрессивному поведению. Была установлена связь между различными уровнями асоциального поведения подростков.

Ключевые слова: асоциальное поведение, психологические особенности, подростки, агрессивное поведение.

Стаття присвячена вивченню психологічних особливостей асоціальної поведінки підлітків. Був проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми асоціальної поведінки неповнолітніх. У ході експерименту були виділені основні психологічні особливості досліджуваних підлітків. Була визначена схильність досліджуваних підлітків до агресивної поведінки. Був встановлений зв'язок між різними рівнями асоціальної поведінки підлітків.

Ключові слова: асоціальна поведінка, психологічні особливості, підлітки, агресивна поведінка.

The article is devoted to the study of psychological peculiarities of asocial behavior of the teenagers. Was conducted theoretical and methodological analyze of the problem of asocial behavior the under-young's. Was picked out basic psychological features of this teenagers. Was determined the propensity of minors to aggressive behavior. Was established connection between difference levels of asocial behavior of the teenagers.

Key words: asocial behavior, psychological peculiarities, aggressive behavior, teenagers.

Постанова проблеми. В основі асоціальної поведінки лежать порушення соціалізації, соціально-педагогічна занедбаність, деформація регуляції поведінки. Джерелом асоціальної поведінки є сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що детермінують непристосованість людини до конкретних умов соціально корисної діяльності (його дезадаптацію). Причини цих відхилень лежать в особливостях взаємозв'язку та взаємодії людини з навколишнім світом, соціальним середовищем і самою собою. Розмаїття у психофізичному, соціокультурному, духовно-моральному стані людей та їхній поведінці є умовою розквіту суспільства, його вдосконалення й здійснення соціального розвитку. Асоціальна поведінка, що розуміється як порушення соціальних норм, набрала в останні роки масовий характер і поставила цю проблему в центр уваги психологів, соціологів, соціальних працівників, медиків, працівників правоохоронних органів.

Актуальність обговорюваної проблеми стає особливо очевидною в період побудови демократичної держави. Непросте економічне становище країни, руйнування колишнього світогляду та несформованість нового приведе до труднощів і внутрішніх конфліктів. Особливо важко в цей період підрастаючому поколінню. Ріст підліткової злочинності зростає значними темпами правопорушень, порівняно з іншими віковими групами. Асоціальна поведінка неповнолітніх втілює сьогодні найбільш небезпечні для країни руйнівні тенденції. Для ефективного вирішення проблеми необхідно враховувати те, що сучасні інститути соціалізації (школа, сім'я, громадські організації) не забезпечують можливостей для повноцінного формування у неповнолітніх ціннісних орієнтацій, нормативних уявлень, життєвих та світоглядних позицій, які схвалюються суспільством. Саме це створює певні перешкоди на шляху до їх успішної соціалізації та викликає її порушення, що спричиняє проблему інтенсивного пошуку видів діяльності, які сприяли б успішній соціалізації в цьому віці найефективніше.

Метою дослідження є виявлення психологічних особливостей асоціальної поведінки підлітків.

Об'єктом дослідження є психологічні особливості особистості асоціальних підлітків.

Предметом дослідження виступає асоціальна поведінка підлітків.

У відповідності з об'єктом, предметом та метою дослідження були визначені наступні задачі: провести теоретико-методологічний аналіз проблеми; визначити схильність підлітків до агресивної поведінки; виявити зв'язок між різними рівнями агресивної поведінки; виділити психологічні особливості прояву асоціальної поведінки підлітків.

Підлітковий вік (від 11 до 15 років) - важкий період статевого дозрівання та психологічного дорослішання дитини. Підліток почуває себе підхопленим новою й невідомою йому силою, яка діє в його власній глибині. Ця сила владно й нетерпляче перекидає звички, штовхає кудись уперед, каламутить і хвилює душу, кидаючи її з однієї крайності в іншу. Мрійність є ключем до цього періоду.

У самосвідомості підлітка відбуваються значні зміни: з'являється почуття дорослості – виникає пристрасне бажання якщо не бути, то хоча б здаватися і вважатися дорослим, що штовхає його на необдумані вчинки. Тому підлітковий вік інколи називають кризою, що затягнулася. Визначення психолого-педагогічної сутності асоціальної поведінки неповнолітніх пов'язано є уявленням про природу асоціальної поведінки. Проведений аналіз показав, що у науковій літературі існують різні визначення і класифікації асоціальної поведінки. Основою для деяких класифікацій служать індивідуально-психологічні особливості підлітків, інші в якості критеріїв використовують особливості психосоціального розвитку, треті концентрують увагу на особливостях особистостей, моральної сфери неповнолітніх [1].

У цілому під асоціальною поведінкою дітей і підлітків розуміється поведінка, що суперечить офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і очікуванням (К. К. Платонов; В.Е.Каган). До асоціальної поведінки відносять сукупність явищ, що відбивають очевидні порушення розвитку особистості та її соціалізації [2].

Низка авторів (Е.В.Змановська та ін.) розділяють поняття асоціальної та антисоціальної поведінки. Антисоціальне поведінка при цьому розглядають як суперечне правовим нормам, що загрожує соціальному порядку й благополуччю оточуючих людей. У дитячому віці (від 5 до 12 років) воно переважає у вигляді

насилства стосовно дітей, жорстокого обігу із тваринами, дрібного хуліганства, злодійства, підпалів, руйнування майна. У підлітковому віці (від 13 років) воно містить у собі хуліганство, крадіжки, пограбування, вандалізм, фізичне насильство, торгівлю наркотиками. Безпосередньо асоціальна поведінка - це поведінка, що ухиляється від моральних норм, що загрожує благополуччю міжособистісних, соціальних відносин. У підлітковому віці може проявлятися у вигляді бродяжництва, втеч із дому, агресивною поведінкою, проміскуїтету (безладних статевих зв'язків), непристойних малюнків і написів. У дитячому віці частіше зустрічаються бродяжництво, прогули, лихослів'я, неправда, жебрацтво.

Виділяють три основні групи поведінкових відхилень (Ю.А.Клейберг): негативні (наприклад, аддиктивна поведінка), позитивні (наприклад, соціальна творчість), соціально-нейтральне (наприклад, жебрацтво).

У своєму розвитку асоціальна поведінка може проходити низку стадій (І.А.Невський): несхвалювана поведінка (епізодичні витівки, злодійство); поведінка, пов'язана з більш систематичним осудом з боку вихователів; девіантна поведінка (морально-негативні прояви й провини); делінквентна поведінка; злочинна поведінка; деструктивна поведінка.

Складність проблеми асоціальної поведінки неповнолітніх проявляється в науковому плані в різноманітті існуючих визначень і класифікацій, у безлічі контекстів, у яких аналізується дана проблема. Звідси різною виявляється природа норм, порушення яких приписується неповнолітнім: моральні, соціальні, правові. Також різноманітні подання про межі нормального, критеріях їхнього визначення, повноваженнях суб'єктів, які встановлюють норми. Конкретні види асоціальної поведінки, що включаються в дане поняття, найчастіше досить сильно відрізняються один від одного. Складним також є питання про стабільність поведінкових проявів, що дозволяє характеризувати поведінку як асоціальну – від епізодичного прояву до постійної активності. Велике значення має історичний і соціокультурний контекст формування понять про нормальну та про соціальну поведінку. Помітимо, що поведінка підлітків протягом століть є предметом серйозної уваги з боку дорослих, до нього пред'являються суворі, часто завищені вимоги [3].

В одній зі шкіл міста Харкова була проведена експериментальна робота по виявленню психологічних особливостей підлітків з асоціальною поведінкою. В основну (експериментальну) групу увійшли 40 підлітків, учні 5-7 класів, 24 хлопчики і 16 дівчат з відхиленнями у поведінці.

Перед підбором вибірки була проведена бесіда з заступником директора по виховній роботі. Вона виділила кілька учнів, які відносяться до категорії «проблемні діти». Ці діти представляли труднощі для педагогів із-за відсутності правильно вести себе на уроках (балакучість, підвищена рухливість). На перервах їх рухлива розрядка виливалась у біготню, нерідко призводила до сварок, бійки. Зволікання до конфлікту було пов'язано з емоційною зараженістю і підвищеною сугестивністю. Не досить здатні до вольового зусилля, при ускладненнях у навчанні, вони часто не відвідували уроки. Епізодичні прогули, втечі з дому і школи були чи не основною формою їх захисної реакції.

Однією з умов підбору експериментальної групи була наявність ознак соціальної дезаптації. Провідне місце серед цих порушень займають девіації поведінки, часткова або хронічна неуспішність. Переважаючими формами асоціальної поведінки підлітків експериментальної групи були прогули занять у школі, втечі з дому, агресивна поведінка, грубість, схильність говорити неправду.

Даний експеримент проходив у два етапи, на кожному з яких вирішувались конкретні задачі.

Перший етап - діагностичний. Другий етап - обробка результатів.

Для проведення експерименту використовувались наступні методики: метод спостереження за поведінкою підлітків в процесі навчання і позакласний час; на прояви агресії та ворожості - методика Басса-Даркі; агресивність особистості стосовно оточуючих, рівень коректності при соціальних контактах - методика А.Ассінгера; методика дослідження особистісних якостей FPI.

Спостереження показали, що підлітки експериментальної групи мають низьку популярність. Двоє з підлітків є неформальними лідерами-дезорганізаторами. Їх авторитет базується на фізичній силі та зовнішній привабливості.

У результаті аналізу отриманих даних високий рівень фізичної агресії зафіксований в 75% - 27 чол.; непрямой агресії - 30,5% - 11 чол.; схильності до роздратування зафіксовано в 33,3% - 12 чол.; негативізму спостерігається 47,2% - 17 чол.; образи в 22,2% - 8 чол.; підозрілості - 38,9% - 14 чол.; вербальної агресії в 50% - 18 чол.; почуття провини - 50% 18 людини. Середній рівень фізичної агресії зафіксовано в 16,6% - 6 чол.; непрямой агресії в 47,2% - 17 чол.; схильності до роздратування - 52,7% - 19 чол.; негативізму - 44,4% - 16 чол.; образи виявлено в 66,7% - 24 чол.; підозрілості - 52,7% - 19 чол.; вербальної агресії - 50% - 18 чол.; почуття провини - 38,9% - 14 чол.. Низький рівень фізичної агресії виявлено в 8,3% - 3 людини; непрямой агресії - 16,7% - 6 чол.; схильності до роздратування в 13,8% - 5 чоловік, негативізму у 5,5% - 2 чоловіка; образи - 11,1% - 4 чол.; підозрілість зафіксована у 5,5% - 2 чол.; вербальної агресії не виявлено; почуття провини - 8,3% - 3 чоловіки.

В результаті високий рівень невротичності відмічений у 50% учнів - 18 чол., спонтанної агресивності у 50% - 18 чол., депресивності виявленій у 47,2% - 17 чол., роздратованості виявленій у 66,7% - 24 чол., врівноваженості - 38,9% - 14 чол.

Середній рівень по невротичності відмічений у 50% - 18 чол.; спонтанної агресивності - 36,1% - 13 чол.; депресивності виявленій у 47,2% - 17 чол.; роздратованості - 27,8% - 10 чол.

Низький рівень по шкалі невротичності не виявлено, по спонтанній агресивності відмічений 13,9% - 5 чоловік; депресивності - 5,6% - 2 чоловіка; роздратованості спостерігається у 5,6% - 2 особи.

У результаті порівняння показників агресивності із психологічними особливостями особистості було встановлено, що в підлітків з високим показником агресивності високий рівень невротичності спостерігається в 80% і середній (ближче до високого) в 20%, високий показник спонтанної агресивності відзначений в 65% і середній (ближче до високого) в 35%, високий рівень депресивності в 80%, середній (ближче до високого) в

20%, високий рівень дратівливості відзначений в 100% учнів, високий рівень товариськості в 20%, середній рівень (ближче до низького) в 80%, високий показник урівноваженості в 20%, середній (ближче до низького) в 80%, рівень реактивної агресивності високий в 90%, середній (ближче до високого) в 10%, високий і середній рівні по сором'язливості 50%, високий рівень відкритості 10% випробуваних, середній рівень (ближче до низького) 80%, низький рівень в 10%, високий рівень по шкалі екстраверсія – інтроверсія – 70%, середній -30%, високий рівень емоційної лабільності в 60% учнів, середній (ближче до високого) в 40%, високий рівень по шкалі маскулінізм – фемінізм в 70%, середній (ближче до низького) в 30% підлітків.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. Складність проблеми асоціальної поведінки неповнолітніх проявляється в науковому плані в різноманітті існуючих визначень. Ми під асоціальною поведінкою розуміємо сукупність явищ, що відбивають очевидні порушення розвитку особистості й соціалізації, включаючи патологічну брехливість, злодійство, відходи й втечі з будинку, припинення навчальної діяльності, хуліганство й інші правопорушення, різні ступені й форми агресивної поведінки тощо. Асоціальна поведінка у неповнолітніх підлітків залежить від особистісних якостей підлітка.

2. Були виділені наступні психологічні особливості досліджуваних асоціальних підлітків: депресивність, дратівливість, тривожність, спонтанна агресивність, уразливість, товариськість, недостатня саморегуляція

3. Показник депресивності дає можливість діагностувати ознаки, характерні для психопатологічного депресивного синдрому. Високі оцінки за шкалою відповідають наявності цієї ознаки. Високий показник роздратованості свідчить про емоційну нестійкість.

4. Був виявлений статистично достовірний взаємозв'язок між рівнями агресивної поведінки. Таким чином, виявлена позитивна кореляція між побічною агресією та фізичною агресією і негативізмом, і вербальною агресією; також між підозрілістю та фізичною агресією, та роздратовуванням та вербальною агресією.

Література:

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1968. - 464 с.
2. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков/Под ред. Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой. - М.: Просвещение, 1967. - 360с.
3. Кле М. Психология подростка. - М.: Педагогика, 1991.

УДК 159.9.019.4-057.87

Тенденции поведения и их природно-динамические основания

Наумчик Н.В.

В статье представлены результаты изучения тенденций человеческого поведения и их природно-динамических оснований. На основании анализа литературы определены ключевые понятия исследуемой проблемы, построена теоретическая модель конструктивных поведенческих тенденций. В эмпирическом исследовании получены новые данные о стилях поведения и их связи с темпераментальными свойствами. Теоретико-методологической базой исследования является положение о единстве психики и деятельности человека.

Ключевые слова: свойства личности, поведенческие тенденции, темперамент, оптимальное, приспособительно-уступчивое, защитно-агрессивное, экспансивно-агрессивное, отстраненное поведение.

У статті представлені результати вивчення тенденцій людської поведінки і їх природно-динамічних підстав. На основі аналізу літератури визначені ключові поняття досліджуваної проблеми, побудована теоретична модель конструктивних поведінкових тенденцій. У емпіричному дослідженні отримані нові дані про стилі поведінки і їх зв'язки з темпераментальними властивостями. Теоретико-методологічною базою дослідження є положення про єдність психіки і діяльності людини.

Ключові слова: властивості особистості, поведінкові тенденції, темперамент, оптимальне, пристосувальне-поступливі, захисно-агресивне, експансивно-агресивне, відсторонене поведінку.

In the article presented results of the study of trends in human behavior and their naturally-dynamic grounds. On the basis of analysis of literature the key concepts of the investigated problem are certain, the theoretical model of constructive behavioral tendencies is built. In empiric research new data about styles of conduct and their connection with temperamental properties are got. The theoretical and methodological base of this research is the position of the unity of psyche and human activities.

Key words: personality traits, behavioral tendencies, temperament, optimal, adaptive-compliant, protective-aggressive, expansively-aggressive, detached behavior.

Постановка проблемы и обзор публикаций. Интерес к закономерностям и внутренним, психическим основаниям человеческого поведения традиционен для многих видов общественной практики. Ведь незнание этих закономерностей, а тем более, невнимание к ним – одна из наиболее распространенных причин управленческих, врачебных, судебных ошибок, серьезных просчетов в воспитании молодежи, организации социальной работы и других гуманитарных сферах. Напротив, осведомленность в области наиболее распространенных поведенческих склонностей людей и их оснований позволяет своевременно и адекватно оценить наблюдаемое поведение конкретного человека в той или иной ситуации и принять правильное решение о собственных действиях по отношению к нему. В этой связи, исследование стилевых тенденций человеческого поведения, а также характера его психологического обоснования является значимым.

Проведенный нами анализ литературных источников показал, что в отечественной психологии теоретической проработке категории «поведение», а также изучению стилевых тенденций поведения людей внимания уделяется недостаточно [3, 4]. Соответственно, остаются малоизученными и особенности распространения их конструктивных и неконструктивных вариантов, и вопросы взаимосвязи конкретных тенденций поведения человека с другими его психологическими свойствами. Это обстоятельство затрудняет понимание качественной специфики поведенческих проявлений человека и степени участия в ее обосновании врожденных и приобретенных структур его личности, что, в свою очередь, не позволяет адекватно понимать и прогнозировать поведение других людей и свое собственное, а вместе с этим – и адекватно его при необходимости регулировать. Следовательно, проведение исследований по установлению конкретных особенностей поведенческих тенденций и определению характера их внутриличностного обоснования актуально.

Согласно литературным данным [3, 4, 8], поведение представляет собой реально-практическое звено регуляции отношений субъекта с окружением, соответственно, взаимодействие субъекта с природной и социальной средой составляет сущность поведения, а доступность поведения непосредственному наблюдению извне – его важнейшую особенность. Одной из основных составляющих поведения человека выступает общение, так как человеческая жизнь немыслима вне социального пространства [5], и поэтому все формы и проявления человеческого поведения имеют интерактивную окраску.

По источнику, инициирующему поведение, оно подразделяется на активное и реактивное, по направленности активности – на направленное (целевое) и ненаправленное («полевое» и ориентировочно-поисковое). Деление это достаточно условно, поскольку любое поведение детерминировано (и в этом смысле – направлено) потребностями, в том числе и ненаправленное – потребностями в психологическом комфорте, движении, впечатлениях, новизне. Реактивное поведение – при всей своей внешней, ситуативной обусловленности – отличается большим разнообразием, чем обнаруживает зависимость от особенностей субъекта, и, значит, содержит определенную активность [6].

Важной характеристикой поведения является его качественное своеобразие, определяемое содержанием активности субъекта в контексте его отношений с окружением (природной и, преимущественно, социальной средой). В соответствии с этим содержанием могут быть выделены согласовательное, экспансивное, агрессивное, демонстративное и другие модели поведения.

Для оценки поведения его соотносят с характеристиками реальных условий человеческой жизни, с его вкладом в условия существования человека, с принятыми в обществе нормативами (морально-правовыми,

1 При этом следует учесть, что на высоких уровнях развития личности неадаптивное с традиционной точки зрения поведение может трактоваться как адаптивное с учетом а) приспособляющей, а не только приспособляющейся активности субъекта; б) приспособления не к ограниченной в пространстве и времени ситуации, а к глобальным и долговременным тенденциям (А.Г.Асмолов, Г.А.Балл, А.Ф.Лазурский, В.А.Петровский). Примерами такого поведения могут служить бескорыстный риск, государственно-политическая и творческая самоотверженность и принципиальность, миссионерство и т.п.

социально-педагогическими, медицинскими и др.) – согласно этим критериям поведение может быть названо адаптивным или неадаптивным (дезадаптивным), конструктивным (созидательным) или неконструктивным (крайний вариант – деструктивным или разрушающим), адекватным или неадекватным. Неадекватное поведение причиняет неудобства, а порой и вред, и самому человеку, и окружающим его людям, и поэтому должно преодолеваться.

Обобщение имеющихся в литературе сведений позволяет считать, что характеристиками оптимального (адаптивного, конструктивного, адекватного) поведения человека выступают его социально-ролевая адекватность, предметность, произвольная регулируемость и соответствие характеристикам ситуации, в которой оно разворачивается, а также широкий репертуар поведенческих реакций и надситуативная конструктивность (созидательность, согласованность) поведения [3, 6, 7, 10].

Как показал теоретический анализ вопроса, поведенческие особенности человека не существуют сами по себе, а являются частью – преимущественно зависимой, но, в то же время, и формирующей, активной – системы личностных характеристик, поэтому происхождение и специфика этих особенностей, а также характер их встречных воздействий, определяются их связью с важнейшими составляющими этой системы.

Одно из ведущих мест в системе личностных характеристик занимает темперамент как совокупность врожденных формально-динамических свойств личности (Б.Г.Ананьев, А.Г.Асмолов, Ю.Б.Гиппенрейтер, Г.С.Костюк, А.Л.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, О.П.Санникова). Проблема темперамента как одного из ведущих факторов формирования индивидуальности на протяжении многих лет не перестает привлекать внимание исследователей [1, 9].

Известно, что темперамент связан с конституциональными особенностями человека и представляет собой те общие динамические свойства психики, которые проявляются на базе врожденных, биологических свойств индивида. Роль биологического фактора в развитии личности подтверждают многочисленные работы известных психофизиологов – Б.М.Теплова, В.Д.Небылицына, В.С.Мерлина, В.Н.Русалова, П.В.Симонова. В их трудах находит свое развитие идея о величайшей значимости врожденных свойств центральной нервной системы – человеческого мозга и его физиологических особенностей – для формирования интеллекта, характера, творческих способностей человека. По мнению Л.И.Собчик: «Биологический фактор преломляется определенным образом не только в поведении и способе переживания человека, но и в его социальных установках, т.е. его физиология является базой, условием формирования и проявления личности на всех этапах человеческой жизни» [11, стр. 16].

Известно также, что каждый из типов темперамента имеет свои достоинства и недостатки, и что ни один из них не обеспечивает абсолютную гармоничность поведения личности. Безусловно, под влиянием воспитания некоторые негативные особенности темперамента сглаживаются, компенсируются. Но часто они, наоборот, заостряются, акцентируются, придавая характеристикам поведения ригидный, неадаптивный характер. Специфика этих явлений изучена еще недостаточно и во многом требует прояснения.

В соответствии с вышеизложенным, мы задались целью углубленно изучить конкретную психологическую специфику поведения в соотношении ее с темпераментальными характеристиками личности. Нас интересовало, какое влияние на поведение человека оказывают его врожденные особенности, сколь жестко они предопределяют его.

Задачи работы – содержательно проанализировать психологическую сущность поведения и изучить особенности взаимосвязи поведенческих тенденций с типами темперамента и характеристиками акцентуаций темпераментальных свойств личности.

Ход и результаты эмпирического исследования. В эмпирическом исследовании приняли участие 109 человек – студентов севастопольских вузов, 91 женщина и 18 мужчин.

Тенденции поведения исследовались нами с помощью рисуночного теста фрустрации С.Розенцвейга. Основанием для использования данной методики в целях изучения преобладающих моделей поведения (поведенческих тенденций) выступает представление о том, что поведение и реакции человека в трудных ситуациях обосновываются не столько спецификой этой ситуации, сколько особенностями личности реагирующего субъекта, что они опосредуются ими и той субъективной оценкой, которую, исходя из особенностей своей личности, дает ситуации сам человек [6, с. 14]. Острый характер предлагаемых методикой экспериментальных ситуаций позволяет выявлять наиболее сильные личностные диспозиции поведенческой сферы. Полученные экспериментальные данные были оценены нами в соответствии с нормативами, рассчитанными Н.В.Тарабриной [12], и которые в целом соответствуют разработанной нами модели адекватного поведения.

Комплексный анализ профилей и тенденций показал, что в целом показатели только 9 испытуемых (8% от выборки) относятся к оптимальным (соответствующим установленному нормативу – N). Результаты еще 47 человек (43%) можно условно назвать «близкими к оптимальным» ($N \pm 10$ – с учетом тенденций). Комплексные профили 53-х испытуемых (49%) отнесены нами к неадекватным (выходят за пределы $N \pm 10$ в сочетании с неконструктивной динамикой или отсутствием динамики поведенческих реакций). Среди неадекватных поведенческих профилей отчетливо выделяются 4 типа (стиля), которые мы обозначили следующим образом:

1) – профиль А – приспособительно-уступчивый стиль.

Наиболее часто встречающиеся образцы:

1) $NP \geq ED > OD$;

2) $I > E \geq M$;

3) $i > I > M'$;

4) $I > E$;

2) – профиль В – защитно-агрессивный стиль.

Наиболее часто встречающиеся образцы:

1) $ED > NP \geq OD$;

2) $E > I > M$;

3) $E > E' > I$;

4) $I > E$;

3) – профиль С – экспансивно-агрессивный стиль.

Преобладающие образцы:

1) $ED \geq NP \gg OD$;

2) $E > I \geq M$;

3) $E \geq e > i$;

4) $E \geq I$;

4) – профиль D – отстраненный стиль.

Преобладающие образцы:

1) $NP > ED > OD$;

2) $I > E > M$;

3) $i > E > m, I', E', e$;

4) $E = I$ или отсутствие E, I.

Таким образом, почти половина (49%) наших испытуемых обнаружили склонность к неадекватным реакциям и поведению.

Среди стилей неадекватного поведения в обследованной выборке преобладает экспансивно-агрессивный стиль (отмечается у 20 чел. из 53), характеризующийся экстрапунитивной направленностью, эгозащитным или необходимо-упорствующим характером (типом) реакций, агрессивностью, экспансивностью, самостоятельностью и стремлением отстаивать свою правоту. 12 испытуемых отнесены нами к «защитно-агрессивным». Им присущи сверхнормативные проявления экстрапунитивной направленности и эгозащитного типа реагирования, повышенные агрессивность и фрустрированность, наличие чувства вины с тенденцией к самооправданию. Еще 12 студентов, обладающих неблагоприятным профилем реакций, названы нами приспособительно-уступчивыми. Для них характерна линия поведения, проявляющаяся преимущественно в необходимо-упорствующих и эгозащитных, чаще интропунитивных реакциях, тенденции к принятию на себя ответственности за разрешение ситуации с целью удовлетворить потребность или защитить свое «Я». Кроме того, у представителей этого типа отмечается как склонность к принятию вины – с одной стороны, так и тенденция к отрицанию фрустрирующих факторов – с другой. Стиль отстраненного поведения (отмечен у 9 испытуемых) представлен максимальным разнообразием образцов. В результате их обобщения вычленились интропунитивная направленность, необходимо-упорствующий тип реагирования и активности, сочетание самостоятельности с агрессивностью, но также и с достаточно выраженной склонностью к компромиссам, отсутствие выраженных самооправдательных тенденций в суперэгоблокинговых ситуациях.

Каждый из этих поведенческих стилей по-своему неблагоприятен. Приспособительно-уступчивый стиль поведения составляет психологическую основу для «синдрома эмоционального выгорания» или для непродуктивной, формальной профессиональной деятельности. Защитно-агрессивный – выражает либо уже сформировавшийся «синдром выгорания», либо низкий уровень психологической (или даже общей) культуры, его проявляют лица, нуждающиеся в психологической помощи или коррекции. Экспансивно-агрессивный вариант опасен высокими экспансивными притязаниями, склонностью к манипулированию людьми. Отстраненный – таков, что не располагает к доверительному общению.

Оптимальный стиль поведения (его продемонстрировали 9 испытуемых) отличается гибкостью и уравновешенностью разнонаправленных поведенческих тенденций. Он сочетает в себе трезвую оценку ситуации и адекватные самозащитные реакции с выраженной готовностью к сотрудничеству, согласованию своих действий с действиями окружающих людей на пути достижения значимых целей. Профиль оптимального (нормативного) поведения составляет преобладание реакций экстрапунитивного направления с типом самозащиты в сочетании с достаточной представленностью реакций препятственно-доминантного и необходимо-упорствующего типов. В поведенческом репертуаре лиц, ориентированных на такое поведение, равномерно представлены агрессивность и беспечность, а также и переживание и принятие вины, и в несколько меньшей степени – как способность беспокоиться по поводу неблагоприятных обстоятельств, так и способность действовать – и самостоятельно, и обращаясь за помощью к другим.

Что же касается стиля поведения, который мы обозначили как «близкий к оптимальному» (47 испытуемых), то он является собирательным, неоднозначным, в целом скорее адекватным, но при этом неустойчивым, способным в неблагоприятных условиях смениться на ближайший неконструктивный вариант.

Диагностика природно-динамических свойств участников эмпирического исследования включала психомоторную пробу на определение силы нервных процессов (теппинг-тест Е.П.Ильина) и определение акцентуаций динамических свойств личности (опросник «Акцентуации личности» С.А.Будасси [2]).

Согласно результатам теппинг-теста установлено, что сильной нервной системой (соответствует сангвиническому темпераменту) обладают лишь 4 из 109 испытуемых; нервная система средней силы (флегматический темперамент) отмечается у 18 человек; у 43-х человек диагностирована средне-слабая нервная система (соответствует холерическому темпераменту); у 44-х – слабая (меланхолический темперамент).

Сопоставление результатов тестирования поведенческих склонностей с данными теппинг-теста свидетельствует о том, что темперамент не определяет однозначно поведенческую адекватность и адаптированность человека (чем еще раз подтверждается известный тезис о том, что нет «хороших» и «плохих» темпераментов): испытуемые, обладающие одинаковыми природными качествами, могут иметь как адекватный (нормативный или близкий к нормативному) стиль поведения, так и неадекватный (отклоняющийся в какую-либо сторону); и, наоборот, при любом типе темперамента могут сформироваться как адаптивные, так и неадаптивные поведенческие тенденции.

Лица со слабой нервной системой (меланхолики) преобладают среди склонных к уступчивому, отстраненному и защитно-агрессивному поведению, холерики лидируют в группе экспансивно-агрессивных, флегматики максимально представлены среди защитно-агрессивных и минимально – среди приспособительно-

* >> означает значительно больше

уступчивых, что в целом соответствует описанному в литературе поведенческим проявлениям разных типов темперамента. Однако, часть меланхоликов продемонстрировала также достаточно выраженные склонности и к агрессивности и экспансивности, что не вписывается в традиционные представления о «слабом типе» и свидетельствует, возможно, о том, что наиболее активно процесс осмысления и преобразования своих личностных свойств под влиянием жизненных обстоятельств, воспитания и образования, протекает, в первую очередь, именно у них.

Сила нервных процессов в сочетании с их уравновешенностью и подвижностью составляет природную основу психической деятельности и во многом предопределяет ее частные динамические особенности: инициативность и интенсивность собственной активности и отзывчивость на стимулирующие воздействия извне, соотношение «принимающих» и «транслирующих» форм активности, характер формирования и выражения психических проявлений.

Опросник «Акцентуации личности» позволяет определить качественную специфику этих особенностей, наличие, спектр и интенсивность акцентуации каких-либо из них.

С помощью опросника диагностировались проявления акцентуированности четырех пар полярных динамических свойств:

- 1) активности – тормозности (пассивности)
- 2) подвижности (реактивности) – вязкости (холодности)
- 3) демонстративности (экспрессивности) – углубленности (чувствительности)
- 4) осторожности (взвешенности) – взрывчатости (неуправляемости)

Установлено, что у большинства испытуемых акцентуированы три из четырех возможных свойств заданных направлений (54 чел. – 50%); 39 чел. (36 %) акцентуированы по каждой из четырех полярных осей; у 11 чел. (10 %) отмечается по две акцентуированные черты из четырех возможных; 4 чел. (4%) имеют одну акцентуированную черту; и только 1 чел. обладает уравновешенными свойствами по всем четырем континуальным осям (акцентуированность отсутствует).

Степень акцентуированности черт у 84 испытуемых (78%) не превышает 9 баллов (низкий уровень акцентуированности), у 24 чел. (21%) некоторые черты акцентуированы свыше 10 баллов (высокая степень акцентуированности).

Из 8 рассматриваемых свойств (по четырем осям) чаще всего оказались акцентуированными свойства подвижности (86 чел. – 79%), взрывчатости (54 чел. – 50%), активности (51 чел. – 47%). Соответственно, реже всего встречается акцентуированность вязкости (холодности) – 9 чел. (8%), осторожности – 27 чел. (25%) и тормозности – 31 чел. (29%). Акцентуированность полярных качеств углубленности и демонстративности (экспрессивности) встречается примерно с равной частотой: свойство углубленности акцентуировано у 42 испытуемых (39%), демонстративности – у 44 участников исследования (40%).

Выявленные акцентуации, как показывают результаты, в большинстве своем обнаруживают соответствие природным особенностям испытуемых, являются результатом усиления (заострения) соответствующих темпераментальных свойств. Однако у членов выборки встречается и заострение не присущих их темпераменту свойств, что означает, на наш взгляд, действие процессов адаптации, инициируемых как извне – со стороны естественных и спонтанных влияний окружающей действительности и со стороны воспитания и целенаправленного формирования соответствующих динамических и мотивационно-мировоззренческих образований, так и изнутри – со стороны самовоспитания и сознательной саморегуляции.

Широка спектра акцентуированных свойств, как свидетельствуют данные исследования, на поведенческие тенденции влияет скорее негативно: чем больше число акцентуированных черт – тем выше, в целом, вероятность формирования неадекватного стиля поведения. Максимально широкий спектр акцентуированности обнаружился при этом у лиц, склонных к приспособительно-уступчивому поведению (среднее количество акцентуированных черт на 1 чел. из 4-х возможных – 3,75); значителен он и при склонности к экспансивно-агрессивному поведению (3,3 черты/чел.). Минимальный спектр акцентуированности отмечается у лиц, склонных к нормативному поведению, и составляет 2,3 черты/чел.

Степень акцентуированности свойств темперамента проявляется в поведенческой сфере следующим образом: высокая степень акцентуированности встречается при склонности к адекватному поведению почти в каждом 6-м случае, к неадекватному – в каждом 3-4-м. Особенно часто высокая степень акцентуированности встречается у лиц, склонных к приспособительно-уступчивому и отстраненному поведению (в каждом 3-м случае).

Что касается связи качественного набора акцентуированных черт с особенностями поведения, то наиболее дезадаптивными для поведения оказались: тормозность, взрывчатость, а также холодность (вязкость), а наиболее адаптивными – осторожность (взвешенность) и активность. Согласно полученным данным, адаптированности способствует выраженность позитивных качеств своего темперамента и определенных свойств, не присущих от природы своему темпераменту, а компенсирующих его недостатки. Так, у флегматиков адаптированность сочетается, прежде всего, с акцентуированностью углубленности и осторожности, но также и с акцентуированностью активности и подвижности; у холериков – с акцентуированностью качеств активности, но также осторожности и углубленности, у меланхоликов – осторожности, но и демонстративности, и взрывчатости.

При дезадаптивности обнаруживается преобладание акцентуаций: у меланхоликов – прежде всего углубленности (чувствительности), затем подвижности и тормозности; у холериков – тормозности, демонстративности и взрывчатости; у флегматиков – взрывчатости.

Эти данные показывают, что акцентуированность в профиле личности не присущих ее темпераменту свойств, может носить гиперкомпенсаторный, полезно-приспособительный характер и указывать на регулирующее воздействие со стороны высших личностных образований. Полезно-приспособительными чертами в максимальной степени оказываются: для сангвиников – осторожность, для флегматиков – подвижность, для холериков – осторожность и углубленность (чувствительность), для меланхоликов – демонстративность (экспрессивность) и активность.

Таким образом, динамические особенности создают определенные предрасположенности для

дезадаптивного, неадекватного стилю поведіння. При цьому, свої негативні схильності, проявляючись в поведінці, мають представителі всіх типів. Однак зустрічається, незалежно від типу темперамента і акцентуованості динамічних своїх властивостей, і хороша поведінчеська адаптованість, що вказує на дійствене участь в формуванні специфіки тенденцій поведінки більш високих особистісних інстанцій, таких як ціннісно-мотиваційні образуння і свідомість (самосвідомість).

Висновки. Поведінчеські тенденції досліджуваного нами контингенту оказались, таким образом, достаточнo проблемними. Лишь 8% испытуемых проявили склонность к оптимальному – творческому и дружелюбному, но вместе с тем и уверенно-независимому [12] – поведению. Результаты 43% испытуемых с учетом тенденций были названы «близкими к оптимальным». Почти половина (49%) участников эксперимента показали результаты, далеко и в разных направлениях отстоящие от нормативных. В качестве неконструктивных вариантов наиболее ярко выявились: приспособительно-уступчивое, защитно-агрессивное, экспансивно-агрессивное и отстраненное поведение. Каждый из этих поведенческих стилей по-своему неблагоприятен, так как не отвечает (каждый по-своему) модели адекватного взаимодействия человека с окружением (окружающей действительностью).

Результаты изучения связи поведенческих тенденций с особенностями темпераментальных свойств подтвердили известное представление о неприменимости оценочного подхода к типу темперамента: ни один из типов темперамента не является сам по себе ни гарантией, ни непреодолимым препятствием на пути формирования конструктивного стиля поведения. По результатам нашего исследования во всех выделенных нами группах поведенческих тенденций – как конструктивных, так и неконструктивных – встречаются представители всех типов темперамента.

Подтвердились и известные данные о преимущественной специфике негативных поведенческих проявлений разных типов темперамента: холерического – в склонности к экспансивности, меланхолического – к уступчивости, флегматического – к защитной агрессивности. Специфика проявлений сангвинического темперамента нами не упоминается ввиду малой представленности этого типа в исследуемой группе.

Однако обнаружилась достаточная распространенность и неожиданных для некоторых типов темперамента поведенческих доминант. В частности, среди меланхоликов столь же часто, как и уступчивый, встречается экспансивный стиль поведения, немало среди них и склонных к выраженным защитно-агрессивным, и к отстраненным поведенческим тенденциям.

Возможно, это связано с тем, что у меланхоликов (также согласно нашим результатам) чаще, чем у представителей других типов темперамента, встречаются случаи акцентуированности не присущих данному темпераменту свойств, свидетельствующие о явлениях компенсации и гиперкомпенсации.

Как и следовало ожидать, в целом, деакцентуированность (компенсированность) темпераментальных свойств оказывает на поведенческие тенденции положительное воздействие, а, напротив, широкий спектр и высокая степень акцентуированности черт сочетаются с неадекватными поведенческими проявлениями.

Как показали результаты, в акцентуированности определенных свойств может быть и своя польза. Анализ связей качественной специфики акцентуированности с поведенческими тенденциями позволил установить конструктивную роль качеств осторожности и активности и неконструктивную – взрывчатости, тормозности, подвижности и холодности (вязкости) в формировании тенденций поведения.

Кроме того, было установлено, что одни и те же динамические черты, акцентуированные в личностных профилях представителей разных типов темперамента, могут играть для них совершенно различную роль. Так, углубленность (чувствительность) выступает естественной сильной стороной флегматика, компенсирующим фактором для холерика и «слабым звеном» для меланхолика, демонстративность (экспрессивность) – «вредная природа» для холерика, но «полезное приобретение» для меланхолика. При этом, как правило, конструктивными для личности оказываются те не присущие от природы ее темпераменту качества, которые выполняют по отношению к другим его свойствам компенсирующую функцию.

Таким образом, в исследовании выявлены связи и закономерности, знание которых может помочь адекватно построить управленческий или воспитательный процесс, разобраться в причинах периодического возникновения поведенческих проблем и затруднений и найти наилучшие способы справиться с ними.

Литература

1. Батаршев А.В. Темперамент и свойства высшей нервной деятельности: Психологическая диагностика. – М.: Сфера, 2002. – 85 с.
2. Будасси С.А. Личность и эмоции: Краткий психологический практикум. – М.: Изд-во РОУ, 1996. – 27 с.
3. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности / Предисл. Е.В.Хрунова. Изд. 3-е, испр. / Л.П.Гримак – М.: КРАСАНД, 2010. – 240 с. – (Из наследия Л.П.Гримака.)
4. Москвичев С.Г. Мотивация, деятельность и управление. – Киев – Сан-Франциско, 2003. – 492 с.
5. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. вузов: в 3-х кн. Кн. 1. Общие основы психологии / Р.С.Немов. – М.: Владос. – 2006. – 687 с.
6. Немчин Т.А. Состояния нервно-психического напряжения личности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 166 с.
7. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М.: ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с.
8. Психология. Словарь / Сост. Л.А.Карпенко. Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
9. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
10. Скрипко Л.В. Соціально-психологічні фактори адаптації практичних психологів у закладах освіти.: Автореферат дис. канд. психол. наук. – К., 1998. – 16 с.
11. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. – М.: ИПП-ИСП, 2000. – 512 с.
12. Тарабрина Н.В. Экспериментально-психологическое и биохимическое исследование состояния фрустрации и эмоционального стресса при неврозах: Дис. ...канд. психол. наук. – Л., 1973.

УДК. 159.9+340.12

Психологічні аспекти субкультури в контексті нормативного поля

Невельська-Гордєєва О.П.

В роботі розглядається поява субкультур як наслідок відсутності процесу трансляції суспільних цінностей молодому поколінню. Зникнення абсолютних моральних норм приводить до конструювання групових цінностей. Конфліктуючі системи цінностей субкультур викликають появу в нормативному полі суперечних ціннісних структур, що на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості.

Ключові слова: субкультура, нормативне поле, моральні норми, цінності.

В статье рассматривается появление субкультур как следствие отсутствия процесса трансляции общественных ценностей молодому поколению. Стирание абсолютных моральных норм приводит к конструированию групповых ценностей. Конфликтующие системы ценностей субкультур приводят к появлению в нормативном поле противоречащих ценностных структур, что на психологическом уровне предполагает активное самоопределение личности.

Ключевые слова: субкультура, нормативное поле, моральные нормы, ценности.

In the article appearance of subcultures is examined as a result of absence of process of translation of public values to the young generation. Elimination of absolute moral norms results in constructing of group values. The conflicting systems of values of subcultures result in appearance in the normative field of the contradicting valued structures, that at psychological level supposes active self-determination of personality.

Keywords: subculture, normative field, moral norms, values.

З початку ХХ ст. у зв'язку з досягненнями науки фізики поняття “поле” стало широко використовуватися різними галузями гуманітарного знання. Юридичною наукою термін “поле” було введено в обіг з другої половини ХХ ст. На сьогоднішній день це поняття набуло статусу популярної наукової категорії. Дійсно, цей термін застосовується як “знакове” слово, що задає “пізнаваний” зміст реченню [23], як метафора [10], як журналістська претензія [9], як усім відома, широко уживана, наукова категорія [Див. 2,6].

Нормативне поле розуміється як ієрархічна структура, сукупність усіх різноманітних соціальних норм – правових, моральних, релігійних, локальних, корпоративних, існуючих у взаємодії одна з одною [11, с.29]. Раніше авторкою цієї публікації вже була зафіксована невід’ємність нормативного поля від соціокультурного простору [13; 14]. У контексті цієї роботи акцентується увага саме на відношенні субкультура – нормативне поле — соціокультурний простір. Мета статті – зафіксувати психологічні проблеми, пов’язані з існуванням стійких субкультур у сучасному нормативному полі. Завдання дослідження: 1) розкрити психологічний зміст нормативного поля через співвіднесення правових норм з моральними цінностями; 2) з’ясувати причини та обставини, що сприяють виникненню субкультур; 3) знайти психологічні властивості особистості, які визначають входження людини до субкультури. Об’єкт дослідження: субкультури. Предмет дослідження: психологічні аспекти носіїв субкультур.

На наш погляд, причини виникнення субкультур не можна шукати тільки в зовнішніх умовах життя: історичних, культурних, соціальних, сімейних або життєвих (хоча й вони відіграють не останню роль), але й внутрішні, психологічні властивості особистості так само важливі в цьому процесі. Якщо людина приймає цінності суспільної свідомості, то контркультура для неї неактуальна, проблема субкультури в цьому випадку не виникає. А от в тих випадках, коли головуючого масового світогляду не має, або в суспільстві він чітко не виявлений; або коли людина вважає, що суспільство живе за подвійними стандартами і не бажає приймати нечесні вимоги «гри»; або коли молодь протиставляє себе старшому поколінню тощо, то саме в цих випадках питання виникнення та існування субкультур постає надзвичайно гостро. В тих суспільствах, де процес передання загальнолюдських цінностей цілеспрямовано працює, субкультур майже не виникає. За умов спільноти, в нормативному полі якої представлені антиномічні цінності, де процес трансляції цінностей не налагоджено, або в тих суспільствах, де молодь відокремлюється від людей старшого віку, особистісний пошук свого шляху, вибір нових цінностей та ідеалів сприяє активному росту субкультур. Там де особа самовизначається не як носій спільних цінностей, а як засновник нових, що протиставляється усім іншим – субкультури є логічним проявом внутрішньо-особистісних коливань.

Нормативне поле — це простір буття норм [11, 12]. Воно містить у собі норми — правові, релігійні, моральні (секуляризована мораль, на відміну від релігійної), психологічні та інші. Нормативне поле надається людині в процесі життєдіяльності під час виховання, знайомства з нормативно-правовими актами, міжособистісного спілкування, при реалізації віросповідання тощо. Якби правові норми цілком збігалися з релігійними, релігійна мораль — із секуляризованою мораллю, то людина самовизначалась тоді у дихотомічному полі “норма” — “патологія”. При наявності низки норм у нормативному полі, що не співпадають, особистість вимушена здійснювати процес самовизначення. Так, правова норма може рекомендувати дію, а релігійна — утримування від дії (наприклад, релігійна норма пропонує утримуватися від розлучення, а правова — дозволяє розірвати шлюб, релігійна норма забороняє аборт, а правова – дозволяє). Індивідуальне нормативне поле – це ієрархія норм, привласнених суб’єктом.

Сьогодні поняттям “нормативне поле” охоплюється великий спектр проблем людини, її індивідуального, соціального й духовного існування. На наш погляд, інтерес до нормативного поля пояснюється ще й поширеним виникненням субкультур. Поки простір норм однорідний, він не виділяється і, мабуть, не рефлектується. Як тільки протиставляються протилежні норми, або норми, що взагалі суперечать одна одній, відразу ж починаємо вести мову про простір нормативного існування.

Теорія субкультур – один із засобів опису явищ культурної диференціації сучасного суспільства. Одночасно існують також інші терміни для позначення тієї ж реальності: неформали, контркультура, андеграунд, громадські рухи, локальні мережі, соціальні групи, життєвий стиль тощо. Т.Б. Щепанська вважає,

що кожне з таких визначень припускає акцент на одному боці досліджуваного явища: на символіці, атрибутиці, ідеології (теорія життєвих стилів), внутрішній структурі співтовариств і типах міжособистісних зв'язків (теорія й метод соціальних мереж), місці в ієрархічній структурі соціуму (теорія соціальної стратифікації), соціальної активності і впливу на цю структуру (теорія суспільних рухів, контркультури і тощо) [24, с.190]. Залучаючи критерій логічної демаркації – необхідну й достатню ознаку антиномій як необхідних протиріч (що дозволяє відрізнити їх від протиріч-помилки), погодимося, що визначення субкультур охоплює практично всі перелічені аспекти й базується на фундаментальному понятті “культура”. Сфера екстернальної культури включає взагалі безліч різних субкультур: кримінальну [18, с.138, 22, с.69], богемну, елітарну, політичну [3, с.156], професійну [1, с.8]; наркомафіозну; релігіознавцями сьогодні вводиться категорія „субкультура сатаністської молоді” [7, с.9]; у мережах Інтернету все наполегливіше говорять про кіберкультуру як субкультуру віртуальної реальності, і т.д. Якщо при такій класифікації субкультур ознака, за якою виконується логічна операція поділу понять, є системоутворюючою (такою, що забезпечує групування людей за спільними інтересами та цінностями), то класифікація запропонована Ю. Савельєвим поділяє усі субкультури за іншою ознакою – за територією розповсюдження, внаслідок чого формулюються три види субкультур: соціальні, регіональні, історично-стадіальні [17] і, як така, спроможна дати додаткову інформацію відносно об'єкту дослідження.

Перша класифікація дозволяє розглянути субкультури як екстернальні в тій мірі, у якій їх внутрішні цінності протиставлені загальноприйнятним у суспільстві. Ці субкультури поєднує те, що всі вони – локальні комунікативні системи, що знаходяться поза рамками основної мережі – тієї, що визначає державний устрій. Екстернальні культури існують і існували в різних суспільствах: ранні християни були екстерналами в Римській імперії, у середньовічній Європі – це численні ересі. І в цьому сенсі дивує спроба Л.В.Анучіної й О.А.Стаєвської тлумачити субкультуру винятково як локально-професійне співтовариство, яке ніяк не протиставляє себе загальноприйнятим нормам, а вказує на власне сприйняття світу внаслідок сформованих професійних стереотипів [1, с.11].

Акцентуючи увагу на професійній субкультурі, дослідник просто змушений звернути увагу на розходження їх положення в системі соціальних інститутів, що неминуче призводить до вичленування множинності інших непрофесійних субкультур. Так, М.Фуко, міркуючи про появу низки соціальних інститутів нового часу, що тягне за собою виникнення професійних субкультур, заснованих на статусі професіонала (лікаря, психіатра, тюремного наглядача) як власника права впливати на об'єкт, логічно протиставляє його субкультуру професіонала з іншими субкультурами, що сформувалися за статевим, віковим або протестним принципом [Див.: 19-21]. Він же стверджує, що логіка професійних субкультур – це логіка влади, її досягнення, утримання і здійснення. Субкультури керованих груп (що виступають у ролі “клієнтів”) мають протилежну спрямованість. Блокування влади, трансльованої соціальним інститутом – їх пафос, підкріплений міфологією й символікою “відходу”, символічним зниженням, деконструкцією статусу професіонала та їм подібними засобами.

Екстернальні культури акумулюють певні норми й символіку. Якщо основна культура – це ті норми й символи, що становлять собою основний принцип упорядкування відповідного суспільства, то в екстернальні стікається все, що залишилося поза нормами цього суспільства. Взаємообов'язки між основною й екстернальною культурами (або суспільною свідомістю і груповими цінностями) можуть бути різні. Іншими словами; система “основна – екстернальна культура” може переживати декілька станів. На думку Т.Б.Щепанської, їх три: як вона їх називає, це “ізолят”, “джерело”, “інверсія” – відповідно до ролі екстернальної сфери [24, с.188].

Коли суспільство перебуває у стабільному стані, то все, що протиставляється домінуючим цінностям, представлено екстернальною культурою і практично не проникає у традиціоналістське суспільство. У такі часи підхід до вивчення “неформалів” відповідний: хіппі, панки, інші рухи вивчалися в період, що зветься тепер “застоем”, в основному в рамках кримінології, психіатрії; тобто дисциплін, що займаються відхиленнями і які спрямовані на пошук шляхів “нормалізації” або ізоляції досліджуваних явищ [24, с.189]. Психологічний зміст цієї моделі – “ізолят”, тобто поведінка, що зовсім не вписується в основну культуру

У періоди соціальних змін ставлення до субкультури змінюється. З початком перебудови серед вітчизняних дослідників з'являються концепції, що розглядають тих же хіппі як джерело нових цінностей, як модель майбутнього розвитку, скажімо, подолання екологічної кризи. Прикладом тому може бути дискусія «Молодь в сучасному світі: проблеми та судження», яка наприкінці 80-х років розгорнулася у журналі “Вопросы философии”, де протест молоді проти домінуючої культури оцінювався вже не як девіантна поведінка або проблема насильства, а як роль культуротворчості молоді, яку вона здобуває в періоди суспільних змін. І психологічний зміст тут інший: субкультура це вже не вікова група, як розглядалось раніше, а нове покоління, з новим світоглядом, цінностями, ідеалами, мотивацією та бажаннями. У такі часи норми й цінності попередніх поколінь заходять у гостру суперечність зі зміною суспільної реальності, але продовжують зберігати пануюче становище. Звідси докори дітей в облудності й лицемірстві батьків, неприйняття подвійних стандартів. Саме ця ситуація усвідомлюється молодими в понятті “конфлікт поколінь”. Цю модель відносин, коли основна, пануюча культура звертається до екстернальної в пошуках нових цінностей, можна визначити як “джерело”.

Нарешті, настає момент, коли основна й екстернальна культури міняються місцями. На попередньому етапі (“джерело”) екстернальні цінності проникали в синхронну систему зв'язків й перебудовували її, забезпечуючи реакцію суспільства на зміни в середовищі. Але потім ця нова інформація закріплюється, одержуючи можливість передаватися в часі. Те, що було нормами й символами відчуженої культури, стає підґрунтям нового принципу упорядкування суспільства, а колишні основні цінності йдуть у небуття. Це і є момент інверсії, коли нові моделі й ідеї проникають у систему вертикальних, тимчасових, зв'язків – у традицію. Система спостерігається в період, коли вона ще майже цілком була “ізолятом” (хоча вже з'являються ознаки перетворення її на “джерело” нових цінностей). Тепер, коли цінності, що становили ядро системного

світогляду, частково сприйняті сферою загальноприйнятого, контркультура не зникла, а одержала суспільне визнання.

Поняття нормативного поля дозволяє визначити соціокультурну ситуацію, знаходячись у якій людина стає суб'єктом права. Кожен закон може бути розглянутий з точки зору аналізу елементів нормативного поля, що робить інтерпретацію юридичної норми більш змістовною. Нормативне поле не є назавжди чітко визначеним. Воно постає як система, що постійно змінюється, й ці змінення залежать від сьогоденної ієрархізації соціальних норм; від переважної цінності абсолютних моральних норм над раціональними; чи навпаки, від соціокультурної ситуації в суспільстві.

“Чи може закон бути несправедливим?” — так ставить питання М.В.Попович [16, с.10]. І відповідає на нього: “Інтуїтивно кожен відчуває, що може. Отже, крім права ще є і відчуття справедливості, яке дозволяє оцінювати закони” [16, с.10-11] і воно також присутнє в нормативному полі. Такі загальнолюдські цінності як свобода, справедливість, рівноправність, гуманізм є одночасно і правовими цінностями, включеними в конституції держав і відповідні законодавчі акти. У теж час виражені в законах юридичні формули об'єктивно ставлять складну філософсько-правову проблему їх адекватності реальної справедливості або, можливо, навпаки, експлікації прихованого в них антигуманного значення [16, с.11]. А.А.Козловський формулює це положення ще гостріше: “яка нація, таку філософію і справедливість вона має” [8, с.16]. Отже, поняття “закон” і “справедливість” розлучаються. Дійсно, якби не існувало деяких незмінних моральних норм і, в наслідок цього, у людей було б відсутнє етичне почуття, те слово “несправедливість” було б абсолютно безглуздом. У так випадку існував би лише юридичний закон (позитивне право).

Р.Декарт описав декілька правил моралі. Про одне з них читаємо: “Моїм третім правилом було прагнення завжди перемагати скоріше себе, ніж долю, і змінювати скоріше свої бажання, аніж порядок світу, і взагалі привчати себе до думки, що немає нічого такого, що було б цілком у нашій владі, крім наших думок; так що після того, як ми зробили все, що могли стосовно зовнішніх для нас речей, усе те, що нам не вдалося, є для нас уже абсолютно неможливим. Одного цього, здавалося, досить, щоб перешкодити мені в майбутньому бажати чого-небудь недосяжного для мене й у такий спосіб зробити мене задоволеним, тому що наша воля, звичайно, прагне бажати того, що, по нашому розумінню, так чи інакше можливо” [5, с.277,278].

Таким чином, особистість рефлексує норми й ментально взаємодіє з нормативним полем: є люди, які підлаштовуються під уже існуючі норми, а є такі, які хочуть змінювати нормативне поле під себе [15, с.174]. Останні прагнуть знищити абсолютність норми, тому що саме ці загальнолюдські норми заважають перекроїти нормативне поле під свій індивідуальний розмір. Ця тенденція до стирання абсолютних норм сьогодні простежується у всіх сферах як суспільного, так і особистого життя. Приклад тому – міркування про те, що необхідно розмежовувати політичну і приватну моралі, що свідчить: абсолютів у політичному житті явно бракує. Не варто навіть доводити (як це робить О.В.Гаман-Голутвіна [4, с.17]), що феномени політики й моралі різко розрізняються за своїми змістовними і функціональними особливостями; однак неможливо погодитися із тим висновком, який вона робить. Якщо суть моралі полягає в непорушності раз і назавжди встановлених норм і цінностей, націлених на приборкування егоїстичної природи людини, то в політиці константою є не ідеал, а інтерес. Звідси, на думку О.В.Гаман-Голутвіної, мірилом моральності в політиці виступає її відповідність національно-державним інтересам [4, с.17]. З таких міркувань легко виправдати фашистську агресію, військову демонстрацію сили, що знищують мирних жителів, колоніальну політику та інше саме національно-державними інтересами. За її положенням, політична мораль, на відміну від моралі приватної, є ситуативною, бо не дозволяє апріорних рішень. Іншими словами, насильство існує, а яка його припустима міра, – відповідь на це питання можливе лише в конкретному тексті: дії, осуджувані в одних ситуаціях як агресія, в інших можуть визнаватися як моральні. Отакий результат стирання абсолютності моральної норми, який призводить до подвійних стандартів. Поняття доцільності й ситуативної користі зовсім витиснули із суспільної свідомості уяви про особистий обов'язок перед державою, справедливість, чесність, моральні норми як в особистому житті, так і в суспільному, актуалізувавши в ньому аморальні й цинічні цінності суспільства споживання.

Рамки статті не дозволяють докладніше деталізувати структуру окремих субкультур, але з усього наведеного можна зробити наступні висновки:

1. Конфліктуючі системи цінностей субкультур викликають появу в нормативному полі суперечних ціннісних структур, що на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості.
2. Невизнання існування абсолютних моральних норм в нормативному полі приводить до самостійного конструювання групової моралі, в наслідок чого активізується процес породження множини субкультур.
3. Взаємодія “основна – екстернальна культура” у вигляді стадій “ізолят”, “джерело”, “інверсія” – це етапи психологічного змінення нормативного поля з перерозподілом ціннісних акцентів.
4. Якщо процес трансляції суспільних цінностей налагоджено, то особа самовизначається як їх носій, і в цьому випадку субкультура є прояв абсурду як психічних відхилень.
5. Поняття доцільності й ситуативної користі зовсім витиснули із суспільної свідомості уяви про особистий обов'язок перед державою, справедливість, чесність, моральні норми як в особистому житті, так і в суспільному, актуалізувавши в ньому аморальні й цинічні цінності суспільства споживання. Підсвідомий потяг особистості до пошуку істини приводить до утворення цінностей, які суперечать прийнятим у суспільстві, що й виступає підґрунтям існування субкультур.

Література

1. Анучина Л.В., Стасевская О.А. Субкультура юриста в системе культуры украинского общества: генезис и становление // Вісн. Харків. Держ. академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. пр. / За ред. Даниленка В.Я. – Х.: ХДАДМ, — 2006. — № 1. — С.8-14.

2. Байтин М. И. О некоторых коллизиях в сфере правового поля России и путях их разрешения // Право и политика. – 2004. – № 9. – С. 4-9.
3. Белавіна Т. І. Деякі аспекти становлення молодіжної політичної субкультури в Україні // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. — К., 2001. Вип. 3. — С. 156-160.
4. Гаман-Голутвина О.В. О столкновении морального и нравственного начал в российской политике // Полис. — 2005. — № 3 — С. 15-18.
5. Декарт Р. Рассуждение о методе // Декарт Р. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1950. – С.257–318.
6. Зельберг С. К организации внутреннего правового поля крупной интегрированной корпорации // Рос. экон. журн. – 2003. – № 3. – С. 90-94.
7. Истомина Ю. Сон души рождает чудовищ // Мир: Правосл. Газ. для всей семьи. – 2006. – № 22 (96). – С. 9.
8. Козловський А.А. Філософія права як самосвідомість нації // Пробл. філософії права. — 2003. — т.1. — С.12-16.
9. Лидер ХЛПУ Леонид Черновецкий обнаружил в правовом поле Украины махровый по своей коммунистичности Закон и требует его отменить. Електр.ресурс. <http://www.hlpu.org.ua> – 26/05/2005.17:35.
10. Меркулов Г. Правовое поле Public Relations «не пахано» // Советник. – 2004. – № 7. – С. 28-29.
11. Невельська-Гордєєва О.П. Онтологія і логіка нормативного простору // Пробл. законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. /Відп. ред. В.Я.Таций. — Х.: Нац. юрид.акад. України, 1998. — Вип. 38. — С.28-36.
12. Невельская-Гордеева Е.П. Социальная норма: логика и онтология // Вестник СевГТУ. Философия: Сб. науч. тр. / Отв. ред. М.С.Колесов. Севастополь: Севастоп. гос. техн. ун-т, 2001. — С.179-187.
13. Невельская-Гордеева Е.П. Интeрсубъєктивностъ нормативного поля // Пробл. законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. /Відп. ред. В.Я.Таций. — Х.: Нац. юрид.акад. України, — Вип. . — С.Х.: Нац. юрид.акад. України, 2004. — Вип. 69. – С.
14. Невельская-Гордеева Е.П. Нормативное поле в контексте современной культуры // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. /Відп. ред. В.Я.Таций. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – Вип. 72. – С.201-208.
15. Невельская-Гордеева Е.П. Современное нормативное поле: конфликт идеалов // Альманах Международного симпозиума «Путь, истина и жизнь». Выпуск 2. Человек и общество XXI века. Идеи и идеалы». — Курск: изд-во Курского института менеджмента, экономики и бизнеса, 2007. — С.42-45.
16. Попович М.В. Право з погляду філософа // Пробл.філософії права — 2003. — т.1. — С.10-11.
17. Савельев Ю.Б. Взаємодія субкультур як фактор соціокультурного розвитку : Автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.03.— К., 1997. — 26 с.
18. Соколов К. Криминальная субкультура // Художественная жизнь современного общества. В 2-х т. – Т.1.: Субкультуры и этносы в художественной жизни. – СПб: 1996. – С.138–151.
19. Фуко М. Рождение клиники. – М.: Смысл. – 1998. – 325с.
20. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. – СПб.: Университ. книга, 1997. – 222с.
21. Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы. – М.: Изд-во «Ad Marginem», 1999. – 298с.
22. Шилова А. Н. Социология отклоняющегося поведения// Социологические исследования. — 1994. — №8. — С.68 — 72.
23. Шувалова Н. Правовое поле документа // Служба кадров и персонал. – 2004. – № 5. – С. 81-84; № 6. – С. 87-91.
24. Щепанская Т.Б. Субкультуры // Современный городской фольклор. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ин-т высш. гуманитар. исслед. [редкол.: А. Ф. Белоусов и др.], 2003. – С. 187-236.

УДК 316.75

Абсолютна мораль в умовах глобалізації: соціологічні аспекти проблеми

Ніколаєвська А. М.

Стаття присвячена проблемі існування універсальних моральних систем в умовах сучасного світу, що глобалізується. Представлена аргументація прихильників і противників сучасних варіантів ідеї універсальної моралі. Наведено дані емпіричного дослідження, що свідчать про неоднозначність тенденцій в сфері моральних переваг сучасного студентства. Автор вважає, що врахування результатів соціологічних досліджень щодо особливостей моральної повсякденності буде сприяти створенню більш життєздатних та ефективних проєктів в сфері глобальної етики.

Ключові слова: універсальна (глобальна) мораль, абсолютна мораль, партикулярна мораль, моральна інновація, моральна повсякденність.

Статья посвящена проблеме существования универсальных моральных систем в условиях современного глобализирующегося мира. Представлена аргументация сторонников и противников современных вариантов идеи универсальной морали. Представлены данные эмпирического исследования, свидетельствующие о неоднозначности тенденций в сфере моральных предпочтений современного студенчества. Автор считает, что учет результатов социологических исследований особенностей моральной повседневности будет способствовать созданию более жизнеспособных и эффективных проектов в сфере глобальной этики.

Ключевые слова: универсальная (глобальная) мораль, абсолютная мораль, партикулярная мораль, моральная инновация, моральная повседневность.

The article is devoted to the problem of universal moral systems existence in conditions of a modern globalized world. The argumentation of associates and antagonists of modern versions of universal morals idea is presented. The empirical research data, that certify an ambiguity of tendencies in moral preferences sphere of the modern students. The author considers that taking into account of sociological researches results of moral everyday life would promote a creation of more efficient projects in global ethics sphere.

Key words: universal (global) morals, absolute morals, particular morals, moral innovation, moral everyday life.

Поняття "глобалізація", як відомо, виникло насамперед для характеристики процесів транснаціонального функціонування економіки та інформації, які зробили прозорими, принаймні для фінансово-інформаційних систем, національно-державні кордони та забезпечили очевидні переваги тим, хто залучився до технологічно-інформаційної революції. Зрозуміло, що ключовими факторами глобалізації є інформаційний, економічний та технологічний, але не варто ігнорувати й те, що глобалізація як новий тип соціальної трансформації, як процес інтенсифікації соціальних відносин пов'язаний із ціннісними аспектами, з культурою як такою, з моральними та релігійними системами тощо.

Констатуючи неминучість глобалізаційних процесів у сучасному світі, вчені визнають разом з тим, що глобалізація супроводжується ростом деяких негативних тенденцій розвитку людства, посиленням безпорядку, що теж має глобальну природу. Одна з актуальних проблем, що є наслідком глобалізаційних процесів – криза ідентичності, що знаходить прояв у невідповідності критеріїв самототожності та самоідентифікації новому порядку речей та стосується не лише окремої особистості, а й цілих народів. Культурні зміни безпосередньо пов'язані зі змінами ідентичності або/та опором цим змінам, що, за образом висловом Жана-Луї Амселля, актуалізує питання "війн ідентичностей" [1, с. 80]. Варто згадати в цьому контексті й, наприклад, одну з авторитетних теорій, що описують процеси міжкультурної взаємодії в умовах глобалізації – теорію зіткнення цивілізацій (С. Хантінгтон). Відповідно до цієї теорії, глобалізація не має наслідком культурну гомогенізацію, не сприяє взаємопорозумінню культур і народів, а навпаки – може призвести за умов неадекватної політики до їх зіткнення та протистояння, які вчений розглядає, зокрема, як спроби зберегти ідентичність певними традиційно орієнтованими цивілізаціями (ісламською, православно-християнською тощо), які прагнуть зберегти та захистити в тому свої традиції, цінності, моральну атмосферу тощо.

Інституціоналізація нових підходів до постановки та вирішення питання про мораль в умовах глобалізації все частіше повертає дослідників до проблеми абсолютної моралі, яка в новітньому звучанні представлена насамперед спробами формулювання ідеї універсальної (глобальної) моралі як такого духовного феномену, що покликаний в умовах сучасного світу забезпечити мінімальний базовий консенсус між людьми, які мешкають в різних країнах, з питання цінностей і норм. В царині релігії такі прагнення пов'язані насамперед зі становленням релігійного екуменізму. Ще в 1993 році Парламент релігій світу прийняв так звану «Декларацію про глобальну етику», основний принцип якої – вимога ставитися «до будь-якої людської істоти по людськи», що конкретизується в таких базисних положеннях: ненасильство та повага до життя; солідарність і справедливий економічний порядок; терпимість і правдивість; рівні права та співробітництво чоловіків і жінок тощо [2, с. 16].

Критика, що спрямовується проти ідеї абсолютної моралі, найчастіше зосереджується, як зазначає А. А. Гусейнов, на трьох основних аспектах. По-перше, йдеться про неможливість формулювання такої моралі насамперед тим, що вона передбачає наявність абсолютного суб'єкта, і якщо навіть можна припустити існування безумовного закону, то виникає цілком закономірне питання, хто може сказати, у чому полягає його сутність і хто в такому випадку може обґрунтовано пред'явити його до виконання. По-друге, абсолютна мораль, як і будь-що абсолютне, не маючи можливості втілитися у конкретних адекватних вчинках, приречена на те, щоб залишитися у "світі думок", оскільки вчинок завжди є вчинком конкретного суб'єкта в конкретних обставинах, маючи при цьому відносно унікальний характер. Дійсно моральна особистість не обмежується лише бажанням бути моральною, вона виявляє себе такою; для неї недостатньо знати, що існує її обов'язок як такий, перед людством, їй потрібно визначити його сутність за конкретних обставин перед конкретними людьми. Й нарешті, оскільки абсолютна мораль не має адекватних форм прояву, то будь-які реальні форми її

“матеріалізації” завжди виявляються неадекватними [3, с. 4-5].

У той же час важко не погодитись з авторами, які цілком, на наш погляд, справедливо розглядають абсолютну мораль як вчасне нагадування про нашу приналежність до роду людського, як засіб виживання та збереження цивілізації, актуалізуючи й наукові студії проблем, пов'язаних із пошуками об'єднувальної сучасне людство ідеї. Насамперед постає питання про життєспроможність універсальних моральних цінностей, про готовність і ймовірність їх інтеріоризації в умовах різних культурно-конфесійних соціальних утворень.

Ідея абсолютної моралі може за певних умов розглядатися як ефективний спосіб боротьби за виживання сучасної цивілізації, однак слід пам'ятати, що домінуючий акцент на спільності та універсальності може “закрити” собою морально суттєві відмінності, а зосередження на нормативних правилах призводить до ігнорування або недооцінки конкретних етичних мотивацій. Як наслідок цього, замість зменшення протиріч та пом'якшення конфліктів, людство може прийти до посилення протистоянь та соціальних антагонізмів. Моральний універсалізм по суті нехтує конкретними ситуаційними відмінностями моралі, ігноруючи проблеми мотивації та мотиваційних ресурсів, значною мірою обумовлених економічними та соціокультурними особливостями конкретних суспільств та окремих соціальних спільнот. По суті це, на наш погляд, зближує позиції прихильників універсальної моралі з їхніми опонентами, зокрема, з тими дослідниками, що відстоюють ідеї партикулярної моралі, індивідуалізації морального життя та занепаду моралі в сучасному світі.

Вже на початку вісімдесятих років минулого століття з'явилися згадки про “два індивідуалізми”, існування яких можна виявити в сучасних розвинених суспільствах: “утилітаристський” або “дарвінівський” та “експресивний” або “якісний”. Тому перед дослідниками постає проблема, пов'язана зі складностями пошуку та знаходження емпіричних індикаторів індивідуалізму, оскільки навіть у масштабних міжкультурних дослідженнях цінностей далеко не завжди вдається зафіксувати цілісний комплекс, якусь особливу конфігурацію цінностей, які б можна було охарактеризувати як власне “індивідуалізм”. Останній у багатьох пострадянських країнах поки що не відбувся як форма позитивного самоствердження особистості (а саме так презентує його ліберально-консервативна ідеологія на Заході), а має вигляд “негативного індивідуалізму”, який примушує людей бачити в інших небезпеку та сприяє формуванню почуття відчуженості від суспільства.

Неможна не брати до уваги й існування суттєвих відмінностей моралі різних соціальних груп, які співіснують в умовах одного соціуму (національних, вікових, статевих тощо). У такій ситуації сутнісні характеристики моральної свідомості можуть суттєво відрізнитися від тих висхідних принципів, які формулюються авторами окремих концепцій та пропонуються ними як детермінанти та концептуальні схеми морального життя певного суспільства. Але саме такі висхідні принципи й закладаються в підґрунтя практично всіх варіантів універсальної моралі, що часом унеможлиблює відстеження її реальних проявів та оцінку того чи іншого теоретичного конструкту щодо моралі з точки зору його “життєздатності”.

Окрім представників постмодерністських теорій, до табору противників ідеї універсальної моралі належать й прихильники феміністської парадигми. Серед них найчастіше згадують К. Гілліган, яка, не маючи за мету критику ідеї абсолютної моралі як такої, наполягала на існуванні суттєвих відмінностей між моральними установками та поведінкою чоловіків і жінок, тим самим фактично відстоюючи право на існування різних форм моралі партикулярної. На думку дослідниці, моральний поступ жінок відбувається на основі інших принципів, ніж чоловіків. У чоловічій свідомості світ існує як сукупність підпорядкованих зв'язків, ієрархії відносин, тому проблема захисту прав особистості вирішується чоловіками на основі моралі справедливості, яка тлумачиться ними мовою права, невтручання, законності. Для жінок моральною проблемою є збереження взаємовідносин, розширення й зміцнення взаємозалежності через включення якомога більшої кількості людей до сфери своєї турботи. Тому К. Гілліган вважала, що існують два типи морального міркування й оцінок вчинків: перший спирається на поняття абстрактної справедливості, другий – на людські відносини та турботу про ближнього [4].

Емпіричні дані, що були об'єктом нашого аналізу, отримані в ході досліджень “Вища школа як суб'єкт соціоструктурної трансформації” та “Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства”, здійснених колективом кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна за участю автора статті. За репрезентативною вибіркою у 2006 році було опитано 3057 студентів у 31 ВНЗ України, у 2008-2009 рр. – 3058 студентів 33 ВНЗ України. Характеристика моральних преференцій респондентів здійснювалася, зокрема, на підставі їхніх оцінок проявів моральної повсякденності, які ми розмістили в просторі, обмеженому такими поняттями як “девіація – моральний проступок – моральна інновація”. До першої групи явищ ми віднесли ті, що традиційно класифікуються як девіація (зловживання спиртними напоями, проституція, вживання наркотиків, крадіжки тощо), до другої – реалії нашої повсякденності, що не підлягають правовій оцінці та відповідному покаранню, а традиційно викликають негативне або просто неоднозначне ставлення громадської думки (розлучення, збереження сім'ї заради дітей, подружні зради, упереджене ставлення до представників окремих соціальних груп тощо). Третя категорія феноменів була представлена в інструментарії дослідження тими проявами повсякденності, які порівняно нещодавно стали фактами життя пострадянських країн або мали місце й раніше, але не визнавалися як такі, що існують або “легалізувались” останніми роками, тому не мають однозначної оцінки в категоріях “норма – відхилення (порушення)”. В цьому випадку йшлося, наприклад, про пробні шлюби, укладання шлюбного контракту, гомосексуалізм та реєстрацію одностатевих шлюбів, сексуальні домагання, сімейне насильство тощо.

У пошуку детермінант, що суттєво впливають на моральні позиції особистості, ми припускали, що ними можуть бути, зокрема, такі характеристики людини, як статева приналежність, залученість до сфери релігійного життя, що було підтверджено результатами аналізу емпіричної інформації [див., наприклад, 5; 6]. У даній публікації ми наведемо лише деякі результати, що свідчать про неоднозначність тенденцій в сфері моральної повсякденності студентства як соціальної групи.

Так, по більшості позицій дівчата висловили більш критичні оцінки щодо неприпустимості тих чи інших явищ. У таблиці 1 наведені дані (середні), які характеризують відмінності в оцінках юнаків і дівчат тих соціальних феноменів, які в цілому по всьому масиву опитаних отримали найнижчі та найвищі оцінки (ті складові моральної повсякденності, право на існування яких студенти практично не визнають і ті, ставлення до яких, згідно з результатами нашого дослідження, в цілому можна вважати толерантним). У той же час дівчата виявилися більш толерантними в оцінках, наприклад, таких, “моральних інновацій”, як гомосексуалізм та можливість реєстрації одностатевих шлюбів (таблиця 1 та таблиця 2).

Таблиця 1. Гендерні відмінності в оцінках деяких соціальних явищ (середні; min (негативна оцінка) – 1, max (позитивна оцінка) – 5) (масив 2006 року)

	Юнаки	Дівчата
1. Аборти	2,655	2,610
2. Безкоштовний проїзд у транспорті без права на це	2,806	2,596
3. Вживання наркотиків	1,523	1,158
4. Відмова від новонародженого	1,396	1,258
5. Відмова від турботи про батьків	1,447	1,306
6. Відмова від участі у виборах	2,906	3,021
7. Дошлюбні статеві стосунки	4,209	4,122
8. Збереження сім'ї заради дітей	3,747	3,288
9. Крадіжки особистого майна	1,384	1,233
10. Паління	2,529	2,564
11. Пробні шлюби	2,280	2,620
12. Рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах життя	3,665	4,363
13. Розлучення	3,158	3,447
14. Сексуальні домагання	1,474	1,113
15. Сімейне насильство	1,173	1,055
16. Торгівля людьми	1,172	1,079
17. Укладання шлюбного контракту	3,017	3,246

Таблиця 2. Ставлення до феноменів статевої моралі (середні; інтервал від 1 - абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо) (масив 2009 року)

	По масиву	Юнаки	Дівчата
1. Аборти	2,016	2,121	1,962
2. Гомосексуалізм	2,112	1,725	2,305
3. Дошлюбні статеві стосунки	3,707	3,848	3,639
4. Пробні шлюби	2,245	2,222	2,259
5. Проституція	1,661	2,131	1,425
6. Реєстрація одностатевих шлюбів	2,046	1,759	2,197
7. Поширення порнографії	1,788	2,221	1,569
8. Сексуальні домагання	1,248	1,477	1,127

Для аналізу впливу релігійного чинника на моральні орієнтації студентів ми обрали дві найчисельніші та майже ідентичні за обсягом групи респондентів, що були виділені за ознакою “відвідування церкви та богослужінь” (масив 2006 року). До першої увійшли ті респонденти, для яких така форма життєдіяльності не характерна, до другої – ті опитані, яких можна віднести до категорії “захожан” (відвідують богослужіння декілька разів на рік). За даними опитування, розходження у позиціях представників цих двох груп найбільш значимі, особливо це стосується ставлення до тих явищ, оцінка яких безпосередньо представлена, наприклад, в Євангелії. Так, в цілому “захожани” більш критично налаштовані щодо оцінок негативних явищ, також ця група респондентів виявилась більш поміркованою у своєму ставленні до деяких моральних “інновацій”. Слід зазначити, що в групі тих студентів, які відвідують богослужіння у відповідності до вимог Церкви (кілька разів на місяць та на тиждень й, принаймні, за цією ознакою можуть бути віднесені до категорії «воцерковлених»), оцінка зазначених та практично всіх представлених в анкеті негативних явищ значно більш критична. Помітно відрізняються оцінки тих, хто був опитаний в західному регіоні України (масив 2009 року), і ці відмінності поширюються на всі сфери людського життя, в тому числі, наприклад, й на статеві відносини (табл. 3).

Таблиця 3. Ставлення до феноменів статевої моралі (середні; інтервал від 1 - абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо) (масив 2009 року)

	По масиву	Східний регіон	Південний регіон	Центральний регіон	Західний регіон
1. Аборти	2,016	2,239	2,206	2,001	1,591
2. Гомосексуалізм	2,112	2,246	2,147	2,185	1,859
3. Дошлюбні статеві стосунки	3,707	3,938	3,826	3,676	3,356
4. Пробні шлюби	2,245	2,463	2,369	2,244	1,875
5. Проституція	1,661	1,676	1,730	1,721	1,527
6. Реєстрація одностатевих шлюбів	2,046	2,167	2,107	2,132	1,771
7. Поширення порнографії	1,788	1,809	1,843	1,846	1,663
8. Сексуальні домагання	1,248	1,244	1,239	1,328	1,190

У пошуку пояснення цих відмінностей ми висунули гіпотезу щодо обумовленості позицій студентів цього регіону їхньої залученістю до релігійного життя. Як свідчать отримані дані, кількість тих респондентів, що вважає себе віруючою людиною, тут дійсно значно більша (84% проти 57%, наприклад, на Сході). В даному підмасиві суттєво менше атеїстів та невіруючої молоді: 1% і 2% респондентів відповідно, у той час як в нашому регіоні їхня кількість, за даними опитування, дорівнює 7% та 10%.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що виявлені нами особливості та відмінності оцінок, суджень та преференцій студентської молоді як впливової соціальної групи не протирічать в цілому ідеї створення універсальної моральної системи, а дають більш точні орієнтири для спрямування зусиль тих, хто працює над розробкою таких проєктів. Відмовлятися від них неможливо й з тих причин, що в сучасному світі почастишали спроби видавати певні приватні, а тому – відносні цінності за абсолютні, бездоганні та універсальні: "... партії говорять від імені історії, конфесії говорять б від імені Бога, одні держави та народи присвоюють собі права вершити суд над іншими..." [3, с. 12]. Зрозуміло, що для створення цілісної картини необхідно вивчати моральні позиції й інших соціальних груп та спільнот українського суспільства.

Література:

1. Амселль Ж.-Л. Глобализация: большой дележ или плохое упорядочение? // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 79-95.
2. Даллмар Ф. Глобальная этика: преодоление дихотомии «универсализм» – «партикуляризм» // Вопросы философии. – 2003. – № 3. – С. 13-29.
3. Гусейнов А. А. Об идее абсолютной морали // Вопросы философии. – 2003. – № 3. – С. 3-12.
4. Гиллиган К. Иным голосом (Фрагмент книги) / Этическая мысль: научно-публицистические чтения – 1991 / Общ. ред. А. А. Гусейнова. – М.: Республика, 1992. – С. 352-371.
5. Ніколаєвська А. М. Гендерні особливості індивідуальної моралі / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 401-404.
6. Ніколаєвська А. М. Реалії моральної повсякденності в оцінках пострадянського студентства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2008. – № 795. – С. 166-172.

УДК 159.922.4

Этнопсихологическое направление в работе факультета психологии

Павленко В.Н.

Статья посвящена анализу развития этнопсихологического направления на факультете психологии ХНУ. Прослежена история данной отрасли, начиная от ее возрождения в начале 90-х годов XX века до сегодняшних дней. Рассмотрены разные составляющие данного развития – подготовка и чтение курсов лекций, связанных с данной тематикой; участие в индивидуальных и совместных научно-исследовательских проектах; получение грантов различных международных организаций; налаживание связей с коллегами и институтами, интересующимися этническими проблемами; организация и соорганизация этнопсихологических конференций и секций и т.п.

Ключевые слова: этнопсихология, кросс-культурная психология, психологические исследования.

Стаття присвячена аналізу розвитку етнопсихологічного напрямку на факультеті психології ХНУ. Простежено історію цієї галузі, починаючи від початку 90-х років XX сторіччя до наших днів. Розглянуто різні складові цього розвитку – підготовка і читання курсів лекцій, пов'язаних з даною тематикою; участь в індивідуальних і спільних науково-дослідних проектах; отримання грантів різних міжнародних організацій; налагодження зв'язків з зацікавленими колегами та установами; організація і співорганізація етнопсихологічних конференцій та секцій тощо.

Ключові слова: етнопсихологія, крос-культурна психологія, психологія, психологічні дослідження.

This article devoted to the analysis of development of ethnic psychology at the psychology department in Kharkiv National University. The history of this branch from the beginning of 1990 till present time is discussed. Different components of this development – preparing of lectures connected with ethnic topics, participation in individual and joint projects, receipt of grants from different international funds, connections with colleagues and institutions interested in ethnic psychology, organizing of conferences and seminars etc. – are examined.

Keywords: ethnology, cross-cultural psychology, psychological investigations.

Этнопсихологическая проблематика была в центре внимания психологов Харьковского университета еще до создания факультета психологии, с начала 90-х годов XX столетия. В то время этнопсихология в Украине, как и на всем постсоветском пространстве, только начинала процесс своего возрождения после более чем полувекового официального небытия, и харьковские психологи активно включились в этот процесс. С 1990 года в Харьковском университете для студентов-психологов началось чтение курса лекций по этнопсихологии, стала проводиться научно-исследовательская работа по этнопсихологической тематике. Знаковыми событиями того периода было написание и публикация первых в Украине учебных пособий, предназначенных именно для студентов-психологов (Павленко В.Н., Таглин С.А. «Введение в этническую психологию» - Харьков: Изд-во ХГУ, 1992; Павленко В.Н., Таглин С.А. «Факторы этнопсихогенеза» - Харьков: Изд-во ХГУ, 1993), а также проведение в 1993 году на базе Харьковского университета в рамках Первых международных психологических чтений этнопсихологической секции. Секция предоставила возможность собраться, познакомиться, обменяться опытом и по diskutieren по этнопсихологическим проблемам многим, ныне хорошо известным, специалистам из Украины и ближнего зарубежья. Так, в то время на секции присутствовали и выступали с докладами сами организаторы данной секции – С.А.Таглин и В.Н.Павленко, а также их гости - Н.Н. Слюсаревский (Киев), Т.Г. Стефаненко (Москва), Т.Воропаева (Киев), Р.Кись (Львов), Л.Кострюкова (Днепропетровск), Т. Клищенко (Киев) и многие другие.

Дальнейшее развитие этнопсихологического направления в Харьковском университете шло, в первую очередь, по пути налаживания научных связей и контактов с коллегами из других городов Украины, ближнего и дальнего зарубежья. Результатом такого научного сотрудничества становилось проведение совместных исследований и публикация их результатов, подготовка и проведение конференций, написание совместных учебных пособий и монографий. Так, сотрудничество с коллегами из Санкт-Петербургского государственного университета вылилось в написание совместного учебного пособия (А.О.Бороноев, В.Н.Павленко «Этническая психология» - Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1994), проведение параллельных совместных исследований по особенностям самосознания этнических меньшинств с коллегами из Москвы оформилось в написание нескольких итоговых статей (в частности: Павленко В.М., Солдатова Г.У. Дослідження етнічної самосвідомості в Україні // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. - К., 1993. Т.2. С. 50-58 и др.), а длительное и плодотворное сотрудничество с П.И. Гнатенко из Днепропетровского государственного университета закончилось изданием двух совместных монографий («Этнические установки и этнические стереотипы». – Днепропетровск, Изд-во ДГУ, 1995 и «Идентичность: философский и психологический анализ». – Киев, 1999).

Для первой половины 90-х годов характерно также налаживание тесных отношений харьковских этнопсихологов с киевскими коллегами, в частности, с Киевским институтом социальной и политической психологии, возглавляемым Н.Н.Слюсаревским. В рамках этого института был создан специальный Юго-восточный филиал под руководством П.И.Гнатенко, сотрудниками которого были и харьковские этнопсихологи – С.А.Таглин и В.Н.Павленко. Основным направлением их работы в рамках филиала было проведение этнополитических исследований.

Одновременно расширялось сотрудничество с коллегами из Института психологии им. Г.С. Костюка в рамках направления «диалог культур». Оно завершилось публикацией итоговой на тот момент статьи по этнопедагогике (Павленко В.М., Таллин С.О. «Загальна концепція етнопсихогенезу та проблема формування етнічної компетентії особи» // «Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти» / За ред. Г.О.Балла. – К., Наукова думка, 1998, с.63-80).

В 90-х годах XX столетия возникло новое по тем временам направление работы – сотрудничество с Международными научно-исследовательскими фондами, зарубежными университетами или отдельными коллегами из далекого зарубежья. Лексикон преподавателей и исследователей стал пополняться новыми для

них словами – «грант», «дедлайн», «постер», «аппликационные формы» и т.п. Апробировали свои силы в этом направлении и харьковские этнопсихологи. Так, в 1993 году они приняли участие в конкурсе, организованном Министерством образования Украины совместно с фондом Сороса по написанию нового поколения учебников. Победа в данном конкурсе в двух номинациях – рукопись учебного пособия по общей этнопсихологии и рукопись учебного пособия по прикладной этнопсихологии – дала возможность впоследствии издать этот учебный материал в Киеве (Павленко В.М., Таглин С.О. Этнопсихология. – К.: Сфера, 1999), а позже, уже в переработанном виде – в России (В.Н.Павленко, С.А.Таглин «Общая и прикладная этнопсихология». – М.: Т-во научных изданий КМК, 2005). Последний вариант получил высокую оценку всего этнопсихологического сообщества и стал широко использоваться в качестве учебного пособия не только в Украине, но и в странах СНГ, в частности – в России, Молдове, Грузии, Беларуси.

Работа с зарубежными фондами не ограничивалась только подготовкой, написанием и изданием учебных материалов. Преобладающим направлением было проведение индивидуальных и коллективных научных исследований. Так, начиная с 1993 года, было получено 3 гранта Центрально-Европейского университета на проведение индивидуальных этнопсихологических научных исследований («Представления о нациях в Украине и их влияние на международные отношения», 1993; «Еврейская эмиграция: мотивы, барьеры, трансформация идентичности, 1996; «Формирование европейской идентичности у школьников и студентов Украины», 1999) и 2 индивидуальных гранта фонда Джона и Кэтрин МакАртуров («Этнополитическая ситуация в Крыму с точки зрения украинцев, русских и крымских татар», 1995; «Формирование негативных этнических отношений у молодого поколения и их влияние на восприятие прав меньшинств», 1999).

Кроме традиционных для отечественной этнопсихологии форм научно-исследовательских работ апробировались и новые формы исследований, например, так называемые «Кейз-стади» - изучение каких-либо отдельных феноменов, за которыми просматриваются определенные тенденции или закономерности. Так, в 1998 году был получен грант Института открытого общества для проведения двух таких исследований: «Первая корейская школа в Украине» и «Моя Родина» - газета этнических меньшинств Украины».

Активно развивалось также участие харьковских этнопсихологов в коллективных международных проектах. Так, В.Н. Павленко участвовала в международном проекте «Память, история и идентичность в бывшем Советском Союзе» (грант Национального совета по советским и восточноевропейским исследованиям США, 1997 год, координатор - профессор Вашингтонского университета США Джеймс Верч); возглавляла украинскую группу в международном проекте «Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков стран СНГ» (грант международного фонда ИНТАС, 1999 год, координатор – профессор Суррейского университета Великобритании Мартин Барретт).

С возникновением в Харьковском национальном университете факультета психологии участие этнопсихологов в международных исследовательских проектах еще более усилилось. Так, в 2001 году был выигран грант на проведение совместного исследования с коллегой из Университета Пенсильвании Кэтрин Ваннер «Подъем протестантизма в пост-советской Украине: импликация для иммиграции в США»; в 2003 году университет Мельбурна выделил грант для украино-австралийского кросс-культурного проекта «Формирование расовой и национальной толерантности» (координатор – профессор Ривка Виттенберг). С 2004 года В.Н. Павленко возглавляла украинскую команду, участвующую в международном проекте «Политическое доверие и политическое участие молодежи этнических меньшинств в странах ЕС и СНГ: социально-психологическое исследование» (грант ИНТАС, координатор – директор психологического научно-исследовательского института Суррея, Великобритания – Евансия Лайонс), а, начиная с 2006 года, в рамках программы межвузовского сотрудничества проводилось международное исследование «Формирование национальной и европейской идентичности у детей Италии и Украины» (Грант министерства образования Италии, координатор – профессор факультета психологии университета Палермо – Алида Коко). Конечно же, результаты всех этих индивидуальных и международных коллективных исследований докладывались на украинских и международных конференциях и съездах, публиковались в отечественных и зарубежных периодических изданиях и коллективных монографиях.

Создание факультета психологии способствовало расширению числа сотрудников, аспирантов и студентов, интересующихся этнопсихологической проблематикой. Так, в 2003 году сотрудницей факультета Н.Маевской под руководством Э.Л.Носенко была защищена кандидатская диссертация «Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства». Под руководством В.Н.Павленко в настоящее время И.Минаковой выполняется диссертационная работа по анализу истории прикладной этнопсихологии в Украине и ее современного состояния, а М.Скрипник – по изучению личностных предпосылок толерантного поведения. Многие студенты пытаются изучать этнонациональные психологические проблемы в рамках своих дипломных работ. Так, в 2009 году в Золотой фонд дипломных работ факультета была внесена работа студентки Т.Лобачевой, разрабатывавшей тему психологической адаптации женщин из СНГ к жизни в Турции. Учитывая наличие в Харьковском национальном университете большого числа китайских студентов, в рамках дипломных работ часто звучит тематика их адаптации к жизни в Украине, а также разнообразные кросс-культурные исследования, в которых сопоставляются те или иные психологические феномены украинских и китайских студентов (работы Д. Пуертас, К.Быстрова и др.).

Расширение интереса к этнопсихологической проблематике проявляется не только в количестве научно-исследовательских работ, которые ведутся на факультете, но также в расширении спектра читаемых курсов. Так, кроме традиционного курса «Этнопсихология», В.Н.Павленко в разное время читала также курсы «Прикладная этнопсихология» и «Методы этнопсихологии». Н.А.Маевской для старшекурсников был разработан курс лекций «Психологические аспекты культуры украинцев». Ранее факультетом был также получен грант Института открытого общества для разработки и апробации на факультете психологии Ивановой Е.Ф., Лебедевой Н.М. и Павленко В.Н. нового курса «Закон, Мораль и Идентичность в изменяющемся

обществе».

Интерес к этнопсихологической проблематике является актуальным и в настоящее время. Так, в 2009 году учебное пособие Павленко В.Н. «Проекції національної свідомості в монументальному мистецтві України» выиграло конкурс учебно-методических материалов Харьковского национального университета, что дало возможность в 2010 году его издать. В 2010 году аналогичный конкурс выиграло коллективное учебное пособие под редакцией В.Н.Павленко «Прикладная психология», один из разделов которого посвящен предмету, целям, задачам, истории, категориальному аппарату и методам этнопсихологии.

Факультет психологии часто является организатором или соорганизатором различных конференций, многие из которых в большей или меньшей степени связаны с этнопсихологией. Последний пример такого рода – Международная научная конференция «Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии», состоявшаяся в мае 2010 года в Смоленске. Все вышесказанное лишней раз доказывает не только наличие интереса к данной отрасли, но и ее постоянное развитие и совершенствование на факультете психологии ХНУ им.В.Н.Каразина.

УДК 159.923

Психологические аспекты проблемы смысла жизни

Пальм Г.А.

В статье рассматриваются результаты 10-летних исследований психологических аспектов проблемы смысла жизни. Смысл жизни как феномен индивидуального сознания понимается как миф, продукт работы одного из продуктивных процессов сознания – созерцания, в результате которого происходит сопоставление истории собственной жизни и интериоризованной смысложизненной концепции. Приведены результаты эмпирических исследований, описана разработанная автором методика выявления смысложизненных концепций.

Ключевые слова: смысл жизни, смысложизненные концепции, потребность поиска смысла, смысл жизни профессионала, профессиональный смысл жизни, переживание.

У статті розглянуто підсумки 10-річних досліджень психологічних аспектів проблеми сенсу життя. Сенс життя як феномен індивідуальної свідомості розуміється як міф, продукт роботи одного з продуктивних процесів свідомості – споглядання, внаслідок якого відбувається співставлення історії власного життя та сенсожиттєвої концепції, яка була інтеріорізована. Наведені результати емпіричних досліджень, описана розроблена автором методика виявлення сенсожиттєвих концепцій.

Ключові слова: сенс життя, смисложиттєві концепції, потреба пошуку сенсу, сенс життя професіонала, професійний сенс життя, переживання.

The article reviews the results of 10-year research in psychological aspects of the meaning of life. The meaning of life as a phenomenon of individual consciousness is regarded as a myth, the result of one of productive processes of consciousness – contemplation, which leads to the correlation between the history of one's personal life and his or her interiorized concepts of the meaning of life. The author provides the results of empiric study and suggests the methods of educing life-meaning concepts.

Key words: the meaning of life, life-meaning concepts, the need for search for meaning, the meaning of life of a professional, professional meaning of life, experience.

«Смысл жизни не в том, чтобы осуществить
все желания, а в том, чтобы иметь их»

(М.Зощенко)

Интерес к проблеме смысла жизни возник в середине 1990-х, когда у многих людей моего и более старшего поколения «сломался смысл жизни» (В.Э.Чудновский). Сегодня понятно, что для некоторых это обернулось действительной поломкой всей жизни, некоторых привело к кардинальной перестройке смысловой сферы, у некоторых ничего не ломалось – предельные ценности остались теми же, но, возможно, изменились способы их реализации. Нами было высказано предположение о том, что именно смысл жизни выступает тем «силовым полем», в котором располагаются различные ценности и цели жизни человека, это поле определяет их конфигурацию, «расстояние» между ними, линии их взаимовлияния. В зависимости от конкретного содержания (от индивидуального варианта решения вопроса о смысле собственной жизни) одни и те же элементы сознания (ценности, цели, смысловые образования) могут создавать различные узоры. В определенные моменты жизни (кризисы, духовные озарения) эти элементы могут переструктурироваться, образуя новый узор. Как в калейдоскопе, поворот – и разбежавшиеся в разные стороны цветные стеклышки сложились в новую картинку. Если калейдоскоп ломается, стеклышки (отдельные элементы смысловой структуры) на месте, но целостной картинке уже не получить (логоневроз или невроз смыслоутраты). А возможен вариант, когда отсутствует та сила, которая изменяет конфигурацию при повороте. И тогда перед человеком раз и навсегда сложившийся узор, который со временем превращается в обыденный и обрыдлый круг жизни. Человек не заглядывает в дырочку калейдоскопа, не пытается заглянуть в самого себя, не подозревая, что там, во внутреннем мире можно найти силу, которая «оживит» картинку, придаст ей новый смысл [3]. Таким образом, можно говорить о том, что являясь элементом общественного сознания, элементом культуры той или иной эпохи, на полюсе индивидуального сознания представление о смысле жизни выступает как особое психологическое образование.

В данной статье описаны основные результаты исследования смысла жизни как психологического феномена.

Опираясь на теорию целеполагающего сознания [10], в качестве рабочего мы предложили следующее понимание смысла жизни как феномена сознания: смысл жизни – это миф, продукт работы особого процесса сознания – созерцания, в результате которой происходит соотнесение истории собственной жизни и некоторого идеального замысла человеческой жизни, предназначения человека.

На процесс постижения смысла жизни будет влиять отрефлексируемая человеком его личная жизнь (внутренняя картина жизненного пути), а смыслопоисковая активность будет определяться уровнем развития способности к рефлексии, способности (и потребности) усматривать причинную и смысловую взаимосвязь различных жизненных событий.

Представление об идеальном замысле, о «первообразе», о Должном, с которым человек соотносит свою жизнь, – это результат интериоризации определенной философской и/или религиозной концепции.

Особое влияние на процесс осмысления жизни оказывает то, что можно назвать «порядком соотнесения». Возможна ситуация, когда определенный уровень осознания собственной жизни и

неизбежности смерти «подводит» человека к вопросу о смысле, и тогда смысложизненный поиск служит как бы оправданием жизни прожитой или проживаемой [«Мне есть, что спеть, представ перед Всевышним, мне есть, чем оправдаться перед ним...» (В.Высоцкий)]. Но может быть и по-другому: принятый человеком смысл определяет его жизнь. И здесь также возможны варианты. Интериоризация «готового» смысла, существующего в обществе в виде ценностно-нормативной системы («смысл жизни советского человека – борьба за построение коммунизма») определяет основные цели и ценности индивидуальной человеческой жизни (мы имеем в виду, что смысл действительно принят, а не выступает просто в качестве лозунга, за которым прячется конформист). Крайним проявлением здесь выступает фанатик, который стремится под раз принятый смысл «подогнать» не только собственную жизнь, но и жизнь других людей. Когда готовый смысл ставится «перед» жизнью он может определить и цепочку глубоких внутренних изменений, которые проявятся в поведении человека («я жил неправильно...»). И, наконец, возможна ситуация, когда человек не реализует некий чужой (заданный, навязанный) смысл, а творит его, творя саму жизнь. И здесь уже нельзя говорить о том, что «первое» – моя жизнь или представление о Должном, жизнь и есть Должное, “энергичное самоутверждение личности” (термин А.Ф.Лосева) [4].

Для исследования смысложизненных концепций нами была разработана специальная методика, названная СЖК (тест смысложизненных концепций), с помощью которой был осуществлен ряд эмпирических исследований этого феномена у представителей студенческой молодежи [7].

Что касается «истории жизни», мы полагаем, что исследование должно опираться на широко разрабатываемые положения нарративной психологии. Речь идет о структурировании, организации и артикуляции своего жизненного опыта в виде рассказа (повествования) о нем, его нарративизации.

Для описания своего опыта человек всегда ищет подходящий сюжет, зафиксированный теми или иными средствами в культуре: историческое, эпическое, мифологическое, литературное повествование. В этом плане сюжет, который выбирает человек и который (по законам жанра) по-разному структурирует его жизненный опыт, будет «задавать» смыслообразование. Для каждой культуры и каждой исторической ситуации существуют свои типичные сюжеты, на которые человек ориентируется, выбирая «жанр» собственной жизни и истории о ней. Утрата, поломка смысла жизни, с которой столкнулись многие люди в постсоветский период, во многом связана с «утратой привычных сюжетов» [9; 175.]. О том, как усвоенные сюжеты влияют на саму жизнь, прекрасно написал В.Высоцкий:

Если путь прорубая отцовским мечом,
Ты соленые слезы на ус намотал,
Если в жарком бою испытал что почем, -
Значит, нужные книги ты в детстве читал!

Иначе говоря, между жизнью и ее «историей» существует двойственная связь, или взаимобмен: распространенные в культуре жанры и сюжеты могут «программировать» проживание жизни, а осмысление жизненного пути осуществляется в виде повествования о нем, для структурирования которого человек использует распространенные в культуре жанры и сюжеты.

Различные формы представленности истории собственной жизни в сознании (схема, модель, метафора) будут нуждаться и в различных повествовательных жанрах. Или, иначе, анализируя сюжет, можно обнаружить, в какой форме представлена история жизни в сознании человека [5].

Общий обзор различных вариантов классификации потребностей, в которые включается потребность в смысле жизни, позволял сделать следующий вывод: у человека существует потребность в смысле жизни, которая является психогенной, в иерархии потребностей занимает высшие этажи, свойственна человеку как социальному и нравственному субъекту. Функциональная сущность этой потребности может быть выражена следующим образом: познание с целью ориентировки. Потребность смысла жизни может удовлетворяться различными, в том числе дефектными, способами. В зависимости от способа удовлетворения можно выделить ее генетические фазы. В своей развитой форме эта потребность присуща взрослому человеку. Кроме выделенной ориентировочной функции смысла жизни можно выделить также защитную функцию (работы З.Фрейда, И.Ялома). Вместе эти функции “работают” на адаптацию, на приспособление человека к социальным условиям и к экзистенциальным данностям.

В то же время далеко не всех людей мучает «вечный вопрос» о смысле жизни. Анализируя описанные в литературе моменты «постижения смысла», мы пришли к выводу о необходимости разведения потребности в смысле (или, как ее называют некоторые авторы, потребности смысла) и потребности в поиске смысла. Потребность смысла (в смысле) выполняет, как уже отмечалось, функцию адаптации, которая конкретизируется в ориентировке, защите, маскировке. Потребность в поиске смысла выполняет, прежде всего, функцию самодетерминации, она связана с особой формой активности – творческой самодеятельностью. Через поиск смысла человек реализует авторство жизни [6].

Практическая значимость исследуемой проблемы остро обозначилась при попытках осмысления путей и средств формирования профессионального сознания и самосознания будущих психологов. Говоря о месте смысла жизни в системе профессиональных ценностей будущих психологов, необходимо подчеркнуть, что эта проблема имеет две стороны, два аспекта, которые условно можно обозначить как “профессиональный смысл жизни” и “смысл жизни профессионала”. Первый аспект, включающий представление о смысле человеческого бытия, о предназначении человека, определяет тот образ человека, которому “служит” психолог. Это смысл “прописан” в профессиональном сознании. Второй аспект касается представления о смысле собственной жизни (одним из вариантов которого может быть профессия как смысл жизни) и выступает в качестве элемента профессионального самосознания. Исходя из этого, можно представить различные варианты соотношения “профессионального смысла жизни” и “смысла жизни профессионала”:

1) оба смысла различаются, например, главным смыслом собственной жизни психолог считает материальное благополучие, а вектором развития клиента – самосовершенствование и самоактуализацию последнего;

2) сама профессия выступает для психолога смыслом жизни и это может либо не совпадать, либо совпадать со смыслом его профессиональной деятельности;

3) оба смысла совпадают.

Очевидно, различные представления о смысле жизни могут образовывать более сложные сочетания, чем только “различаются” или “совпадают”: различаясь, они могут находиться в отношениях дополнительности или противоречия, совпадать могут формально (например, обозначаться одним словом) и содержательно (по-разному воплощаться в жизнедеятельности). Превращение профессии в смысл жизни может вести к профессиональным деформациям. Наиболее благоприятным будет, по нашему мнению, вариант, когда смысл собственной жизни и смысл профессиональной деятельности содержательно совпадают на некоем “третьем элементе”, в качестве которого выступают общечеловеческие ценности и просоциальные смыслы [8].

Для ответа на вопрос: как, каким образом смысл жизни открывается самому человеку, необходимо обратиться к категории «переживание». Смысл жизни – это переживание полноты и осмысленности ее. Именно этот аспект рассмотрения смысла жизни как психологического феномена является предметом наших исследований, которые только начаты.

Используя методику цветowych метафор И.Л.Соломина [2], мы попробовали выяснить, какого цвета смысл жизни. Из 32 испытуемых – студентов 1 и 2 курсов направления «Психология» – 46,9% обозначают это понятие желтым цветом и им же обозначают понятия: радость, свобода (по 43,7%); каким я хочу быть (40,6%); общение, мой ребенок, мое будущее (по 37,5%); мой муж (моя жена) (34,4%); успех, образование, мой друг (подруга), творчество (по 31,2%). При этом при раскладке цветов по степени предпочтения у 37,5% желтый цвет занимает первое место, что по методике цветowych метафор указывает на состав базовых потребностей.

Желтый цвет издавна символизирует солнце, яркость зарождающегося дня, вызывает надежду, побуждает к активности. «Предпочтение желтого говорит о надежде или ожидании большого счастья, направленном в будущее, о стремлении к новому, еще не сформировавшемуся» [1; 13].

Литература

1. Собчик Л.Н. Методы психологической диагностики. Выпуск 2. Метод цветowych выборов. Модифицированный цветовой тест Люшера. – М., 1990. – 88 с.
2. Соломин И.Л. Экспресс-диагностика персонала. – СПб., 2008. – 280 с.
3. Пальм Г.А. Смысл жизни человека: культурологический и психологический аспекты// Філософія. Культура. Життя. – Вип.1. – Д., 1998, с.250-256.
4. Пальм Г.А. Смысл жизни как феномен сознания//Вісник ДДУ. Педагогіка і психологія. Вип.3. – Д., 1998, с. 38-41.
5. Пальм Г.А. “История жизни” и смысл жизни//Человек и христианское мировоззрение. Альманах. – Вип.6. – Симферополь. 2001.
6. Пальм Г.А. Потребность в поиске смысла жизни: функциональный аспект (в чем смысл поиска смысла?)//Вестник Харьковского национального университета. Сер. Психология. №550. – Ч.1.– Харьков, 2002.
7. Пальм Г.А. Методика исследования смысложизненных концепций Проблемы емпіричних досліджень у психології. – Вип. 1. – К.:Гнозис, 2008.– С.121-127.
8. Пальм Г.А. Проблема формирования профессионального сознания и самосознания будущих психологов// Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – Додаток 3, том II (9). – К., 2008. – С.437-440.
9. Чепелева Н.В. Тенденции и перспективы психологической герменевтики //Практична психологія в контексті культур. - Київ, 1998. – С.174-182.
10. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. - К. 1997. - 240 с.

УДК 159.923:331.101.3

Особливості професійної ідентичності особистостей з різним стажем професійної діяльності.

Поліванова О.Є.

В статье рассматриваются особенности профессиональной идентичности женщин-медиков с различным стажем профессиональной деятельности. Показано, что профессиональная идентичность современных женщин-медиков характеризуется прежде всего ориентацией на статус, социальную роль медика, высокую оценку профессиональных качеств. Формирование же подлинной профессиональной идентичности затруднено и содержательно изменяется с приобретением личностью профессионального опыта.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, профессиональная самооценка, саморегуляция.

У статті розглядаються особливості професійної ідентичності жінок-медиків з різним стажем професійної діяльності. Показано, що професійна ідентичність сучасних жінок-медиків характеризується насамперед орієнтацією на статус, соціальну роль медика, високу оцінку професійних якостей. Формування ж справжньої професійної ідентичності утруднене і змістовно змінюється з набуттям особистістю професійного досвіду.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійна самооцінка, саморегуляція

In the article the special features of the professional identity of woman-physicians with different period of professional activity are examined. It is shown that the professional identity of contemporary woman-physicians is characterized, first of all, by orientation to status, whereas the social role of physician, the appreciation of professional the qual. Forming of authentic professional identity is hindered and meaningful changes to the acquisition of individual professional experience.

The keywords: professional identity, professional self-appraisal, the self-adjustment.

В умовах трансформації сучасного українського суспільства особливого значення набуває проблема ефективності професійної діяльності. Успішність професійної діяльності, окрім обов'язкових професійних знань, умінь та навичок, значною мірою визначається особистісними характеристиками та професійними якостями фахівця. З цієї точки зору на перший план виступають характеристики, що забезпечують особистості здатність до вольового, свідомого контролю й адекватного реагування на впливи середовища, усвідомлення своєї ролі й відповідальності за результат професійної діяльності та процес міжособистісних відносин.

Нестабільність політичної й соціально-економічної ситуації в нашій державі певним чином впливає на професійну сферу, продукуючи виникнення професійних криз. Будь-яка професійна криза – це, перш за все, криза ідентичності особистості, в якій об'єктивна необхідність у професійній переорієнтації вступає в конфлікт із суб'єктивною потребою в збереженні попередньої ідентичності [2]. Саме це робить актуальною проблему професійної ідентичності, що відзначається багатьма дослідниками (Г.М.Андрєєва, Т.М.Буякас, А.В.Кузьмін, Д.Орлов, М.В.Заковоротний, Л.М.Путілова, А.В.Лук'янов, П.Гуревич та інші).

Феномен ідентичності належить до найзначніших і найяскравіших процесів людської життєдіяльності. У сучасній психології ідентичність розглядається як багатовимірний і інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність, розвивається в просторі процесів самовизначення, самоорганізації і персоналізації, а також обумовлюється розвитком рефлексії при дотриманні певних умов [7].

Переживання ідентичності актуалізується у будь-якій сфері людського життя. Професійна ідентичність – це результат процесів професійного самовизначення, персоналізації і самоорганізації, що виявляється в усвідомлення себе представником певної професії та професійної спільноти, певний ступінь ототожнення – диференціації себе з «Справою» і «Іншими», що виявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах «Я». Професійна ідентичність – це аспект специфічної інтеграції особистісної та соціальної ідентичності в професійній реальності. Професійна ідентичність не зводиться власне до професіоналізму – психологічної категорії, об'єктивними ознаками якої є стан мотиваційної та операціональної сфер, і може не збігатися з об'єктивними та суб'єктивними показниками професіоналізму.

Професійна ідентичність має різні джерела формування. Одним з них є об'єктивні межі професійної ідентичності, котрі визначені державними нормативними документами про освіту. Ключовою складовою професійної ідентичності є освітньо-професійна обізнаність. До внутрішніх джерел формування професійної ідентичності відносять: емоційно-позитивний фон, на якому відбувалося отримання первинної і подальшої інформації про власну професію; позитивне сприйняття себе як суб'єкта професійної діяльності; емоційно-позитивне прийняття своєї приналежності до професійної спільноти; успішне засвоєння (присвоєння) прав і обов'язків, норм, правил у професійній діяльності [7].

Процес набуття професійної ідентичності, на жаль, не завжди може бути описаний як односпрямований та позитивний. Можливе виникнення помилкової професійної ідентичності, побудованої на основі спільності престижу професії, елітарності професійних груп, супероригінальності функціонального «Я». У цих випадках внутрішні ресурси професійної ідентичності залишаються незадіяними, весь упор зроблений на зовнішній аспект, антураж [7].

У багатьох дослідженнях [8] доведено, що у стійкому остаточному варіанті професійна ідентичність складається лише на досить високих рівнях оволодіння професією (приблизно до 30-35 років) і виступає як стійке співвідношення основних елементів професійного процесу. Професійна ідентичність у змістовному аспекті структурується смислами та цінностями, у динамічному аспекті її «будують» персоналізація, самовизначення, самоорганізація і рефлексія, що характеризують її тотожність, визначеність і цілісність.

Професійна ідентифікація визначає соціальну взаємодію і специфічні форми професійних інтеракцій. Ці форми тісно пов'язані з межами професійних груп.

В даний час в теорії та практиці професійного розвитку все більше відчутною є необхідність нового осмислення суті і сенсу праці конкретних професіоналів, специфіки професійного самовизначення, набуття професійної ідентичності в окремих професіях [9].

Тому метою даної роботи є вивчення особливостей професійної ідентичності особистості жінок - медиків з різним стажем роботи.

Нами були використані наступні методи:

1) методика вивчення професійної ідентичності (МВПІ); 2) методика вивчення здатності до самоврядування; 3) Методика «Особистісний диференціал» Ч.Осгуда; Для статистичної обробки результатів використовувались метод Спірмена та метод Мана - Уїтні.

У дослідженні брали участь 52 жінки, віком від 22 до 53 років. Випробувані були розділені на дві групи залежно від стажу професійної діяльності: I група - стаж роботи до 5 років; II група – стаж роботи більше 15 років.

Проведений порівняльний аналіз професійної ідентичності у жінок – медиків з різним стажем професійної діяльності показав наступне.

Найбільш вираженою в обох групах випробуваних є псевдопозитивна ідентичність (7,56 та 7,87 відповідно), причому вона значно зростає із зростанням стажу професійної діяльності (з 26,9% до 38,5%). Тобто набуття професійного досвіду призводить до формування стійких незмінних поглядів на своє професійне життя, які засновані, перш за все, на зовнішніх проявах професійної діяльності. Характеризується цей статус гіперідентичністю внаслідок поглинання статусом, роллю у професійній діяльності, високим оцінюванням своїх професійних якостей, але й порушенням зв'язків з основним змістом професійної діяльності, прагненням досягти цілей любимими засобами.

Також із зростанням стажу роботи зростає і процент жінок з такою формою професійної ідентичності як мораторій ідентичності (з 19,2% до 27%), тобто зростає і кількість жінок, які знаходяться у професійній кризі та намагаються активно її вирішити через різні варіанти професійної поведінки.

Низькі показники в обох групах жінок – медиків має досягнута зріла позитивна ідентичність (3,48 та 3,54 відповідно). Наявність у жінок - медиків сукупності сформованих певних особистісно-значущих для них цілей, цінностей і переконань, забезпечують їм у професійній діяльності розуміння своїх професійних дій. Репрезентацією досягнутої ідентичності є співвідношення себе зі своєю професією, своєю групою, а також повною координація механізму ідентифікації відокремлення. Особистості з досягнутою ідентичністю, це ті, що вже пережили кризу й змогли виробити, зайняти власну позицію щодо найважливіших сфер професійної життєдіяльності. Але, як показало наше дослідження, зі зростанням стажу професійної діяльності кількість особистостей з досягнутою позитивною ідентичністю значущо не змінюється ($p > 0,01$). Таким чином можна говорити про те, що стаж роботи не пов'язаний з формуванням позитивної досягнутої професійної ідентичності.

Також низькі показники в обох групах випробуваних мають дифузну (1,54 та 1,56 відповідно) та передчасна ідентичність (0,87 та 0,27 відповідно). Причому зі зростанням стажу роботи значно знижується кількість випробуваних з передчасною ідентичністю.

Жінки – медики з дифузною ідентичністю не мають міцних цілей, цінностей, переконань, чи не питаються їх активно формувати. На несвідомому рівні знаходяться в невизначеності ситуації, у загостреному стані відчуженості у професійній діяльності, можуть мати внутрішні конфлікти особистості. При дифузній ідентичності можна говорити, що людина ще не прийняла зважених рішень і немає власної сталої позиції, навіть незалежно від того, був у неї період кризи чи ні. Це найменш розвинений статус. Суто феноменологічно його можна спостерігати у людей, які дуже легковажні, живуть за принципом найменшої протидії і змінюють свої погляди легко й швидко

Основною характеристикою передчасної ідентичності є авторитарні високі показники у професійній діяльності жінок - медиків, а також низькі показники самостійності. При статусі передчасної ідентичності жінки мають певні погляди й незміну позицію згідно з якою й відбувається їхнє життя. Проте ця позиція - результат не власних переживань і роздумів, а варіант некритичного переймання поглядів і рішень, запропонована кимось іншим.

До кризових статусів відносяться такі статуси ідентичності, як передчасна, дифузна ідентичність, мораторій ідентичності. Ці статуси базуються на двох критеріях - наявності чи відсутності тривалого терміну прийняття рішення, коли людина більш-менш активно вивчає та зважає різні варіанти рішення, та наявності чи відсутності відповідальних рішень у найважливіших сферах життєдіяльності. У нашому дослідженні саме ці статуси в обох групах випробуваних виражені слабо. Тому ми можемо говорити, що професійну ідентичність у випробуваних характеризують «некризові» статуси ідентичності, що дає їм можливість достатньо швидко та відповідально приймати рішення у своїй професійній діяльності. Але зі зростанням стажу роботи професійні рішення все більше базуються не на змістовних цілях професії, а на професійній самовпевненості та зовнішніх «статусних» характеристиках професії.

Таким чином, проаналізувавши ступінь вираженості у випробуваних обох груп різноманітних статусів професійної ідентичності, ми можемо говорити про професійне відчуження, про деякий професійний вакуум, в якому знаходяться жінки - медики. Звідси, можна припустити: в обох групах, сформована вимушена професійна ідентифікація як засіб відчути себе «не гірше за інших», що призводить до низької відповідальності, прагнення до уподібнення, невміння мислити самостійно, а це може позначатися на професійному досвіді, особливостях спілкування медичних працівників з пацієнтами, їхній поведінці з іншими людьми.

Проаналізувавши результати дослідження при вивченні здатності жінок – медиків до самоврядування, можна говорити про те, що в обох групах в цілому загальна здатність самоврядування має середній рівень. Значущих розбіжностей між групами отримано не було, але ми можемо відмітити деякі тенденції. Для першої групи більш характерним є формування та корекція власних особливостей самоврядування, що можна розглядати як момент якісної перебудови здатності до самоврядування. У другій групі більше виражені такі показники як здатність швидко аналізувати протиріччя у професійній діяльності та, відповідно, швидко приймати рішення, та сформованість критеріїв оцінки якості своєї професійної діяльності.

При дослідженні професійної самооцінки у групах випробуваних з різним стажем професійної діяльності ми отримали значущі відмінності по всіх показниках, причому безпосередня оцінка себе як професіонала вище у випробуваних зі стажем роботи до 5 років, а впевненість у своїх силах, в тому, що вони можуть дійсно щось зробити у своїй професії, бажання прикладати до цього більше зусиль вище у випробуваних зі стажем роботи понад 15 років. При цьому показники сили та активності знаходяться на низькому рівні.

Таким чином, маючи високу самооцінку жінки-медики (в обох групах) у своїй професійній діяльності мають низьку активність у своїй роботі та не бажать щось змінювати. З набуттям професійного досвіду ця тенденція суттєво не змінюється.

Проведений кореляційний аналіз показав, що в обох групах випробуваних професійна ідентичність позитивно пов'язана зі сформованістю окремих складових самоврядування (цілепокладання ($p < 0,05$), самоконтроль ($p < 0,05$) та прийняття рішень ($p < 0,05$)) та професійною самооцінкою (оцінкою себе ($p < 0,05$) та активністю ($p < 0,05$)). При цьому не сформованість навичок планування своєї професійної діяльності негативно пов'язана з формуванням позитивної професійної ідентичності ($p < 0,05$).

Таким чином, проведене дослідження особливостей професійної ідентичності жінок-медиків з різним стажем професійної діяльності дає можливість зробити наступні висновки:

- більшості жінок-медиків незалежно від стажу професійної діяльності притаманне неприйняття себе як фахівця, поглинання роллю «медика» в своїй професійній діяльності.

- у групі жінок-медиків зі стажем роботи до 5 років механізмом самоврядування є постановка цілей у своїй професійній діяльності та корекція своїх дій, але вони не бажать прикладати зусиль для реалізації своїх цілей. З набуттям професійного досвіду регуляція своєї професійної діяльності здійснюється за рахунок контролю над прийняттям рішень (при зниженні здатності до планування та прогнозування наслідків).

- у групі жінок – медиків зі стажем професійної діяльності до 5 років професійна ідентичність пов'язана з прагненням до самовдосконалення у майбутньому, в той час як професійна ідентичність у групі жінок-медиків зі стажем професійної діяльності більше 15 років базується на збереженні професійної самооцінки.

- набуття професійного досвіду призводить до гіперідентичності внаслідок переоцінки своїх професійних якостей та прагнення досягти цілей будь-якими засобами.

Таким чином, формування професійної ідентичності є складним процесом, який змістовно змінюється з набуттям особистістю професійного досвіду.

Література:

1. Брагина В. Д. Влияние представлений о выбранной профессии на профессиональное самоопределение учащейся молодежи. Автореф. дис. канд. псих. наук, Москва, 1976 г. – с.43.
2. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичности и маргинализм: концепция и реальность - Психологический журнал, 2001 г., Т. 22, №4.
3. Ермолаева Е.П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах трудах - Психологический журнал, 2001 г., Т 22, № 5.
4. Иванова Е.М. Аналитическая профессиограмма как средство обеспечения диагностики кадров - Вестник МГУ, 1989 г. – Серия 14. - № 3.- с.13 - 20.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения – Ростов-на-Дону, 1996 г. – с.176.
6. Поваренков Ю.П. Содержание профессионального становления человека – Москва, 2002 г., с.195.
7. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики – М., 2007 г., с.48.
8. Шнейдер Л.Б. Реконструкция профессиональной идентичности: структурный и динамический аспекты. - Развитие личности, № 2, 2000 г., с.44.
9. Юрьева Л.Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников: формирование, профилактика, коррекция - Днепропетровск: Изд-во Днепропетровской медицинской академии.

УДК 159.98:612,821:616.8

Некоторые проблемы клинической нейропсихологии

Привалова Н.Н.

Изложены основные результаты научных исследований автора в рамках клинической нейропсихологии, посвященные анализу новых типов нейропсихологических синдромов и синдромообразующих факторов, связанных преимущественно с дисфункциями регуляторных систем мозга разного уровня, в том числе синдромов, формирующихся в условиях адаптационных перестроек мозговой деятельности у взрослых и детей. Кроме того, описан новый метод нейропсихологического исследования, релевантный для дифференцированной оценки функционального состояния регуляторных систем мозга разного уровня.

Ключевые слова: клиническая нейропсихология, нейропсихологический синдром, нейропсихологический фактор, регуляторные системы мозга, минимальная мозговая дисфункция, новый метод нейропсихологического исследования

Наведені основні результати наукових досліджень автора в рамках клінічної нейропсихології, присвячені аналізу нових типів нейропсихологічних синдромів і синдромообразующих чинників, пов'язаних насамперед з дисфункціями регуляторних систем мозку різного рівня, в тому числі тих, що формуються в умовах адаптаційних перебудов мозкової діяльності у дорослих і дітей. Крім того, охарактеризований новий метод нейропсихологічного дослідження, релевантний для диференційованої оцінки функціонального стану регуляторних систем мозку різного рівня.

Ключові слова: клінічна нейропсихологія, нейропсихологічний синдром, нейропсихологічний фактор, регуляторні системи мозку, мінімальна мозкова дисфункція, новий метод нейропсихологічного дослідження

The basic results of author's researches in clinical neuropsychology were presented. They were focused on studying of the new types of neuropsychological syndroms which mainly connected with dysfunctions of regulative systems of brain and factors constituting these syndroms, e.g. syndroms which are forming in causes of adaptive reconstruction of brain activity in adults and children. The new method of neuropsychological research which relevant for differentiative evaluation of functional state of regulative systems of brain on various levels was characterized.

Key words: clinical neuropsychology, neuropsychological syndrom, neuropsychological factor, regulative systems of brain, minimal brain dysfunction, new method of neuropsychological research

Нейропсихология – одна из областей психологического знания – решает как теоретические, так и практические задачи. Предметом нейропсихологии является изучение мозговой организации психических функций, изучение роли отдельных структурно-функциональных единиц мозга в осуществлении различных видов психической деятельности. В клинической практике задачами нейропсихологии являются диагностика и коррекция нарушений высших психических функций у разных категорий больных.

Клиническая нейропсихология изучает нейропсихологические синдромы, возникающие при поражении той или иной области мозга, в сопоставлении их с общей клинической картиной заболевания.

Поражение той или иной мозговой структуры может проявляться либо в полном выпадении ее собственной функции, либо в симптомах угнетения или раздражения данного участка мозга. Патологическое состояние различных участков мозга проявляется в определенных нарушениях нейродинамики. Расстройство психической функции связано с распадом ее психологической структуры вследствие выпадения какого-либо звена лежащей в ее основе функциональной системы или вследствие нарушения уровневой организации функций (например, из-за гиперфункции какого-либо уровня), или определенным типом мозговой дисфункции, вызванном другой, нелокальной патологией. Основным методом клинической нейропсихологии - синдромный анализ, по А.Р.Лурия, предполагает прежде всего поиск первичной основы синдрома – фактора или факторов, определяющих его характер. Нейропсихологический синдром – закономерное сочетание (симптомокомплекс) первичных (непосредственно связанных с поражением определенной мозговой структуры) и вторичных (обусловленных системным дефектом и распадом функциональной системы) нарушений ВПФ, которое обусловлено нарушением (или выпадением) одного или нескольких факторов организации психической деятельности [1-5].

Основная классификация нейропсихологических синдромов, созданная А.Р.Лурия и его сотрудниками, была построена на топическом принципе, т.е. выделении области поражения мозга. Исходя из этого принципа, выделяют синдромы поражения корковых отделов больших полушарий (латеральных, базальных и медиальных), синдромы поражения глубинных структур мозга (срединных неспецифических структур, срединных комиссур мозга, структур в глубине полушарий). Синдромы поражения латеральных (конвекситальных) отделов коры, разделяют на синдромы, связанные с поражением задних (кзади от Роландовой борозды) и передних отделов коры больших полушарий благодаря общности формирующих их факторов. С работой специфических анализаторных систем связаны модально-специфические факторы, с работой неспецифических срединных структур мозга – модально-неспецифические факторы (фактор подвижности-инертности нервных процессов, фактор активации-деактивации). Особые факторы связаны с работой третичных областей коры больших полушарий: фактор симультанной организации психической деятельности – с теменно-височно-затылочными отделами коры больших полушарий, фактор программирования и контроля – с конвекситальными отделами лобной коры. Описаны также полушарные факторы, определяющие вербально-логический или наглядно-образный способ переработки информации, произвольность-непроизвольность психической деятельности, осознанность-неосознанность психических функций и состояний, сукцессивность-симультанность психической деятельности; факторы межполушарного взаимодействия, общемозговые факторы, факторы, связанные с работой глубинных структур головного мозга [6].

Развитие клинической нейропсихологии было обусловлено, с одной стороны, расширением

теоретической и методической базы неврологии и нейрохирургии, благодаря чему изменялся круг задач, стоящих перед нейропсихологией, а с другой стороны – необходимостью дальнейшей разработки концепции системной динамической локализации ВПФ, необходимостью дальнейшего раскрытия ее основных понятий: нейропсихологический симптом, синдром, фактор. Следуя потребностям клинической практики, была разработана нозологическая классификация нейропсихологических синдромов, основанная на характере заболевания [7]. В период становления нейропсихологии был накоплен обширный фактический материал, характеризующий нейропсихологические синдромы при локальных поражениях мозга разной этиологии (опухоль, тяжелые травматические поражения мозга, инсульты и инфаркты), изучены их общие характеристики и специфика. Расширение проблематики клинической нейропсихологии шло по пути изучения синдромов, в большей степени обусловленных негрубым мозговым дефектом (начальные формы сосудистых, инфекционно-аллергических поражений головного мозга, легкие черепно-мозговые травмы), но часто являющихся проявлением развивающегося в головном мозге системного патологического процесса. Это требовало и разработки более чувствительных, «сенсibilизированных» методов нейропсихологического исследования, направленных на выявление изменений динамических параметров высших психических функций (параметров их энергетического обеспечения и произвольной регуляции). В этой связи первоначально предметом наших научных исследований, выполненных под руководством Е.Д.Хомской, было исследование природы и типологии нейропсихологических синдромов, связанных с нарушением функций неспецифических систем мозга разного уровня (при отсутствии локальных корковых поражений), когда дисфункции или функциональные перестройки мозговой организации психических процессов могут быть результатом изменения деятельности мозга не на структурном, а на нейрофизиологическом, нейрональном или биохимическом уровнях, в частности – у пациентов с легкой черепно-мозговой травмой. Была показана важная роль высших отделов неспецифической системы мозга - медиобазальных отделов лобной коры, особенно левого полушария - для компенсации динамических расстройств высших психических функций, обусловленных легкой черепно-мозговой травмой [8].

Дальнейшая наша работа проходила в двух направлениях. С одной стороны, в рамках разработки проблемы клинических нейропсихологических синдромов, как проблема изучения характеристик нейропсихологических синдромов, обусловленных минимальными мозговыми дисфункциями мозга разной этиологии, а с другой – изучение процессов компенсации возникающих нарушений неизбежно приводило к анализу проблемы межполушарной асимметрии и межполушарного взаимодействия.

С целью усовершенствования методов традиционной нейропсихологической диагностики (в частности, для ее использования у пациентов с минимальной мозговой дисфункцией и у здоровых лиц) коллективом исследователей под руководством Е.Д.Хомской был разработан компьютерный метод нейропсихологического исследования «Оценка динамических параметров двигательной активности человека», который может быть использован для дифференцированной оценки функционального состояния различных мозговых систем, нарушений внимания, межполушарной асимметрии и т.п. [9, 10]. Мы основывались на том, что параметры психо-моторных реакций могут быть использованы в качестве индикаторов изменений функционального состояния мозга под действием различных факторов (включая болезнь), потому что скорость моторных процессов является одним из лучших показателей скорости и эффективности процессов обработки информации в ЦНС.

Разработанный нами метод исследования представлял собой набор моторных программ возрастающей сложности: простые двигательные реакции на сигнал, реакции выбора, “конфликтные” реакции. Исследовались одноручные и двуручные реакции, режим работы - с оптимальной для испытуемого скоростью и с произвольным ускорением, формированием и ломкой стереотипа реагирования. Фиксировались временные параметры реакций каждого типа (отдельно для правой и для левой руки), а также ошибочные реакции, связанные с нестойкостью внимания (пропуски сигнала, импульсивные реакции), ошибки, связанные с отклонением от заданной программы (неверные реакции на сигнал). Был создан алгоритм преобразования первичной информации в целях ее компрессии и выделения информативных признаков. В результате определялись интегральные показатели, характеризующие динамику работы, асимметрию реагирования и особенности реагирования в условиях произвольного ускорения при выполнении всего набора заданий и составляющие индивидуальный “портрет” реагирования каждого испытуемого. Апробация метода при обследовании здоровых лиц и больных показала его широкие возможности для получения целостной характеристики состояния испытуемого в виде специфического синдрома с учетом вызвавших его развитие причин и механизмов формирования системной реакции. Было показано, что важной характеристикой нейропсихологического синдрома у лиц с минимальной мозговой дисфункцией, обусловленной инфекционно-аллергическими, сосудистыми и травматическими поражениями головного мозга, являются не только степень сохранности процессов произвольной регуляции психической деятельности, связанная с сохранностью функций высших регуляторных систем мозга, но и особенности межполушарной интеграции на уровне корковых регуляторных систем. К числу синдроμοобразующих относятся также показатели, отражающие динамику процессов межполушарной интеграции в усложненных условиях деятельности (в условиях произвольного ускорения). Результаты работы позволили показать адекватность выявленных нами нейропсихологических критериев для описания характера перестроек произвольной регуляции психических процессов при реализации их в различных условиях у лиц с минимальной мозговой дисфункцией, возможность использования этих критериев в качестве маркеров, характеризующих особенности процессов произвольной регуляции психической деятельности и определяющих адаптационные возможности индивида как таковые [11, 12]. Это дало возможность исследования особенностей перестройки нейропсихологических синдромов в условиях адаптации к действию различных экзогенных факторов (смене часовых поясов, изменениям параметров магнитного поля Земли, специальным световым воздействиям и т.п.) для определения вариантов адаптивных

реакций. Наша работа была сфокусирована на проявлении роли различных мозговых структур, в особенности лобной коры, в обеспечении процессов адаптации к различным факторам у здоровых взрослых и у пациентов с минимальной мозговой дисфункцией. Анализ соответствующих изменений нейропсихологических синдромов позволил определить нейропсихологические маркеры нормального и аномального течения адаптивных реакций. Они были использованы в последующей работе для оценки адаптивных возможностей испытуемых с целью ранней диагностики и прогноза развития патологических состояний у пациентов с различными неврологическими заболеваниями [13-18].

Особые характеристики имеют нейропсихологические синдромы в детском возрасте: многомерный характер нарушений высших психических функций, обусловленный не только качественными и количественными особенностями первичного дефекта, но и влиянием его на развитие позднее формирующихся функций мозга. В этой связи важен не только и не столько топический диагноз, сколько выявление наряду с нарушенными сохранными звеньями психической деятельности, на базе которых возможно построение коррекционных программ и формирование прогноза развития заболевания.

В детской нейропсихологии изменение фокуса интересов шло от локальных поражений, где речь идет о сформировавшемся дефекте и последующем его влиянии на развитие мозга и всех высших психических функций, к изучению характеристик новых сложных типов нейропсихологических синдромов, формирующихся в условиях системных, часто прогрессирующих форм патологии. Здесь большое значение имеет не только разработка адекватных коррекционных программ, но и постоянная их «подстройка» с учетом изменяющихся характеристик синдрома нарушений высших психических функций.

В рамках этого направления исследований наша работа была направлена сначала на изучение нейропсихологических синдромов детей с разными формами минимальных мозговых дисфункций, обусловленных перинатальной и ранней постнатальной патологией, в сравнении с их здоровыми сверстниками с целью разработки индивидуально ориентированных коррекционных программ с учетом структуры имеющихся расстройств и сохранных звеньев психической деятельности. Типы нейропсихологических синдромов определялись в зависимости от степени выраженности и комбинации трех основных синдромообразующих факторов: астенических проявлений, характера нарушений произвольной регуляции деятельности, парциальных нарушений ВПФ. Коррекционные программы конструировались таким образом, чтобы не дублировать школьную программу, а минимизировать те нарушения психической деятельности, которые препятствуют развитию личности детей и усвоению школьных знаний [19-21]. Все возрастающая важность такого рода работы обусловлена в настоящее время все большим процентом детей с различными минимальными мозговыми дисфункциями в популяции и необходимостью серьезной адаптации методик обучения с учетом их возможностей.

В результате комплексного исследования детей, больных эпилепсией, было показано, что наиболее важным фактором, определяющим характер нейропсихологического синдрома у этой категории пациентов, являются особенности нарушений процессов произвольной регуляции психической деятельности и поведения, которые качественно отличались у больных с разными типами нейропсихологических синдромов - от негрубых вторичных расстройств регуляции психической деятельности преимущественно в звене контроля из-за нейродинамических расстройств до выраженных дефектов инициирования, программирования и регулирования деятельности, тогда как влияние других факторов носило более индивидуальный характер. Результаты исследования позволили определить основные направления работы с детьми с эпилепсией, которые обеспечивают оптимальные условия для развития интеллектуального и личностного потенциала за счет компенсации нарушенных функций и социальной адаптации детей (главные задачи и содержание процессов воспитания и обучения, их организационные формы, методические приемы и т.п.) [22].

Нейропсихология – достаточно молодая наука, но ее теоретические и методические возможности безграничны. Развивается новое интересное направление – нейропсихология нормы, задачами которой является изучение индивидуальных особенностей мозговой организации ВПФ у людей с разными типами межполушарной асимметрии и межполушарного взаимодействия, билингвов, спортсменов (Хомская Е.Д. и др.). Идет накопление фактов о функциональных мозговых перестройках при нормальном физиологическом старении и в рамках клинических нозологий (деменции позднего возраста, атеросклероз сосудов мозга и т.п.) для решения вопроса о прогнозе развития деменций, профилактическом и лечебном фармакологическом воздействии, направленном на компенсацию нарушенных функций. Изучаются нейропсихологические синдромы у больных с различными психическими заболеваниями, обусловленными специфическим мозговым дефицитом. Продолжается работа по изучению избирательного действия фармакологических препаратов на те или иные структурные элементы психических функций, что позволяет судить о влиянии этих препаратов на функции тех или иных отделов мозга и выбирать адекватную «мишень» фармакологического воздействия. (Корсакова Н.К. и др.) Разрабатываются методики реабилитации различных нарушений, сочетающие фармакологические и психолого-педагогические воздействия (Цветкова Л.С. и др.). Все это говорит о том, что у нейропсихологии имеются широкие возможности дальнейшего развития.

Наша работа в настоящее время посвящена изучению особенностей нейропсихологических синдромов у детей и подростков с рассеянным склерозом для выявления нейропсихологических маркеров разных вариантов течения этого заболевания. Важность нейропсихологических исследований этой формы патологии обусловлена не только возможностью описания динамики и определения прогноза формирования дефекта психической деятельности (поскольку отсутствуют однозначные данные о формировании когнитивного дефицита у этой категории пациентов, а данные о формирующихся у них нарушениях высших психических функций достаточно противоречивы), но и возможностью описания качественно иных нейропсихологических синдромов, в основе формирования которых лежат изменения нейропсихологических факторов, связанных с особым характером поражений мозговой ткани.

Література

1. Лурия А.Р. Высшие корковые функции и их нарушения при локальных поражениях мозга. Москва: Изд-во МГУ, 1969. 431 сс.
2. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. Москва: Изд-во МГУ, 1973. 373 сс.
3. Лурия А.Р., Хомская Е.Д. Нейропсихологические симптомы поражения медиальных отделов больших полушарий // Глубинные структуры мозга. – М., 1969. – Т.1. – С.68-75.
4. Лурия А.Р., Хомская Е.Д. Функции лобных долей мозга. Москва: Изд-во МГУ, 1982. 251 сс.
5. Хомская Е.Д. Нейропсихология. Москва: Изд-во МГУ, 1987. 288 сс.
6. Хомская Е.Д. Проблема факторов в нейропсихологии // Нейропсихологический анализ межполушарной асимметрии мозга /Под ред.Е.Д.Хомской, - М., 1986. - С.23-33.
7. Корсакова Н.К., Московичюте Л.И. Клиническая нейропсихология. – М., 1988.- 88сс.
8. Привалова Н.Н. Структура и динамика нейропсихологических синдромов у больных с сотрясением головного мозга // Нейропсихология сегодня. - Москва: Изд-во МГУ, 1995. - С.133-149.
9. Хомская Е.Д., Привалова Н.Н., Ениколопова Е.В., Ефимова И.В., Степанова О.Б., Горина И.С. Методы оценки межполушарной асимметрии и межполушарного взаимодействия. Москва: Изд-во МГУ, 1995. – 77 сс
10. Привалова Н.Н. Возможности нейропсихологической оценки динамических характеристик функционального состояния // Сборник докладов 1-й Международной конференции памяти А.Р.Лурия.- Москва, 1998. - С.349-358.
11. Privalova N.N. et al. Computer Evaluation of Human Motor Processes. // International Journal of Psychology. Proceedings of the 26th International Congress of Psychology, Montreal, Canada, 16-21 August 1996. - P.250-7.
12. Привалова Н.Н. Нейропсихологическая оценка динамических характеристик асимметрии процессов регуляции психической деятельности у лиц с минимальной мозговой дисфункцией // Психологический журн. – 2001. – Т. 22, №6. – С.92-98.
13. Привалова Н.Н. Нейропсихологический анализ нарушений высших психических функций у больных неврозами и неврозоподобными состояниями на фоне органических заболеваний ЦНС различной этиологии. - Украинский вестник психоневрологии, - Харьков,1995. - Т.3, вып.2. - С.283- 286.
14. Привалова Н.Н., Сухоруков В.И. Нейропсихологические маркеры психической адаптации у ветеранов военных конфликтов //Журн. «Врачебная практика». – 2001. -№1. – С.86-92.
15. Привалова Н.Н., Сухоруков В.И. Нейропсихологические маркеры динамики функционального состояния мозга у больных с ДЭ под влиянием геомагнитных факторов // Матеріали Першого національного конгресу «Інсульт та судинні мозкові захворювання», Київ, 14-15 вересня 2006 р.. – Київ, 2006. – С.69-70.
16. Привалова Н.Н. Анализ динамики когнитивных и эмоциональных процессов у больных с дисциркуляторной энцефалопатией под влиянием геомагнитных факторов // Український вісник психоневрології.- 2007. - Т.15, вип. 1 (50), додаток. С.104.
17. Привалова Н.М., Сербіненко І.А. Динаміка деяких характеристик вищих психічних функцій хворих на енцефалопатію з неврозоподібною симптоматикою при змінах геомагнітних впливів // ІУ Міжнародна наукова конференція “Психофізіологічні та вісцеральні функції в нормі і патології”, присвячена 90-річчю від дня народження П.Г.Богача. Україна, Київ, 8-10 жовтня 2008 року. - Тези доповідей. – Київ, 2008. – С.159-160.
18. Привалова Н.М., Сербіненко І.А. Особливості неврозоподібної симптоматики у хворих на енцефалопатію //Тези У національного конгресу патофізіологів України “Сучасні проблеми патофізіології: від молекулярно-генетичних до інтегративних аспектів” - Журн. “Патологія”. – 2008. - Т.5, №3. – С.130.
19. Привалова Н.М. та ін. Можливості використання деяких характеристик вищих психічних функцій розробки нових підходів до оцінки стану здоров'я школярів, - Український вісник психоневрології. - Харків, 1994. - Вип.4. - С.235-238.
20. Privalova N.N. et al. Forming of the arbitrary regulation of psychical activity as one of the directions for the recovery of psychical health in children. // Proceedings of the Global Congress on Rehabilitation in Psychiatry, Belgrade, Yugoslavia, 27-30 August 1997. - 164 (P.53).
21. Privalova N.N. Aspects of the arbitrary regulation of psychological activity as an index of the state of health in children of primary school age. // Abstracts of the Fifth European Congress of Psychology. - July 6th-11th 1997, Dublin, Ireland. - Dublin, 1997. - P. 436.
22. Гроховський В.В., Лавінська Л.І., Привалова Н.М. Нейропсихологічний аналіз порушень вищих психічних функцій у дітей, хворих на епілепсію //Запорозький медичний журнал. – 2008. - №3 (48). – С.61-65.

УДК 316.624.2

Проблема субъекта в теории учебной деятельности.

Репкина Н.В.

В статье противопоставляется системно-психологический подход к проблеме субъекта учения его феноменологическому описанию. Показано, что субъект учения характеризуется целостной системой интегративных психических процессов: определяющей рефлексией, пониманием, мотивацией и целеполаганием. Такая система складывается уже к концу начального обучения, если в его основу положены теоретические понятия и оно организовано в форме учебного диалога.

Ключевые слова: субъект учения, система развивающего обучения Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова, определяющая рефлексия, система теоретических понятий, интегративные психические процессы, учебная деятельность, процесс понимания, мотивация, целеполагание, эмпирическое понятие.

У статті протиставлено системно-психологічний підхід до проблеми суб'єкта учіння його феноменологічному опису. Показано, що суб'єкт учіння характеризується наявністю цілісної системи інтегративних психічних процесів: визначальною рефлексією, розумінням, мотивацією й цілепокладанням. Така система складається вже до кінця початкового навчання, якщо в його основу покладені теоретичні поняття й воно організоване у формі навчального діалогу.

Ключові слова: суб'єкт учіння, система розвивального навчання Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова, визначальна рефлексія, система теоретичних понять, інтегративні психічні процеси, учбова діяльність, процес розуміння, мотивація, цілепокладання, емпіричне поняття.

In the given article the system-psychological approach to a problem of the subject of the learning is opposed to its phenomenological description. It is shown that the subject of the learning is characterized by complete system of integrative mental processes: a determining reflection, understanding, motivation and goal-setting. Such system develops already by the end of the elementary education if in its basis are put theoretical concepts and the education is organized in the form of educational dialogue.

The main words: subject of the learning, , Elkonin - Davydov's developmental education system, determining reflection, theoretical concepts system, integrative mental processes, learning activity, understanding process, motivation, goal-setting, empirical concept.

Принципиальная особенность системы развивающего обучения Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова состоит в том, что она является одной из немногих развивающихся педагогических систем. Всего за 50 лет своего существования она прошла путь от научной гипотезы через развернутую теоретическую концепцию к реально функционирующей системе школьного образования, по крайней мере, начального, получившей широкое общественное и государственное признание. Важнейшим фактором ее развития явилось развитие теоретической основы, ядром которой является теория учебной деятельности. Именно существенные качественные сдвиги в теоретическом понимании содержания, строения и закономерностей становления учебной деятельности явились непосредственным основанием для постановки и решения ряда важнейших психологических, дидактических и методических проблем системы развивающего обучения. Попытаемся показать характер и масштабы изменений, произошедших в теории учебной деятельности на протяжении 50 лет на примере понятия субъекта учения.

Понятие субъекта явилось отправной точкой разработки теории учебной деятельности. Уже в исходной гипотезе относительно природы учебной деятельности Д.Б. Эльконин рассматривал ее как деятельность по самоизменению субъекта [10]. Эта гипотеза была активно поддержана В.В. Давыдовым. Хотя он длительное время не использовал в своих работах понятие субъекта, но фактически имел его в виду, поскольку ему была чрезвычайно близка идея самоизменения, саморазвития школьника в процессе обучения [2]. Однако представления о субъекте учебной деятельности являлись слишком абстрактными, малосодержательными. Обычно авторы ограничивались такими его описательными характеристиками, как желание и умение учиться или инициативность, самостоятельность и ответственность в процессе учения. Но оставалось неясным, какие психологические свойства лежат в основе этих внешних проявлений субъекта учения, что должно произойти с учеником в процессе обучения, чтобы у него появились соответствующие качества. Разработка целостной, последовательной теории учебной деятельности была невозможна без наполнения конкретным психологическим содержанием понятия ее субъекта.

Конечно, проблема субъекта так или иначе затрагивалась в исследованиях специфики мотивов учебной деятельности (А.К. Дусавицкий, А.К. Маркова), особенностей учебной задачи и целеполагания (Е.И. Машбиц, В.В. Репкин, Ю.М. Швалб), действия моделирования (Давыдов и др.), особенностей действий контроля и оценки (Л.В. Берцфаи, А.В. Захарова, В. Романко), видов общения в обучении (Г.А. Цукерман) [3, 5, 6, 9].

Но данные, накопленные о субъекте учения в этих и других исследованиях, остались фактически не проанализированными и не обобщенными. Мы попытались решить эту задачу, хотя бы в гипотетической форме. При этом мы стремились учесть новые данные о субъекте, накопленные в общей психологии, а также отраслях психологической науки, изучающих конкретные виды человеческой деятельности (инженерная психология и психология творчества). Разделяя точку зрения А.В. Брушлинского на субъекта деятельности, как субъекта созидания, творчества, инноваций [1], мы исходили из предположения о том, что непосредственным основанием такой деятельности является некоторая целостная система интегративных психических процессов [4], ядро которой составляют процессы понимания, мотивации и целеполагания. Эти психические процессы опираются на определяющую рефлексии и, в свою очередь, подчиняют себе первичные психические процессы (восприятия, мышления, памяти, внимания, эмоций и т.д.), существенно перестраивая их.

Есть все основания предполагать, что необходимые условия для развития определяющей рефлексии и опирающихся на нее процессов понимания, мотивации и целеполагания возникают уже в начальной школе, когда ребенок приступает к систематическому овладению обобщенными способами осуществления

различных действий, составляющих основное содержание культуры. Но реализация этих предпосылок существенно затрудняется содержанием традиционного начального обучения, которое сводится к усвоению операциональной стороны тех или иных способов действия, зафиксированной в формально обобщенных правилах, предписаниях, схемах и т.п. [5, 8]. Не случайно многие исследователи относят развитие определяющей рефлексии и рефлексивных процессов к подростковому возрасту, когда содержанием обучения становятся не только сами способы действия, но и их основания, зафиксированные в теоретических понятиях и других формах содержательного обобщения. Положение существенно изменяется в условиях системы развивающего обучения, одна из фундаментальных особенностей которого состоит в том, что в основу его содержания положена система теоретических понятий. Логично предположить, что в рамках такой системы обучения будут интенсивно развиваться не только первичные психические процессы, непосредственно обеспечивающие усвоение знаний и умений (восприятие, мышление, память), но и рефлексивные процессы, составляющие психологическое ядро субъекта.

Проверка настоящей гипотезы явилась одной из целей комплексного диагностического исследования проведенного в 1995 – 2007 годах в различных регионах России, Украины, Казахстана, в выпускных классах начальной школы, где обучение велось по системе Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова. При этом мы имели в виду, что к середине 90-х годов достаточно четко обнаружилось различие между двумя вариантами реализации системы в массовой школе [7]. В каждом из этих вариантов общие исходные принципы системы конкретизируются по-разному. Первый вариант РО: в основу содержания обучения положена система теоретических понятий, учебная активность организуется как квази-исследование предметного содержания понятий, а в качестве основной формы организации учебного процесса используется коллективный учебный диалог с участием учителя. Второй вариант РО: основное содержание обучения составляют обобщенные способы решения типовых задач, причем различие между теоретическим и эмпирическим обобщением игнорируется, а фактически предпочтение отдается усвоению формально обобщенных эмпирических способов; учебная активность направлена на анализ усваиваемых способов, а в качестве основных форм организации этой активности используется самостоятельная групповая работа учащихся и последующее коллективное обсуждение ее результатов при участии учителя (учебная дискуссия).

Из 69 классов, обучавшихся по системе РО, первый вариант ее реализации был зафиксирован в 39 классах, второй в 30. Кроме того, для сравнения исследование было проведено в 10 гимназических и специализированных классах, где традиционная система реализовалась на высоком уровне.

По своей форме диагностические задания были максимально приближены к типичным учебным заданиям начальной школы, а по своему содержанию и трудности материала они были вполне доступны учащимся. Задания выполнялись учениками индивидуально при строго дозированной помощи экспериментатора, которая оказывалась в необходимых случаях. Тем самым результаты выполнения каждого из предложенных диагностических заданий позволяли обнаружить комплекс психологических свойств, которые по нашему предположению характеризуют ученика как субъекта учения.

Не имея возможности в рамках данной статьи подробно анализировать полученные результаты (см. в 7, 8), остановимся на их общей характеристике.

Анализ результатов выполнения диагностических заданий позволил выделить три группы учащихся, принципиально отличавшихся друг от друга особенностями рефлексии, понимания, учебной мотивации и целеполагания, а также теми выводами, к которым пришли ученики при выполнении задания и их отражением в самосознании.

У учеников, отнесенных нами к первой группе, была обнаружена содержательная определяющая рефлексия, то есть способность зафиксировать недостаточное понимание объективных оснований ранее усвоенных действий при столкновении с новой ситуацией. Это непонимание оказалось достаточно действенным мотивом, обеспечившим активное обследование ситуации, самостоятельную постановку новой учебной задачи и ее успешное решение, состоящее в уточнении ранее усвоенного или нахождении нового общего способа действия, опирающегося на более глубокое и точное понимание его объективных оснований. Именно этот сдвиг в понимании и фиксировался в самосознании учеников в форме положительной содержательной прогностической оценки возможностей осуществления действия в новых условиях.

У учеников второй группы определяющая рефлексия ограничивалась констатацией отсутствия знаний, необходимых для выполнения предъявленных заданий, и никак не касалась понимания способов действия, то есть носила формальный характер. Такая рефлексия стимулировала интерес к новым фактам, содержавшимся в заданиях, что было дополнительным мотивом учебной активности при их выполнении. Этот мотив способствовал постановке учениками задачи на усвоение нового частного способа действия, соответствующего конкретной ситуации задания. Однако и при постановке этой задачи, и особенно в процессе ее решения значительному числу учеников требовалась помощь со стороны экспериментатора. В результате выполнения каждого из заданий ученики приходили к выводу о наличии еще одного, ранее неизвестного им способа действия. Однако объективные основания, объединяющие обнаруженные частные способы в целостную систему, оставались за пределами их понимания. Соответственно не наблюдалось каких-либо качественных сдвигов в самосознании, что находило свое выражение в прогностической самооценке, оставшейся такой же ограниченной наличными знаниями, как и до выполнения задания.

У учеников, отнесенных нами к третьей группе, не обнаружилось никаких признаков определяющей рефлексии. В предъявленных заданиях эти ученики не обнаруживают для себя ничего нового, а трудности при их выполнении связывают не с новизной материала или способов действия с ним, а с чисто случайными факторами, объясняя ее своей невнимательностью, тем, что плохо подумал, и т.п. Естественно, что у таких учеников отсутствовал какой-либо содержательный мотив дальнейших действий. Единственным мотивом, побуждающим к дальнейшему выполнению задания, явилась характерная для младших школьников привычка

отвечать на вопросы взрослого. Однако ни сами эти вопросы, ни ответы на них, в отсутствие какой-либо задачи не связывались между собой в целостную систему. В конечном счете, выполнение задания не приводило этих учеников ни к новому пониманию, ни к расширению знаний. Соответственно не произошло, и не могло произойти каких-либо сдвигов в самосознании этих учеников. Их итоговая самооценка оказывалась в высшей степени неопределенно-бессодержательной.

Указанные три группы учеников были обнаружены во всех обследованных классах. Но распределение учеников по этим группам существенно различалось в классах, обучавшимся по разным системам. В классах, где обучение велось по первому варианту РО, около 70% учеников было отнесено к первой группе, ко второй группе около 25%, к третьей – около 5%. В классах, обучавшихся по второму варианту РО, соответствующие показатели составляют 20%, 60%, и 20%. Что касается классов, обучавшихся по разным вариантам традиционной системы, только отдельные ученики (5%) показали результаты, позволившие отнести их к первой группе, примерно 35% - во второй группе, и большинство учеников (около 60%) оказались в третьей группе.

Полученные данные позволяют сформулировать некоторые выводы относительно субъекта учебной деятельности и уровня его развития к концу начального обучения.

1. Во всех обследованных классах были зафиксированы три основных типа учебной активности, из которых только один по своим поведенческим характеристикам (инициативность, самостоятельность и ответственность) и по своему конечному результату (самоизменение субъекта, выражающееся в новом, более глубоком понимании предмета и новом отношении к нему) может быть охарактеризован как учебная деятельность в собственном смысле этого слова, то есть как вид предметно-преобразовательной творческой деятельности человека. Такой вид учебной активности наблюдался только у учеников, отнесенных нами к первой группе. Что касается учеников двух других групп, то для них характерна активность, направленная на усвоение общих или частных способов решения типовых задач. Варианты этой активности могут существенно отличаться друг от друга уровнем заинтересованности и самостоятельности учеников, но в любом случае они не приводят к сколько-нибудь заметным изменениям в самосознании учеников и их отношении к изучаемому предмету, то есть не могут рассматриваться как особый вид преобразовательной деятельности.

2. Было установлено, что учебная активность высшего типа имеет место только у тех учеников, которые обнаруживают способность осуществить содержательную определяющую рефлексию, вскрывающую недостаточность сложившегося в предшествующем обучении понимания предмета. Тем самым актуализируется содержательный, собственно учебный интерес, побуждающий ученика поставить перед собой, а затем решить самостоятельно или с помощью другого человека, задачу на устранение обнаруженного непонимания. Ни у одного из учеников, у которых не были зафиксированы содержательная рефлексия, мотивация и задачи, обусловленные недостатком понимания предмета, учебная активность характера деятельности не приобретала. Таким образом, полученные результаты подтверждают гипотезу, согласно которой содержательная определяющая рефлексия и опирающиеся на нее интегративные процессы понимания, мотивации и целеполагания являются той целостной системой психических процессов и качеств индивида, которая является ближайшей предпосылкой для его участия в человеческой деятельности в качестве субъекта.

3. Тот факт, что свойства субъекта учебной деятельности были зафиксированы у значительного, статистически значимого числа обследованных учеников, свидетельствует о справедливости предположения о том, что необходимые предпосылки для развития этих свойств возникают уже в начальной школе. Вместе с тем, весьма существенные различия, зафиксированные в разных группах классов, подтверждают гипотезу, согласно которой возможность реализации этих предпосылок принципиально зависит от системы начального обучения. Принципиально отличаются в этом отношении не только системы традиционного и развивающего обучения, но и два варианта последней. Только в условиях первого варианта системы развивающего обучения можно говорить о педагогически управляемом развитии учеников как субъектов учебной деятельности. В других условиях обучения, особенно в рамках традиционной системы, этот процесс оказывается стихийным, а его результаты – случайными.

4. То обстоятельство, что в классах, обучавшихся по первому варианту системы развивающего обучения, у большинства учеников обнаружены свойства субъектов учебной деятельности, позволяет рассматривать младший школьный возраст как сенситивный период для развития этих свойств. Сами же эти свойства, то есть содержательную определяющую рефлексию, понимание, учебную мотивацию и целеполагание – в качестве центральных психологических новообразований младшего школьного возраста. При этом находит подтверждение мысль, неоднократно высказывавшаяся Д.Б. Элькониным и В.В. Давыдовым о том, что психологические новообразования являются функцией не возраста, как такового, а содержания ведущей деятельности, характерной для данного возраста. С этой точки зрения, вызывают сомнения утверждения о том, что недостатки в развитии субъекта учебной деятельности в начальной школе могут и должны быть компенсированы в подростковом возрасте. Такая компенсация, если и возможна, то оказывается случайной и далеко не всегда полноценной, так как учебная деятельность в этот период перестает быть ведущей.

5. Свойства, характеризующие учеников как субъектов учебной деятельности, были обнаружены в процессе индивидуального выполнения ими диагностических заданий. Это ставит под сомнение утверждение ряда авторов, согласно которому, к концу начального обучения формируется только коллективный субъект учебной деятельности, индивидуализация которого является задачей развивающего обучения в основной школе. Наши данные свидетельствуют о том, что с самого начала обучения ученик развивается как индивидуальный субъект учения, то есть что такие свойства как рефлексия, понимание, мотивация и целеполагание являются свойствами индивида, а не группы. Другое дело, что эти свойства наиболее успешно развиваются в условиях коллективной учебной деятельности, которая и является оптимальной формой ее организации в младшем

школьному візасте.

6. Если различия в уровне развития учеников, обучавшихся по разным системам обучения, может быть объяснено разным содержанием и организацией обучения, то наличие таких различий в классах, обучавшихся по первому варианту системы РО, требует особого объяснения. Мы предполагаем, что оно обусловлено формализацией содержательных обобщений при переходе от решения собственно учебных задач поисково-исследовательского типа к задачам на практическое применение усвоенных понятий, то есть к задачам, связанным с формированием навыков. При решении таких задач ученики переходят к ориентации не на внутренние свойства и отношения предмета, а на его опознавательные признаки, что нередко влечет за собой иллюзию понимания предмета, формализацию определяющей рефлексии, утрату актуальности собственно учебных мотивов и целей. Преодоление разрыва между психологической организацией деятельности в процессе решения собственно учебных и практических задач оказывается одной из открытых проблем теории учебной деятельности, без решения которой нельзя окончательно решить и задачу развития ее субъекта.

7. Все исследованные системы различаются развивающим эффектом, но в то же время было зафиксировано, что во всех классах ученики достаточно успешно справляются со стандартными заданиями. Особенно мало различается вычислительный навык. Т.е. стандартная оценка может нивелировать различия между результатами перечисленных вариантов обучения. Внешнее наблюдение, в зависимости от учителя, может быть также очень сходно: коммуникация детей на уроке, высокая активность и т.п. Т.е. ни внешнее наблюдение, ни государственные стандарты не обнаруживают существенных различий между системами, что приводит к выводу о необходимости специальной диагностики.

Литература:

1. Брушлинский А.В. Психология субъекта /ответств. ред. В.В. Занкал.- СПб.: Изд-во «Алетейя», 2003. – 272с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. – 544 с.
3. Дусаицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. М. Дом педагогики, 1996. – 208 с.
4. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. М. Ин-т психологии РАН, 2004. – 424с.
5. Репкин В.В. Типы учебной активности и методы обучения //Репкин В.В., Репкина Н.В. Развивающее обучение. Теория и практика. – Томск: Пеленг, 1997. С. 3 – 47.
6. Репкин В.В. Формирование учебной деятельности в младшем школьном возрасте //Репкин В.В., Репкина Н.В. Развивающее обучение. Теория и практика. – Томск: Пеленг, 1997. С. 198 – 209.
7. Репкина Н.В. Система Развивающего обучения в школьной практике. Вопросы психологии, М., 1997 № 3 С. 40 – 51.
8. Репкина Н.В. О возможности формирования учебной деятельности младших школьников в разных системах обучения// Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/за ред. Академіка С.Д. Максименка. – К.: Нора-друк, 2007 – вип. 26. – С. 163-173.
9. Цукерман Г.А. Как младшие школьники учатся учиться. Москва – Рига ПЦ Эксперимент, 2000. – 224 с.
10. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1989. – 560с.

УДК 159.923-055.2:618.19-089.87

Психологические особенности личности женщин, перенесших радикальную мастэктомию

Селезнева О.С.

В данной статье рассматриваются вопросы изучения психологических особенностей личности женщин, перенесших радикальную мастэктомию. Актуальность обусловлена необходимостью разработки коррекционных программ, тренингов, индивидуальных методов психотерапии для социальной адаптации женщин, перенесших РМЖ. С целью исследования использовался стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМИЛ. При анализе полученных результатов выявлено, что основные деформации в функционировании личности в связи с перенесенной мастэктомией выявлены в эмоционально-мотивационной сфере личности (эмоциональная неустойчивость, тревожность, ригидность), полоролевой сфере (усиление черт мужественности) и сфере социального взаимодействия (интроверсия, обособленность и отчужденность).

Ключевые слова: радикальная мастэктомия, психологические особенности личности, психоонкология.

В статті розглядаються питання вивчення психологічних особливостей особистості жінок, які перенесли радикальну мастектомію. Актуальність обумовлена необхідністю розробки корекційних програм, тренінгов, індивідуальних методів психотерапії для соціальної адаптації жінок, які перенесли РМЖ. В дослідженні використовувався стандартизований многофакторний метод дослідження особистості СМІЛ.

В ході аналізу одержаних результатів виявлено, що основні деформації функціонування особистості в зв'язку з перенесеною мастектомією виявлені в емоційно-мотиваційній сфері особистості (емоційна, тривожність, ригідність) статево-рольовій сфері (посилення рис мужності) та сфері соціальної взаємодії (інтроверсія, відокремленість, відчуженість).

Ключові слова: радикальна мастектомія, психологічні особливості особистості, психоонкологія

This article discusses the study of psychological traits of women who had undergone radical mastectomy. The urgency is due to the need to develop intervention programs, training, individual psychotherapy methods for the social adaptation of women undergoing breast cancer, the purpose of the study used a standardized method for multivariate study of personality SMILA. In the analysis of the results revealed that the main deformation in the functioning of the individual in connection with the transferred mastectomy revealed in the emotional-motivational sphere of personality (emotional instability, anxiety, and rigidity), sex-role area (increased masculine characteristics) and the sphere of social interaction (introversion, isolation and alienation).

Keywords: radical mastectomy, the psychological characteristics of personality, Psycho-Oncology.

Актуальность. В настоящее время среди различных онкологических заболеваний у женщин рак молочной железы (РМЖ) устойчиво занимает первое место (от 18–19 до 28–29% в зависимости от региона). Пик данного заболевания приходится на возраст 40–60 лет, основным методом лечения признается хирургический метод – радикальная мастэктомия (РМЭ). Вместе с тем, медицинские вмешательства позволяют исключить только лишь органический и физический дефект. В то время как любое тяжелое соматическое заболевание, являясь психотравмирующим воздействием, имеет множественные психологические последствия, связанные с необратимостью и тяжестью самого заболевания (РМЖ) и перенесенной операции (РМЭ). Подобная психотравматизация отражает фатальность «рака», а сам диагноз воспринимается в ореоле «приговора» смерти. В результате у больных возникает целая серия психогенных реакций, зачастую сменяющих друг друга: депрессия, апатия, тревога, эйфория в зависимости от особенностей личности пациента, силы и тональности переживаний. Поэтому выявление влияния мастэктомии на изменения в структуре и функционировании личности позволит создать эффективные методы психотерапевтической помощи женщинам (по данным Т.Левин, W.D.Kissane [6], применение некоторых методов психотерапии повышает степень выздоровления в послеоперационном периоде, что делает данную проблему актуальной задачей современной медицинской психологии).

В связи с указанным, цель статьи – выявить особенности структуры личности и в целом личностного функционирования женщин, перенесших радикальную мастэктомию.

Теоретический обзор. Тяжелая болезнь, независимо от того, какова ее биологическая природа, какой орган или функциональная система оказывается пораженной ею, достаточно часто ставит человека в психологически сложные жизненные условия.

Субъективное отношение к своему заболеванию А.Р. Лурия назвал внутренней картиной болезни, которая складывается из интеллектуальной интерпретации диагноза заболевания, когнитивной оценки его тяжести, прогноза, эмоционального проявления и поведенческих реакций. [цит. по 10]. Типология психологического реагирования на болезнь, созданная А.Е.Личко и Н.Я.Ивановым [цит. по 10], основана на оценках влияния трех факторов: 1) природы самого заболевания, 2) типа личности, включающего характер, 3) отношения к заболеванию в ближайшем окружении больного.

Отношение к болезни включает в себя: знание о болезни, понимание ее роли в жизненном функционировании больного, ощущения и переживание боли, ощущение сложившейся ситуации или ее игнорирование, принятие роли больного и выработка стратегии поведения в связи с болезнью, активная борьба с болезнью. Изменения деструктивного характера связаны главным образом с осознанием человеком своей болезни и ее возможных последствий. Все деструктивные личностные изменения, особенно психологическая изоляция больного, могут вызвать у человека ощущение потери смысла жизни, одним из проявлений которого

является отказ от лечения, считая его безнадежным.

В МКБ-10 описанные типы реагирования на постановку диагноза и имеющееся заболевание могут быть отнесены к рубрикам F43 «Реакция на тяжелый стресс и нарушения адаптации», которая диагностируется при наличии сильного стрессового жизненного события, вызывающего острую стрессовую реакцию, или значительного изменения в жизни, приводящего к продолжительно сохраняющимся неприятным обстоятельствам, в результате чего развивается расстройство адаптации (F43.0 Острая реакция на стресс, F43.1 Посттравматическое стрессовое расстройство, F43.8 Другие реакции на тяжелый стресс).

Эмоциональная травма, лежащая в основе онкологического заболевания, является наиболее интенсивной по сравнению с другими соматическими заболеваниями. Поэтому в дальнейшем мы будем рассматривать влияние именно онкологических заболеваний на психику.

Обнаружение опухоли, в частности злокачественной, резко меняет жизнь больного и его близких.

О наличии выраженных изменений в психике онкологических больных свидетельствует множество фактов: 1) отказы от операций и лечения, 2) реактивные состояния в виде тревоги, депрессии, негативных и агрессивных реакций, 3) суициды, расстройство взаимоотношений в семье и на работе, 4) наличие скрытой и/или явной канцерофобии среди значительной части населения. Н.Н. Блинов и В.А. Чулкова [13] говорят о «психологическом кризисе» онкологических больных, который характеризуется повышенной тревогой, чувством безнадежности или неопределенности, одиночества, пессимистической оценкой будущего, идеями самообвинения и т.п. А.В. Гнездилов [12], изучив психологические реакции больных раком, пишет, что они могут соответствовать даже психотическому уровню. От 92 до 100 % больных со злокачественными новообразованиями, поданным Е.Ф. Бажина и А.В. Гнездилова [12], страдают нервно-психическими расстройствами. Н. Пезешкиан [9], отмечая интенсивность эмоционального напряжения при постановке диагноза «рак», пишет, что заболевший воспринимает его как «послание смерти».

Высокая распространенность опухолей молочной железы, как доброкачественных, так и злокачественных, служит причиной повышенного внимания многих исследователей различного профиля к этой проблеме. В настоящее время все большее значение в реабилитации онкобольных приобретает такое направление как психоонкология. Успехи химио-, радио- и иммунотерапии приводят к увеличению продолжительности жизни онкологических больных, но, к сожалению, качество жизни и психическое состояние таких пациентов зачастую остается неудовлетворительным и сопровождается психологическими нарушениями различного уровня (от невротического до психотического).

Молочные железы многие века ассоциируются с женственностью, это неотъемлемая часть женского имиджа. Удаление молочной железы в результате тяжелого заболевания для большинства женщин является психологическим шоком. Женщина может чувствовать себя обезображенной, невольно испытывать стыд, что снижает у нее сексуальное влечение. К сожалению, по данным статистики, около 30% семейных пар, где женщина оказывается в такой ситуации, распадаются. Часто мужья таких женщин открыто говорят о том, что им тяжело видеть свою жену после операции [1].

Существующая практика послеоперационной реабилитации не всегда оказывает ожидаемый эффект. «Опыт» переживания РМЖ у женщин разных возрастов и разного психосоциального уровня проходит поразному. А потому и помощь им должна строиться индивидуально, для того чтобы избежать возможных проблем. В некоторых случаях элементы реабилитации следует проводить еще на дооперационном периоде, до начала лечения. И тогда последующий эффект приумножается и становится более эффективным. Нередко моделирование индивидуальных реабилитационных программ проходит без учета имеющихся сведений о КЖ. Известно, что женщинам, перенесшим РМЖ, требуется особая психологическая поддержка [9].

Таким образом, учитывая все вышесказанное, можно сделать выводы о том, что особого внимания, с нашей точки зрения, заслуживают исследования психоэмоциональной сферы у женщин, которым поставлен диагноз рак молочной железы. Разработка коррекционных программ, тренингов, индивидуальных методов психотерапии для социальной адаптации женщин, перенесших РМЖ является актуальной в настоящее время.

Результаты исследования. Исследование проводилось на базе Харьковского областного клинического онкологического центра. В исследовании приняло участие 60 женщин, из которых было сформировано 3 исследовательские выборки:

1) первая группа – 40 женщин в возрасте от 40 до 60 лет, все женщины являются пациентами Харьковского областного клинического онкологического центра. Женщинам данной группы был поставлен диагноз рак молочной железы (2 и 3 стадии), и была проведена радикальная мастэктомия 2-3 года назад.

В дальнейшем мы раздели данную группу на две подгруппы:

- женщины репродуктивного возраста (40-50 лет) – 1 исследовательская выборка;
- женщины в возрасте постменопаузы (51-60 лет) – 2 исследовательская выборка.

2) вторая группа - 20 соматически здоровых женщин в возрасте от 40 до 60 лет, данная группа условно может быть обозначена как группа контроля – 3 исследовательская выборка. Наличие контрольной группы было необходимо для сравнительного анализа «здоровой» личности и личности женщины, перенесшей тяжелое заболевание (рак молочной железы) и операцию (радикальную мастэктомию).

В исследовании использовался стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМИЛ (модифицированный тест ММРІ, Собчик Л.Н.). На рисунке 1 изображены профили личности женщин трех исследовательских выборок. Как видно из рисунка, имеются различия в типе профилей и выраженности отдельных шкал. Поэтому рассмотрим каждый их профилей в отдельности.

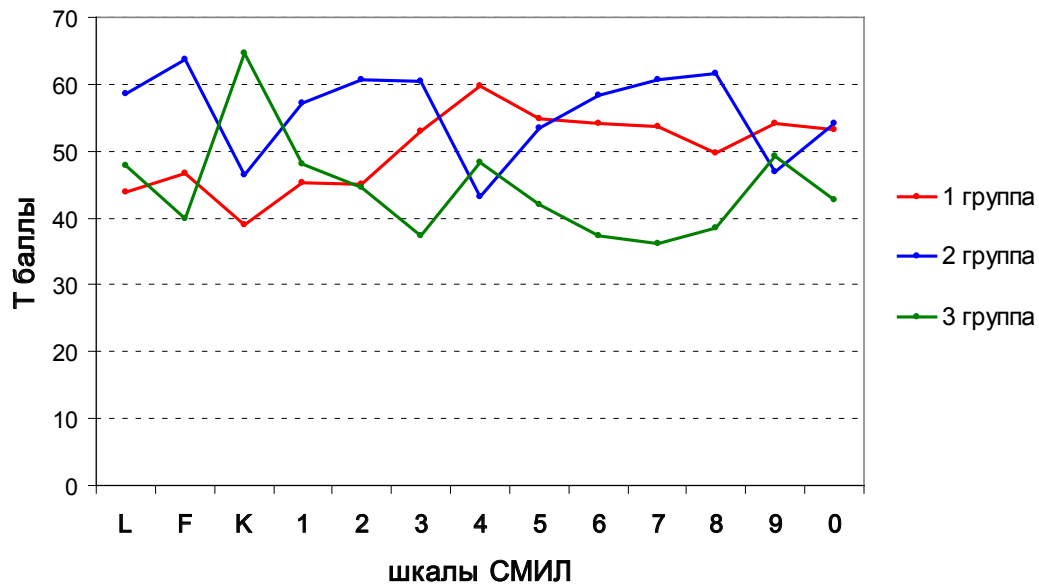

Рис. 1. Профиль личности женщин трех исследовательских выборок

Рисунок 2 отражает профиль личности женщин в репродуктивном возрасте (40-50 лет), которым была выполнена операция по удалению молочных желез.

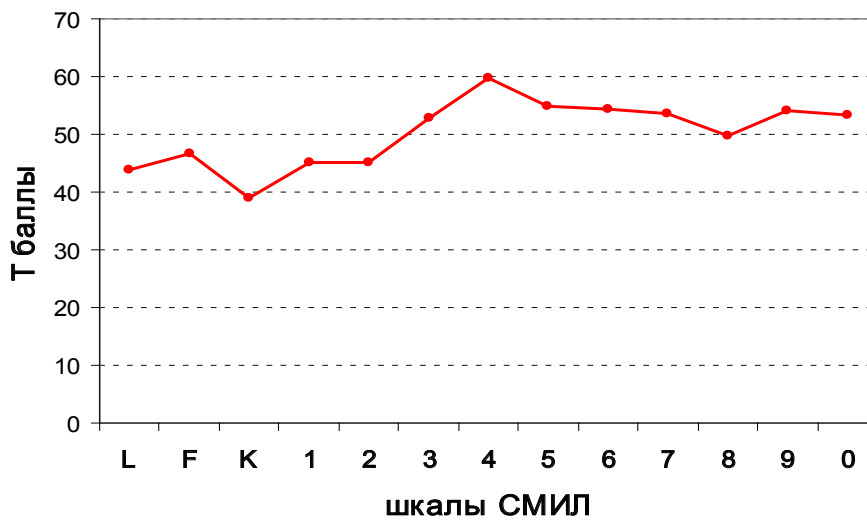

Рис. 2 Профиль личности женщин репродуктивного периода (40 -50 лет, перенесшие мастэктомию)

По типу данный профиль приближается к «линейному» профилю, когда показатели основных шкал находятся в пределах 45-55 T баллов. В дано случае только показатель по 4-ой шкале имеет значение 60 T, остальные шкалы действительно попадают в диапазон 45-55 T. Данный тип профиля отражает нормативное «строение» личности, это означает, что перенесенная операция не вызвала деформации структуры личности или что действие совладающих механизмов позволило компенсировать такое деформирующее влияние.

На рисунке 3 изображен профиль личности женщин в возрасте 51-60 лет, которым была сделана радикальная мастэктомия.

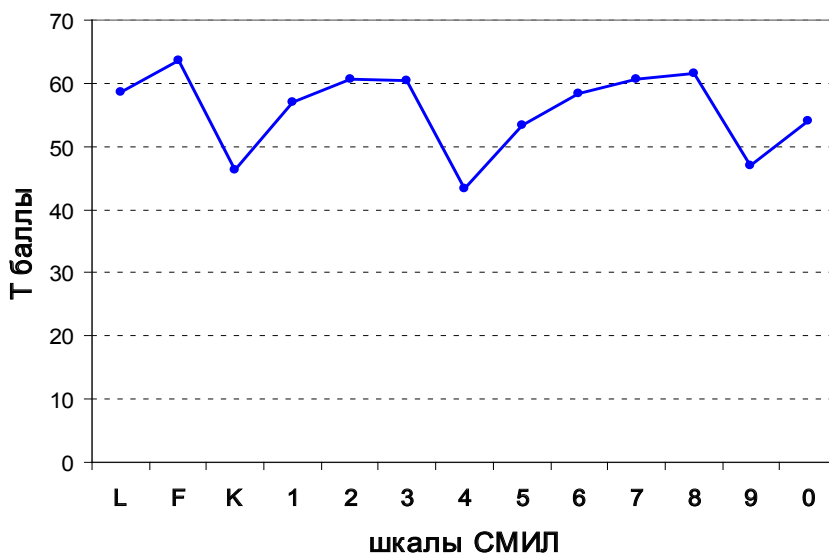

Рис. 3 Профиль личности женщин постменопаузального возраста (51 -60 лет, перенесшие мастэктомию)

В данном профиле необходимо отметить повышение по шкале F (64 Т), что отражает эмоциональную неустойчивость исследуемых, избыточную самокритичность, возможно, также это является отражением их болезненного состояния и сниженной работоспособности.

По типу данный профиль приближается (хотя значения и не превышают 70 Т) к «невротическому» типу профиля – подъем по 1-й, 2-й и 3-ей шкалам (шкалы невротической триады) и сопутствующий подъем по 7-й и 8-й шкалам. Данный профиль отражает высокий уровень невротизации личности, что может быть обусловлено перенесенной операцией.

На рисунке 4 представлен профиль личности женщин группы контроля.

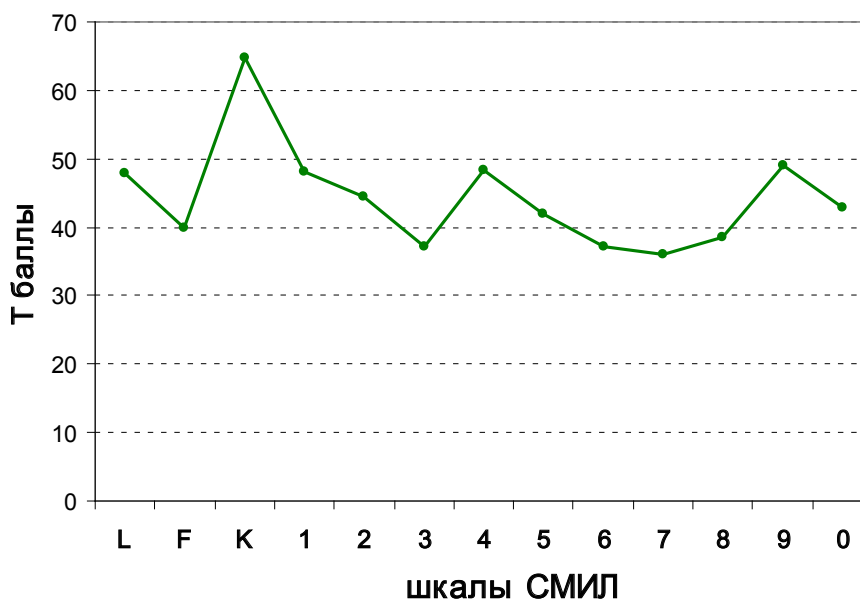

Рис. 4 Профиль личности женщин третьей исследовательской выборки (группа контроля)

По типу данный профили может быть отнесен к «утопленному» профилю, когда большинство шкал находятся в диапазоне ниже 45 Т, а остальные не превышают значение 50 Т. При это, как указывает Л.Н.Собчик, такой профиль часто сопровождается повышенными значениями шкал достоверности L или K, при низкой F), что мы видим на данном профиле – по шкале K 65 Т, а по F 40 Т. Данный профиль характеризует установочное и критичное отношение к процедуре тестирования, отражает социабельность испытуемых и стремление произвести приятное впечатление.

Следующим этапом стал анализ выраженности отдельных шкал в трех исследовательских группах. Для этого мы произвели сравнение трех выборок с использованием U-критерия Манна-Уитни.

Данные, приведенные в таблице 1, могут быть проанализированы в двух аспектах: 1) изменения личности, связанные с болезнью и операцией (сравнение двух групп онкобольных с группой контроля);

2) возрастные особенности последствий онкологического заболевания и мастэктомии (сравнение первой и второй исследовательских выборок – женщин, перенесших мастэктомию в разном возрасте).

Таблица 1

Различия в структуре личности женщин трех исследовательских выборок

Шкалы СМИЛ	U	Z	U	Z	U	Z
	1-2	1-2	2-3	2-3	1-3	1-3
1 «невротического сверхконтроля»	72,5**	-3,45	102,0'	1,85	121,0	-1,24
2 «пессимистичности»	70,0**	-3,52	58,5**	3,23	155,5	0,14
3 «эмоциональной лабильности»	68,0**	-3,57	0,0**	5,09	45,0**	3,66
4 «импульсивности»	46,5**	4,15	117,0	-1,37	52,0**	3,44
5 «шкала женственности-мужественности»	196,5	0,09	110,0'	1,59	109,0'	1,62
6 «ригидности»	139,0'	-1,65	22,5**	4,38	36,0**	3,95
7 «тревожности»	74,0**	-3,41	0,0**	5,09	7,0**	4,87
8 «индивидуалистичности»	62,5**	-3,72	0,0**	5,09	24,0**	4,33
9 «оптимизма и активности»	104,0**	2,60	104,5'	-1,77	116,5	1,38
0 «шкала социальной интроверсии»	169,5	-0,83	92,0*	2,16	102,5'	1,83

Примечание: *- $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ' - $p < 0,06-0,1$ (уровень тенденции)

При анализе деформаций личности, связанных с онкологическим заболеванием и операцией, можно отметить следующие особенности:

- общими закономерностями, которые выявлены для двух групп онкобольных женщин по сравнению с группой контроля является повышение нескольких шкал СМИЛ: 3-ей (эмоциональной лабильности), 5 – ой на уровне тенденции (мужественности/женственности), 6-ой (ригидности), 7-ой (тревожности), 8-ой (индивидуалистичности). Выявленные особенности отражают психологические последствия перенесенного заболевания и операции. В первую очередь они затрагивают эмоциональную сферу, что выражается в неустойчивости эмоций и конфликтном сочетании разнонаправленных тенденций (3-я шкала), при высоком уровне стресса (болезнь и операция) возможно появление вегетативных реакций или выраженной тревоге (что мы наблюдаем по 7-ой шкале), которая является конверсионной и замещает собой вытесненные проблемы, связанные невозможностью разрешить конфликт конструктивным путем. Таким конфликтом может быть удаление молочных желез и на психологическом уровне – лишение возможности быть женщиной, о чем косвенно свидетельствует повышение по 5-ой шкале, что означает большую выраженность черт мужественности. Повышенные показатели 6-ой, 7-ой и 8-ой шкалы означают наличие личностной дисгармонии и дезадаптивных состояний, аффективной захваченности доминирующей идеей, касающейся конфликтной ситуации (переживание последствий операции), застревание и сверхценное отношение на этих ситуациях и проблемах (в данном случае, это могут быть проблемы здоровья и женственности), обособленной личностной позиции и отчужденности (или избирательности) в межличностных отношениях. В целом выявленные тенденции отражают высокий уровень невротизации, связанный с длительной предшествующей психотравматизацией, вызванной онкологическим заболеванием и операцией.

- специфической особенностью для женщин репродуктивного возраста, перенесших радикальную мастэктомию (40-50 лет) является наличие повышенной 4 шкалы (импульсивности). Она отражает активную личностную позицию, высокую поисковую активность, в структуре мотивационной направленности - преобладание мотивации достижения, риск проявления спонтанной активности, направленной на реализацию сиюминутных побуждений, вопреки здравому смыслу и интересам окружающего социума. Часто лица с повышенной 4-ой шкалой реализуют защитный механизм вытеснения из сознания неприятной или занижающей самооценку личности информации. В данном случае эта особенность может быть понята как активные действия, направленные на преодоление ситуации, связанной со здоровьем, поиск методов лечения, борьба с имеющимися проблемами. В МКБ-10 [1.] крайний вариант проявления таких поведенческих реакции описан в рубрике F43.8 «Другие реакции на тяжелый стресс» как «синдром патологического отрицания болезни» - доминирование идей полного восстановления «любой ценой» физического и социального статуса, ликвидации причин заболевания и его последствий. Больные ощущают в себе потенциальные возможности усилием воли «переломить» ход событий, положительно повлиять на течение и исход соматического заболевания, «модернизировать» лечебный процесс нарастающими нагрузками или физическими упражнениями, производимыми вопреки медицинским рекомендациям. Поэтому описанный нами ранее «линейный» профиль, свойственный данной группе, может также быть отражение действий защитных механизмов подобного рода.

- специфической особенностью для женщин в периоде постменопаузы, перенесших радикальную мастэктомию (51-60 лет) является наличие повышенных 2-ой и 0-ой шкал. Это прямо противоположные тенденции, связанные с преобладанием пассивной личностной позиции и мотивацией избегание неудач,

осознание имеющихся проблем через призму неудовлетворенности и пессимистической оценки своих перспектив. В качестве защитного механизма реализуется пассивный уход от конфликта, бегство от проблем, отход от социальной активности, что снижает уровень включенности в социальную среду и усиливает обособленность и замкнутость.

При анализе возрастных особенностей последствий онкологического заболевания и мастэктомии выявлено повышение по ряду шкал СМИЛ: 1-ой 2-ой и 3-ей (шкалы невротической триады), 7-ой и 8-й шкалам, что описывает «невротический профиль» и отражает более высокий уровень невротизации и дезадаптивных состояний, характерных для второй возрастной группы. Также наблюдается снижение по двум шкалам: 4-ой (импульсивности) и 9-ой (оптимизма и активности), что означает большую пассивность, склонность к уходу от решения проблем. В сочетании с повышенными значениями по 1-ой и 2-ой шкале у женщин в возрасте постменопаузы (51-60 лет), перенесших радикальную мастэктомию это может означать глубокую депрессивную окраску настроения, ипохондрические состояния. Таким образом, с повышением возраста перенесения операции усиливается деструктивное влияние соматических проблем на психику.

На основании проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

1. Психоэмоциональная сфера женщин, которым поставлен диагноз рак молочной железы недостаточно изучена в последнее время. Разработка коррекционных программ, тренингов, индивидуальных методов психотерапии для социальной адаптации женщин, перенесших РМЖ является актуальной в настоящее время.

2. Основные деформации в функционировании личности в связи с перенесенной мастэктомией выявлены в эмоционально-мотивационной сфере личности (эмоциональная неустойчивость, тревожность, ригидность), полоролевой сфере (усиление черт мужественности) и сфере социального взаимодействия (интроверсия, обособленность и отчужденность).

Литература

1. Чуркин А.А., Мартюшов А.Н. Краткое руководство по использованию МКБ-10 в психиатрии и наркологии. – М.: “Триада-Х”, 2000. – 232 с.
2. Собчик Л.Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМЛЛ. – СПб. Изд. Речь, 2002- 238с.
3. Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов. – М.: Медицина, 1994 – 224 с.
4. Михнович Д., Клейн Д. Как снизить риск заболевания раком груди. – М.: Аквариум, 1994 – 190с.
5. Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака. – СПб.: Питер, 1995 – 250с.
6. Саймонтон К., Саймонтон С. Возвращение к здоровью. Новый взгляд на тяжелые болезни / Пер. с англ. Савельевой И. В. – СПб.: Питер пресс, 1995 – 208с.
7. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: практическое руководство / В. Д. Менделевич. - М. : МЕДпресс, 2001. — С. 231—238.
8. Блинов Н. Н. Роль психоонкологии в лечении онкологических больных/ Н. Н. Блинов, В. А. Чулкова// Вопросы онкологии. — 1996. — Т. 42, № 5. — С . 86—89.
9. Пезешкиан П. Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан. — М. : Медицина, 1996. — 464 с.
10. Психонкология (обзор исследований) Levin T, Kissane DW //Вопросы онкологии. — 2007, № 5. – 30-60с.
11. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной: Пер. с англ. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа и Б.С.К., 1997. – 195 с.
12. Гнездилов А. В. Психогенные реакции у онкологических больных; автореф. дис. ... канд. мед. наук / Гнездилов Л. В. — Л., 1977
13. Лев-Старович З. Секс в культурах мира. – М.: «Мысль», 1991.- 255 с.

УДК [159.923:37.011.31]:371.3

Особливості особистості вчителя в системі розвивального навчання

Толкачова О.М. (Погребняк О.М.)

В ході теоретичного та експериментального дослідження особистісних особливостей вчителів розвивальної та традиційної систем навчання було виявлено: 1) особистість вчителя розвивального навчання суттєво відрізняється від особистості вчителя традиційного навчання; 2) особистість вчителя впливає на формування особистісних і навчальних характеристик учня; 3) важливим чинником успішності оволодіння системою розвивального навчання є адекватний системі метод підготовки педагогів. Найефективнішим методом навчання, який відповідає логіці і суті побудови системи розвивального навчання, є метод інтенсиву.

Ключові слова: розвивальне навчання, особистість педагога, учбова діяльність, діалогічна взаємодія, цінність творчості, саморозвиток і самозмінення, метод підготовки педагогів, метод інтенсиву.

В результате теоретического и экспериментального исследования личностных особенностей учителей было получено, что личность учителя развивающего обучения существенно отличается от личности педагога традиционного обучения. Основные профессионально значимые качества педагога развивающего обучения: диалогичный стиль взаимодействия с другими; адекватная самооценка профессионализма личности; ценности развития, творчества и самоактуализации педагога; способность к теоретическому обобщению и отсутствие стереотипизации мышления – гибкость мышления педагогов. Актуальный стиль саморазвития – активное развитие – отражает установку на саморазвитие педагога развивающего обучения.

Изучение взаимосвязи особенностей личности педагога и личности ребенка показало, что существует взаимосвязь между определенным уровнем развития личностных и индивидуальных особенностей педагога, а также формированием компонентов субъекта учебной деятельности ребенка. Так, от особенностей личности учителя развивающего обучения зависят: формирование познавательных интересов, наличие или отсутствие высокого уровня учебной тревожности, эмоциональная экспансивность ученика, а также показатели сформированности детского коллектива.

Важным фактором успешности овладения системой развивающего обучения также выступает адекватный системе метод подготовки педагогов. Самым эффективным методом обучения является метод, соответствующий логике и сути построения системы развивающего обучения – метод интенсива.

Ключевые слова: развивающее обучение, личность педагога, учебная деятельность, субъект учебной деятельности, диалогическое взаимодействие, ценность творчества, саморазвитие и самоизменение, метод подготовки педагогов, метод интенсива.

The research has shown stage dependencies in mastering advanced education techniques which are characterized with typical difficulties and professional crisis of the teachers. Creative values and orientation on self-development can help to overcome all evolving difficulties on the way to mastering the new system. In this case the emerging problems do not make an obstacle in gaining the desired goal but serve as possibilities and stimulus for its achievement. Whether a teacher lacks this purpose any difficulty is regarded as an obstacle and there is no inner motivation to overcome it.

Generalization of the results of the present research shows that professional aptitude/inaptitude can not be applied to the system of advanced education. The main and determining personal quality which can implement advanced education principles is self-development directive. The other important factor of successful mastering of the advanced education system is an adequate to the system teachers training methodology. The most effective is the method that shows the best correlation with the logic and essence of developing the advanced education system.

Key words: advanced education, teacher personality, educational activities, educational activities subject, dialogical interaction, creative values, self-development and self-modification, teachers training method.

Історично склалося, що розробка та впровадження системи розвивального навчання Д.Б. Ельконіна - В.В. Давидова – провідної психологічної системи освіти в сучасній педагогіці – невід’ємно пов’язані саме з Харківським університетом та іменами, зокрема, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, В.В. Давидова О.М. Леонт’єва, В.В. Репкіна, О.К. Дусавицького. У 60-80 роках ХХ століття відбувся унікальний генетико-моделюючий експеримент з побудови нової освітньої системи, що здатна забезпечити розвиток універсальних здібностей дитини: теоретичного (творчого) мислення, потреби в пізнанні та співробітництві. Останні десять років система розвивального навчання набула масового практичного втілення в Україні, поступово виходячи за рамки експериментальних майданчиків. Оскільки система розвивального навчання реалізується, на відміну від традиційної системи навчання, вчителем, який є організатором самостійної колективно-розподіленої діяльності учнів, головною професійною характеристикою такого вчителя постає вміння організувати самостійну дослідницьку діяльність учнів.

Однак, як свідчить досвід впровадження системи розвивального навчання у шкільну практику, реалізація цілей, пов’язаних з розвитком учня як суб’єкта учбової діяльності залежить не тільки від професійних якостей, вмінь та навичок, але й від низки важливих рис особистості вчителя. Тому вивчення особливостей особистості вчителя постає необхідною умовою побудови педагогічної діяльності педагога розвивального навчання.

Разом з тим, проблема особистості вчителя в системі розвивального навчання тільки починає вивчатися психологами та педагогами. Сучасні дослідники збігаються на думці, що недостатня увага до взаємозв’язку особливостей особистості вчителя в процесі їх підготовки та показників розвитку учнів призводить до розчарування педагога в результативності розвивальних програм і формального ставлення до цілей розвивального навчання. Отже проблема реалізації педагогом системи розвивального навчання, труднощі, які виникають в процесі її засвоєння, мають бути досліджені достатньо детально тільки у зв’язку з особливостями особистості вчителя системи розвивального навчання.

Проблема педагогічної діяльності розглядається в психологічній літературі (праці О.Б. Воронцова, В.В. Давидова, О.К. Дусавицького, В.П. Зінченка, Б.М. Кедрова, М.В. Камінської, Н.В. Кузьміної, С.Д. Максименка, Л.М. Мітіної, А.В. Орлова, В.В. Репкіна, Н.В. Репкіної, А.А. Реана, Л.М. Фрідмана,

В.Е.Чудновського, Ю.А. Шерковіна та ін.) у контексті загальної структури діяльності О.М. Леонтєва і представників його наукової школи. На основі діяльнісного підходу відокремлена структура педагогічної діяльності, до якої входять: педагогічні цілі і завдання, педагогічні засоби і методи розв'язання поставлених завдань, а також аналіз і оцінка педагогічних дій учителя (В.В. Давидов, Н.В. Кузьміна, І.С. Якиманська та ін.). Центральним, базовим утворенням педагогічної діяльності, що зумовлює і процес, і результат діяльності, є система дій учителя.

Згідно діяльнісного підходу, основа педагогічної діяльності - здатність зробити практичний вибір і рефлексивно оцінити його, використовуючи для цього наявні ресурси (М.В. Камінська, Л.М. Мітіна). Вихід на особистісний рівень діяльності виявляється у творчому ставленні до різних форм громадського життя і вже через це – у творчому відтворенні самого себе, виході особистості за рамки вихідної ситуації розгортання діяльності (О.Г. Асмолов, В.В. Давидов).

Вивчення моделі педагогічної діяльності на основі аналізу психологічної літератури показало, що в сучасних працях переважно відокремлено і розглянуто лише окремі компоненти особистості і діяльності педагога (роботи К.А. Аветисяна, А.В. Алпатової, Н.В. Антонової, А.А. Баранова, Б.А. Вяткіна, М.Є. Зеленової, Ю.А. Корелякова, О.В. Кузьменкової, М.І. Миронової, В.А. Орлова, В.А. Петровського, А.А. Реана, Т.В. Форманюка, Т.Д. Хрустальнової, В.Е. Чудновського, Т.Д. Щербан). Підходи цих авторів були розроблені переважно в умовах реалізації традиційної системи навчання та мають певні обмеження в їх використанні при аналізі педагогічної діяльності в системі розвивального навчання.

Проблема педагогічної діяльності та становлення особистості вчителя саме розвивального навчання найбільш повно розглядаються в працях М.В. Камінської, яка відокремлює здатність до побудови діалогічної взаємодії як основний мотивуючий чинник становлення особистості педагога розвивального навчання, але не пропонує чіткої моделі педагогічної діяльності вчителя розвивального навчання.

Модель педагогічної діяльності, що викладена у працях О.К. Дусавицького, найбільш повно описує діяльність педагога в системі розвивального навчання і дозволяє проаналізувати механізми розвитку педагога розвивального навчання. Ця модель описує безпосереднє керування процесом розвитку учнів та складається з п'яти позицій, які займає вчитель на уроці. Це змістовна-предметна, методична, психологічна позиції, позиція керування трьома попередніми позиціями та особистісна позиція педагога як суперпозиція, яка припускає вихід за межі учбової діяльності та дозволяє встановлювати міжособистісні стосунки.

У професійному становленні педагога особистісний чинник відіграє істотну роль: засвоєння професійної діяльності в новій освітній системі може відбуватися лише в режимі постійного самозмінення педагога і не може бути зумовлене тільки впливом середовища і оточення, «моду» на певні системи навчання. Отже, система підготовки педагогів розвивального навчання повинна здійснюватися відповідно до теорій учбової діяльності і розвивального навчання, а також з урахуванням рушійних сил професійного становлення педагога розвивального навчання (О.К. Дусавицький, М.В. Камінська, В.В. Репкін).

Таким чином, недостатнє висвітлення проблеми особливостей особистості вчителя розвивального навчання, їх значущість для реалізації підготовки педагогів розвивального навчання визначили тему та мету теоретико-експериментального дослідження. Мета полягає у відокремленні індивідуально-особистісних особливостей педагога, які зумовлюють успішність реалізації системи розвивального навчання в початковій школі.

В якості експериментальної групи виступили 14 вчителів розвивального навчання, які були відібрані на підставі високих експертних показників їхньої педагогічної діяльності. В якості контрольної групи виступала група з 13 педагогів-професіоналів з високими досягненнями в сфері початкового шкільного навчання.

В результаті досліджень індивідуально-особистісних особливостей педагогів було виявлено, що існують кардинальні відмінності особистісних особливостей педагогів розвивального і традиційного навчання.

Педагоги розвивального навчання переважно спрямовані на діалогічну взаємодію з оточуючими (орієнтація на суб'єкт-суб'єктні стосунки), на постійне самозмінення як потребу особистості в розвитку, рефлексію професійної діяльності та її результатів (відображається в адекватному рівні самооцінки професіоналізму) особистостями з високими показниками інтелектуальної сфери. Оскільки актуальним стилем саморозвитку для педагогів розвивального навчання є «активний розвиток», наведені дані свідчать про установку педагога на саморозвиток.

Педагог традиційного навчання орієнтований насамперед на монологічну взаємодію (суб'єкт-об'єктні стосунки), характеризується завищеною оцінкою рівня своїх професійних досягнень (несформована рефлексія професійної діяльності), стереотипізацією мислення, а також здатністю до широкого спектру поведінкових методів впливу, високих артистичних здібностей.

Отримані результати свідчать про наявність розбіжностей між рисами особистості вчителя в розвивальному і традиційному навчанні, а також рисами особистості учнів в двох системах навчання. Виявлено, що система навчання безпосередньо впливає на мотиваційно-пізнавальну сферу дитини і опосередковано, через особистість вчителя, на особистісну сферу дитини. Отже, сама система розвивального навчання формує певні особистісні характеристики вчителя, що, в свою чергу, опосередковано формують риси особистості учня. Таким чином, існує тісний зв'язок між реалізацією системи розвивального навчання і рисами особистості вчителя, це взаємозалежна система, яка може повноцінно існувати лише в комплексі.

З метою вивчення впливу особливостей особистості вчителя на особистість учня були зіставлені результати досліджень особистісних особливостей педагогів традиційної і розвивальної систем навчання і компоненти сформованості учбової діяльності і особистісні характеристики учнів третіх-

п'ятих класів. Для цього було проведено факторизацію простору особистісних характеристик вчителів і особливостей навчальних і особистісних характеристик дітей з наступним обертанням методом Varimax. Всього на даному етапі дослідження взяли участь: 179 учнів класів традиційної системи навчання (13 класів) і 244 учня класів розвивального навчання (14 класів).

В результаті було відокремлено 8 факторів, що описують якості педагога і пов'язані з ними якості особистості дитини, що дозволило визначити 8 типів вчителів з відповідними назвами-метафорами (табл.1).

Таблиця 1

Факторні структури особистісних характеристик вчителів і особливостей навчальних і особистісних характеристик учнів

№	Фактор	Структура фактору	Навантаження за фактором	Тип вчителя
	ФАКТОР 1 «Високі тривожності»	Учбова тривожність учня	0.788	Тип 1. Педагог-Педант
		Варіативність мислення педагога	0.776	
		Термінальна цінність педагога «суспільне визнання»	0.761	
		Термінальна цінність педагога «впевненість у собі»	0.618	
		Тип реагування в конфліктній ситуації «уникнення»	0.531	
	ФАКТОР 2 «Високі тривожності-2»	Учбова тривожність учня	0.845	Тип 2. Педагог-Кар'єрист
		Професійна самооцінка педагога	0.799	
		Термінальна цінність педагога «суспільне визнання»	0.422	
		Тип реагування педагога в конфлікті «суперництво»	0.381	
	ФАКТОР 3 «Низькі тривожності»	Інструментальна цінність педагога «смівливість у відстоюванні власної думки»	0.826	Тип 3. Педагог – Творець розвивальний (плюраліст)
		Гнучкість мислення педагога	0.751	
		Інтерес до способу пізнавальної діяльності учня	0.725	
		Термінальна цінність педагога «творчість»	0.625	
		Учбова тривожність учня	-0.594	
	ФАКТОР 4 «Низькі тривожності - 2»	Теоретичне мислення педагога	0.797	Тип 4. Педагог-Партнер
		Інструментальна цінність педагога «здоров'я»	0.794	
		Стійкість пізнавальних інтересів учня	0.542	
		Термінальна цінність педагога «незалежність»	0.494	
		Інструментальна цінність педагога «чуйність»	0.430	
	ФАКТОР 5 «Пізнавального інтересу»	Учбова тривожність учня	-0.358	Тип 5. Педагог-Ентузіаст
		Стійкість пізнавальних інтересів учня	0.852	
		Широкі пізнавальні інтереси учня	0.785	
		Термінальна цінність педагога «цікава робота»	0.615	
	ФАКТОР 6 «Пізнавального інтересу - 2»	Учбова тривожність учня	-0.798	Тип 6. Педагог Прогресивний (той, що саморозвивається)
		Термінальна цінність педагога «розвиток»	0.750	
		Теоретичне мислення в абстрактній сфері педагога	0.709	
		Пізнавальні інтереси учня	0.494	
	ФАКТОР 7 «Експансивності»	Тип розвитку педагога «активний розвиток»	0.384	Тип 7. Педагог Емпатичний
		Інструментальна цінність педагога «чуйність»	-0.656	
		Термінальна цінність педагога «свобода»	0.699	
		Емоційна експансивність учня	0.662	
	ФАКТОР 8 «Сформованого учбового колективу»	Учбова тривожність учня	0.410	Тип 8. Педагог-Творець
		Тип розвитку педагога «активний розвиток»	-0.494	
		Гнучкість мислення педагога	0.843	
		Тип реагування педагога в конфлікті «співпраця»	0.769	
		Термінальна цінність педагога «творчість»	0.726	
		Тип реагування педагога в конфлікті «компроміс»	0.486	
Згуртованість дитячого колективу	0.456			
		Інструментальна цінність педагога «ретельність»	0.426	
			-0.652	

* в таблиці представлено лише значущі компоненти факторів. Знак навантаження за фактором («+» чи «-») свідчать про характер кореляції: прямий та зворотний.

Тип 1. «Педагог-Педант». Педагог «Педант» націлений, насамперед, на одержання певного результату, його цікавить лише кінцева мета, а не процес її досягнення. Основні пріоритети віддаються кількості, а не якості, саме кількість є найважливішим критерієм для оцінки як своєї діяльності, так і діяльності інших. Такий педагог діє стереотипно, за вже пройденим і випробуваним шляхом, стимулом

для засвоєння нових методів, підходів слугує зовнішня мотивація – бути успішним і визнаним, а не внутрішня мотивація – саморозвиватися і діяти. Стиль поведінки педагога сприяє формуванню в дитини високої учбової тривожності, оскільки від дитини потребується певний результат.

Тип 2. «Педагог-Кар'єрист». «Кар'єрист» так, як і «Педант», націлений не на процес, а на результат діяльності, причому бажані результати бачить тільки в підтвердженні власної значущості. Підставою його дій є не внутрішня мотивація, а думки, позиції і оцінки інших, значущих для нього людей (адміністрації, методистів, співробітників). Основна мета такого педагога – бути «кращим», ніж інші, він постійно прагне перевершити своїх колег і домогтися нового, більш високого положення в суспільстві. Відповідно, стиль поведінки педагога сприяє формуванню в дитини високої учбової тривожності.

Тип 3. «Педагог – Творець розвивальний (плюраліст)». «Педагог – Творець розвивальний (плюраліст)» характеризується високою внутрішньою мотивацією своєї професійної діяльності, основний його стимул – творчість. Такий педагог приймає і цінує іншого, для нього не існує єдино правильної точки зору, він має свою і визнає право за іншою людиною мати власну точку зору. Саме висока гнучкість мислення педагога дозволяє йому мати системний погляд на навколишній світ. Подібний стиль поведінки педагога корелює з низькою учбовою тривожністю учнів.

Тип 4. «Педагог-Партнер». «Педагог-Партнер» сприймає іншого як рівну, самодостатню людину, він здатний зрозуміти і прийняти іншу людину, його слабкі і сильні сторони, це корелює з низькою учбовою тривожністю дітей і формуванням потреби у спілкуванні з іншими у дитини.

Тип 5. «Педагог-Ентузіаст». «Педагог-Ентузіаст» - це особистість з вираженою цінністю «цікава робота». Ентузіаст живе для того, щоб працювати, а не працює для того, щоб жити, робить все, щоб дитина змогла реалізувати себе в учбовій діяльності. Для такого педагога сама робота є стимулом, саме процес діяльності приносить внутрішнє задоволення. Такий педагог здатний сформувати стійкі пізнавальні інтереси у дітей.

Тип 6. «Педагог Прогресивний (той, що саморозвивається)». Для педагога цього типу найважливішою метою є саморозвиток, будь-яка ситуація розглядається ним як можливість досягнення нового; саме вдосконалення і постійний рух вперед є і метою, і стимулом, і приносить максимальне задоволення. Стиль поведінки даного педагога сприяє формуванню в дітей широких пізнавальних інтересів.

Тип 7. «Педагог Емпатичний». Емпатичний педагог припускає право на волю і незалежність іншого, для нього засобом досягнення мети є, в першу чергу, розуміння іншої людини. Саме ці особистісні особливості педагога пов'язані з низькою учбовою тривожністю учнів, що, в свою чергу, сприяє формуванню стійких пізнавальних інтересів дитини.

Тип 8. «Педагог-Творець (той, що створює)». Такий педагог характеризується спрямованістю на іншого, і одночасно на саморозвиток і реалізацію творчості в своїй діяльності. Саме власний розвиток та інтереси іншого мають найвищу цінність для нього. Висока гнучкість мислення дозволяє педагогові утримувати дві найважливіші мети: власний розвиток («Я») і цінність іншого («Інший»). Педагог даного типу сприяє формуванню цілісного дитячого колективу, розвитку широких пізнавальних інтересів у дітей.

Успішно реалізовувати професійну діяльність в системі розвивального навчання можуть педагоги наступних типів: «Ентузіаст», «Емпатичний», «Прогресивний», «Партнер», «Творець, що створює», «Творець, що розвиває». Всі ці шість індивідуальних типів характеризуються сформованими професійно значущими особистісними особливостями, властивими педагогу розвивального навчання.

Гармонійне поєднання особистісних та індивідуальних особливостей вчителя повністю відповідає самій технології системи розвивального навчання, яка припускає побудову суб'єкт-суб'єктних стосунків. Педагоги з високими показниками необхідних особистісних особливостей активно використовують індивідуальні особливості, які сприяють реалізації принципів індивідуального підходу до особистості дитини, закладених в системі розвивального навчання.

На підставі аналізу особистісних характеристик педагога розвивального навчання було відокремлено найбільш професійно значущі якості педагога системи розвивального навчання:

1) тип реагування в конфлікті «співпраця» і «компроміс», розвинені емпатичні тенденції як стильові характеристики взаємодії педагога; 2) цінності-цілі: творчості, розвитку, цікавої роботи, незалежності, свободи, щасливого сімейного життя та кохання (цінності саморозвитку, творчості і самоактуалізації); цінності-засоби: сміливість у відстоюванні власної думки, чуйність (цінності свободи і орієнтації на іншого) в системі цінностей педагогів; 3) стиль саморозвитку «активний розвиток» як реалізація установки на саморозвиток педагога; 4) теоретичне мислення, варіативність і гнучкість мислення як значущі показники інтелектуальної сфери педагога; 5) адекватна самооцінка професіоналізму педагога.

Отже, саме ці показники особистості педагога виступають як необхідні для ефективної реалізації вчителем професійної діяльності в системі розвивального навчання і відображають модель особистості педагога розвивального навчання. Установка особистості на саморозвиток виступає системотвірним чинником розвитку особистості вчителя розвивального навчання, оскільки повноцінне засвоєння системи вимагає наявності саме цієї характеристики особистості вчителя, яка регулює рівні сформованості всіх інших особливостей особистості. Співвідношення, безконфліктність співіснування відокремлених чинників описує цілісну особистість вчителя розвивального навчання; зіткнення і різноспрямованість характеристик особистості відображають нецілісність особистості, що виявляється в особистісних кризах і неврозах педагога.

Під час порівняльного аналізу особистості педагогів, які пройшли підготовку за допомогою методу інтенсиву і інформаційного методу, була виявлена залежність успішності засвоєння педагогами

системи розвивального навчання від методу їх підготовки. Найефективнішим методом навчання є метод інтенсиву, водночас як інформаційний метод за результатами досліджень виявив неспроможність при підготовці вчителя розвивального навчання.

Перспективи дослідження проблеми полягають у подальшому розкритті психолого-педагогічних аспектів процесу становлення педагога розвивального навчання, рушійних сил розвитку його особистості, що буде сприяти побудові холистичної моделі особистості педагога розвивального навчання. Питання універсальності психологічних особливостей особистості вчителя початкової, основної та старшої школи в системі розвивального навчання також потребують спеціальних досліджень і уточнень.

Література:

1. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального исследования, – М.: Академия, 2004. – 240 с.
2. Дусавицкий А.К. Развивающее образование: основные принципы. – Х., 1996 с. 9-12
3. Дусавицкий А.К., Погребняк О.М. Педагогическая деятельность в развивающем образовании: восхождение к личности. Навчальний посібник. Харків, 2006. - 200 С.
4. Каминская М.В. Педагогический диалог в деятельности современного учителя, – М.: Смысл, 2003. – 294 с.
5. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы), – М.: Педагогика, 1994. – 215 с.
6. Погребняк О.М. Потреба в саморозвитку як основа творчості в професійній діяльності вчителя розвиваючого навчання // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Психологічні науки. Серія 12, вип. 6 (30), частина 1. – Київ, 2005. С. 318-325.
7. Погребняк О.М. Карта розвитку особистості педагога розвиваючого навчання // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія. - № 622, Харків, 2005. - С. 120-126.
8. Погребняк О.М. Формування особистості учня в процесі взаємодії учня і вчителя в системі розвиваючого навчання // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Екологічна психологія. Т. 7, Вип. 5. Частина 2. – Київ, 2005. - С. 123-131.
9. Погребняк О.М. Личность педагога в системе развивающего образования // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія. - № 702, Харків, 2005. - С. 159-165.
10. Репкин В.В. Учитель в системе развивающего обучения // Директор школы, 2003. № 4. с. 64-69
11. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды.- М.: Педагогика, 1989.- 560 с.

УДК 159.923-005.2:159.942.2

Динамика культурно-исторических параметров определения женской полоролевой идентичности

Фаворова Е.Н.

В статье рассмотрена динамика культурно-исторических параметров определения женской полоролевой идентичности. Описываются ситуации социально-экономической трансформации современной Украины, где возникают новые гендерные роли и типы взаимоотношений между ними. Рассматривается маскулинность/фемининность как независимый параметр национальной культуры. Затрагиваются маскулинные и фемининные культуры, которые, прежде всего, различаются сценариями мужского и женского поведения и самореализации. Динамика культурно-исторических периодов трансформации полоролевой идентичности условно разбивается на 7 основных этапов. Изучается тема: «Женщина в семье и семья в жизни женщины». Описывается трансформация параметров полоролевой идентичности.

Ключевые слова: полоролевая идентичность, гендерные роли, маскулинность, фемининность, сценарии мужского и женского поведения, самореализация.

У статті розглянута динаміка культурно-історичних параметрів визначення жіночої полоролевої ідентичності. Описуються ситуації соціально-економічної трансформації сучасної України, де виникають нові гендерні ролі й типи взаємин між ними. Розглядається маскуліність/фемініність як незалежний параметр національної культури. Зачіпаються маскуліні й фемініні культури, які, насамперед, різняться сценаріями чоловічої й жіночої поведінки й самореалізації. Динаміка культурно-історичних періодів трансформації полоролевої ідентичності умовно розбивається на 7 основних етапів. Вивчається тема: "Жінка у родині й родина в житті жінки". Описується трансформація параметрів полоролевої ідентичності.

Ключові слова: полоролеві ідентичність, гендерні ролі, маскуліність, фемініність, сценарії чоловічої й жіночої поведінки, самореалізація.

In article dynamics of cultural-historical parameters of definition female sexrole identity is considered. Situations socially are described? Economic transformation of modern Ukraine where there are new gender roles and types of mutual relations between them. It is considered maskulinnost/femininnost as independent parametre of national culture. Are mentioned courageous and womanly cultures which, first of all, differ with scenarios of man's and female behaviour and self-realisation. Dynamics of the cultural-historical periods of transformation sexrole identity conditionally breaks into 7 basic stages. The theme is studied: The woman in a family and a family in a life of the woman. Transformation of parametres sexrole identity is described.

Keywords: sexrole identity, gender roles, maskulinnost, femininnost, scenarios of man's and female behaviour, self-realisation.

Актуальность проблемы. По данным статистики последнее десятилетие Украина пребывает в демографическом кризисе, который характеризуется убылью населения (доминированием смертности над рождаемостью), повышением уровня заболеваемости и смертности (особенно среди мужчин и женщин дееспособного возраста), уменьшением численности браков, ростом разводов и т.п. Одной из главных причин такого кризиса является отмечаемый рядом авторов [1, 2, 11] дисгармоничный характер взаимоотношений между полами, который приводит к формированию неадекватной полоролевой идентичности. Это, в свою очередь, запускает своеобразную «патологическую спираль»: дисгармоничные гендерные взаимоотношения – дисгармоничная полоролевая идентичность – дисгармоничные гендерные отношения, на каждом из своих витков усиливающую проблему и переводя ее на качественно более сложный уровень [3].

Ситуация осложняется еще и тем, что ситуации социально-экономической трансформации современной Украины возникают новые гендерные роли и типы взаимоотношений между ними. Этот процесс так же носит многомерный характер, начиная от философской рефлексии и заканчивая соответствующими видами социальных практик (законодательство, искусство и т.п.). Особенно это можно наблюдать в отношении женщин, освобождающейся от координат патриархальной системы [9]. Как указывает А.С. Кочарян [13], беря в свои руки свободно отдаваемый мужчинами «фаллос», женщины либо начинают идентифицироваться с ним и доказывать свое превосходство над мужчинами (что они – большие мужчины, чем сами мужчины), либо страдают от этого, не имея возможности выстроить новую, адекватную изменившейся культурно-исторической ситуации, женскую полоролевую идентичность. Кроме того, многочисленные исследования (в том числе и психологические) в явной или скрытой форме несут в себе феминистические идеи, что может свидетельствовать об определенном социальном заказе, существующем в украинском обществе [10].

Цель работы – проанализировать динамику культурно-исторических параметров определения «женского» (оценки полоролевой идентичности).

Разработка проблемы. G. Hofstede [15] рассматривает маскулинность/фемининность как один из 4-х независимых параметров национальной культуры. Согласно его модели любую культуру можно описать через: 1) дистанцию власти, которая определяет степень равенства или неравенства между людьми; 2) избегание неопределенности, которое отражает гибкость-ригидность, или непредсказуемость будущего (в широком смысле этот параметр свидетельствует об уровне совладания культуры с проблемой смерти); 3) индивидуализм/коллективизм, которые отражают связь индивида с группой, сплоченность общества; 4) маскулинность/фемининность, которые отражают твердость/жесткость, или ассертивность/подверженность воздействию, или эго-ориентированность/социальная ориентированность.

Маскулинные и фемининные культуры, прежде всего, различаются сценариями мужского и женского поведения и самореализации. В маскулинных культурах (Япония, Венесуэла, США и др.) ценностями являются: ассертивность, амбициозность, соперничество, материальный успех, уважение со стороны авторитетных и сильных людей. При этом от женщин требуется внимание к нематериальной стороне жизни, детям и слабым. В фемининных культурах (Швеция, Норвегия, Голландия и др.) актуальны ценности симпатии, любви и

дружбы, общения и сотрудничества, уважения к слабым и т.п. В этом смысле различные исторические этапы репрезентируют разное соотношение каждого из независимых параметров.

Динамику культурно-исторических периодов трансформации параметров полоролевой идентичности можно условно разбить на 7 основных этапов: 1) языческое доминирование женского; 2) патриархальная Россия до конца XIX в.; 3) первая волна женского освободительного движения; 4) советское равенство между полами (1917 – середина 30-х гг.); 5) новый патриархальный крен; 6) «размывание» гендерных границ; 7) множественность полов.

Как отмечает В.Н. Добрынин [8], аграрно-мистическое мироощущение, свойственное славянскому язычеству, предполагало изначальную конфликтность двух полов. Женщина была не «недочеловеком», а «иной», т.е. обладающей качествами, отличными от мужских. Это являлось причиной ее власти над мужчиной и внушало страх, почтение и даже ненависть.

Женщина обладала свободой как добрачной, так и в браке. Ограничивалась не только властью отца, но и властью мужа. Свобода закреплялась в особых ритуалах: обычаях, запретах, женских обрядах, праздниках [12]. Браки редко совершались по любви, женщина имела возможность развода и могла, если ее не устраивает муж или отношение к ней семьи мужа, вернуться к матери и отцу. В семье главную роль играла «Большуха» — старшая, наиболее трудоспособная и опытная женщина (жена отца или старшего сына), которой подчинялись все младшие мужчины большой семьи. Волынский А. [5] считает, что разделение между мужскими и женскими функциями в семье происходило не по ролям, а территориально. Мужчина отвечал за внешнее природное и социальное пространство, женщина доминировала во внутреннем пространстве (доме и семье). Кроме того, в языческой модели на первый план выступают отношения между поколениями: родители (как целое) противостоят детям, одно поколение борется с другим [6].

Патриархальная модель окончательно побеждает языческую только при Иване Грозном. Градскова Ю.В. в статье о русских женщинах [7] пишет, что в этот период семья напоминала монастырь: отец был игуменом, которому все остальные должны были беспрекословно подчиняться. Именно тогда социальные практики развивают в женщине добродетель смирения. В истории России мужское начало доминирует даже тогда, когда государством управляют женщины. Так, хотя правила императрицы, они представляли систему власти, выстроенную на мужском доминировании [14].

При этом элементы язычества все еще продолжали сохраняться в замаскированных формах. Так, С. Айвазова [2] высказывает мысль, что в патриархальной России семья держалась не на авторитете взрослого мужчины, который во всех патриархальных обществах был главой семьи, а на авторитете его родителей (причем обоих). Подчинение родителям не позволяло мужчине чувствовать себя взрослым, совершенно самостоятельным и независимым существом, не говоря уж о женщине. Но зато когда женщина переходила на роль бабушки, ее влияние в доме резко возрастало. Об остаточных элементах материнского права в семье говорит культ бабушки. О том же свидетельствует и сохранявшееся за женщиной право на участие в жизни общины, мира, если муж отбывал на заработки, или в случае ее вдовства; а также право русской женщины на раздельное владение своим имуществом в браке. Таким образом, на женскую полоролевую идентичность влиял ее семейный статус - от подчиненного положения в молодости, к авторитету в старости.

С конца XVIII в. буржуазные революции провозглашают наступление эры прав человека, что приводит к возникновению женских движений. Первая и единственная проблема, которую решить активистки женского движения в Российской империи, была проблема труда и образования. Благодаря их усилиям к началу XX в. Российское государство стояло на одном из первых мест в Европе по числу женщин, получивших высшее образование.

Принятая в июле 1918 г. первая советская Конституция закрепила политическое и гражданское равноправие женщин и мужчин. Гендерные отношения в этот период приобретают форму своеобразной симметрии в равно жестком подчинении «социуму власти». Поскольку в марксистской философии материнство рассматривалось как женская физиологическая функция, лишённая психологической и социальной стороны, с 1917 г. до начала 30-х годов действовал семейный кодекс, который объявлял семью свободной от религии и до предела упрощавший процедуру отцовства [4].

Идеология «советской семьи» становится еще одним компонентом официальной идентичности советской женщины. Видимыми признаками этой идентичности являлись свобода выбора брачного партнера и материнство при поддержке государства. Однако, по мере того, как государство брало под опеку семью, советское законодательство в отношении женщин стало иметь скрыто дискриминационный характер. Предусматривавшаяся им система «льготных», охранных мер «по защите материнства и детства» не только подрывала правовой статус женщин, но практически вытесняла мужчину из семьи, открывая пространство частной жизни, сделать его доступным для государственного вмешательства и контроля [7].

Важно отметить, что после принятия новых ориентиров советская семья осталась асимметричной, но в ней рельефнее обозначилась фигура матери, функция которой многократно усложнилась. Теперь мать отвечала за рождение и воспитание детей, за быт семьи, несла на себе весь домашний труд и, помимо этого, материально поддерживала семью своей зарплатой. Помимо официальной политики, на формирование идентичности советской женщины оказывало фактическое неравенство в распределении семейных обязанностей между женщиной и мужчиной. По данным различных источников, женщины разных специальностей в 1970-е гг. работали на двух работах от 12 до 14 часов в день. Несмотря на все заявления о равенстве, распределение власти внутри многих рабочих, и тем более крестьянских семей, оставалась приблизительно таким же, как до революции. Таким образом, условия формирования полоролевой идентичности женщин до и послевоенного периода вплоть до начала 90-х годов происходили в условиях двойного стандарта: провозглашенная ориентация на социальное равенство привела к тому, что независимо от пола, надо получить образование и работу; семья, таким образом, для женщины «дополнительная» и не всегда привлекательная сфера реализации. За счет

этого границы женской полоролевой идентичности размываются и способствуют формированию личности «среднего пола».

Выводы. На основании вышеизложенного можно говорить, что современное гендерное неблагополучие связано с сочетанием представления о равенстве полов с патриархальными стереотипами и вытеснением конфликтности ситуации из сознания, недоверием между полами и «размытыми» границами, инфляцией зрелости и т.п. и имеет давние исторические корни. Для различных культурно-исторических периодов существуют свои образы гендерных ролей, имеющие свою аффективную окрашенность. Эти образы интериоризуются ребенком в процессе развития и транслируются следующим поколениям.

Перспективным направлением дальнейших научных исследований может быть изучение детских представлений и образов гендерных ролей, а так же их влияние на становление полоролевой идентичности.

Литература

1. Абраменкова В.В. Половая дифференциация и сексуализация детства // Вопросы психологии, № 5, 2003 – С. 103-120.
2. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. – М.: РИК им. Русанова, 1998.
3. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
4. Бестужев-Лада И.В., Захарова О.В. В лабиринтах эмансипации. Женщина как социальная проблема. – М.: Academia, 2000.
5. Волынский А. Русские женщины//Минувшее: Исторический альманах. Вып. 17. М.; СПб.: Atheneum Феникс, 1995.
6. Гачев Г. Русский Эрос. – М.: Интерпринт, 1994.
7. Градскова Ю.В. Женщина в семье и семья в жизни женщины: исторический обзор противоречий «советского эксперимента» // Журнал практической психологии, №8-9, 2000 г. – С. 3-14
8. Добрынин В.Н. Психология семьи. - К
9. Ижванова Е.М. Проблемы полоролевой идентификации женщин // Семейная психология и семейная терапия № 2, 2002. – С.72-78
10. Жеребкина И. Страсть. Женское тело и женская сексуальность в России. – СПб.: Алетейя, 2001. – 336 с.
11. Здравомыслова О., Арутюнян М. Российское общество: две гомосексуальные субкультуры / Российская семья на европейском фоне. – М.: Институт социально-экономических проблем РАН, 1998.
12. Кон И.С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. – М. О.Г.И. 1997.
13. Кочарян А.С. Личность и половая роль: синдромокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии. – Харьков: Основа, 1996.
14. Швейгер-Лерхенфельд А.Ф. Женщина, ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара. – М.: Изд.дом «Кураре-Н», 1998.
15. Masculinity/femininity as a dimension of culture//Masculinity and femininity. The taboo dimension of national cultures./Ed. By G. Hofstede. – Thousand Oaks, CA, New Delhi, London: Sage Publications, Inc.- 1998.- P.3-28.

УДК 159.937; 378.1

Анализ стилевых особенностей восприятия: психолого-педагогические аспекты

Фролова Е.В.

Стаття містить узагальнені результати дослідження індивідуальних способів сприйняття інформації – стилів кодування інформації як чинника, що забезпечує навчальну успішність студентів. Доведено, що студентам гуманітарних спеціальностей властиві першосигнальні засоби репрезентації інформації, пов'язані із домінуванням певного стилю кодування інформації (візуального, предметно-практичного, сенсорно-емоційного), а студентам технічних спеціальностей – другосигнальні (словесно-мовний стиль). Доведено, що більш ефективною є стратегія опори на переважаючі стилі кодування інформації у процесі навчання.

Ключові слова: стиль кодування інформації, навчальна діяльність.

Статья содержит обобщенные результаты исследования индивидуальных способов восприятия информации - стилей кодирования информации как фактора, обеспечивающего учебную успешность студентов. Показано, что студентам гуманитарных специальностей свойственны первосигнальные способы репрезентации информации, связанные с доминированием определенного стиля кодирования информации (визуального, предметно-практического, сенсорно-эмоционального), а студентам технических специальностей – второсигнальные (словесно-речевой стиль). Доказано, что более эффективной является стратегия опоры на преобладающие стили кодирования информации в процессе обучения.

Ключевые слова: стиль кодирования информации, учебная деятельность.

The article contains the generalized results of individual ways study of information perception - information coding styles as factor, providing student's educational success. It is shown that humanitarian professions students characterizes by firstsignal ways information representation, connected with domination definite information coding styles (visual, subject-practical, sensually-emotional), technical professions students characterizes by secondsignal way (verbal-speech style). It is proved, that more effective is strategy of support on prevailing information coding styles during educational process.

Key words: information coding styles, educational activity

Актуальность. Решение вопроса о повышении качества образования неотъемлемо от учета индивидуально-психологических особенностей студентов, которые рассматриваются как факторы, конституирующие учебно-профессиональную деятельность. В таком контексте актуальной задачей современной психологии и педагогики высшей школы становится анализ и выявление регулятивной роли различных психологических свойств в обеспечении успешности учебного процесса. Вместе с тем, такие свойства могут затрагивать разные уровни функционирования психики: восприятие, переработка и анализ учебной информации, регуляция учебной деятельности, что определяет специфичность их влияния при выборе методов обучения, организации учебных занятий и самостоятельной работы студента, во взаимодействии с отдельными студентами и академическими группами.

Аналитический обзор. В настоящем исследовании мы попытались выделить некоторые психологические факторы, детерминирующие эффективность учебной деятельности студентов. Для удобства рассмотрения мы разделили их на следующие блоки: блок репрезентации учебной информации, блок когнитивных способностей, блок регуляции учебной деятельности, которые операционализируются в конкретных психологических свойствах, и являются внутренними условиями успешности учебной деятельности.

Одним из наиболее важных условий протекания учебной деятельности является интеллектуальный потенциал, который определяется как способность человека к аналитико-синтетической переработке учебного материала [1, 2, 3]. Вместе с тем учебный материал может быть представлен в различных модальностях сенсорного опыта и по-разному репрезентироваться в сознании, что определяет необходимость учитывать способы кодирования и презентации учебной информации. Регуляторным компонентом учебной деятельности выступает мотивация обучения и типологические особенности ответственности личности, которые обеспечивают высокую результативность обучения не только при непосредственном педагогическом влиянии, но пролонгирует познавательную активность студентов, что трансформирует внешнюю регуляцию в саморегуляцию [4, 5]. Наименее изученным в этой модели являются психические процессы и свойства, связанные с восприятием и репрезентацией информации, в то время как свойства интеллекта и мотивационные особенности личности являлись предметом достаточно интенсивных исследований [1, 2, 6, 7], как классических, так и современных.

Анализ психологической литературы по проблеме психологии познания [8, 9] свидетельствует о взаимозависимости протекания перцептивных и мыслительных процессов. Так, М.Веккер высказывал мысль о том, что работу мышления обеспечивают три «языка» переработки информации – знаково-словесный, образно-пространственный и предметно-практический [9]. По мнению И.П.Павлова, индивидуальные различия в способах кодирования информации создают предпосылки для формирования разных типов личности. И.П. Павлов описал два базовых способа кодирования информации, соответствующих особенностям строения и функционирования головного мозга: чувственно-наглядный, образный (преобладание 1-й сигнальной системы) и словесно-речевой (преобладание 2-й сигнальной системы) [цит. по 10]. Преобладание 1-й СС создает предпосылки для формирования личности «художественного типа» (высокий уровень образно-пространственных способностей, трудности в произвольной регуляции деятельности и т.п.), преобладание 2-й СС - личности «мыслительного типа» (высокий уровень словесно-логических способностей, повышенная склонность к самоконтролю и т.п.). Поэтому опираясь на гипотезу о первичности сенсорно-перцептивных процессов в формировании личности и функционировании психических процессов, мы подробнее остановимся именно на проблеме разных способов восприятия информации и рассмотрим стилевые особенности восприятия как фактор, обеспечивающий эффективность обучения.

В зарубежной литературе проблема существования индивидуальных различий восприятия информации активно разрабатывалась в русле нейролингвистического программирования (НЛП) [11]. Были выделены три основные сферы «сенсорного опыта» человека: визуальная, кинестетическая и сфера, не связанная с чувственным познанием мира, – дигитальная. Соответственно, разные люди преимущественно принимают и перерабатывают информацию об окружающем мире визуально (с помощью зрительных образов), аудиально (посредством слуха), кинестетически (через осязание, обоняние и другие чувственные впечатления) и дигитально (опираясь на логическое осмысление сигналов остальных систем) [11, 12].

По мнению М.А.Холодной [10], сенсорные впечатления теснейшим образом связаны с эмоциональными переживаниями, которые, как правило, выступают в качестве их «фона». Наличие эмоциональной составляющей в условиях формирования ощущений позволяет говорить о единстве сенсорных и эмоциональных впечатлений как одного из каналов получения и обработки информации при познавательном отражении действительности.

Таким образом, мера выраженности в индивидуальной репрезентативной системе того либо другого способа представления информации - в зависимости от сформированности определенных структур его когнитивного опыта - характеризует присущий данному человеку стиль кодирования информации: словесно-речевой, визуальный, аудиальный, предметно-практический, сенсорно-эмоциональный [10].

В связи с тем, что учебный материал может быть представлен в разных модальностях, это создает «перцептивные» коридоры и задает направление дальнейшей аналитико-синтетической переработки информации. В ряде исследований на материале школьной успеваемости [11, 12] были обнаружены некоторые данные о связи стилей кодирования информации с успешностью. Показано, что система традиционного обучения («школьный конвейер») задействует, главным образом, словесно-речевой способ предъявления информации. При этом дети с визуальным и предметно-практическим стилями восприятия учебного материала имеют определенные трудности в усвоении материала. Приведение в соответствие поведения учителя и стиля ученика имеет позитивное влияние на успехи в учебе. Что касается данных полученных на студенческой выборке, в некоторых работах [13, 14] отмечается позитивное влияние визуальной репрезентативной системы на успешность обучения студентов физико-математических специальностей. Вместе с тем, систематических исследований в этом направлении проведено не было, что оставляет открытым вопрос о влиянии индивидуальных способов кодирования информации на успешность обучения.

Результаты исследования. В нашем исследовании приняли участие студенты 1 та 4 курсов «ХАИ», общее количество 297 человек, возраст 18-22 года, из которых было сформировано исследовательские выборки: студентов технических та гуманитарных специальностей, которые для реализации задач исследования были разделены на успевающих и неуспевающих студентов (методом крайних групп на основании среднего балла их академической успеваемости).

При проработке блока репрезентации мы столкнулись с отсутствием надежного, психометрически обоснованного психодиагностического инструментария, направленного на диагностику особенностей восприятия и репрезентации информации. Поэтому первой задачей стала разработка методики, направленной на диагностику стилей кодирования информации (СКИ). Методологической основой данного этапа работы стал стилевой подход в психологии (М.А.Холодная), в рамках которого выделены пять основных модальностей опыта, участвующих в информационном обмене человека с окружающей средой: 1) знаки (словесно-речевой СКИ); 2) зрительные образы (визуальный СКИ); 3) аудиальные образы (аудиальный СКИ); 4) предметные действия (предметно-практический СКИ); 5) сенсорно-эмоциональные впечатления (сенсорно-эмоциональный СКИ). Специфическими маркерами каждого стиля выступают языковые предикаты.

На основе этих представлений нами была разработана методика [15], построенная на использовании языковых предикатов, специфичных каждому стилю. При создании стимульного ряда нами была использована идея, о том, что в качестве способа диагностики может быть применен метод, основанный на бессознательном предпочтении описания предмета или явления, выполненного в стиле кодирования информации, совпадающем с собственным доминирующим стилем. Стимульный материал методики диагностики СКИ представлен шестью сериями отрывков текста, содержащих различные варианты описания общеизвестных предметов и явлений («книга», «ветер», «телефон», «вода», «ручка», «огонь»). Каждый вариант описания выполнен с использованием предикатов одного из пяти стилей кодирования информации (визуального, аудиального, словесно-речевого, предметно-практического и сенсорно-эмоционального). Количество серий обусловлено необходимостью неоднократного произведения выбора для выявления устойчивых предпочтений.

С помощью методики выявляются 5 СКИ: визуальный, аудиальный, предметно-практический, словесно-речевой и сенсорно-эмоциональный. Нами были вычислены основные психометрические показатели (содержательная и критериальная валидность, дифференциальная сила утверждений, внутритестовая надежность), и обоснована возможность использования разработанной методики в психологических исследованиях [15].

В дальнейшем была произведена апробация данной методики в исследованиях, направленных на выявление взаимосвязей стилей кодирования информации с успешностью учебной деятельности студентов, и создании психолого-педагогических рекомендаций, касающихся способов презентации учебного материала и разработки инновационных средств обучения с учетом направления профессиональной подготовки.

Для выявления преобладающих способов восприятия информации у студентов, обучающихся по разным направлениям профессиональной подготовки, нами было проведено сравнение выборки студентов гуманитарных и технических специальностях (сравнению были подвергнуты признаки, отражающие преобладание стилей кодирования информации и сигнальной системы коры головного мозга). Было показано, что для студентов-гуманитариев свойственно преобладание визуального, предметно-практического и сенсорно-эмоционального СКИ, 1 СС, а выборку студентов-«технарей» отличает преобладание словесно-речевого СКИ и 2 СС [16]. Полученные результаты указывают на ориентированность студентов гуманитарного

факультета на зрительное восприятие и запоминание информации, а также на усвоение учебного материала через практическую деятельность. Для таких студентов характерны трудности в произвольной регуляции деятельности, что обуславливает необходимость внешнего контроля в выполнении учебных заданий (это в свою очередь диктует необходимость аудиторных занятий). Выраженность эмоционального компонента в восприятии информации для них может выступать регулятором учебной деятельности, т.е. лучшее усвоение информации будет происходить при преподавании в эмоционально-экспрессивной манере. Студенты технических факультетов ориентированы на смысловое понимание учебного материала, лучшее усвоение знаний будет наблюдаться при использовании анализа и логики при подаче учебного материала, более предпочтительным для них является знаково-символическое отображение информации, для таких студентов допустимо использование самостоятельной работы в качестве способа организации занятий. При сравнении успевающих и неуспевающих студентов внутри каждой из выборок были обнаружены значимые различия только в уровне выраженности 2 СС, преобладание которой присуще успевающим студентам технических факультетов. Таким образом, степень развития словесно-речевой системы кодирования информации и абстрактного мышления являются фундаментом высокой учебной успеваемости для технических специальностей [16].

Более глубокое исследование взаимосвязи СКИ и успеваемости было проведено с помощью факторного анализа, что позволило выявить организацию пространства СКИ и показателей успеваемости (среднего балла и успеваемости по блокам дисциплин: общественно-гуманитарный, естественнонаучный, профессионально-ориентированный, математический) студентов обеих специальностей [17]. Обобщая полученные результаты, мы установили следующие закономерности:

- показатели успеваемости обнаруживают связи со стилями кодирования информации только в подгруппах успевающих студентов. Неуспевающие студенты таких взаимосвязей не показывает либо наблюдается неадекватное кодирование информации, что свидетельствует или об отсутствии влияния на успеваемость со стороны СКИ, или же их успеваемость регулируется другими психологическими факторами;

- общей закономерностью является положительное влияние аудиального СКИ на показатели успеваемости (особенно по блоку общественно-гуманитарных дисциплин), что может быть объяснено совпадением стиля подачи информации (зачитывание и заслушивание лекций) и проверки знаний (ответы и обсуждения на семинарских занятиях также производятся устно). Полученные данные не согласуются с идеями Болонского процесса, в том смысле, что для эффективного обучения необходим «живой» контакт студента с преподавателем, как с носителем знаний, который не заменяем большим количеством самостоятельной работы;

- специфической особенностью студентов гуманитарного факультета является положительное влияние сенсорно-эмоционального стиля на показатели успеваемости по блоку профессиональных дисциплин. Это означает, что преподавание в эмоционально-экспрессивной манере может привести к повышению учебной успеваемости по профессиональным предметам. Также выявлено негативное влияние, которое имеет предметно-практический СКИ на средний балл. Данная особенность нами трактуется как следствие преобладания 1 СС и высокой синтетичности восприятия у гуманитариев, что предопределяет трудности в расчленении деятельности на составляющие ее действия и операции, и создает конфликт стилей преподавания и учения;

- специфической особенностью студентов технических факультетов является наличие положительных связей между словесно-речевым и предметно-практическим СКИ и показателями успеваемости. Это значит, что предъявление учебного материала в знаково-символической, речевой форме и организация учебных занятий в виде практических заданий будут способствовать повышению качества обучения. Также обнаружены отрицательные связи визуального и сенсорно-эмоционального СКИ с различными показателями успеваемости. Это означает, что опора на визуальный стиль подачи информации (быстрое, но не обдуманное «фотографирование») будет способствовать снижению успеваемости. Полученные данные таким образом, свидетельствуют о том, что наглядность не всегда будет производить положительный эффект. Исходя из этого, можно прогнозировать, что переход к мультимедийным средствам обучения приведет к обратному ожидаемому результату. Сходным эффектом будет обладать и сенсорно-эмоциональный СКИ – сильная эмоциональная вовлеченность, перенос эмоциональных отношений на отношение к предмету также ведет к снижению успеваемости студентов.

Выявленные закономерности раскрывают специфику способов восприятия учебной информации студентами разных направлений подготовки и могут быть использованы при выборе стратегии преподавания. В литературе описаны два возможных варианта таких стратегий: 1) совпадение стилей преподавания и учения; 2) несовпадение (конфликт) стилей. Результаты зарубежных исследований показывают ограниченность стратегии совпадения стиля учения и преподавания, так как при этом не может быть создана «обогащающая учебная среда», при этом стратегия конфликта стилей будет более эффективной для создания развивающей среды. С нашей точки зрения, применение той или иной стратегии обучения должно базироваться на возможностях того свойства, которое становится мишенью педагогического воздействия (его ригидности или пластичности). Некоторые психологические факторы учебной успешности (мотивация, когнитивные стили) в силу высокой гибкости могут стать мишенями развивающего психолого-педагогического воздействия. Другие же (интеллект, формально-динамические свойства личности) являются устойчивыми структурами и не подлежат изменению, а потому создают ограничения для внешних развивающих воздействий [2].

Для ответа на этот вопрос мы установили связи стилей кодирования информации с другими психическими свойствами личности, а именно с формально-динамическими свойствами (темпераментом), преобладанием 1 или 2 сигнальной системы и интеллектуальной лабильностью [16]. Свойства темперамента и преобладающий тип СС базируются на особенностях протекания нервных процессов, типе нервной системы

и функциональной асимметрии мозга, которые регулируются врожденными (генетическими) факторами и обладают слабой индивидуальной изменчивостью. Поэтому наличие связи с данными свойствами будет свидетельствовать о фиксированности и слабой изменчивости стилей кодирования информации, а наличие связей с гибкими свойствами (интеллектуальная лабильность) может рассматриваться как доказательство возможности их формирования и изменения в процессе обучения.

Анализ полученных результатов факторизации показал, что СКИ обнаруживают корреляционные связи с соответствующим типом сигнальной системы и разными свойствами темперамента (эргичность, темп) и не коррелируют с интеллектуальной лабильностью. Выявленные особенности скорее свидетельствуют о слабой пластичности стилей кодирования информации, поскольку они обнаруживают устойчивые взаимосвязи с конституциональными особенностями (преобладание 1-ой или 2-ой сигнальной системы, формально-динамические свойства). В связи с этим можно сделать вывод, что при подаче учебного материала большей эффективностью будет обладать стратегия опоры на преобладающие стили кодирования информации, в которой будет наблюдаться совпадение стиля преподавания и обучения.

Выводы

1. Стилиевые особенности восприятия являются важным фактором обеспечения эффективности познавательной деятельности учащихся, влияние которого специфично этапу восприятия и первичного усвоения учебного материала.

2. Студенты гуманитарного профиля характеризуются преобладанием первосигнальных способов кодирования информации, связанных со сформированностью конкретных сенсорных модальностей. Даная особенность близка к понятиям «метафорического мышления», «визуального мышления», которые отражают неразвитые формы познания. Проблема профессиональной подготовки студентов-гуманитариев заключается в необходимости ее концептуализации, апеллирующей к структурам теоретического мышления.

3. Студенты технического профиля являются более «зрелыми» в когнитивном плане, о чем свидетельствует сформированность второй сигнальной системы и словесно-речевого стиля кодирования и переработки информации. Проблема профессиональной подготовки студентов технических специальностей заключается в разработке и трансформации наглядно-образных средств обучения.

4. Стили кодирования информации обладают слабой пластичностью, поскольку обнаруживают устойчивые взаимосвязи с конституциональными особенностями психики (преобладание 1-ой или 2-ой СС, формально-динамические свойства). Поэтому презентация учебного материала будет обладать большей эффективностью при условии опоры на преобладающие стили кодирования информации, то есть при совпадении стиля преподавания и обучения.

Перспектива дальнейших исследований заключается в расширении исследовательской выборки за счет включения студентов естественнонаучных, филологических, математических и других специальностей. Полученные результаты могут быть использованы при разработке учебно-методических комплексов по отдельным дисциплинам с учетом индивидуальных стилиевых особенностей восприятия учебной информации студентами.

Литература

1. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. / Холодная Марина Александровна – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1985. – 255 с.
2. Кочарян А.С. Эффективность учебной деятельности студентов: проблема выбора факторов успешности и мишеней педагогического воздействия / Кочарян А.С., Фролова Е.В., Павленко В.Н., Чичихина Н.А. // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – 2009. – вип. 2. – С. 379-387.
3. Фролова Е.В. Особенности структуры интеллекта студентов-первокурсников технических и гуманитарно-экономических специальностей / Фролова Е.В., Санжаровская Н.В. // Вісник Київського національного університету. Серія соціологія, психологія, педагогіка – 2009. - вип. 2. – т. 1 (XI). – С.351-353.
4. Фролова Е.В. Особенности регуляции учебной активности у студентов гуманитарных и технических специальностей/ Е.В.Фролова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки». / за ред. С.Д. Максименко, Н.О.Євдокімової. – Миколаїв, ТОВ фірма «ІЛЛІОН» - 2010. – том 2. – вип. 4. – С.254-259.
5. Кочарян А.С. Влияние ответственности и мотивации на успешность учебной деятельности студентов / Кочарян А.С., Фролова Е.В. // Проблеми сучасної освіти. Збірник статей. / за ред. Ю.В.Холіна. – Х.: П 78 Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2009. – С.13-21.
6. Овчинников М.В. Динамика мотивации учения студентов педагогического ВУЗа и ее формирование / Овчинников Михаил Владимирович. - Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. психол. н. (19.00.07). - ГОУ ВПО «Курганский государственный университет». - Екатеринбург, 2008 - 25 с.
7. Кучмиева С.И. Мотивационные факторы профессиональной социализации студентов в период обучения в ВУЗе / Кучмиева Светлана Ивановна. – Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. социол. н. (22.00.04) – Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Волгоградский государственный университет» - Волгоград, 2007. - 24 с.
8. Брунер Дж. Психология познания. / Джером Брунер. – Пер. с англ. – М: Прогресс, 1977. – 411 с.
9. Веккер Л.М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов. / Л.М. Веккер. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
10. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. / Холодная Марина Александровна – СПб.: Питер, 2004.- 384 с.
11. Гриндер М. Исправление школьного конвейера. / М. Гриндер. – Минск, 1995, - 220 с.
12. Гриндер Дж. Из лягушек в принцы. / Дж. Гриндер, Р. Бэндлер – Воронеж, НПО «Модэк», 1994. – 239 с.

13. Пулькина О.А. Взаимосвязь успеваемости студентов педагогических вузов с их типами восприятия / О.А.Пулькина // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. - 2007. - № 3. - С. 85-89.
14. Толстенева А.А. Модель методической системы дифференцированного обучения физике студентов технических вузов. / А.А.Толстенева // Физическое образование в ВУЗах. – 2007. – т. 13. - №1. - С. 49-58.
15. Фролова Е.В. Разработка методики диагностики стилей кодирования информации / Фролова Е.В., Санжаровская Н.В. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія Психологія. – 2010. - № 857. – випуск 42. – С. 226-232.
16. Фролова Є.В. Роль стильових особливостей сприйняття у забезпеченні успішності навчальної діяльності студентів / Є.В.Фролова // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск: “Актуальні проблеми когнітивної психології”.- Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2010. - Вип. 14. - С. 296-305.
17. Кочарян О.С. Взаємозв'язок стильових особливостей сприйняття із успішністю навчальної діяльності студентів / Кочарян О.С., Фролова Є.В., Санжаровська Н.В // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Успішність особистості: потенціал та обмеження». – Електронний ресурс. – Режим доступу <http://www.psy-science.com.ua/department/Tezy-konfer-2010/frolova.doc>.

УДК 159.922

Організмичний підхід у прикладному контексті генетичної психології

Хомуленко Т.Б.

В роботі пропонуються напрямки застосування ідей організмичного підходу в генетичній психології. Здійснюється співвіднесення психологічної і соматичної специфіки протікання вікових криз. Аналізуються результати дослідження психологічних особливостей хворих на гіпертонію та остеохондроз.

Ключові слова: психосоматика, генетична психологія, організм, особистість хворого.

В работе предлагаются направления применения идей организмичного подхода в генетической психологии. Осуществляется соотнесение психологической и соматической специфики протекания возрастных кризисов. Анализируются результаты исследования психологических особенностей больных гипертонией и остеохондрозом.

Ключевые слова: психосоматика, генетическая психология, организм, личность больного.

In this work, we propose the ways of utilization of organismic approach in genetic psychology. Also, in article shows correlation of psychologic and somatic specificity of age-crisis dynamics and results of different researches of psychological peculiarities of sick, with hypertonic and osteochondrosis disease.

Key words: psychosomatics, genetic psychology, organism, personality of patient.

Для психології стан кризи, є звичним. Був час, коли майже всі фундаментальні психологічні праці починались із нарікань на кризу в науці. Далі такі настрої змінились у зв'язку із зростанням чисельності психологічних закладів, психологів, попиту на їх послуги, масовий перехід у психологію представників інших професій. Сьогодні незадоволеність станом науки психологи пов'язують із значною кількістю моделей розуміння психіки, із розколом між дослідницькою і прикладною психологією. І дійсно, у них різні авторитети, різні системи освіти та економічного існування в соціумі. Психологи дослідники і практики часто належать до різних співтовариств.

Коли говорять про зміну методологічних орієнтацій наукової психології, які дозволили б їй бути ефективною у практичній сфері мають на увазі зближення емпіричного і теоретичного рівнів психологічного пізнання. Така можливість існує завдяки реалізації принципу цілісності в галузях психології. Втілення такого принципу можна віднайти в різних науково-психологічних концепціях. Звертаючись до робіт з психології особистості в контексті генетичної психології, я маю на увазі перш за все роботи С.Д. Максименка та його наукової школи, переконуєшся, що йдучи різними теоретичними шляхами психологи приходили до такого положення – механізм породження психологічного знаходиться в нужді, яка є втіленням єдності біологічного і соціального, тілесного і духовного.

Такий підхід дозволить подолати одвічний дуалізм в психології і знайти шлях для подолання в цій галузі знання ряду суперечностей та достойно відповісти на виклики сьогодення.

Слід зазначити, що в історії науки можна віднайти джерела такого підходу в організмичних теоріях та концепціях організму.

Початково організмичний підхід як методологія наукового пізнання використовував поняття організму як метафору. Такий підхід передбачав розгляд особливостей функціонування і структури досліджуваного явища по аналогії з організмом. Розвитком ідей органіцизму виявилась загальна теорія систем Л. Бергаланфі, витоки якої можна віднайти в тектології А.А. Богданова, де організм розумівся як організація органів.

Але в сучасному науковому тлумаченні організм в залежності від рівня вирішуваних проблем визначається як живе ціле із системою узгоджено функціонуючих органів чи як сукупність фізичних і духовних якостей людини. Останнє визначення можна вважати основою для застосування організмичного підходу в психології. Прикладом цьому може бути погляд на єдність тіла та психіки у основоположника гештальттерапії Ф. Перлза, який сформувався під впливом принципу психосоматичної єдності і протилежності В. Райха.

Так званий психосоматичний підхід, як різновид органіцизму передбачає включення в предмет психології не тільки психіку, але і соматіку. При чому це не переміщення в психологію тематики предмета фізіології чи медицини. Це включення проблем тілесності в психологічний контекст не виключаючи наявності у соматикі самостійної проблематики.

Науковий світогляд суспільства постмодерну відрізняється тим, що пропонує нове бачення шляхів вирішення проблем. Так, ідея цілісності людини, як намагання подолати психофізичний паралелізм знову набуває значущості і потужності в роботах сучасних філософів і методологів психології. Так, наприклад, відштовхуючись від гуссерлівської ідеї “життєвого світу”, М. Мерло-Понті акцентує увагу на значущості людського тіла, як “відкритої” гармонійної цілісності, “первісне сприйняття якої є тією основою, з якої виростають усі людські смисли й значення.

Філософські концепції персонального соматичного буття людини дозволяють подолати сформовану в класичній антропології опозицію тіло/душа, природа/культура, біологічне/соціальне. За таких умов соматичне буття людини постає цілісністю, в якій названі опозиції реалізуються як процес проживання життя і переживання почуттів.

Персональність соматичного буття є виявом віталістичності філософської антропології, засновником якої був М.Шелер. Він в свій час дійшов висновку, що прірва, яку вирив Декарт між тілом та душею, сьогодні зімкнулася до вкрай відчуваної “єдності”. Значущість окресленого особливо важлива з огляду на переконаність Шелера про те, що духовні акти отримують усю свою діяльну енергію з так званої “вітальної сфери потягів”.

М.Шелер під виглядом радикальної критики кантіанства піддав своєрідній модифікації паралелізм, ввівши тезу про “матеріальну апріорі” та особливий, “ordo amoris”, “порядок любові”, який панує у сфері афектів.

У зв'язку з цим пригадується вихідна методологема генетичної психології особистості, а саме: в людини відпочатково втілена любов, як нужда жити і продовжуватися.

Таким чином, можна стверджувати що зростання інтересу до проблем психосоматики не є випадковим, оскільки сучасний погляд на психосоматику виходить поза межі уявлень про здоров'я і хворобу і наближається до науки про людину як психосоматичну цілісність. Сьогодні психосоматика розуміється як тілесне відображення душевного життя людини. Тілесне відображення внутрішніх конфліктів та вікових криз. Тому ми вважаємо, що розвиток ідей генетичної психології особистості як у теоретичному так і у прикладному контексті може йти у напрямку забезпечення тенденції до подолання дуалізму, забезпечення цілісного підходу який втілюється в сучасних ідеях психосоматики.

Використання психосоматичних ідей у проблематиці вікової психології, психології розвитку представляє не тільки науково дослідницький, але й прикладний інтерес. Гострота та специфічність протікання вікових криз вирізняє сучасне інформаційне суспільство, суспільство ризику, суспільство спектаклю, як його називають філософи. Існування людини в такому суспільстві характеризується високою мірою невизначеності життєвих ситуацій, їх інформаційною перенасиченістю, необхідністю володіти широким спектром ролей та гнучко застосовувати їх у різних варіантах життєвих сценаріїв. Це втілюється в специфічних психологічних ефектах, які можуть бути матеріалом для психологічного аналізу і базою для психокорекційних розробок.

Кожний етап вікового розвитку відрізняється переважаючими внутрішніми протиріччями, специфікою стресостійкості і особливостями навантаження на адаптаційний потенціал. Агресія і страхи, потреби і їх фрустрація, механізми психологічного захисту також мають вікові особливості. Усе перелічене відноситься спеціалістами до основних психологічних причин соматичних проблем. Окрім того, усе перелічене прямо або опосередковано пов'язано з різними категоріями внутрішніх конфліктів, які зумовлені не тільки індивідуально-типологічними і ситуаційними, але й віковими причинами.

Відомо, що існує ряд хвороб які притаманні певному віковому періоду. Є хвороби дитинства, перехідного віку, старості. І це обумовлено не тільки фізіологічними чинниками, але і психологічною специфікою того чи іншого віку. Так, наприклад, різке збільшення кількості дітей, які вперше перехворіли ангіною припадає на період кризи 3-х років. Даний період характеризується тим, що у дитини іде активний розвиток самосвідомості, який проявляється у прагненні до самостійності та в таких формах поведінки як негативізм та впертість. З іншого боку батьки часто в такій ситуації посилюють авторитарний тиск і викликають внутрішній супротив у дитини, яка не завжди може про нього заявити. Неможливість висловити незгоду часто, спеціалістами з психосоматики відноситься до факторів, які спричиняють запальні процеси в мигдалинах.

Підліткова криза також супроводжується рядом соматичних ефектів, а саме максимум діагностованих сколіозів, пік хвилі ряду хронічних захворювань, виникнення перших узалежнень. Помилково вважати, що складні суперечності, які супроводжують зростання особистості в даному віці не можуть мати ні чого спільного із соматичними ефектами. Швидше навпаки, такі ефекти можуть розглядатись як соматична мова душі. Тоді це предмет уваги шкільного психолога.

Найпоширенішою в сучасному суспільстві групою захворювань є серцево-судинні, зростання кількості яких припадає на період кризи середнього віку. Слід зазначити, що навіть прибічники традиційного погляду на психосоматику погоджуються з тим, що гіпертонія має психологічну обумовленість. Причому психологічні особливості, що обумовлюють дану хворобу, пов'язані з характеристиками особистості людини відповідної вікової категорії, яка переживає кризу. Це залежність від соціальних стереотипів, перфекціонізм, потреба у схваленні, сумніви щодо власних досягнень та перспектив.

В таких ситуаціях медики пропонують лікарські засоби подолання хвороби та пропонують профілактичні заходи. А психологи працюють в залежності від парадигми, якій вони надають перевагу з поведінковими ефектами чи з глибинними чинниками.

Цілісний підхід психолога до людини в контексті, що розглядається, вимагає залучення так званого психосоматичного погляду на ситуацію, який дає можливість застосувати ефекти тілесності для отримання більш чіткої психологічної картини проблеми, визначення програми її подолання та бачення перспективи розвитку.

Прикладний контекст генетичної психології віднаходиться в просторі психологічного супроводу не тільки становлення особистості, але і навчання. Так, викладання психосоматики порушує питання про те, який шлях формування професійного мислення був би найбільш успішним:

- заучування множини психологічних інтерпретацій соматичних захворювань;
- нагромадження практичного досвіду аналізу на основі заученого;
- віднайдення деякого загального принципу, який задає напрямок мислення психолога, аналітика соматики як у практиці консультування так і в академічному дослідженні?

Слід нагадати, що ідеї загального принципу висловлювалися ще психоаналітиками. Крім того, пригадується відома в історії психології Вюрцбургська школа, представники якої говорили про те, що істинне мислення є ненаочним і безобразним. Їхні міркування були на користь аргументу про те, що спроби візуалізувати зміст прислів'я тільки відвертають нас від глибини його розуміння. Наприклад, яблуко від яблунки недалеко відкотиться. Спроба уявити собі яблуню лише відверне нас від розуміння того, що тут ідеться про батьків і дітей. При цьому метафоричні, легко візуалізовані форми є сховищем народної мудрості. Мабуть, тому, що метафоричність думки надає можливість легше зберегти і виділити когнітивну схему, замасковану в образі. У прикладі з прислів'ям візуальний образ яблуні з яблуками містять у собі таку когнітивну схему: те, що породжує, і те, що породжується, має низку спільних рис. Фактично, намагаючись зрозуміти специфіку функціонування органа, ми повинні виділити деяку когнітивну схему, яка допоможе нам розібратись у психічній символіці соматичного розладу. Знову пригадується прислів'я про яблуню. Але тут усе простіше. У нас уже є метафора, яка містить у собі візуальний образ та є носієм когнітивної схеми. Залишається тільки

її виділити. Щодо психосоматики візуальний образ спочатку треба створити. А вербалізований результат візуалізації особливостей функціонування органа чи підсистеми дозволяє використовувати його як метафору, в якій необхідно виявити деяку когнітивну схему. Ця схема виявляється засобами персоніфікації, асоціації, візуалізації, аналогізації й надає можливість зрозуміти символіку розладів.

Візуалізацію може бути застосовано не тільки у психологічному консультуванні, але й у визначенні спрямованості наукового дослідження психосоматичних проблем. Наприклад, у нашому дослідженні ми вивчали психологічні особливості особистості з захворюваннями парних органів. Такі захворювання можуть бути зумовлені комунікативними проблемами, адже парність органів може символізувати стосунки в діаді. У результаті було отримано дані про статистично значущий позитивний зв'язок між типом захворювання парних органів і типом реагування в конфліктних ситуаціях. Тип суперництва виявився притаманним для досліджуваних з тонзилітом, а тип уникання для хворих на сальпінгофарит чи нефрит.

В даному дослідженні вибірка не диференціювалась за віковими ознаками, але змістовні характеристики комунікативних стратегій обумовлені як віковими можливостями так і специфікою педагогічних впливів. Це надихає на продовження дослідницького пошуку у зазначеному контексті.

Вивчаючи особливості психологічних чинників серцево-судинних захворювань в нашому дослідженні частково підтвердилось припущення практиків психосоматичного аналізу про притаманні таким хворим перфекціонізм та ворожість. Такі якості виявились притаманними представникам так званого середнього віку. Але літні гіпертоніки та молоді хворі не відрізняються таким якостями. Знову нагадує про себе вікова обумовленість, ознаки якої для практичного психолога стають тією ниточкою, завдяки якій можна розплутати клубок проблеми.

Психологічна обумовленість виникнення загострень у хворих на остеохондроз не викликає сумнів у практичних психологів, які працюють з психосоматикою. В нашому дослідженні така обумовленість була доведена.

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що у осіб с функціональною патологією хребта та осіб контрольної групи мають місце достовірні відмінності за низкою показників особистісної сфери. Пацієнти з функціональною патологією хребта характеризуються залежністю від роботи, соціально нав'язаним перфекціонізмом, у досягненні досконалості.

Своєчасний психологічний аналіз особистості хворого та коректно розроблена програма психотерапевтичного втручання сприяє досягненню усвідомлення та розуміння причинно-слідчого зв'язку між особливостями його особистості та захворювання, і разом з соматоспрямованими лікувальними заходами є конкретною допомогою пацієнтам у подоланні захворювання та його негативних тілесних або психічних проявів.

Зазначені міркування є спробою запропонувати такий підхід до розуміння психосоматичної проблематики, який би міг забезпечити успішне функціонування професійного мислення психолога як у практичній, так і в науковій сферах.

УДК: 159.922.6: 331

Специфіка професійної адаптації практичних психологів

Чайкіна Н.О.

Розглянуто об'єктивні і суб'єктивні сторони професії «психолог», специфіка професійної діяльності практичного психолога та особливості їх професійної адаптації, що включають до себе об'єкт, суб'єкт і зміст адаптивної стратегії молодого фахівця. Аналізується модель професійної адаптації молодого фахівця, яка включає до себе: вид, об'єкт, структурні елементи, об'єктивні і суб'єктивні фактори адаптації, а також засіб, механізм, результат, хід та підсумок професійної адаптації. Описуються виробничо-технологічні, соціально-психологічні і особистісні елементи професійної адаптації молодого практичного психолога.

Ключові слова: професія «психолог»; професійна адаптація молодого фахівця; виробничо-технологічні, соціально-психологічні, особистісні структурні елементи професійної адаптації практичного психолога.

Рассматриваются объективные и субъективные стороны профессии «психолог», специфика профессиональной деятельности практического психолога и особенности их адаптации, которая включает в себя: объект, субъект и содержание адаптивной стратегии молодого специалиста. Анализируется модель профессиональной адаптации молодого специалиста, которая включает в себя: вид, объект, структурные элементы, субъективные и объективные факторы адаптации, а также способ, механизм, результат, ход и итог профессиональной адаптации. Описываются производственно-технологические, социально-психологические и личностные элементы профессиональной адаптации молодого практического психолога.

Ключевые слова: профессия «психолог»; профессиональная адаптация молодого специалиста; производственно-технологические, социально-психологические и личностные элементы профессиональной адаптации молодого практического психолога.

Article deals with the objective and subjective sides of profession «psychologist», specific of practical psychologist's professional activity and specialty of their adaptation which includes object, subject and maintenance of adaptive strategy of young specialist. Model of professional adaptation young specialist, which includes: kind, object, structural elements, subjective and objective factors of adaptation, and also method, mechanism, result, motion and result of professional adaptation is analyzed. Described the production-technological, social-psychological and personality elements of young practical psychologist's professional adaptation.

Keywords: profession «psychologist»; professional adaptation of young specialist; production-technological, social-psychological and personality elements of professional adaptation of young practical psychologist.

Постановка проблеми. Колективній самосвідомості нашого суспільства поступово відкриваються провідні ролі професіоналів у переборенні духовної, культурної, економічної кризи, яку переживає країна. Примноженню діяльних сил цього соціального прошарку, зміцненню його єдності, розширенню його творчих, інтелектуальних і моральних впливів на суспільне життя можуть допомагати практичні психологи. Головне завдання яке стоїть перед практичним психологом – це побудування цілісного наукового забезпечення важливих напрямків роботи з різними групами населення: дослідження їх особистості і підтримка їх в особистісному розвитку та саморозвитку.

Вже у самій професії як об'єктивній реальності закладена подвійність: професія як результат часткового і одиничного розподілу праці належить і фахівцю і закладу. На суб'єктивній стороні (особистість фахівця) знаходиться сукупність певних знань і трудових навичок, а на стороні закладу – певний вид трудової діяльності, в процесі якої використовуються ці трудові навички і знання. Поняття “професія” включає до себе не тільки ступінь професійної підготовки людини, але й форму її суспільного визнання, умови реалізації професійних знань та навичок у конкретній соціальній ситуації.

Професія психолога відноситься до найбільш складної групи професій – “людина-людина”. Їй притаманні такі особливості:

1) основний зміст праці зводиться до взаємодії із людьми (якщо вона не вдається, то це відображається і на якості роботи);

2) ця професія потребує подвійної підготовки: особистісної – навчитись встановлювати і підтримувати контакти з людьми, розуміти і приймати людину, розібратися в особливостях її поведінки; сформувати у собі такі якості як відкритість, емпатія, доброзичливість, відвертість, та, з іншої сторони, спеціальної – отримати спеціальну базову підготовку з психології, яка дає більше, ніж оволодіння академічними знаннями і отримання набору певних рекомендацій.

Аналіз основних досліджень. В основу адаптаційного процесу покладено спосіб засвоєння діяльності, який визначається структурою потреб і мотивів особистості, яка адаптується. Очевидячи, що признаючи первинність адаптивної потреби, необхідно ототожнювати адаптацію з головною метою діяльності, оскільки у людині процес задоволення потреб виступає як цілеспрямована діяльність. Між тим, специфіка адаптаційних процесів полягає у тому, що вони є засобом, умовою реалізації мети і тільки в цій якості і можуть існувати. Потреба в адаптації може існувати і усвідомлюватись, але при цьому вона буде вторинною по відношенню до потреб, які викликають необхідність до адаптації. Це можемо спостерігати по працевлаштуванню молодих психологів та по їх післядипломній освіті.

У різних закладах виникають психологічні служби, які з оптимізмом беруться за вирішення самих складних проблем. Якщо розглядувати професійну діяльність практичного психолога у школі, то можна відмітити, що цей процес йде не завжди гладко. Не всі школи змогли ввести в свій штат психолога в силу економічних причин. Крім цього, після отримання диплому чи свідоцтва про перепідготовку, фахівці забувають, що в процесі професійної адаптації також необхідно поглиблювати свої знання, вміння, навички. Це особливо стосується тих практичних психологів, які працюють на периферії.

Майбутні практичні психологи ще в стінах університету повинні усвідомити, що успішність їх діяльності

в якості психолога буде залежати не тільки від рівня їх професійних знань, але і від особистісних якостей. Вибір же абітурієнтами професії “практичний психолог” відбувається, частіше за все, без усвідомлення тих вимог, які пред’являє до особистості ця професія. Мало хто із абітурієнтів задає собі питання: “Чи вмію я спілкуватися з іншими людьми і чи бажаю я цього?” Багато абітурієнтів при співбесіді підкреслюють, що головним мотивом вступу на психологічний факультет є цікавість до психічних явищ, хоча, насправді, це бажання вирішити свої особистісні проблеми. Зрозуміло, що цей мотив частіше за все слабо усвідомлюється. Причому необхідно підкреслити, що психологічне спілкування суттєво відрізняється від міжособистісного, яке ґрунтується на відношеннях симпатії-антипатії. Воно має цілу низку специфічних труднощів: це спілкування не залежить від бажання чи небажання психолога спілкуватися. Психолог не має права спілкуватися вибірково – тільки з цікавими, симпатичними йому людьми і відійти від спілкування з неприємними йому людьми.

Ці складнощі проявляються у молодих психологів у процесі практичної роботи і суттєво впливають на успішність їх професійної адаптації. Професійна адаптація містить як об’єктивні, так і суб’єктивні аспекти діяльності і тому дуже важливою є відповідність чи невідповідність цим аспектам. Адаптивна стратегія молодого фахівця буде визначатись рівнем відповідності суб’єктивних і об’єктивних елементів професійної адаптації по відношенню до ступеня збігу очікувань молодого практичного психолога з реальною ситуацією, тобто наскільки зближене “Я-бажане” і “Я-реальне”. Особливість професійної адаптації молодого фахівця може бути виявлена тільки при умові, коли адаптація буде розглядуватись у конкретному відношенні з кожним елементом соціального середовища, враховуючи при цьому всю багатозначність зв’язків і відношень між елементами як у внутрішньому розвитку структури, так і у міжструктурному плані.

Основні положення дослідження. Результати досліджень [2] свідчать, що молоді практичні психологи в початковий період роботи стикаються з цілою низкою труднощів. Передусім, це суб’єктивний стан напруги, незадоволеності, викликаний як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками психологічної діяльності. Багато в чому він залежить від особливостей самих чинників, від професійної, психологічної, фізичної підготовки молодих людей до самостійної роботи, а також від їх ставлення до праці.

Професійна адаптація молодого психолога на сучасному етапі визначається реальним середовищем, яке включає до себе комплекс певних умов, зовнішніх сил і стимулів, які впливають на особистість; і соціальні ситуації з об’єктивними та суб’єктивними аспектами психологічної діяльності, в яких вона функціонує. Тому процес професійної адаптації молодого практичного психолога необхідно розглядати в трьох аспектах:

1) з позиції об’єкта професійної адаптації молодого психолога – до якої соціальної ситуації розвитку необхідно адаптуватись;

2) з позиції суб’єкта адаптації – який застосовується механізм прийняття і перетворення соціальних стереотипів;

3) з позиції психологічного змісту адаптації – структурні елементи, об’єктивні і суб’єктивні чинники, засіб, результат і підсумок професійної адаптації.

Наше дослідження довело, що при професійній підготовці мають вагу виробничо-технологічні елементи професійної адаптації. Виробничо-технологічна адаптація молодого практичного психолога – це процес засвоєння особистістю характерних умов і особливостей навчальної та психологічної діяльності. Навчальний процес у вищій школі супроводжується труднощами, про що свідчить відсів, низький рівень функціонального стану і слабка успішність студентів у початковий період навчання; відсутність зв’язку між шкільною успішністю та інтелектуальними можливостями студентів. Це пов’язано із невмінням обирати адекватні засоби адаптивної стратегії у реальній ситуації та з динамічними особливостями професійної адаптації. Багато студентів, отримавши лише загальні теоретичні знання не бажають формувати особливе психологічне мислення. Тому у психологічній діяльності практичні психологи, засвоївши абстрактно-узагальнені поняття і методики, відчувають великі труднощі при їх застосуванні в реальній площині, у ставленні до конкретної особистості.

В якості об’єктивних показників реалізації цього елемента професійної адаптації виступають:

а) характер психологічної діяльності – теоретична і практична підготовка, знання загальних і спеціальних дисциплін. Діяльність практичного психолога спрямована на рішення конкретних проблем, за якими до нього звертаються учні, їх батьки чи вчителі. Основною метою професійної діяльності психолога є підтримка психічного здоров’я, освітніх інтересів та розкриття індивідуальності соціалізованої особистості, корекція різних дефектів розвитку;

б) умови праці практичного психолога – вміння використовувати методичний інструментарій, який повинен діагностувати всі сторони і якості особистості учня з метою подальшого його розвитку. Практичний психолог повинен використовувати системний підхід до вивчення особистості, який має різний характер прояву: від власної внутрішньої активності індивіда до участі у різних групах, які здійснюють на нього певний вплив;

в) режим праці – робота практичного психолога має неперервний характер, що обумовлює особистісну організованість і підвищену відповідальність за виконувану справу.

В якості суб’єктивних показників адаптованості молодого практичного психолога є наявність почуття задоволеності психологічною діяльністю, своїми психологічними і соціальними можливостями, позитивна оцінка своїх професійних здібностей і вмінь.

Головним засібом здійснення виробничо-технологічної адаптації є практична психологічна діяльність, у процесі якої молодий фахівець засвоює психологічні вміння і навички та формує перспективу професійного росту.

Виходячи з цього, нами була розроблена психологічна модель професійної адаптації молодого фахівця.

Психологічна модель професійної адаптації молодого фахівця

Вид адаптації	Професійна		
Об'єкт адаптації	Соціальна ситуація розвитку фахівця		
Структурні елементи	виробничо - технологічні	соціально - психологічні	особистісні
Об'єктивні фактори	характер, режим, умови професійної діяльності	рівень спілкування, система комунікацій, традиції, норми, цінності виробничого колективу, статус особистості	система післядипломної перепідготовки та підвищення кваліфікації, система культурних заходів на виробництві
Суб'єктивні фактори	почуття задоволеності працею	почуття єдності, корисності для колективу, прийняття цілей виробничого колективу	усвідомлення свого професійного росту, усвідомлення своїх професійно важливих якостей, індивідуально – типологічні властивості, професійна актуалізація, прагнення до самовдоскональності
Засіб – провідний тип діяльності	праця	спілкування	самодіяльність
Механізм - ідентифікація	професійна	колективістична	емоційна
Результат	професійна майстерність та ерудиція	ціннісно – орієнтаційна єдність (ЦОЄ) з виробничим колективом	особистісно – професійний смисл
Хід	Формування уявлень про відповідність ситуаційної та бажаної реальності		
Підсумок	Особистісні новоутворення: злиття образу «Я» з образом професії		

Механізмом реалізації цього аспекту професійної адаптації є професійно-психологічна ідентифікація, тобто ототожнення себе з професією “психолог”. Успішною ця адаптація буде тоді, коли молодий психолог оволодіє високою якістю практичної психологічної діяльності при середній втомлюваності. Результатом виробничо-технологічного елементу адаптації стане надбання професійної майстерності і компетентності психолога.

Соціально-психологічні елементи професійної адаптації молодого практичного психолога домінують у процесі професійної реалізації практичної психологічної діяльності. Ці елементи визначаються ступенем входження особистості (як суб'єкта спілкування) в систему внутрішньогрупових відношень, виробленням стилю мислення і поведінки, які відображають систему цінностей і норм колективу, надбання, закріплення і розвиток вмінь і навичок міжособистісного спілкування.

В якості об'єктивних показників реалізації цього елементу адаптації молодого психолога є рівень спілкування, використання індивідуального та диференціального підходу в роботі з людьми. Практичний психолог повинен фіксувати свою увагу не тільки на своєрідності кожного індивіда, скільки на можливій типології консультуємих, з подальшим знаходженням індивідуально-типових прийомів роботи з ними. Логіка діяльності практичного психолога повинна йти від загальної характеристики організації, групи, індивіда до типової і індивідуальної.

Розвиток сучасної практичної психології показує, що “чисто” індивідуальний підхід в роботі з людьми нереальний. Неможливо до кожного учня “приставити” психолога. Та і не всі із них потребують психодіагностики, психологічної консультації і психокорекції. Більш реальнішим є шлях поєднання індивідуально-групової роботи, який передбачає етапність групової експрес-діагностики і практичної роботи з малими групами, а вже потім здійснюється поглиблена діагностика, консультування і психокорекція окремих

людей.

Суб’єктивно, для молодого практичного психолога соціально-психологічна адаптація проявляється у почутті єдності, корисності для консультуємих, у прийнятті ціннісних орієнтацій виробничого колективу, коли й колектив визнає і враховує особистісні цінності фахівця. Ця задоволеність взаємовідносинами у колективі буде досягнута при умові, коли молодий практичний психолог буде використовувати провідний вид діяльності, як головний засіб цього елементу професійної адаптації – спілкування. Такі важливі показники як вміння налагодити ділові зв’язки, відпрацювати систему взаєморозуміння і взаємодопомоги, легкість і доступність спілкування виявляються у процесі здійснення такого механізму, як колективістична ідентифікація фахівця. Прискоренню адаптації допомагає пізнання і прийняття системи взаємовідносин у виробничому колективі.

В результаті професійної адаптації формується ціннісно-орієнтаційна єдність новачка і виробничого колективу. ЦОС виникає у особистості, що адаптується, після пізнання і засвоєння колективних норм і ідеалів. Емоційне самопочуття молодого практичного психолога в цьому разі виступає одним із показників його соціально-психологічної адаптації.

Особистісні елементи професійної адаптації молодого фахівця домінують при процесуальних аспектах психологічної діяльності. Особистісна адаптація характеризується розумінням важливості і необхідності професії як для суспільства, так і для самого молодого фахівця, знаходженням особистісних перспектив професійного змісту, які відповідають на питання: «Чи вірно я вибрав цю професію?», «Чи є ця справа такою необхідною для мене?».

Головними складовими особистісної адаптації у будь-якій діяльності є “мотиваційне ядро”, деякі характерологічні особливості сприйняття самого себе, індивідуально-типологічні властивості, самооцінка, рівень домагань, регуляція власної поведінки (інтелектуальна, моральна, вольова), спрямованість інтересів.

До об’єктивних показників реалізації особистісного елементу адаптації ми відносимо систему післядипломної перепідготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів, значимість психологічної служби у закладі. Практичний психолог повинен володіти ситуацією в закладі, сам визначати перспективу свого розвитку і тактику взаємодії з різними групами населення і індивідами.

Суб’єктивно особистісна адаптація переживається як усвідомлення свого психологічного росту, усвідомлення своїх професійно важливих якостей, як професійна самоактуалізація, наявність певних індивідуально-типологічних властивостей, прагнення до інтелектуального, морального, естетичного самовдосконалення.

Практичний психолог повинен пред’являти до себе самі високі вимоги: усвідомлювати ситуацію взаємодії, контролювати свою поведінку. Бездоганий зовнішній вигляд, суворі і чіткі взаємовідношення між співробітниками (можливо і міжособистісна дистанція на роботі) приваблюють консультуємих. Психолог повинен оптимально поєднувати у собі особистісні і професійні якості.

Головний засіб, який при цьому використовує молодий практичний психолог, є самодіяльність, яка проявляється у творчому підході до психологічної діяльності, у засвоєнні новітніх психологічних технологій, у наявності творчих досягнень за фахом, у прагненні до самоосвіти.

Механізмом, через який здійснюється цей елемент адаптації, буде емоційна ідентифікація, тобто вміння володіти собою, вміння коректно проявляти власні індивідуально-типологічні властивості (людина обстежує і консультує собі подібного), осмисленість вчинків і всього життя, активізація здібностей до психологічної діяльності.

Результатом цього процесу буде знаходження особистісно-професійного смислу, тобто вироблення стійкого і позитивного ставлення до професії “психолог”, особистісна зрілість фахівця, його цілеспрямованість, стійкість. Кожний психолог апріорно сприймається як фахівець, який допоможе вирішити ускладнення у спілкуванні, допоможе налагодити стосунки, допоможе у саморегуляції емоційних станів, у проблемах виховання дітей, тощо. При всій невизначеності статусу психолога, він має “ореол” фахівця по людських проблемах. Але негативною стороною цього ефекту є надмірно завищене чекання “дива”, яке пов’язують з його діяльністю.

Особистість психолога – специфічна. Дослідження показують, що “проблемність” особистості, її емоційна чутливість і вразливість, низька толерантність – основні властивості психологів. Але без певних дихотомічних властивостей практичний психолог не зміг би зрозуміти “проблеми інших”.

Висновки. Психологічно, професійна адаптація молодого практичного психолога проявляється у формуванні уявлень про ситуаційну та бажану реальність. Коли ці уявлення будуть максимально близькими, то можемо зробити висновок, що підсумком професійної адаптації молодого практичного психолога стануть особистісні новоутворення – злиття образу “Я” з образом професія “психолог”. Тобто, адаптація до нової ситуації, засвоєння нових соціальних характеристик, надбання нових вмінь і досвіду – усе це викликає якісні зміни і перебудову самої особистості, забезпечуючи її професійний розвиток.

Література

1. Чайкіна Н.А. Методики изучения профессиональной адаптации. - Полтава. – 1988. – 29 с.
2. Чайкіна Н.О. Комплекс психологічних методів дослідження професійної адаптації молодого вчителя. – Навчальний посібник. – К. – 1997. – 40 с.

УДК 159.922

Жизненный опыт как проблема психологии сознания

Швалб Ю.М.

В статье сказано о том, что жизненный (индивидуальный) опыт действительно связан с ошибочным действием, но эта связь совершенно иного рода, чем принято считать в современной психологии. Утверждается, что жизненный опыт, как правило, не возникает вследствие совершения ошибочных действий и получения негативных переживаний.

Выделено три типа опыта (ситуационный, деятельностный и личностный), которые относительно полно задают пространство описания всех других частных форм и видов опыта. Существенно, что выделенная конструкция и типы опыта одинаково приложимы и к опыту социальных групп, и к индивидуальному опыту личности.

Об индивидуальном жизненном опыте в статье сказано как об относительно самостоятельной и независимой структурной единице психического, которая функционирует по принципам саморазвивающейся системы.

Ключевые слова: жизненный опыт, индивидуальный опыт, система, типы опыта.

У статті сказано про те, що життєвий (індивідуальний) досвід справді пов'язаний з помилковою дією, але цей зв'язок зовсім іншого роду, ніж прийнято вважати у сучасній психології. Стверджується, що життєвий досвід, як правило, не виникає внаслідок вчинення помилкових дій і отримання негативних переживань.

Виділено три типи досвіду (ситуаційний, діяльнісний і особистісний), які відносно повно задають простір опису всіх інших приватних форм та видів досвіду. Істотно, що виділена конструкція і типи досвіду однаково застосовні й до досвіду соціальних груп, і до індивідуального досвіду особистості.

Про індивідуальний життєвий досвід у статті сказано як про відносно самостійної і незалежної структурної одиниці психічного, яка функціонує за принципами системи? Що розвивається сама.

Ключові слова: життєвий досвід, індивідуальний досвід, система, типи досвіду.

The article says that the standard of living (individual) experience is effectively connected with a wrong action, but this connection is a very different kind than is commonly thought in contemporary psychology. Argues that experience, as a rule, does not arise as a result of committing wrong actions and receiving negative experiences.

Three types of experience (situation, activity and personal) that are relatively complete set space describing all other private forms and types of experience. It is essential that the selected design and the types of experiences are equally applicable to the experience of social groups, and individual experience of the individual.

On individual life experiences in the article mentioned as a relatively independent and autonomous structural unit of the mental, which operates on the principles selfdeveloping system.

Key words: experience, individual experience, the system, types of experience.

На сегодняшний день мы можем констатировать, что понятие жизненного опыта, наравне с понятием жизненного пути, прочно вошло в категориальный аппарат психологии личности, хотя его употребление чаще опирается на обыденные и интуитивные представления, чем на конструктивные психологические модели. Недостаточная психологическая проработанность понятия жизненного опыта (А.Н.Лактионов предлагает использовать термин «индивидуальный опыт») вызвана целым рядом факторов, среди которых три нам представляются наиболее значимыми.

Во-первых, это обыденная очевидность данного понятия, что создает иллюзию ясности и понятности, и снимает внутреннюю необходимость в его проработке. Этот фактор особенно ярко проявляется в работах практических психологов, которые считают, что при работе с клиентом достаточно опоры на интуитивные представления. В.М.Аллахвердов убедительно показал, что именно самоочевидность сознания стала одним из основных препятствий на пути разработки психологических теорий сознания /1/.

Во-вторых, на теоретико-методологическом уровне относительно проблемы опыта до сих пор преобладали классические философско-психологические подходы, которые не позволяли разграничить опыт как особую форму познавательного взаимодействия индивида с миром и опыт как особую психологическую реальность, которая возникает вследствие преобразований и освоения данного взаимодействия (подробный анализ проведен А.Н.Лактионовым /2/).

В-третьих, на уровне конкретно-психологических исследований не удавалось разграничить феномен накопления индивидуального опыта от феноменов научения или формирования умений. В большинстве исследований такое разграничение пытаются провести по критерию рефлексивности, но он оказывается явно недостаточным – как научение может быть рефлексивным, так и жизненный опыт, по крайней мере, в пространстве индивидуальной феноменологии, может быть нерефлексивным, чисто интуитивным.

Нам представляется, что первым шагом к преодолению указанных ограничений может стать уточнение функционального места индивидуального опыта в пространстве жизнедеятельности личности.

Традиционно жизненный опыт рассматривается как функция накопления стихийно возникающих знаний, умений и навыков, что облегчает последующие акты взаимодействия индивида с миром. Такое накопление приводит к более быстрому и точному распознаванию возникающих новых ситуаций, выделению в них знакомых компонентов и актуализации соответствующих способов действия. Данная трактовка в целом не вызывает возражений, но проблема заключается в описании психологических механизмов возникновения и накопления знаний. В этом отношении столь же традиционным является представление о том, что жизненный опыт возникает как следствие ошибочных действий, приводящих к негативным состояниям и переживаниям¹ /3, 5/.

И хотя такой взгляд имеет достаточно широкое, в том числе, литературное обоснование, необходимо признать, что эта идея в психологическом плане является не более, чем упрощенной бихевиористской схемой

¹ В современной психологии, особенно под влиянием различных психотерапевтических концепций, стала очень популярной идея, что развитие личности происходит только через боль (П.В.Лушин), негативный опыт и жизненный кризис (Т.М.Титаренко). Мы принципиально не согласны с этой идеей и считаем, что подлинные механизмы развития лежат только в сфере достижений личности.

формирования навыка через негативное подкрепление. Эта идея не выдерживает критики ни в логическом, ни в теоретическом, ни в житейском планах. В своем логическом завершении негативные следствия ошибочного действия означают смерть индивида, что уже никак не может стать основанием для накопления им жизненного опыта. В теоретическом плане эта идея также не состоятельна – даже в рамках бихевиоризма доказано, что позитивное подкрепление дает лучшие результаты в процессе формирования навыков, не говоря уже о современных теориях обучения. Кроме того, если мы все-таки различаем процессы формирования навыков и жизненного опыта, то такой перенос является просто неправомерным. И, наконец, с точки зрения здравого смысла или, что то же самое, обыденного сознания, идея ошибки (неудачи) как источника формирования жизненного опыта никогда не принималась и была предметом постоянных шуток и даже издевательств: «на своих ошибках только дураки учатся», «обжегся на молоке – дует и на воду» и т.д. Действительно, трудно, оставаясь в рамках здравого смысла, говорить об ошибках как источнике опыта по отношению к саперу, парашютисту, электрику, физику, инженеру, психологу и т.д. Какой жизненный опыт получило человечество и миллионы конкретных людей от инженерно-управленческой ошибки, допущенной на Чернобыльской АЭС в 1986 году? Ответ однозначный – никакой. А вот удачные разработки при ликвидации последствий стали значимым позитивным жизненным (научным, социальным и индивидуальным) опытом. Можно привести и не столь трагический и патетический пример: когда в раннем детском возрасте ребенок начинает переходить на разнообразное питание, то часто наблюдается отказ от незнакомой пищи, в основе которого лежит страх перед неизвестным (этот феномен может сохраняться и проявляться долгие годы, а то и всю жизнь). Родители прекрасно знают, что в этих случаях нельзя заставлять ребенка, но можно уговорить его, показав, «как это вкусно».

Нам представляется принципиально важным подчеркнуть, что жизненный (индивидуальный) опыт действительно связан с ошибочным действием, но эта связь совершенно иного рода, чем принято считать в современной психологии. Мы утверждаем, что жизненный опыт, как правило, не возникает вследствие совершения ошибочных действий и получения негативных переживаний. Известные высказывания, типа: «за одного битого двух небитых дают» и так далее, которые обычно приписываются негативному жизненному опыту, на самом деле таковыми не являются. Высказывание типа «я знаю, что так делать нельзя» является не столько формой фиксации жизненного опыта, сколько способом интуитивной, нерелексивной и нерационализированной проблематизации жизненного опыта. Поэтому мы считаем, что индивидуальный опыт возникает вследствие позитивных по результату проб и действий, и в дальнейшей жизнедеятельности индивида выполняет функцию защиты от возможных ошибочных действий.

Если принять этот тезис, то тогда становятся понятными многие вопросы.

Во-первых, жизненный опыт индивида, групп и сообществ формируется на основе одной из капитальных особенностей сознания, а именно на базовом стремлении (представлении) к стабилизации мира в целом и закономерной повторяемости ситуаций /1, 8/. Поэтому жизненный опыт формируется как психологическая инстанция, обеспечивающая воспроизведение удачных действий в закономерно повторяющихся ситуациях.

Во-вторых, формирование конструкторов жизненного опыта принципиально отлично от формирования знаний умений и навыков. Жизненный опыт всегда эмоционально насыщен и ценностно определен для индивида, тогда как ЗУНы по принципу безличны.

В-третьих, каждый отдельный конструктор жизненного опыта представляет собой целостную и внутренне недифференцированную констелляцию из трех элементов: интенционально заданных характеристик ситуации, способа действия и эмоционально-ценностной оценки.

В-четвертых, становится понятным основной недостаток, присущий организации жизнедеятельности с опорой исключительно на жизненный опыт. Сталкиваясь с новыми ситуациями, которые объективно, то есть в своих значимых характеристиках, существенно отличаются от ситуаций опыта, индивид начинает ориентироваться на известные, но незначимые характеристики, и воспроизводит те формы поведения, которые уже не адекватны. Личностный драматизм заключается в том, что индивид, с одной стороны, «не видит» изменившихся характеристик ситуации, и, с другой стороны, не в состоянии отказаться от способа действия, который переживается как эмоционально позитивный и ценностный.

Понимание жизненного опыта как актуализации целостных паттернов в ситуации решения задач позволяет четко различить два вопроса:

1) в каких формах проявляется жизненный опыт?

2) в каких формах он фиксируется, то есть, в какие психологические структуры он инсталлирован?

В многочисленных психологических исследованиях предлагаются самые разные классификации форм проявления жизненного опыта. Чаще всего содержательными основаниями выступают те базовые категории, на которые авторы опираются при разработке собственной теории. Так, в общепсихологических теориях жизненный опыт чаще всего классифицируют либо по типам процессов: двигательный, визуальный, интеллектуальный, эмоциональный и т.п., либо по степени обобщенности: рефлексивный, обобщенный, эмпирический. В социальной психологии принято деление на социальный и личностный опыт, в культурно-ориентированных теориях принято различать вербализованный (артикулируемый) и чувственный виды опыта. Приведенные типологии, как и многие другие, показывают только одно – феноменологическое разнообразие и онтологическая многомерность жизненного опыта не позволяет построить сколько-нибудь обоснованную классификацию, опираясь исключительно на эмпирические представления.

Мы считаем, что классификация форм проявления жизненного опыта должна соответствовать его собственной внутренней функциональной структуре. Опираясь на приведенную выше структурно-функциональную модель, мы предполагаем, что жизненный опыт может проявляться в трех преимущественных формах.

1. Описание целостной ситуации. Описательно-объяснительные конструкторы фиксируют в обобщенном виде некоторые устойчивые характеристики ситуаций жизнедеятельности. Характерно, что уровень

обобщенности в таких конструктах всегда стремится к максимуму, а варьирует масштабность самих ситуаций – от локальных до вселенских.

2. Описание способа действия. Характерно, что именно конструкты способа действия могут формулироваться как в позитивном, так и в негативном залоге, то есть могут указывать и на то, что надо делать, и на то, чего делать не следует.

3. Описание личностных ценностей. Эти конструкты фиксируют опыт отношения человека к миру, к событиям, к другим людям и к себе самому. По-видимому, можно говорить о том, что этот вид конструктов составляет содержание индивидуальной морали и формулируется в виде моральных максим (императивов), которые выступают психологическим оправданием и смыслом как способов действий, так и существующего порядка вещей.

Таким образом, мы можем условно выделить три типа опыта (ситуационный, деятельностный и личностный), которые относительно полно задают пространство описания всех других частных форм и видов опыта. Существенно, что выделенная конструкция и типы опыта одинаково приложимы и к опыту социальных групп, и к индивидуальному опыту личности.

Жизненный опыт различных социальных групп и сообществ фиксируется в так называемой «народной мудрости» и выражается в различного рода сентенциях, поговорках, байках, притчах, анекдотах и т.д. Большинство исследователей /8/ подчеркивают его амбивалентный и несистемный характер. Это означает, что на каждую сентенцию или поговорку в той же культуре и в том же сообществе бытует высказывание прямо противоположного содержания. Такая структура позволяет людям смириться с противоречивостью самой жизни и принять ее как данность, то есть делает то, чего не может сделать рациональное мышление. То, что философия или наука рассматривает как недопустимое противоречие или как парадокс, легко принимается обыденным сознанием через опору на амбивалентные сентенции. Кроме того, «народная мудрость» стремится к охвату как можно более широкого спектра явлений, но при этом она не образует целостной системы, и не стремится к этому, как, например, философия.

Существенно иную картину мы наблюдаем при анализе индивидуального опыта. В первую очередь следует отметить его интегративный характер. Человек постоянно стремится свести различные фрагменты (конструкты) своего жизненного опыта в некоторую систему, которая становится базовой системой ценностей ориентаций и житейских установок личности. В силу этого резко снижается амбивалентность опыта, то есть система сама стремится к снятию внутренних противоречий и парадоксов. По-видимому, психологическим механизмом снижения амбивалентности является своеобразная процедура фильтрации: в систему жизненного опыта «не допускаются» те фрагменты взаимодействия человека с миром, которые противоречат уже сложившимся конструктам. Именно этим объясняется известный житейский факт, что с возрастом человек часто становится все более однозначным в своих взглядах и мнениях.

Интеграция фрагментов опыта и снижение их противоречивости приводит к тому, что индивидуальный опыт, как мы уже говорили, обретает черты системности и становится «жизненной философией» личности. При этом надо подчеркнуть, что категория жизненного опыта не совпадает ни с категорией мировоззрения, ни с категорией мудрости. Взаимосвязь этих категорий представляет сложный и совершенно не разработанный вопрос. Здесь же мы укажем только на два момента. С одной стороны, мировоззренческие установки могут складываться вообще безотносительно наличия индивидуального опыта (так, например, человек может быть убежден, что при необходимости надо бестрепетно отдать жизнь за Родину, но такого, опыта у него, очевидно, может и не быть). С другой стороны, мудрость не связана непосредственно с процессом накопления жизненного опыта – опытный человек вовсе не обязательно является мудрым.

Особо надо отметить тот факт, что эта «жизненная философия», как и весь жизненный опыт, может быть хорошо осознанным и вербализованным, но может и чрезвычайно плохо осознаваться и функционировать на интуитивном, нерелексивном уровне. Критерий осознанности, по-видимому, является малозначимым для конструктов жизненного опыта.

Индивидуальный жизненный опыт обладает еще одной уникальной особенностью – какими бы обобщенными ни были его конструкты, они всегда остаются связанными с конкретными ситуациями. Но дело в том, что эта связь не является прямой и непосредственной. В.П.Зинченко, также обсуждает проблему жизненного опыта в рамках теории сознания и разрывность опыта и конкретной ситуации формулирует предельно жестко. Он утверждает, что для того, чтобы нечто стало действительным фактом жизненного опыта, человек по-принципу должен «забыть» ту ситуацию, в которой он появился, а иначе не происходит «извлечение» самого опыта /7/. По мере накопления и кристаллизации конструктов жизненного опыта конкретные ситуации начинают выполнять особую функцию – функцию иллюстрации самого опыта. Мы можем однозначно зафиксировать тот эмпирический факт, что когда субъект начинает осознавать и вербализовывать конструкты жизненного опыта, то по отношению к каждому конструкту у него есть четко фиксированная конкретная ситуация, иллюстрирующая и подтверждающая истинность данного конструкта.

Парадокс заключается в том, что конструкт жизненного опыта стремится к максимальной обобщенности, а ситуативная иллюстрация, наоборот, стремится к максимальной конкретности и жизненной фактичности. Осознание собственного жизненного опыта и соединение в едином тексте обобщенного конструкта и ситуативной иллюстрации придает данному тексту форму мифа /3, 4, 8, 9/. Осознанный индивидуальный жизненный опыт фиксируется и существует в форме личностного мифа.

Таким образом, индивидуальный жизненный опыт начинает складываться в сфере обыденного сознания как фиксация взаимосвязи способа действия с характеристиками ситуации. Если действие оказывается эффективным, то эта связка обретает позитивную эмоциональную окраску и через механизмы интерпретации наделяется личностной значимостью и уже в виде трехкомпонентного конструкта переводится из сферы обыденного и ситуативного сознания в сферу целеполагающего, регулятивного сознания, где он обобщается и

начинает существовать как некая универсалия и личностная максима.

Конструкты жизненного опыта выполняют две функции: во-первых, они поддерживают представление о мире как стабильном и закономерно повторяющемся процессе, к которому приложимы шаблоны действия, во-вторых, они выполняют функцию фильтра или селективную функцию по отношению к каждому новому фрагменту жизненного опыта, превращая весь жизненный опыт в индивидуальную интегрированную и относительно непротиворечивую систему «жизненной философии» личности. Рефлексия и осознание собственного жизненного опыта фиксируется в виде мифоподобных текстов и превращают жизненный опыт в личностный миф.

По-видимому, можно говорить об индивидуальном жизненном опыте как относительно самостоятельной и независимой структурной единице психического, которая функционирует по принципам саморазвивающейся системы.

Литература

1. Аллахвердов В.М. Сознание как парадокс— С-П.: «Издательство ДНК», 2000. – 528 с.
2. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. - 492 с.
3. Лосев А.Ф. Диалектика мифа //Миф. Число. Сущность. – М, Мысль, 1994. – С. 6-216.
4. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 1995.
5. Проблеми психологічної герменевтики. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
6. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
7. Зинченко В.П. Нужно ли преодоление постулата непосредственности? – ж.Вопросы психологии, 2009, № 3, с. 3 - 20
8. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания. – М.: Смысл, 2001. – 263 с.
9. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). – К.: Милленниум, 2003. – 152 с.

УДК 159.923:343.914

Соціально-психологічні особливості корисливо-насильницьких злочинців

Шевченко Л.О.

В статті Шевченко Л.О. «Соціально-психологічні особливості корисливо-насильницьких злочинців» розглянуто результати дослідження особистісних рис злочинців жінок та чоловіків, які вчиняють корисливо-насильницькі злочини, їх ціннісно-орієнтаційна сфера, ступень задоволення базових потреб. Вивчена суб'єктивна думка злочинців щодо обставин, які сприяли вчиненню злочину. Визначено основні причини, які впливають на формування певного корисливо-насильницького типу злочинця.

Ключові слова: злочинець, особистісна риса, ціннісні орієнтації, базові потреби.

В статье Шевченко Л.А. «Социально-психологические особенности корыстно-насильственных преступников» рассмотрены результаты исследования личностных черт преступников женщин и мужчин, которые совершают корыстно-насильственные преступления, их ценностно-ориентационная сфера, степень удовлетворения базовых потребностей. Изучено субъективное мнение преступников относительно обстоятельств, способствующих совершению преступления. Определены основные причины, влияющие на формирование корыстно-насильственного типа преступника.

Ключевые слова: преступник, личностные черты, ценностные ориентации, базовые потребности.

The results of researching personal characteristics of male and female criminals who commits mercenary and violent crimes and theirs' value scale, basic needs are considered in the article of Shevchenko L.A. "Social and psychology particularities of mercenary and violent criminals". The subjective opinion of criminals about circumstances which result in commission of crime was examined. Also the main reasons of forming mercenary and violent type of criminal are determined.

Key words: criminals, personal characteristics, value orientations, basic needs.

Тенденції розвитку українського суспільства, що привели до істотних змін у соціально-правовій сфері держави, впливають на механізм дії причин та умов, які детермінують злочинність, зокрема жіночу. Зростання кількості випадків корисливо-насильницьких діянь є найбільш небезпечною тенденцією в структурі жіночої злочинності [1, с.215]. Аналіз статистичних даних Департаменту інформаційних технологій МВС за останні п'ять років дозволив встановити неухильне зростання кримінальної активності жінок у скоєні корисливо-насильницьких злочинів. За структурою корисливо-насильницька злочинність жінок майже не відрізняється від аналогічної злочинності чоловіків: так, у структурі цього виду злочинності грабіжки сягають за 70% (чоловіки-71,8%; жінки-73,3%), розбійні напади більше 20% (чоловіки-24,5%; жінки-21,3%), вимагання близько 3% (чоловіки-2,5%; жінки-3,4%). Така ситуація дає підстави стверджувати, що жіноча злочинність за ступенем суспільної небезпечності практично зрівнялася з чоловічою злочинністю. Атрибутивною ознакою даного виду злочинності є корисливий мотив та насильницький спосіб посягань [2, с.227]. В будь-якому протиправному вчинку відображено як психологічні особливості людини, так і її відношення до суспільства, права, людей. Ще на початку минулого сторіччя В.М. Бехтерев висловив думку, що в злочині відбивається вся особистість суб'єкта, навіть його психофізична організація [3, с.46]. Вивченням особистості корисливо-насильницьких злочинців займалися такі вчені як Ю.М. Антоян, В.Н.Кудрявцев, А.Б. Блага, Т.А. Денисова, А.О. Меркулова, які вважали, що цю категорію злочинців складають особи, здатні активно та цілеспрямовано створювати благоприємні ситуації для вчинення злочинів. Усі складові елементи системи, які детермінують корисливо-насильницьку поведінку, у жінок характеризуються специфічними відмінностями, що знаходять відображення в мотивації, а також виникненні специфічного психологічного типу жінки-злочинниці. Відомий вітчизняний кримінолог Б.М. Головкін вважає, що за таким класифікаційним критерієм як цільова спрямованість злочинних посягань, можливо виділити три групи злочинниць, які вчинили корисливо-насильницькі злочини. Першу групу, найбільш чисельну, складають жінки, спрямованість корисливих посягань яких носить паразитично-споживачський характер. Для них заволодіння чужим майном та його реалізація є основними засобами існування. До другої групи входять жінки, які вчиняють злочини заради наживи та протиправного збагачення. Третю групу становлять жінки, корисливі спонукання котрих носять утилітарну спрямованість: задоволення миттєвих бажань, майнових інтересів за чужий рахунок [4, с.119].

Метою нашого дослідження є вивчення психологічної характеристики осіб, які скоїли корисливо-насильницькі злочини.

Актуальність дослідження пов'язана з оптимізацією застосування міжнародних стандартів прав людини і жінки у сфері кримінального судочинства, подальшої ресоціалізації злочинців, а також з тим, що суспільство й до теперішнього часу неадекватно сприймає й оцінює жіночу злочинність. Методологічною основою дослідження є системно-структурний діяльнісний підхід; теорія єдності психіки і діяльності; соціальна обумовленість і мінливість психічних процесів; положення щодо взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ, які дозволили розглянути особистісні особливості корисливо-насильницьких злочинців, їх потреби та цінності, суб'єктивне відношення до обставин, які сприяли здійсненню злочину.

Дослідження проводилося на базі Качанівської виправної колонії Харківської області, де відбувають покарання жінки вперше засуджені до позбавлення волі. Обсяг вибірки досліджуваних жінок 93 особи. Основний контингент жінок-злочинниць, що скоїли корисливо-насильницькі злочини, складають жінки у віці 19-40 років. Другу групу випробуваних склали чоловіки, віком від 20 до 47 років, що відбувають покарання за вчинення корисливо-насильницьких злочинів у Діканівській виправної колонії Харківської області, де відбувають покарання чоловіки також вперше засуджені до позбавлення волі. Обсяг чоловічої вибірки досліджуваних 87 осіб. Вибірка була обмежена за ознаками кримінального діяння. В це число не були включені особи, які мають психологічні аномалії, перебувають в явно вираженому депресивному чи апатичному стані,

та які проходять первинний курс лікування від алкоголізму або наркоманії.

У дослідженні були використані наступні методи:

- Для вивчення особистої думки злочинців щодо обставин, які сприяли вчиненню злочину та його наслідків, була використана спеціально розроблена для дослідження анкета.

- Для дослідження базових потреб особи й ступеня їхнього задоволення використовувалася методика діагностики ступеня задоволення основних потреб Д.Я. Райгородського. Стимульний матеріал методики являє собою перелік тверджень, які повинно попарно зрівняти по ступеню переваги для себе. Твердження відповідають таким основним групам потреб: матеріальні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби у визнанні, потреби у самовираженні.

- Риси особистості злочинниць вивчалися за багатofакторним опитувальником особистості Р. Кеттела, використовувалася скорочений варіант методики. На жаль, використання стандартизованих тестів не дає можливості отримати індивідуальні розбіжності злочинців. Разом з тим, узагальнені результати тестування дозволяють виявити певні особливості типових рис та поведінки злочинців, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, а також визначити їх ціннісно-емоційні переваги, відношення до дійсності, до скоєного злочину.

- Ціннісно-орієнтаційна сфера злочинців вивчалася Must-тестом за модифікацією П.Н. Іванова та Є.Ф. Колобовою «Визначення життєвих цінностей особистості». Методика Must-тест є різновидом вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір дозволяє визначити п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей: влада та вплив, воля та демократія в суспільстві, безпека, автономність, відомість, матеріальний успіх, особистісний рост, здоров'я, релігія, спілкування, любов, багатство духовної культури, задоволення, привабливість.

Додатково були вивчені матеріали зошитів індивідуальної роботи, особових справ, картотеки первинної діагностики психологів установ на цих засуджених. Для систематизації даних учасників дослідження була створена картотека, яка включала кодоване ім'я опитуваної, її вік, статтю, строк покарання, рівень освіти, сімейний стан та ін.

Спираючись на одержані дані дослідження можемо стверджувати, що в цілому особистісні риси злочинців обох груп як жінок так і чоловіків дуже схожі, розбіжності є лише по двох факторах: практичність та тривожність, спостерегається тенденція до розбіжності за фактором конформізму. Характеризуючи інтелектуальну сферу злочинців обох груп зазначимо, що рівень їх інтелекту достатній з деякою ригідністю та слабо розвиненим логічним мисленням, інколи в суперечливих або конфліктних ситуаціях може виникати емоційна дезорганізація мислення, тому вони віддають перевагу звичній або вже знайомій справі. Злочинниці, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, достовірно прагматичніше, практичніше чоловіків, орієнтуються на зовнішні обставини та задоволення власних корисливих інтересів, мають схильність до вимагаючої поведінки. Безпосередній особистий досвід є їх єдиним критерієм оцінювання правильності рішень, ідей, вчинків, поведінки в цілому. Вирішуючи будь які проблеми вони прагнуть одержати якомога швидше конкретний результат, нехтуючи нормами моралі, закону. Незважаючи на достатній рівень освіти, ця категорія злочинниць виявляє обмеженість та професійну незатребуваність, має слабо розвинені трудові навички (працювало на момент скоєння злочину лише 14%). Зосередженість їх уваги лише на поточних подіях, невміння своєчасно прорахувати життєву перспективу виявляє неналежний рівень інтелектуального контролю особистості. Слід зазначити, що наявні показники фактору інтелекту певною мірою залежать від інших характеристик особистості: тривожності, фрустрованості, загальноосвітнього рівня. Ще однією характерною рисою інтелектуальної сфери особистості злочинця, що вчиняє корисливо-насильницькі злочини є відсутність сталих принципів настанов, недовіра авторитетам, категоричність, невміння виносити адекватні оцінки та самооцінки, негативна установка щодо соціальної дійсності й оточення, сприймання нових поглядів та змін. Останнє пов'язане із поганою опірністю, критичністю та слабо розвиненим соціальним інтелектом і як наслідок, невмінням знайти висококваліфіковану роботу з гідною платнею на ринку праці. Малокваліфікована, не престижна робота з невеликим розміром заробітної плати, що не дозволяє задовольнити потреби людини, вимагає часто емоційних та фізичних перевантажень, і в той же час не сприяє підвищенню інтелектуального рівня. Отже, її не цінують, можуть покинути і тому, за таких умов, джерелом засобів існування стають, наприклад, крадіжки за колишнім місцем роботи, у поліклініці, у ледь знайомих та випадкових жертв злочину.

Емоційно-вольові особливості особистості злочинців, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, проявляються передусім у задовільному загальному рівні саморегуляції та самоконтролю, тенденції до емоційної стабільності, орієнтації на реальність. Показники за фактором, який дає можливість виявити особливості нормативності поведінки, свідчать, що злочинці обох груп обізнані про стандарти соціально схвалюваної поведінки у суспільстві, але мають гранично середній рівень нормативності поведінки, а саме: схильні до ігнорування загальноприйнятих моральних зобов'язань та нормативних приписів, безвідповідальні, проявляють гнучкість щодо сприймання, оцінювання та виконання соціальних норм. Тобто, у них має місце недостатня сформованість внутрішніх нормативних регуляторів поведінки. Потреба у свідомому плануванні й програмуванні своєї поведінки недостатньо розвинена, тому часто у них виникає залежність від ситуації, думки оточуючих людей, труднощі при прийнятті рішень та вибору конкретних форм поведінки. Незадоволеність у професійній діяльності чи в різноманітних життєвих ситуаціях не викликає бажання змін та не псує їм настрою. Разом з тим, пластичність емоційної сфери забезпечує компенсацію низького рівня толерантності по відношенню до фрустрації, роздратованості, стомлюваності. Несподіваною яскравою рисою у корисливо-насильницьких злочинців в обох групах є напруженість, яка проявляється у збуджуваності, агресивності, почутті внутрішнього неспокою, порушення рівноваги, дратівливості, низької стресостійкості особи. Імовірно, що домінантність цієї риси зумовлена дефіцитарними та стресогеними умовами відбування покарання, де людина відчуває почуття небезпеки в міжособистісних відносинах та необхідність бути завжди напоготові відстояти свій неформальний статус в ієрархічному середовищі засуджених. Напруженість, як базова

риса особистості злочинців, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, тісно пов'язана з тривожністю. Показник тривожності у групі досліджуваних жінок вірогідно вище, ніж у групі чоловіків. Одержаний показник фактору тривожності характеризує злочинниць цієї категорії як нестійких, як тих, хто відчуває напруженість у важких життєвих ситуаціях та часто переживає стан страху, зневіри в власних силах. Тенденції розвитку сучасного українського суспільства різко зменшили кількість та саму можливість життєвих успіхів жінок в різних сферах життєдіяльності, насамперед у професійних. Не випадково, що тривожність, невизначеність, невпевненість стають значущими рисами особистості, викликають низку негативних змін у поведінці жінок у цілому. Загальний аналіз тривожності як риси у цих злочинниць виявляє їх егоцентричність, тривожну помисливість, заперечення активності, готовність поступатися соціальними потребами заради власного добробуту, відсутність почуття провини за скоєний злочин. Слід враховувати, що перебування у місцях позбавлення волі негативно впливає на психічний стан людини, зменшує адаптаційні можливості, згубно позначається на її психічному та фізичному здоров'ї, тому цілком природно, що одержані оцінки за фактором тривожності певною мірою мають ситуативне походження. Разом з тим, тривожність як універсальна риса особистості впливає на комунікативні якості та особливості міжособистісної взаємодії. Комунікативні особливості злочинців як жінок так і чоловіків, полягають у неоднозначному ставленні до оточуючих, схильності до конфліктності, упертості, сторожкості з одного боку, нерозсудливості та безтурботності у виборі партнера і бажання перекласти відповідальність за власні помилки на інших, із іншого боку. У стосунках із оточуючими надмірно вимогливі, до чужої думки ставляться байдуже. Недостатньо розвинений соціальний інтелект та середній рівень комунікабельності впливає на оцінювання себе, оточення, поведінки в цілому, тому у засуджених діагностуються деформація оцінок та самооцінок. Показник додаткового фактору MD свідчить про наявність неадекватно завищеної думки про свою особу, недостатню самокритичність, схильність до самообману і в решті решт відображає незрілість особистості.

Дослідження особистості жінок, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, дозволяє висловити думки про те, що поряд із загальною психологічною основою скоєння ними даних дій, існують ще й деякі певні варіанти, які виражаються в деталях як особистісного обліку злочинців, так і скоюваних ними злочинів. Ці конкретні варіанти, власно й відображають типові форми як особистості, так і злочину. Так, майже у 90% випадків жінки вчиняють злочини у співучасті зі чоловіками - своїми шлюбними партнерами, співмешканцями, коханцями. Зазначимо, що груповий показник такого виду злочину у чоловіків становить близько 30%. Такі групи, в основі яких міцні емоційні, інтимні та дружні зв'язки, є достатньо стійкими, оскільки їх учасники мають спільні наміри, інтереси й взагалі об'єднують їх злочинну діяльність. Взаємний вплив друг на друга у кримінальних групах досить потужний: чоловіки, як правило, старші за віком поступово втягують жінок у злочинну діяльність обіцянками швидкого збагачування, поліпшення матеріального становища, добробуту. Молодші за віком чоловіки вчиняють злочини під впливом своїх коханок, хизуючись своєю вдачею, силою, агресивністю, а також бажаючи заробити кошти на їх утримання. Безперечно, жінки поступаються чоловікам у фізичній силі та наміру її застосувати, готовності до жорстокості і ворожнечі щодо потерпілих аж до заподіяння шкоди їх здоров'ю або вбивств. Чоловіки частіше схильні до застосування вогнепальної та холодної зброї, мають кращі навички керування автотранспортом, за їх плечима військовий досвід, спортивна кар'єра або кримінальне минуле. Так, майже у половині чоловіків з групи досліджуваних є попередні судимості, у жінок вдвічі менше - до двадцяти відсотків. Однією з особливостей корисливо-насильницьких злочинів що вчиняються жінками є роль у співучасті. Розхожі у суспільстві соціальні стереотипи щодо меншої потенційної небезпеки жінок, привабливий зовнішній вигляд, чемність, комунікабельність дозволяє злочинницям швидко встановлювати довірливі стосунки, особливо зі чоловіками і, навіть, провокують віктимну поведінку потенційних жертв злочину. Використовуючи свою стать як фактор, що знижує пильність громадян, злочинниці допомагають підібратися до жертв з мінімальним ризиком для співучасників злочину. Так, 27-річна Оксана М., кандидат у майстри спорту з фігурного катання, розлучена, випадково зустріла свого однокласника Василя К. Як з'ясувалося надалі, той вже двічі притягувався до кримінальної відповідальності за крадіжки та розбійні напади. Разом з неповнолітнім небіжем Василя К. вони створили організовану злочинну групу. Під видом листоноші, що розносить гроші пенсіонерам, Оксана М. дзвонила у двері квартир, вибачалася за помилку та просила дозволу у господарів подзвонити до поштового відділення. Після короткого спілкування з кимось по телефону ввічливо дякувала, йшла до дверей та впускала до помешкання співучасників. При корисливо-насильницьких злочинах із проникненням в житло саме жінки забезпечують безперешкодне потрапляння співучасників на місце злочину, пошук коштовних речей, цінностей. За даними анкетування найбільш бажаним результатом злочину є гроші. Разом з тим, існують певні гендерні розбіжності: жінки віддають перевагу ювелірним виробам із дорогоцінних металів, коштовній чи модній біжутерії, одягу з хутра та шкіри, дрібним предметам побутової техніки, а також таким специфічним речам як парфуми і білизна. Чоловіки дають перевагу не тільки ювелірним виробам, а побутовій техніці, дорогим телефонам, зброї, антикварним речам, автомашинам та запчастинам до них. Групи, які спеціалізуються на грабіннях квартир, характеризуються підвищеним рівнем суспільної небезпечності, мають стійку структуру та розподіл «ролей» під час нападу, тривалий час скоюють злочини та залишаються не виявленими провоохоронцями. Групи тільки з жіночим складом злочинниць складають до 15%. Такі групи часто утворюються стихійно, під впливом алкоголю або наркотичних речовин, їх злочинна діяльність нетривала, часто носить ситуативний характер. Неможливо задоволення їх сиюминутних потреб найчастіше призводить до миттєвої активізації діяльності саме у кримінальній сфері.

Вивчення базових потреб та ступеня їх задоволення в обох групах досліджуваних злочинців дозволило виявити певну ієрархію основних потреб (таблиця 1).

За результатами дослідження можна висловити припущення про те, що потреба у безпеці корисливо-насильницьких злочинців викликає найбільшу напругу. Фрустрація цієї потреби породжує тривожність

особистості, невпевненість у собі, відчуття ворожнечі. В цілому соціальне середовище місць позбавлення волі не може не впливати на задоволення потреб особистості. Жорстко регламентоване життя, з одного боку, правилами внутрішнього розпорядку та неформальними нормами кримінальної субкультури, з другого боку, викликає безпорадність, пригнічування.

Таблиця 1.

Показники задоволення базових потреб корисливо-насильницьких злочинців

№	потреби	жінки	чоловіки	t	p
1	матеріальні	21,83± 3,76	21,23±2,94	0,98	
2	соціальні	22,78± 2,83	21,89± 3,65	1,62	
3	у безпеці	23,54± 3,67	22,27± 4,02	1,38	
4	у визнанні	18,12±2,54	21,22±2,11	1,97	0,05
5	у самовираженні	19,75±3,24	20,45±2,47	1,03	

Потреби особистості завжди є наслідком взаємодії індивіда з оточуючим середовищем. Руїнування попередньої системи життєзабезпечення призводить до втрати рівноваги, переживання страхів, відчаю. Кризь призму тривожності світ відчувається несправедливим, ворожим, агресивним, де будь-які події розглядаються як загрозові. Обмеження у задоволенні певних потреб, зокрема потреби у безпеці, викликає прагнення відновити порушену систему життєдіяльності. Всупереч розповсюдженій думки про те, що тривога та страх можуть сприяти придушенню агресивної поведінки, зазначимо, що частіше у корисливо-насильницьких злочинців проявляється зворотна тенденція. Специфіка даного виду злочинності на сучасному етапі полягає у збільшенні числа випадків безпосереднього насильницького впливу з боку жінок, які діють не співвідносячи отриману вигоду із тяжкістю спричиненої шкоди власнику майна.[2,с.233]. Вони проявляють немотивовану лють, цинізм, намагаючись ні в чому не поступитися чоловікам заради миттєвого задоволення потреб. Кримінальна практика свідчить, що корисливо-насильницькі злочини, скоєні жінками, по жорстокості, безжалюності, брутальності інколи перевершують злочини чоловіків.

Не задовольняються також в обох групах соціальні потреби: потреби у любові, ніжності, соціальної незалежності, ідентифікації. Недостатня задоволеність соціальних потреб що, як правило, бере свій початок у родині може з високим ступенем ймовірності привести до девіантної поведінки, а саме до ворожнечі, агресивності, негативізму, насильства. Слушною є думка В. Меркулової яка вважає, що більш суб'єктивне, чуттєве ставлення жінки до оточуючої дійсності зумовлює певну обмеженість свободи волі її під час вибору поведінки, яка до того ж пояснюється наявністю у жінок: схильності пристосовуватися до існуючого порядку речей, а тому залежність від ситуації, що складається; властивостей сприйняття світу кризь призму стосунків з рідними та близькими їй людьми (родинний чинник простежується в більшості корисливо-насильницьких злочинів, вчинюваних жінками); особливого ставлення до думки оточуючих; постійної необхідності відчувати любов та прихильність близьких[5,с.119]. За результатами дослідження майже 50% жінок та 67% чоловіків зростали у неповних чи неблагополучних сім'ях, їх виховання відбувалося у напівкримінальних традиціях із відповідною насильницькою субкультурою. Існування у криміногенному агресивному колі форми у корисливо-насильницьких злочинців підозрілість, почуття небезпеки, швидке вдавання до агресивних дій, «споживацьке» ставлення до людей. Вони схильні розглядати насильницькі дії як вдалий засіб досягнення своїх злочинних цілей. Бажання споживати матеріальні блага набули великої значущості в умовах ринкового суспільства, але не підкріплюються їх належним професійно-освітнім рівнем та соціальним статусом, тому обирається шлях кримінального збагачення. Корисливо-насильницьких злочинців характеризує пасивне відношення до власного життя, викликане побутовою та сімейною невлаштованістю і моральною занедбаністю, що формує порочну життєву стратегію, яка виправдовує їх злочинну діяльність.

Невдоволення у злочинців визиває рівень задоволення їх матеріальних потреб. Не визиває сумніву, що рівень матеріальної забезпеченості вельми суб'єктивне поняття. Серед досліджуваних найбільш чисельну групу (45% жінки, 39% чоловіки) складають злочинці 25-40 років, які не працювали, вели паразитичний спосіб життя, зловживали алкоголем, притягувалися раніше до кримінальної відповідальності. Попередні судимості впливають на стійкість кримінальних поглядів, які підкріплюються високими суспільними стандартами споживання матеріальних благ і не пов'язуються у масовій свідомості з розміром та якістю праці, освітнім рівнем особистості, реальним соціальним статусом особи. Жінки займалися проституцією, жебрацтвом, промотували залишки домашнього майна. Часто за їх плечима невдалий досвід сімейного життя і вони мусять виховувати дітей від різних шлюбів. Інколи у такий протиправний спосіб намагаються на деякий час забезпечити мінімальний рівень споживання матеріальних благ для себе та своїх близьких. Чоловіки жили за рахунок дріб'язкових крадіжок, крадіжок металобрухту, вчинення грабежів. Нерідко потерпілими від їх злочинів стають громадяни пенсійного віку, підлітки або хтось з найближчого оточення, тому прибутки від злочинної діяльності незначні, і певна річ, не можуть задовольнити їх матеріальні потреби. Так, 27-річна Світлана С. та 34-річний Микола П., які вже двічі були засуджені, на прожиття заробляли квартирним крадіжками, крадіжками з дачних будівель, виручені кошти втрачали на спиртні напої, їжу. В день злочину Світлана С. прийняла запрошення нового знайомого провести дозвілля у нього вдома та негайно сповістила про це свого співмешканця Миколу П., у якого відразу з'явився план розбійного нападу. Реалізація злочинного плану обернулася для господаря житла кількома ударами монтирковкою по голові, від яких він помер. Нападникам дістався лише побутовий дріб'язок, оскільки цінного майна у помешканні не оказалось[6].

Потреби у самовираженні викликають велику напругу в обох групах. У сучасній психології вважається, що усі види людських потреб можливо розподілити на дві великих групи: потреби збереження та потреби

розвитку. Потреба у самовираженні разом з потребами у повазі, любові, самоактуалізації є саме потребами розвитку. Зазначимо, що потреба у самовираженні вельми актуальна для підліткового віку, коли прагнення до пошуку себе, свого Я стає ведучим. У корисливо-насильницьких злочинців ця потреба пов'язана із почуттям впевненості в собі, а точніше з невпевненістю у собі. Формування цієї якості людини тісно пов'язується з процесом її певного позитивного підкріплення з урахуванням успіхів людини у різноманітних сферах діяльності. Протириччя й криза в економічній сфері та тенденції розвитку сучасного українського суспільства суттєво зменшили можливість життєвих успіхів людини майже в усіх сферах життєдіяльності. Різкий розподіл суспільства на нечисленну купку багатих та значну кількість дуже бідних громадян, а також існування значного числа непрацюючої молоді ускладнює кримінальну ситуацію, тому не випадково невпевненість у собі, невизначеність майбутнього, тривога сприяє росту агресії в цілому і створює передумови для зростання злочинів саме корисливо-насильницької спрямованості. Потреба у визнанні також є актуальною особливо для чоловіків, що вчинили корисливо-насильницькі злочини. Потреба у визнанні (у тому числі в схваленні, у досягненні) проявляється своєрідно у кримінальному середовищі, спирається на культ наживи та грубої фізичної сили. Успішним та визнаним у злочинній діяльності стає той, хто повною мірою відповідає ідеалу, що панує у кримінальній субкультурі: бути «крутим», багатим або одержати більше грошей, не зупиняючись навіть перед злочином. Не випадково, що особи, які вчинили саме корисливо-насильницькі злочини частіше за інших стають рецидивістами. Вважається, що у жінок потреба у визнанні, у досягненні виражена сильніше ніж у чоловіків [7, с.59]. Але за даними нашого дослідження ця потреба у злочинниць викликає найменшу напругу, тобто потреба у визнанні у колонії частково задовольняється за рахунок занять рукоділлям, участю у художній самодіяльності, навчанням у професійно-технічному училищі. Отже, форми реалізації цієї потреби у жінок мають більше варіантів. Процес ресоціалізації злочинниць, які скоїли корисливо-насильницькі злочини, відбувається майже так само, як і у інших категорій злочинниць, а відсоток рецидивної злочинності найменший.

Індивід у процесі своєї життєдіяльності включається в різноманітні соціальні системи, в різноманітні ціннісні структури. Наявність різних систем цінностей у суспільстві зумовлює широкий вибір індивідом певних цінностей [8, с.49]. За думкою Р.Мертона, асоціальна (в тому числі насильницька, агресивна, корисливо-насильницька) поведінка є результатом прірви між офіційними цінностями у суспільстві та можливостями їх досягнути. Швидка переорієнтація під час трансформації українського суспільства на інші цінності та символи успіху зумовлює переосмислення буттєвих засад життєдіяльності людини, що в свою чергу сприяє будові певної системи цінностей. Відомо, що ціннісні орієнтації особистості виступають регуляторами її поведінки. Результати вивчення життєвих цінностей корисливо-насильницьких злочинців в обох групах виявляють певну кількість значущих для них цінностей, а також незначущих цінностей.

Значущими життєвими цінностями в обох вибірках є здоров'я, матеріальний успіх, почуття задоволення, спілкування. Проблемність досягнення цінності здоров'я у нашому суспільстві обумовлюється соціально-економічними та екологічними чинниками. Вітчизняна система охорони здоров'я не повною мірою безкоштовно забезпечує соматичне, психічне та психологічне здоров'я населення, а забрудненість повітря й інші екологічні негаразди сприяють психологічній напрузі, здатні посилювати агресивність людей і тривогу за власне здоров'я. Тому здоров'я, поза всякого сумніву, найголовніша життєва цінність у місцях позбавлення волі для осіб, що вчинили насильницькі та корисливо-насильницькі злочини, тобто злочини пов'язані з нанесенням шкоди життю та здоров'ю людей. Під час злочину вони без коливань вдаються до безпосереднього силового впливу на потерпілого. Зазначимо, що за своїм характером та інтенсивністю насильницькі дії жінок мало в чому поступаються насильству з боку чоловіків. Навіть, коли вони діють у співучасті із чоловіками, і ситуація не вимагає застосування фізичного насильства, жінки активно допомагають подолати опір жертв злочину, приймають участь у тортурах. Отже, цінність життя та здоров'я потерпілих для злочинців сумнівна. Інша річ своє власне здоров'я, яке треба берегти і тому більшість відвідувачів медичної частини колоній саме ця категорія злочинців. Матеріальний успіх та матеріальна забезпеченість це цінність, яка завжди була вагомою у структурі цінностей і набула значущості зараз, в ринкових умовах розвитку українського суспільства, коли життєвий успіх пов'язан з рівнем споживання матеріальних благ. Враховуючи наявність розмірів соціального розшарування у державі і як наслідок появу забезпечених та незабезпечених верств населення, можна прогнозувати бажання досягти будь-якою ціною матеріальної забезпеченості вихідцями із неблагополучних сімей, особами, що схильні до паразитичного способу життя. Почуття задоволення як життєва цінність є вагомою в обох групах досліджуваних. За думкою Н.Р.Саліхової, реалізація цінностей особистості залежить від ціннісної ієрархії особи та можливості досягнення, доступності цінності [9, с.44]. І чоловіки і жінки демонструють гіперпотяг до відпочинку. Втіху та фізичний комфорт приносять їжа, алкогольні напої, секс, наркотичні речовини. Вчинені злочини часто задовольняють саме ці гіпертрофовані потреби та інтереси корисливо-насильницьких злочинців. Втім, зловживання алкоголем та наркотиками є передумовою, а не причиною злочинної поведінки, для її реалізації потрібні ще додаткові зовнішні та внутрішні складові. Бажання «жити одним днем», користуватися тим, що «потрапило до рук» не сприяє формуванню гідної мотивації особистості та разом з невмінням продуктивно вирішувати життєві ситуації, може призвести до імпульсивності у діях і поступках й злочинної поведінки зокрема. Спілкування, як специфічна форма взаємодії людини з іншими, за умов ув'язнення безперечно є значущою цінністю для обох груп досліджуваних. Спілкування їм забезпечує підтримку емоційного стану та можливість мати у відповідь емпатійне змінення власних переживань і почуттів. Такі відомі кримінологи як А.Н.Сухов, В.Ф.Пірожков, Г.Ф.Хохряков вважають, що у злочинному середовищі мають місце певні деформації спілкування [цит. по 10, с.305]. Зважаючи на те, що дослідження проводилося в установах, де відбувають покарання вперше засуджені чоловіки та жінки, яскравих деформацій спілкування не спостерігалось. Спілкування корисливо-насильницькі злочинців відбувається у досить вузькому колі, часто із використанням жаргонного мовлення, яке засвоюється майже неусвідомлювано.

Їх мовлення «загальмоване», оскільки є побоювання сказати щось зайве, образливе, заборонене, тому випадки вживання жестів як засобу позбавлення внутрішньої напруги жаргонного мовлення розповсюджене явище у кримінальній субкультурі. Внаслідок наявності негативних стереотипів сприйняття, що існують у кримінальному середовищі, взаємовідношення та спілкування, особливо серед чоловіків, набуває характеру відчуження, обережності.

Для жінок-злочинниць важливе місце у ієрархії цінностей займає привабливість, любов та прихильність. Тривале існування в одностатевому середовищі, з певними обмеженнями у виборі одягу спонукає жінок зберігати привабливу зовнішність, особливо якщо зовнішність є знаряддям їх кримінальної діяльності. Бажання та потреба мати близьких людей, відчувати піклування, любов значущих людей, занепокоєність щодо стосунків з ними складає зміст цінності любов та прихильність. Нажаль, власна перекручена доля злочинниць робить цю цінність примарою, нездійсненою мрією, їх типові відповіді: жакливо, коли тебе ніхто не кохає, або жакливо, якщо я назавжди останусь одна.

За останнє десятиріччя накопичен чималий досвід релігійного виховання в установах виконання покарань представниками різних релігійних конфесій. Майже половина жінок (47,8%) та чверть чоловіків (24,6%) злочинців, які скоїли корисливо-насильницькі злочини, вважають себе віруючими, щоправда жоден з опитаних не певен, що віра може утримати от вчинення злочину. Мабуть тому, така життєва цінність як багате духовно-релігійне життя не признається злочинцями обох груп важливою. До незначущих життєвих цінностей обох груп досліджуваних потрапили такі цінності як демократія у суспільстві, особистісне зростання, служіння людям та багатство духовної культури. Ці цінності ними оцінюються як абстрактні та суперечливі наявної системи ціннісних орієнтацій. Отже, має місце залежність певних цінностей від умов життя людини, оточуючого середовища.

Підводячи підсумок дослідженню, слід відмітити наступне. За результатами вивчення особистості злочинців, які скоїли корисливо-насильницькі злочини, у жінок максимально виражені такі риси характеру як, тривожність, вразливість, напруженість, емоційна нестійкість. Їм властиві різкі зміни настрою, мінливість поведінки, а також спалахи занепокоєння та підозрілість, агресивність. У них часто відсутня ініціатива у прийнятті рішень, тому вельми часто злочинниця піддана впливу обставин й випадкам. Можливо припустити, що криміногенний потенціал у злочинниці проявляється у зв'язку із досить низькою здібністю до самокерування, внутрішньою конфліктністю уявлень про себе, фрустрованістю та дефекторною правосвідомістю. У чоловіків, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, до вищезначених характеристик додається схильність до ризику, нерозбірливість у засобах досягнення мети. У них не розвинено уміння виносити адекватні оцінки та самооцінки, недостатньо розвинуті вольові процеси і самоконтроль за власною поведінкою, слабкий контроль свого життя в цілому, а також схильність до применшення відповідальності за скоєні вчинки. Сформована система особистісних життєвих цінностей у злочинців обох груп, які вчинили корисливо-насильницькі злочини є суперечливою. Вони обізнані із соціальними цінностями суспільства, але ці цінності вважаються «абстрактним», тобто неефективними, тому реально не впливають на мотивацію їх поведінки. Своє життя вони підпорядковують владі «дієвих» цінностей: матеріальному успіху, розвагам, спілкуванню, для досягнення яких придатні уві засоби, навіть кримінальні. Всі ці складові особистості разом з пасивним ставленням до власного життя та наявністю специфічного кримінального життєвого досвіду в купі з криміногенним оточенням детермінують формування певного корисливо-насильницького типу злочинця.

Література

1. Блага, А.Б. Жіноча корислива насильницька злочинність в Україні: сучасний стан проблеми. [Текст] / А.Б. Блага. // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2000. – №1. – С.214-220
2. Головкін, Б.Г. Корислива насильницька злочинність жінок в Україні: сучасний стан, тенденції розвитку. [Текст] / Б.Г. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць / Акад. правових наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х.: Вид-во «Кроссрод», 2008. – Вип. 15. – С.227-236.
3. Бехтерев, В.М. Об экспериментальном психологическом исследовании преступников. [Текст] / В.М. Бехтерев. – СПб.: тип. «Энергия», – 1902. – 87с.
4. Кримінологічна характеристика та запобігання корисливій і корисливо-насильницькій злочинності жінок в Україні [Текст] / Б.М. Головкін, А.Б. Блага, Л.О. Шевченко, С.С. Шрамко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць / Акад. правових наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х.: Вид-во «Кроссрод», 2007. – Вип. 14. – С.102-124.
5. Меркулова, В.О. Удосконалення кримінального законодавства щодо жінок, які вчинили злочин. [Текст] / В.О. Меркулова // Право України. – 2002. – №6. – С.118-124.
6. Архівна кримінальна справа апеляційного суду Одеської області. - №1-27, 2003р.
7. Аверин, В.А. Психология личности [Текст]: Учебное пособие / В.А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89с.
8. Клейберг, Ю.А. Девиантное поведение [Текст]: Учебное пособие / Ю.А. Клейберг – М.: НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. – 304с.
9. Салихова, Н.Р. Реализуемость личностных ценностей в условиях жизненного кризиса [Текст] / Н.Р. Салихова // Психологический журнал. – 2009, том 30, №1. – С.44-51
10. Дмитриева, Ю.А. Пенитенциарная психология [Текст]: учебник / Ю.А. Дмитриева, Б.Б. Казак; Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 681с.

УДК 159.9:616.8+616.89]-082.6-032.82

Терапевтичне середовище медичного закладу психоневрологічного профілю: медико-психологічні проблеми

Шестопалова Л.Ф.

Запропонована модель ефективного терапевтичного середовища медичного закладу психоневрологічного профілю, виділені основні цілі і функції ТС, розроблена типологічна класифікація, визначені підходи до оптимізації ТС.

Ключові слова: терапевтичне середовище, хворі на психічні та неврологічні захворювання, медичні фахівці, реабілітація.

Предложена модель эффективной терапевтической среды медицинского учреждения психоневрологического профиля, выделены основные цели и функции ТС, разработана типологическая классификация, определены подходы к оптимизации ТС.

Ключевые слова: терапевтическая среда, больные с психическими и неврологическими заболеваниями, медицинские специалисты, реабилитация.

The model of effective therapeutic environment of medical establishment of psychoneurological type is offered, primary purposes and the functions of TE are selected, typological classification is developed, approaches to the optimization of TE are defined.

Key words: therapeutic environment, patients with the psychical and neurological diseases, medical specialists, rehabilitation.

Процес лікування будь-якого захворювання завжди супроводжується низкою психологічних явищ, що пов'язані зі специфікою спілкування лікаря і хворого. Особливості формування відносин у системі „лікар-хворий” значною мірою визначають ефективність терапевтичного процесу в цілому, постають суттєвим елементом процесу лікування практично будь-якого захворювання. Зростаюча у зв'язку з цим необхідність більш глибокого вивчення медико-психологічних проблем сучасної лікувальної практики робить актуальним дослідження в області такого важливого розділу медичної психології, як психологія лікувального процесу.

Сучасні лікувально-реабілітаційні програми мають, як правило, комплексний характер і разом з медичними заходами включають психосоціальні і психологічні технології. В цілому, лікувально-реабілітаційний процес в психіатрії та неврології незалежно від його конкретного змісту і специфіки є не тільки медичним, але і складним психосоціальним процесом. По суті справи зараз здійснюється зміна провідної парадигми сучасної психоневрології: медична парадигма змінюється медико-соціальною і медико-психологічною. Ці зміни передбачають, перш за все, поступовий перехід від розглядання пацієнта в якості об'єкта психіатричної допомоги до ставлення до нього як суб'єкта лікувально-реабілітаційного процесу [1,4]. На сучасному етапі розвитку медицини необхідно розглядати хворого не тільки як суб'єкта хвороби, але і як суб'єкта лікувального процесу, що бере участь в ньому, переживає його і впливає на його ефективність [2,3].

В цьому контексті набуває особливої важливості необхідність враховувати значущі психологічні характеристики всіх учасників лікувального процесу, а також передбачити спеціальні дії, спрямовані на корекцію мотиваційних утворень і поведінкових стратегій хворих, які впливають на загальну ефективність лікувально-реабілітаційних програм.

Клінічна реальність потребує наукової розробки проблеми взаємовідносин лікаря і хворого з урахуванням досягнень сучасної науки. В умовах сучасної реформи психіатричної служби, реального впровадження принципу партнерства у відносинах „лікар-хворий”, необхідним є новий погляд на реалії психологічних процесів, які відбуваються під час лікування [4]. Тому однією з актуальних задач сучасної медичної психології є оптимізація психологічних факторів лікувального процесу. На наш погляд, найбільш продуктивним напрямком рішення цих проблем постає комплексне системне дослідження терапевтичного середовища (ТС) лікувального закладу, що має загальномедичну та соціально-психологічну актуальність. Само поняття ТС відноситься до новітньої історії сучасної медицини. ТС – термін британського походження, який використовується для визначення спеціально структурованого середовища лікарні, яке заохочує діяльність пацієнтів в межах соціальних норм. В основному це поняття відноситься до лікарняних закладів психоневрологічного профілю. В теперішній час не існує єдиного концептуального підходу та однозначного визначення поняття ТС. Це знаходить своє вираження в різноманітті термінології: лікувальне середовище, лікування середовищем, терапевтичне середовище, терапевтична комуна і т.і. В залежності від базових теоретичних концепцій тієї або іншої запропоновані і різні моделі терапії середовищем, серед основних можна назвати такі як модель соціотерапевтичного співтовариства, психоаналітична терапія середовищем, терапевтичне середовище соціального навчання, інтегративна модель ТС. В контексті розуміння суті ТС переважають два підходи: 1) ТС як власне лікарняна обстановка; 2) як система своєрідних трансособистісних феноменів або ефектів, що виникають в обстановці стаціонару [1].

Терапевтичне середовище, з одного боку, є невід'ємною складовою комплексу лікувально-реабілітаційних заходів, впливає на характер та ефективність програм реабілітації, що застосовуються. З іншого боку, воно виконує самостійні лікувально-реабілітаційні функції, які, в свою чергу, потенціюють відповідні властивості конкретних програм лікування та реабілітації. Тому створення сучасних ефективних моделей ТС є одним з шляхів принципової поліпшення лікування та реабілітації хворих на психоневрологічні розлади. Крім цього, розробка даної проблеми має значення для збереження здоров'я та високого рівня якості життя різних груп медичних фахівців та працівників. Можна припустити, що у медичного персоналу, який працює в умовах неефективного ТС, частіше виникають різні дезадаптивні стани у вигляді синдрому емоційного вигорання, формування різних форм хімічної залежності, аутоагресивної поведінки, розладів адаптації тощо.

На наш погляд, терапевтичне середовище є спеціально організованим, структурованим лікувально-реабілітаційним простором стаціонарного відділення медичного закладу, яке, з одного боку, створює умови для реалізації всього лікувального процесу та впливає на його ефективність, а з іншого – виконує власні

лікувальні, профілактичні та реабілітаційні функції.

Модель ТС сучасного медичного закладу психоневрологічного профілю містить суб'єктну, об'єктну та організаційну складові; має два функціональних вектори (див. рис.1).

Суб'єктною складовою ТС є його безпосередні учасники – хворі та медичні спеціалісти, а також система взаємин і взаємодій між ними, що, перш за все, включає терапевтичний альянс між лікарем та хворим і комплайєнс пацієнтів. Об'єктна складова терапевтичного середовища представлена матеріально-технічним оснащенням відділення та його дизайном. Організаційна складова представляє собою комплекс законодавчих актів, нормативних положень та інструкцій, що регламентують роботу медичного закладу, а також правила внутрішнього розпорядку відділення, режим дня, порядок терапевтичних заходів, відвідувань, дозвілля тощо.

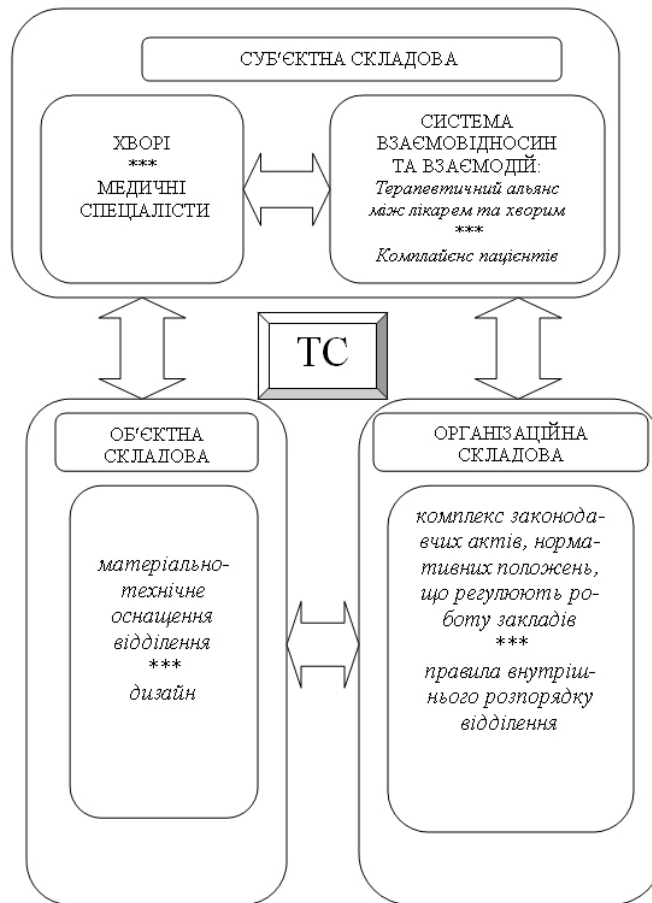

Рисунок 1 – Модель терапевтичного середовища медичного закладу

Базуючись на зазначеному вище, доцільно виділити два функціональних вектори терапевтичного середовища: перший - спеціальна організація роботи відділення, спрямована на задоволення потреб пацієнтів та оптимізацію їх життєдіяльності; другий - комфортні взаємовідносини всіх учасників лікувального процесу, що побудовані на принципах партнерства та створення на цій основі особливого „зцілюючого” психологічного мікроклімату у відділенні.

Основною формою функціонування ТС є терапевтичне співтовариство, що складається з функціональних терапевтичних груп, в рамках яких реалізуються лікувально-реабілітаційні заходи. Ці терапевтичні групи включають самого пацієнта, лікаря, інших медичних працівників, що беруть участь в лікувальному процесі, родичів та близьких хворого.

Цілі ТС поділяються на три групи: клінічні, психологічні та соціальні. Клінічні цілі полягають в досягненні одужання (покращення стану здоров'я, ремісії); психологічні – в розвитку особистісних, когнітивних та комунікативних ресурсів; соціальні – в покращенні соціального функціонування пацієнта та якості його життя.

Основними принципами функціонування ТС є: підхід до пацієнта в процесі лікування як до партнера; визнання всього спектру наявних потреб пацієнта; використання можливостей родини та найближчого оточення пацієнта; принципи поваги автономії та добровільності участі пацієнта в психокорекційних та психоосвітніх програмах; проведення психоосвітніх програм для пацієнтів та їх родин; здійснення спеціальних психокорекційних програм; поліпрофесійний мультидисциплінарний підхід до лікування та реабілітації.

Функції терапевтичного середовища можуть бути об'єднані в наступні блоки: лікувальні, профілактичні та реабілітаційні. Лікувальні функції включають зниження або виключення психологічної травматизації, що виникає в зв'язку з хворобою та фактом госпіталізації; формування позитивного терапевтичного альянсу, високого рівня комплайєнсу пацієнтів в процесі стаціонарного і, надалі, підтримуючого лікування, а також адекватного ставлення до власної хвороби та реалістичних моделей очікуваних результатів терапії.

Реабілітаційні функції: створення комфортної атмосфери, що забезпечує можливість задоволення

потреб пацієнтів і оптимізацію їх життєдіяльності; по-новлення або формування у хворих нових адаптивних соціально-комунікативних навичок; створення засад для підвищення ефективності та ско-рочення періоду їх адаптації після виписки зі стаціонару.

До профілактичних функцій відносяться запобігання явищ госпіталізму та неогоспіталізму; попередження формування „вторинної травми“, пов'язаної з процесами само- та соціальної стигматизації пацієнта.

Питання про типологію терапевтичного середовища є, на наш погляд, од-ним з найбільш складних. При оцінці окремих типів ТС враховувались наступні основні характеристики ТС: рівень підготовки персоналу; стан матеріально-технічної бази; санітарно-гігієнічні умови, рівень і характер адміністрування; характер взаємовідносин медичного персоналу з хворими; наповненість життя відділення подіями, організація активного дозвілля пацієнтів й можливості їх самовираження; укомплектованість штату лікарів і психологів, умови їх праці; ступінь комунікаційної й інформаційної відкритості відділення; особливості ін-тер'єра приміщень різного призначення; загальний психологічний клімат у від-діленні, розподіл лідируючих ролей, ступінь об'єднання контингенту хворих.

Таким чином, основними критеріями діагностики типів терапевтичного середовища сучасного медичного закладу є ступінь реалізації лікувальних, реа-білітаційних та профілактичних функцій ТС, форма терапевтичного альянсу між лікарем і хворим, рівень комплайенсу пацієнтів, задоволеність медичних спеці-алістів своєю роботою.

З урахуванням визначених критеріїв діагностики нами було розроблено наступну класифікацію типів ТС сучасного медичного закладу психоневрологі-чного профілю, що включає власне терапевтичне, комфортне, нейтральне та несприятливе терапевтичне середовище.

Власне терапевтичний тип ТС характеризується високим ступенем реалі-зації всіх функцій ТС, емпатійно-партнерською формою терапевтичного альян-су між лікарем та хворим, високим рівнем комплайенсу пацієнтів, значною за-доволеністю медичних працівників своєю роботою.

Для комфортного типу ТС характерними є достатня повнота реалізації фу-нкцій ТС, емпатійно-регламентуюча форма терапевтичного альянсу, достатній рівень комплайенсу пацієнтів, задоволеність медичних працівників умовами та результатами своєї роботи.

Нейтральний тип ТС характеризується частковою реалізацією функцій ТС, нейтрально-регламентуючою формою терапевтичного альянсу, задовільним рі-внем комплайенсу пацієнтів, відносною задоволеністю медичних працівників своєю роботою.

Несприятливий тип ТС визначається низьким ступенем реалізації функцій ТС, формально-дистантною формою терапевтичного альянсу, низьким рівнем комплайенсу пацієнтів, незадоволеністю медичних працівників своєю роботою.

В рамках типів терапевтичного середовища було визначено їх окремі ва-ріанти, а саме: комфортний тип ТС включає неповний терапевтичний та адап-туючий варіанти, а несприятливий тип ТС - ізолюючий і травмуючий варіанти.

Неповний терапевтичний варіант характеризується високим рівнем реалі-зації лікувальних функцій ТС, однак меншою повнотою здійснення реабіліта-ційних і профілактичних функцій. Для адаптуючого варіанту характерним є ви-сокий рівень реалізації реабілітаційних функцій, меншою мірою – лікувальних і профілактичних функцій ТС.

Ізолюючому варіанту притаманний недостатній рівень реалізації всіх фун-кцій терапевтичного середовища, а система внутрішніх відносин в рамках да-ного варіанту ТС провокує негативні очікування пацієнтів щодо успішності лі-кування і власних подальших перспектив, сприяє їх емоційній, комунікативній та інформаційній ізоляції. Травмуючий варіант характеризується низьким рів-нем реалізації всіх функцій ТС або відсутністю реалізації окремих його функ-цій, а створені у відділенні умови лікування і праці можуть значно негативно, а іноді навіть травмуюче впливати на хворих і персонал.

Нами було проведено дослідження оцінок типів терапевтичного середо-вища медичного закладу психоневрологічного профілю медичними спеціаліс-тами та хворими на різні психічні та неврологічні розлади. Домінуючими типа-ми терапевтичного середовища за оцінками медичних спеціалістів були „ком-фортний” та „власне терапевтичний”. За оцінками хворих на неврологічні та психічні розлади переважаючими типами ТС були „комфортний” та „нейтральний”. Найрідше в оцінках як медичних спеціалістів, так і хворих зустрічався „несприятливий” тип ТС [5,6].

Основними позитивними параметрами реальної картини ТС, за оцінками всіх груп хворих, є наявність конструктивних взаємин з власним лікарем та ме-дичним персоналом, висока якість і сучасний рівень обстеження та лікування, а також підтримка родичів. Негативні параметри в картині реального ТС – певна незадоволеність міжособистісними стосунками з іншими пацієнтами, дизайном відділення та низький рівень власної мотивації і активності хворих в ході ліку-вання.

Пацієнти, що знаходились на лікуванні в психіатричних відділеннях, більш негативно оцінювали реальну картину ТС за критерієм можливості обстеження стану здоров'я, а хворі, що лікувались в неврологічних відділеннях, менше зна-чення надавали параметру активності та мотивації хворої людини в процесі лі-кування.

„Ідеальна” картина ТС у хворих на НР і ПР в цілому практично співпадає – включає виражену установку хворого на продуктивний терапевтичний альянс з лікарем, високий рівень надання медичної допомоги, наявність підтримки в хо-ді лікування з боку родичів та близьких [5,6].

Ефективні моделі терапевтичного середовища включають: сучасні станда-рти надання медичної допомоги; наявність продуктивного терапевтичного аль-янсу на основі високого рівня комплайенсу хворих та установок на партнерські стосунки з боку медичних працівників; наявність умов для задоволення по-треб пацієнтів і підвищення якості їх життя; участь родичів хворих в лікуваль-но-реабілітаційному процесі; задоволеність медичних спеціалістів власною ро-ботою.

Основними підходами до оптимізації терапевтичного середовища є: поста-новка та широке обговорення

даної проблеми в професійному медичному спів-товаристві; реальне втілення принципу партнерства в стосунках між медичними спеціалістами і пацієнтами; формування ідеології „розподіленої відповідальності” за результати лікування між медичними спеціалістами, пацієнтами та їх родичами; урахування психологічних факторів сучасного лікувального процесу, формування оптимальних моделей стосунків в рамках терапевтичного середовища між всіма учасниками лікувально-реабілітаційного процесу; розробка та впровадження спеціальних психокорекційних та психоосвітніх програм для пацієнтів та їх найближчого оточення.

Нами було створено та апробовано систему психокорекційних та психоосвітніх заходів, що включає систему психокорекційних заходів для хворих на психічні та неврологічні розлади, а також психоосвітню програму для медичних спеціалістів, що працюють в психоневрологічних стаціонарах. Система психокорекційних заходів для хворих складається зі спеціальних тематичних модулів (окремо для хворих на психічні та неврологічні розлади). Тематичні модулі реалізуються за допомогою технік мотиваційного втручання та когнітивно-поведінкової психотерапії в сполученні з комунікативним і психоосвітнім тренінгами, а також тренінгом соціальних навичок.

Система психоосвітніх заходів для медичних спеціалістів реалізується у вигляді спеціального курсу тематичних лекцій, спрямованих на покращення їх комунікативних функцій, оптимізацію терапевтичного альянсу з пацієнтом в умовах терапевтичного середовища медичного закладу психоневрологічного профілю.

Література:

1. Абрамов, В.А. Психосоциальная реабилитация больных шизофренией: Монография. [Текст] / Абрамов В.А., Жигулина И.В., Ряполова Т.Л. – Донецк : «Каштан», 2009. – 584 с.
2. Кабанов, М.М. История шизофрении [Текст] / Кабанов М.М. - Л. : Ле-нингр. НИИ психоневрологии им. В.М.Бехтерева, 1999. – 304 с.
3. Литвиненко, В.И. Терапевтическая среда психиатрического стационара [Текст] / Литвиненко В.И. - Полтава, 1995. - 114 с.
4. Шестопалова, Л.Ф. Психологія лікувального процесу: сучасні проблеми та перспективи дослідження [Текст] / Л.Ф. Шестопалова // Медицинская психология. – 2006. – Т.1, № 4. – С. 30-32.
5. Шестопалова, Л.Ф. Вивчення системи оцінок та уявлень хворих щодо терапевтичного середовища медичного закладу психоневрологічного профілю [Текст] / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова // Архів психіатрії. – 2008. – Т.14, № 1(52). – С. 60-63.
6. Шестопалова, Л.Ф. Терапевтичне середовище медичного закладу психоневрологічного профілю: оцінки та уявлення лікарів і хворих [Текст] / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова // Медицинская психология. – 2008. – Т.3, № 3(11). – С. 12-16.

УДК 159.923:336.74

Ціннісний аспект ставлення до грошей та особливості грошової задоволеності підприємців

Яновська С.Г.

У статті проаналізовано ціннісний аспект ставлення до грошей та особливості грошової задоволеності підприємців. Ці особливості виявляються на рівні потреб і ступеня їх задоволення, соціальних установках, переживаннях, пов'язаних з грошима. У підприємців нижче цінність грошей і вище рівень грошової задоволеності. У них раціональніше і усвідомлене відношення до грошей, в порівнянні з неприємцями. Підприємці швидше навчаються новим правилам поведінки в економічній ситуації, частіше орієнтовані на об'єктивне і раціональне сприйняття ситуації, що склалася, і пошук вирішення проблеми.

Ключові слова: підприємець, ставлення до грошей, грошова задоволеність.

В статье проанализирован ценностный аспект отношения к деньгам и особенности денежной удовлетворенности предпринимателей. Эти особенности проявляются на уровне потребностей и степени их удовлетворения, социальных установках, переживаниях, связанных с деньгами. У предпринимателей ниже ценность денег и выше уровень денежной удовлетворенности. У них более рациональное отношение к деньгам по сравнению с непредпринимателями. Предприниматели быстрее учатся новым правилам поведения в экономической ситуации, чаще ориентированы на объективное и рациональное восприятие сложившейся ситуации и поиск решения проблемы.

Ключевые слова: предприниматель, отношение к деньгам, денежная удовлетворенность.

The article analysed the valued aspect of attitude towards money and feature of money satisfaction of businessmen. These features are shown up at the level of necessities and degree of their satisfaction, social options, experiencing, related to the money. For businessmen a value of money is below and a level of money satisfaction is higher. They have more rational attitude towards money as compared to those who are not businessmen. Businessmen study quickly new rules of behaviour in an economic situation, more frequent oriented to objective and rational perception of the situation and search of problem solving.

Keywords: businessman, attitude towards money, money satisfaction.

Соціально-економічний розвиток сучасного українського суспільства нерозривно пов'язаний з фігурою підприємця. Починаючи з 90х років минулого сторіччя український підприємець став об'єктом пильної уваги економістів, психологів, соціологів. У дослідженнях визначалося те особливе, що відрізняє людей, що демонструють підприємницьку активність: їх особистісні особливості, характеристики здійснюваної ними діяльності, спілкування і взаємодія з діловими партнерами і так далі [1-2, 6-7, 9-15, 17-24]. Проте ставлення підприємців до грошей досліджено недостатньо, зокрема, ціннісний аспект та характеристики грошової задоволеності людей, що обрали даний вид економічної активності.

Узагальнюючи різні варіанти визначень підприємницької діяльності можна виділити наступні основні характеристики, що приписуються підприємництву: інновативність, автономність, ризик і контроль, так Р. Хизріч і М. Пітерс визначають підприємництво як «процес створення чогось нового, що має цінність, процес що поглинає час і сили, що припускає ухвалення на себе фінансової, моральної і соціальної відповідальності, процес, який в результаті приносить грошовий дохід і задоволення досягнутим» [17, с.26]. До особливостей українського підприємництва відноситься те, що його функція в епоху трансформаційного періоду в Україні тісно пов'язана з економічним відтворенням. Отже, підприємець - це особа, що наділена індивідуально-психологічними характеристиками, які дають їй змогу виступати суб'єктивним фактором відтворення, здатна на ініціативній та інноваційній основі, не боячись повної відповідальності, йти на ризик та особливим чином поєднати інші чинники виробництва так, щоб в перспективі з'явився додатковий прибуток. Оскільки прибуток підприємця найчастіше представлений у вигляді грошей, і метою багатьох підприємців є заробіток грошей, то виявлення особливостей їхнього ставлення до грошей є досить цікавим і важливим завданням.

Сучасні дослідження, присвячені психологічним аспектам відношення до грошей, представлені декількома напрямками. Зокрема, розробляється тематика соціально-психологічних змін економічної свідомості і самосвідомості особистості і її складових під впливом зміни форм і стосунків власності (А.Л. Журавльов, В.П. Позняков, В.А. Хащенко) [7-8, 13]. Відношення до грошей розглядається як один з емпірично виділених компонентів економічної свідомості. Здійснюється моніторинг відношення до грошей в середовищі підприємців (О.С. Дейнека і ін.) [4, 5, 25-26].

Під відношенням до грошей О.С. Дейнека розуміє «усвідомлене і суб'єктивно-вибірче уявлення про гроші, що виявляється в грошовій поведінці. Як економіко-психологічний феномен, він представлений пізнавальним, емоційним і мотиваційно-вольовими компонентами, супроводжує соціальний обмін і здатний виконувати компенсаторно-терапевтичну функцію» [5]. Оскільки відношення до грошей може конкретизуватися в грошових цінностях, грошових потребах, мотивах отримання і використання грошей, що виступають в ролі регуляторів економічної поведінки. Ми вирішили дослідити ті відмінності в відношенні до грошей, що пов'язані з цінністю грошей та грошовою задоволеністю підприємців.

Мета роботи: вивчення особливостей цінності грошей та грошової задоволеності підприємців.

У дослідженні брало участь 67 чоловік у віці від 24 до 45 років, серед них 30 чоловіків і 37 жінок. Досліджувану вибірку ми розбили на дві групи людей. Перша група – підприємці, що займаються приватним малим бізнесом, в кількості 33 чоловіка, друга – люди, що не займалися і не планують займатися підприємництвом, працівники різноманітних приватних фірм, в кількості 34 чоловіка.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань була розроблена програма дослідження, реалізація якої припускала використання комплексу методів. Теоретичні методи: аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних, отриманих в дослідженнях з економічної психології і психології особистості. Емпіричні методи: спостереження, модифікована методика О.Фанталової «Співвідношення цінності

та доступності» для виявлення цінності грошей по відношенню до інших цінностей; шкала грошової задоволеності, розроблена М.Ю. Семеновим, що визначає ступінь задоволення потреби в грошах у людей [16].

Статистичні методи обробки даних: кореляційний аналіз, t-критерій Стьюдента та U-критерій Манна-Уїтні.

Виявлені відмінності в ступені грошової задоволеності як стійкому відношенню до життя. Способом оцінки рівня фінансової задоволеності є шкала грошової задоволеності. Особливість її полягає в тому, що вона дозволяє проводити диференційовану оцінку відношення до грошей.

Таблиця 1

Середньостатистичні значення рівня грошової задоволеності в групах підприємців і непідприємців

Групи	Минуле-min (M±σ)	Минуле-max (M±σ)	Сьогодні (M±σ)	Майбутнє (M±σ)	Оточуючі (M±σ)
Підприємці	3.15±1.87	9.03±1.74	7.57±2.00	8.97±2.95	7.01±2.15
Непідприємці	2.54±1.15	8.29±1.77	5.98±2.33	6.59±2.67	5.84±2.16

Випробовувані оцінювали своє фінансове положення у минулому (якнайкраще і якнайгірше), сьогодні, майбутньому, а також фінансове положення тих, що оточують за 13-бальною шкалою, представленою прислів'ями і приказками.

В цілому рівень грошової задоволеності за всіма параметрами вище в групі підприємців, в порівнянні із непідприємцями. В таблиці 1 представлені середні значення оцінки грошової задоволеності в двох досліджуваних групах. У групі підприємців всі характеристики, що вивчаються, мають більші значення в порівнянні з групою непідприємців. Найбільший розкид результатів відбувся при оцінці випробовуваними свого майбутнього.

В цілому рівень фінансової задоволеності за всіма параметрами вище в групі підприємців, чим в групі непідприємців. Підприємці оцінюють своє минуле як мінливіше, а свій фінансовий досвід як багатший. У них вище рівень фінансової задоволеності.

Таблиця 2

Оцінка достовірності відмінностей грошової задоволеності в групі підприємців

	Минуле-min	Минуле-max	Сьогодні	Майбутнє	Оточуючі
U-критерій	587	498	575	572	674
p	0,43	0,12	0,08	0,03	0,42

У другій групі оцінка власного фінансового положення в сьогодні вища, ніж оцінка тих, що оточують. Підприємці чекають, що власне фінансове положення в майбутньому істотно покращає. У групі непідприємців прогноз менш оптимістичний. Достовірність відмінностей в ступені грошової задоволеності членів двох досліджуваних груп визначалася за допомогою U-критерія Манна-Уїтні для двох незв'язаних вибірок. Таблиця 2.

Відмінності в оцінці фінансової задоволеності виявилися в грошовій задоволеності в сьогодні та в майбутньому. Отже, підприємці більш задоволені своїм фінансовим положенням в сьогодні і чекають його покращення в майбутньому. Аналіз даних за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена дозволив нам виявити взаємозв'язок між параметрами фінансової задоволеності. (Таблиця 3).

Таблиця 3

Матриця кореляцій параметрів фінансової задоволеності в групі підприємців (коефіцієнт кореляції Спірмена)

	Минуле-min	Минуле-max	Сьогодні	Майбутнє	Оточуючі
Минуле-min	1.0	-0.027	0.042	-0.156	-0.152
Минуле-max	-0.027	1.0	0.364	0.459**	0.299
Сьогодні	0.042	0.364	1.0	0.364	0.479**
Майбутнє	-0.156	0.459**	0.364	1.0	0.079
Оточуючі	-0.152	0.299	0.479**	0.079	1.0

Примітка: ** - $p < 0.01$

У групі підприємців виділилися дві групи: «минуле max - майбутнє», «сьогодення - оточуючі». Максимальна задоволеність у минулому корелює з очікуванням задоволеності в майбутньому (при $p \leq 0,01$), тобто підприємці орієнтуються на краще майбутнє, виходячи з власного досвіду. Оцінка сьогодні

Таблиця 4

Матриця кореляцій параметрів фінансової задоволеності в групі непідприємців (коефіцієнт кореляції Спірмена)

	Минуле-min	Минуле-max	Сьогодні	Майбутнє	Оточуючі
Минуле-min	1.0	0.131	0.097	0.002	-0.032
Минуле-max	0.131	1.0	0.298**	0.348**	0.229 **
Сьогодні	0.097	0.298**	1.0	0.365**	0.138
Майбутнє	0.002	0.348**	0.365**	1.0	0.250*
Оточуючі	-0.032	0.229 **	0.138	0.250*	1.0

Примітка: ** - $p < 0.01$; * - $p < 0.05$.

має тісний зв'язок з оцінкою рівня фінансової задоволеності тих, що оточують (при $p \leq 0,01$). Отже, у підприємців сьогодні не визначається майбутнім і минулим, оцінка сьогодні більш ситуативна, виходить з принципу "тут і тепер" і взаємозв'язана з оцінкою фінансового положення тих, що оточують. В цілому, взаємозв'язок оцінок в групі невідприємців вищий, ніж в групі підприємців.

При оцінюванні свого поточного фінансового благополуччя звичайні люди більш залежні від успіхів у минулому і бажаних оцінок фінансового благополуччя в майбутньому. (Таблиця 4).

Отже, можна виділити характерні особливості грошової задоволеності кожної групи. Особливості грошової задоволеності підприємців: рівень грошової задоволеності високий; оцінюють свій фінансовий досвід як багатший; вважають, що в сьогодні власне фінансове положення краще, ніж у оточуючих; мають оптимістичніші оцінки свого фінансового положення; орієнтуються на краще майбутнє, виходячи з кращого минулого.

Особливості грошової задоволеності невідприємців: по всіх параметрах рівень грошової задоволеності середній; при оцінюванні свого поточного фінансового благополуччя звичайні люди більш залежні від успіхів у минулому і гаданих оцінок фінансового благополуччя в майбутньому.

Таким чином, отримані дані підтверджують припущення, що у підприємців багатший фінансовий досвід та високий рівень грошової задоволеності, при цьому гроші як мотив є одним з характерних мотивів підприємницької діяльності.

Для невідприємців гроші є вирішальним чинником їхнього життя, вони вважають, що за допомогою грошей зможуть вирішити більшість проблем у власному житті.

Ці висновки підтверджуються і даними, отриманими за допомогою шкали фінансової задоволеності, що були отримані в дослідженнях О.С. Дейнеки. Підприємці мають високий рівень задоволеності потреби в грошах, оцінюють свій фінансовий досвід як багатший, вважають, що в сьогодні власне фінансове положення краще, ніж у оточуючих. Оцінка фінансового положення більш ситуативна в порівнянні з невідприємцями.

Порівняння сили потреб і рівня їх задоволеності в групах підприємців і невідприємців було проведено на результатами діагностики за методикою О. Б. Фанталової. Чим більше значення відмінності між цінністю і доступністю потреби (Ц-Д), тим більш незадоволеною є потреба у випробовуваного, а значить – сильнішою. Якщо виходить негативне значення, значить, рівень доступності вищий за рівень цінності, тобто, відбулося "перенасичення" потреби.

В цілому рівень задоволення практично по всіх потребах вище в групі підприємців, тобто, в групі невідприємців переважає незадоволеність більшості потреб. В обох групах найменш задоволені такі потреби, як потреба в грошах, упевненість в майбутньому, потреба в хороших умовах життя. Тобто, більш незадоволеними виявляються ті потреби, які несуть в собі властивість узагальненої потреби: гроші, умови життя, майбутнє. Проведемо порівняння груп підприємців та невідприємців за медіаною. Оцінка достовірності відмінностей враховується за допомогою U-критерія Манна-Уїтні для двох незв'язаних вибірок.

Цінність грошей істотно вище для невідприємців (2 група) ($Me_2Г=8$, $Me_1Г=10$ $p \leq 0,02$), в той же час доступність грошей в обох групах приблизно однакова ($Me_2Г=5$, $Me_1Г=5$, при $p \leq 0,24$). Отже, у підприємців рівень даної потреби задоволений ($Ц_2Г-Д_2Г=8-5=3$).

В групі невідприємців рівень конфлікту в задоволенні потреби в грошах, якщо використовувати медіанні оцінки, рівний 5 ($Ц_1Г - Д_1Г=10-5=5$), тобто, вище за індивідуальну норму, яка визначається в 4 бали (Фанталова О. Б., 1997).

Отже, невідприємці дуже сильно відчувають недолік грошей, що, в свою чергу, свідчить про ступінь незадоволеності поточною життєвою ситуацією, внутрішньої конфліктності, блокади основних потреб. Якщо врахувати, що потребу в грошах ми розглядаємо як узагальнену потребу, що генералізує, то можна припустити, що в ній знаходить віддзеркалення загальний рівень незадоволеності.

Таблиця 5

Медіани і оцінка достовірності відмінностей за допомогою U-критерія Манна-Уїтні між групами підприємців(1 група) і невідприємців(2 група)

Цінність	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Медіана (1 група)	8	8	10	9	8	10	9	10	8.5	7	8
Медіана (2 група)	5	7	10	9	10	8	8	9	8	7	9
p	0.01	0.2	0.5	0	0.001	0.02	0.03	0.42	0	0.84	0.29
Доступність											
Медіана (1 група)	7.5	5.5	8	8	6	5	5	5	6	6	6
Медіана (2 група)	7	6	9	8	9	5	6	7	7	8	8
p	0.91	0.93	0.1	0.54	0.00	0.24	0.85	0.00	0.14	0.04	0.01

Примітка: числами позначені потреби: 1) у якісному живленні, 2) у фізичній безпеці; 3) у хорошій сім'ї; 4) у самоповазі; 5) бути залученим в справу; 6) у грошах; 7) у хороших умовах життя; 8) бути упевненим в майбутньому; 9) у розумінні; 10) у визнанні; 11) знайти місце в житті

Випробовувані з 2 групи порівняно з 1 групою дуже сильно відчувають незадоволеність бути упевненим в майбутньому і в хороших умовах життя, що, у свою чергу, свідчить про ступінь незадоволеності поточною

життєвою ситуацією в цілому.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

- існують відмінні особливості відношенні до грошей у людей, що займаються підприємництвом. Ці особливості виявляються на рівні потреб і ступеня їх задоволення, соціальних установках, переживаннях, пов'язаних з грошима;

- у підприємців нижче цінність грошей і вище рівень грошової задоволеності. У них раціональніше і усвідомлене відношення до грошей, в порівнянні з непідприємцями.

- підприємці швидше навчаються новим правилам поведінки в економічній ситуації, впевненіші в собі у фінансових питаннях, частіше орієнтовані на об'єктивне і раціональне сприйняття ситуації, що склалася, і пошук вирішення проблеми.

Перспективою подальшого дослідження може бути вивчення особливостей грошової мотивації підприємців.

Література.

1. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. М. Наука, 1991, - 112с.
2. Гинс Г.К. Предприниматель. - М.: Посев, 1992. - 225с.
3. Горбачева Е. М., Купрейченко А.Б. Конфликт нравственных ценностей в отношении личности к деньгам // Экономическая психология: Актуальные теоретические и прикладные проблемы. Материалы пятой научно-практической конференции 22-23 июня 2004 г.Изд-во БГУЭП, 2004.
4. Дейнека О.С. Динамика макроэкономических компонентов образа денег в обыденном сознании // Психол. журн., 2002. № 2. С. 36-46.
5. Дейнека О.С. Символизация денег: опыт эмпирического исследования // Проблемы экономической психологии. Т. 1.М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. С. 207-241.
6. Ермолаева Е.П. Предпринимательство: самодиагностика и преодоление психологических барьеров. – М.: издательский центр “Академия”, институт психологии РАН, 1996. – 76с., 1 ил.
7. Журавлев А.Л., Позняков В.П. Экономическая психология: теоретические проблемы и направления эмпирических исследований //Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2004. № 3. С. 46-64.
8. Журавлев А.Л. Отношение личности к деньгам как фактор ее ориентации на культурные ценности: программа исследования // Современная психология: состояние и перспективы исследований. Ч. 5. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002.С. 42-63.
9. Завьялова Е. К., Посохова С. П. Психология предпринимательства: Учеб. Пособие. – СПб.: Изд-во С. – Питерб. Ун-та, 2004. – 296 с.
10. Карлоф Б. Деловая стратегия (концепция, содержание, символы). М., 1991. – 239с. Котлер Ф. Основы маркетинга. М., 1990. –736с.
11. Корнилова Т.В., Булыгина В.Г., Корнилов А.П. Личностные предпосылки успешности деятельности брокера// психологический журнал. 1993. Т. 14. № 1. С.90-99.
12. Орбан Л.Э., Гриджук Д.М. Социально-психологические аспекты предпринимательства и управления. – Ивано-Франковск: Знание, 1995. –164 с.
13. Позняков В.П. Психологические отношения и деловая активность российских предпринимателей. М.:ИП РАН, 2001.
14. Проблемы экономической психологии. Том 1 /Отв. ред. А.Л.Журавлев, А.Б.Купрейченко. М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004.
15. Психологические особенности личности российского предпринимателя. А.Е. Чирикова, Психологический журнал, том 19, №1, 1998г.
16. Семенов М.Ю. Исследование понятия “деньги” методом ассоциативного эксперимента // Вестник Омского университета. – 2003. – № 3. – С. 139-142.
17. Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство, или Как завести собственное дело и добиться успеха: Пер. с англ. Вып. 1: Предприниматель и предпринимательство / Пер. с англ. И.И.
18. Чирикова А.Е., Кричевская О.Н. Социально-психологические проблемы становления женского предпринимательства. М., издат. Институт психологии РАН, 1996. - 94 с.
19. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Практична психологія в економіці та бізнесі – Київ: Лібра, 1998. – 270 с.
20. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1982. - 455 с.
21. Щедровицкий П.Г. Культура предпринимательской деятельности // Лекции. - Мтищи: Дорваль, 1991. - 206 с.
22. Юркевич Г.Й. Психологічні детермінанти розвитку особистості менеджера: - Автореферат дис. Канд. психол. наук. – Івано-Франківськ, 1999. –24 с.
23. Яновская С.Г. Предпринимательство: психологические проблемы (опыт, задачи дальнейшего исследования)// Вестник ХНУ, серия «Психология», № 391, 1998. С. 77-85.
24. Яновская С.Г. Особенности мотивационной структуры предпринимательской деятельности // Вісник Харківського університету, серія “Психологія”, 2002, №550 (частина 2), с. 344-346.
25. Яновская С.Г., Туренко Р.Л., Гао Лей Отношение к деньгам у студентов, обучающихся в Украине// Вісник Харківського національного університету. – 2008. – № 807. – С. 239-242.
26. Яновская С.Г., Яновская Ю.Э. Психологические особенности отношения к деньгам у потенциальных предпринимателей// Вісник Харківського національного університету. – 2005. – № 653. – с. 235-238.

Сведения об авторах

- Артюхова В.В.
выпускница 2005 года,
психолог отдела воспитательной работы Харьковского университета Воздушных Сил имени И. Кожедуба.
- Габелкова О.Е.
выпускница 2003 года,
преподаватель кафедры общей психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Кармазина.
- Гимаева Ю. А.
выпускница 1992 года,
доцент кафедры общей психологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, кандидат психологических наук, доцент.
- Глебова Н.В.
выпускница 2005 года,
практический психолог детского сада «Солнышко» г. Харькова.
- Головнева И.В.
выпускница 1980 года,
заведующий кафедрой общей и прикладной психологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», профессор, кандидат психологических наук, доцент.
- Гришко А.А.
выпускница 1999 года,
ассистент кафедры психологии Национального аэрокосмического университета им. Н.Е. Жуковского «ХАИ».
- Гулый Ю.И.
выпускник 1993 года,
доцент кафедры психологии Национального аэрокосмического университета имени М.Е. Жуковского «Харковский авиационный институт», кандидат психологических наук, доцент.
- Дементий Л.И.
выпускница 1978 года,
декан факультета психологии Омского государственного университета имени М.Достоевского, доктор психологических наук, профессор.
- Долгополова Е.В.
выпускница 2002 года,
старший преподаватель кафедры психологии Харьковского национального аэрокосмического университета имени Н.Е. Жуковского «ХАИ».
- Дрогваленко Е.В.
выпускница 2000 года,
руководитель психологической службы в учреждениях образования района (методист управления образования). Специалист I категории.
- Жидко М.Е.
выпускник 1997 года,
доцент кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук, доцент.
- Жорник Е.В.
выпускник 1979 года,
доцент кафедры общей психологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, кандидат психологических наук, доцент.
- Заика Е. В.
выпускник 1980 года,
профессор кафедры общей психологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, кандидат психологических наук, доцент.

Зотова Л.Н.
выпускница 2000 года,
старший преподаватель кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина.

Зуєв І.А.
выпускник 1978 года,
научный сотрудник кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Коньшина Г.Е.
выпускница 2002 года,
преподаватель кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, кандидат философских наук.

Кочарян А.С.
выпускник 1982 года,
заведующий кафедрой психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, доктор психологических наук, профессор.

Кочарян И.А.
выпускник 2002 года,
старший преподаватель кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Крейдун Н.П.
выпускница 1979 года,
декан факультета психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, профессор, заведующий кафедрой прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук, доцент

Кряж И.В.
выпускница 1986 года,
доцент кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук, доцент.

Кузнецов М.А.
выпускник 1981 года,
профессор кафедры практической психологии Харьковского национального педагогического университета, доктор психологических наук, доцент.

Кукуруза (Чурилова) А.В.
выпускница 1985 года,
ведущий сотрудник группы психологии развития ГО «Институт охраны здоровья детей и подростков АМН Украины», кандидат психологических наук.

Кучерова А.
выпускница 1991 года,
клинический психолог в частной клинике и в психологической службе управления программы репатриации подростков «НААЛЕ» при ассоциации содействия образованию Министерства Просвещения Государства Израиль.

Лец Ю.А.
выпускница 2001 года,
заместитель директора ООО «МТР ГРУПП», кандидат психологических наук.

Луценко Е.Л.
выпускница 1995 года,
доцент кафедры прикладной психологии Харьковського национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук.

Медникова Г.И.
выпускница 1984 года,
доцент кафедры практической психологии Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды, кандидат психологических наук, доцент.

Лисеная А.М.
выпускница 1982 года,
старший преподаватель кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.

Москаленко В.В.
выпускница 1999 года,
доцент кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, кандидат психологических наук.

Наумчик Н.В.
выпускница 1980 года,
доцент кафедры украиноведения, педагогики и культурологии Севастопольского национального технического университета, кандидат психологических наук, доцент.

Невельская-Гордеева Е.П.
выпускница 1983 года,
доцент кафедры логики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого, кандидат философских наук, доцент.

Николаєвська А.М.
выпускница 1980 года,
доцент кафедры соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат соціологічних наук, доцент.

Павленко В.Н.
выпускница 1978 года,
профессор кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук, доцент.

Пальм Г.А.
выпускница 1978 года,
заведующий кафедрой практической психологии Днепропетровского университета экономики и права, кандидат психологических наук, доцент.

Поливанова (Жигалова) Е.Е.
выпускница 1988 года,
доцент кафедры прикладной психологии факультета психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук, доцент.

Привалова Н.Н.
выпускница 1979 года,
старший научный сотрудник отдела нейропсихокрибнетики ГУ «Институт неврологии, психиатрии и наркологии АМН Украины», кандидат психологических наук.

Репкина Н.В.
выпускница 1977 года,
доцент кафедры психологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко, кандидат психологических наук, доцент.

Селезнева О.С.
выпускница 2005 года,
преподаватель кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Терещенко Н.Н.
выпускница 1999 года,
доцент кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат психологических наук, доцент.

Толкачева (Погребняк) О.М.
выпускница 2001 года,
доцент кафедры общей и инженерной психологии Украинской инженерно-педагогической академии, кандидат психологических наук, доцент.

Фаворова (Архипова) Е.Н.
выпускница 2003 года,
ассистент кафедры психологии Национального аэрокосмического университета им. Н.Е. Жуковского «ХАИ».

Фролова Е.В.
выпускница 2002 года,
доцент кафедры психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, кандидат психологических наук.

Хомуленко Т.Б.,
выпускница 1983 года,
заведующий кафедрой практической психологии Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды, доктор психологических наук, профессор.

Чайкина Н.А.
выпускница 1986 года,
доцент Полтавского национального педагогического университета имени В. Г. Короленко, кандидат психологических наук, доцент.

Швалб Ю.М.
выпускник 1977 года,
заведующий кафедрой социальной работы факультета психологии Киевского национального университета имени Т.Г. Шевченко, доктор психологических наук, профессор.

Шевченко Л.О.
выпускница 1993 года,
заведующий кафедрой общей и прикладной психологии и педагогики Харьковского национального университета внутренних дел, кандидат психологических наук, доцент.

Шестопалова Л.Ф.
выпускница 1977 года,
заведующий отделением «Института неврологии, психиатрии и наркологии АМН Украины», доктор психологических наук, профессор.

Яновская (Михеева) С.Г.
выпускница 1985 года,
старший преподаватель кафедры прикладной психологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, заместитель декана по воспитательной работе факультета психологи.

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 6 – 12 сторінок. Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: uanovska_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки.

Перед кожною статтею подаються анотації, ключові слова російською, українською та англійською мовами та УДК. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. Не рекомендується використовувати для перекладу комп'ютерні програми.

Перед основним текстом необхідно вказати ініціали та прізвище автора, установу, контактну інформацію, яка буде вказана у Віснику.

До статті також додаються рецензії та довідка про автора (вказуються прізвище, ім'я та по-батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса).

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№913

Серія: “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Севост'янов П.О.

Підписано до друку 26.09.2010 р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк. 27,7. Обл.-вид. арк. 32,2.
Тираж 120 пр. Ціна договірна.

61077, Харків-77, пл. Свободи, 4.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано видавництвом ХНУ імені В.Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09